ГАРАДЗЕНСКІ СОЦЫУМ

Чалавек у прасторы горада. XV–XX стст.

Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі
(Гародня, 7–8 лістапада 2014 г.)

Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2015

УДК 947.6
ББК 63.3(4Беи)
Г20

Пад рэдакцыяй *А. Ф. Смаленчука* і *А. К. Краўцэвіча*.

Рэцэнзенты:
доктар гістарычных навук З. В. Шыбека,
кандыдат гістарычных навук А. Ф. Вялікі.

Г20 **Гарадзенскі** соцыум. Чалавек у прасторы горада. XV–XX стст. : Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7–8 лістапада 2014 г.) / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука і А. К. Краўцэвіча. – Мінск : Зміцер Колас, 2015. – 380 с.
ISBN 978-985-6992-72-1.

Матэрыялы зборніка прысвечаныя сацыяльным аспектам гісторыі Гародні ды іншых гарадоў Беларусі, Польшчы, Літвы і Украіны. Галоўным героем зборніка з’яўляецца гараджанін як суб’ект лакальнай гісторыі, а таксама гарадскі гісторыка-культурны асяродак.

Кніга адрасаваная ўсім, каго цікавіць гістарычная ўрбаністыка і сацыяльная гісторыя.

ББК 63.3(4Беи)
УДК 947.6

ISBN 978-985-6992-72-1.

Памяці беларускага гісторыка і архівіста
Віталя Скалабана (1947–2011)
прысвячаецца.

ЗМЕСТ

ДЫСКУСІЯ

CONTENT

DYSCUSSION

Прадмова

У Гародні працягваюцца даследаванні сацыяльнай гісторыі горада ў кантэксце мінулага іншых гарадоў Беларусі і ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Аб’ектам увагі застаецца гараджанін як суб’ект лакальнай гісторыі, а таксама грамадска-палітычны, канфесійны і культурны асяродак, у якім праходзіла яго жыццё.

Канферэнцыя, якая адбылася падчас святкавання Дзён святога Губерта ў лістападзе 2014 г., сабрала беларускіх, украінскіх, польскіх і літоўскіх даследчыкаў. Тэматыка рэфератаў аказалася надзвычай багатай і датычнай самых розных аспектаў сацыяльна арыентаванай гістарычнай урбаністыкі.

Аляксандр Краўцэвіч (Гародня) прааналізаваў этнічныя, рэлігійныя і палітычныя працэсы ў гарадах Панямоння ў X–XI стст. і адзначыў ролю славянаў-язычнікаў у станаўленні гэтых гарадоў. Альбіна Семянчук (Гародня), засяродзіла ўвагу на гарадзенскіх вальных соймах XVI ст., якія засведчылі паступовы рост значэння Гародні як адміністрацыйнага цэнтра ў ВКЛ. Ролі мяшчанаў у сістэме абароны Любечскага староства (Кіеўскае ваяводства) у другой палове XVI – першай палове XVII ст. прысвяціў сваё даследаванне гісторык з Чарнігава Ігар Кандрацьеў. Менская даследчыца Ірына Ганецкая зазірнула ў жыццё жыхароў прыватнага мястэчка Глуска-Дубровіцкага (Наваградскае ваяводства) у XVIII ст. Аб’ектам даследавання Цімафея Акудовіча (Менск) стала рэформа гарадскога самакіравання і правоў мяшчан, якая распрацоўвалася Камісіяй на чале з канцлерам ВКЛ Яўхімам Храптовічам падчас працы Вялікага сойму Рэчы Паспалітай 1788–1792 гг.

Ужо традыцыйнай тэмай гарадзенскіх навуковых сустрэчаў стала асвятленне крымінальнай хронікі жыцця Гарадзеншчыны. Віталь Галубовіч (Гародня) на падставе судовых матэрыялаў паказаў спецыфіку цяжкіх злачынстваў сярэдзіны XVI ст. Алесь Радзюк (Гародня) і Таццяна Вароніч (Менск) зазірнулі ў гарадзен-

скія «Ведамасці аб здарэннях», якія мясцовы губернатар двойчы ў месяц прадстаўляў імператару.

Вячаслаў Швед (Гародня), працягаючы даследаванне гісторыі паўстання 1863 г., знаёміць чытача з жанчынамі – ўдзельніцамі паўстання ў Гарадзенскім ваяводстве. Тэматыка змагання «за волю нашу і вашу» спалучаецца з гісторыяй «аднаго вераадступніцтва». Вольга Сабалеўская (Гародня) у жыцці Майсея Гурвіча ўбачыла ў нечым тыповы працэс ператварэння габрэйскага «рэвалюцыянера побыту» ў рэнегата і вераадступніка. Габрэйскую тэматыку працягнула Любоў Зорына (Гародня), якая распавяла пра габрэяў-будаўнікоў праваслаўных цэркваў на Гарадзеншчыне ў другой палове XIX ст.

Валянціна Лебедзева (Гомель) на прыкладзе лёсу мешчаніна мяст. Баркулабава Афанасія Рыка і яго сыноў, якія стварылі дынастыю купцоў і прадпрымальнікаў, паказала працэсы сацыяльнай мабільнасці рэгіянальнай гарадской эліты ў XIX ст. – пачатку XX ст. Нелегальныя камерцыйныя практыкі віленскага купецтва XIX ст. сталі прадметам даследавання Аэліты Амбралевічутэ (Вільня).

Горад і гараджане перыяду рэвалюцый 1917 г. і грамадзянскай вайны апынуліся ў цэнтры ўвагі ўкраінскіх даследчыкаў Вольгі Зубко (Вінніца) і Уладзіміра Бойкі (Чарнігаў). Першая засяродзілася на гумары як вельмі важным элеменце гарадской штодзённасці гэтага надзвычай складанага перыяду гісторыі. Уладзімір Бойка грунтоўна прааналізаваў тактыку розных нацыянальных палітычных сіл Украіны ў выбарчай муніцыпальнай кампаніі 1917 г. Дзейнасці Гарадзенскага школьнага інспектарату падчас савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. прысвяціла свой артыкул Алена Трубчык (Менск).

Асобны блок утварылі даследаванні міжваеннай Гародні 1921–1939 гг. Юры Мілеўскі (Беласток) засяродзіўся на праблеме міжнацыянальных стасункаў у горадзе, які ён ахарактарызаваў як «малую Вавілонскую вежу». Адам Дабраньскі (Беласток) знаёміць чытача з апісаннем Гародні і павету 1931–1932 гг., складзеным вайскоўцамі III корпуса, штаб якога знаходзіўся якраз у Гародні. Ларыса Міхайлік (Гародня) прааналізавала сістэму вайскова-

га душпастырства ў II Рэчы Паспалітай і распавяла пра лёс тых прадстаўнікоў гарадзенскага духавенства, якія павінны былі забяспечваць права свабоды веравызнання для жаўнераў Войска Польскага. Фёдар і Галіна Ігнатовічы (Гародня) падрабязна ахарактарызавалі дзейнасць мясцовага музычнага і драматычнага таварыства «Муза». Андрэй Вашкевіч і Віктар Саяпін (абодва Гародня) засяродзіліся на «смаках Гародні» і распавялі пра свет рэстаранаў і кавярняў міжваеннага горада.

Вусная гісторыя стала галоўным даследчым метадам для Андрэя Вашкевіча і Таццяны Касатай (Гародня), якія на падставе вусных успамінаў гарадзенцаў знаёмяць чытача з жыццём горада падчас Другой сусветнай вайны.

Спроба Лаўрэнція Цанавы арыштаваць першага сакратара Гарадзенскага абкама КП(б)Б і сфабрыкаваць у Гародні ў 1949–1950 гг. «справу КПЗБ» стала прадметам даследавання Андрэя Кіштымава (Менск). На ролі беларускага пісьменніка Аляксея Карпюка ў адраджэнні польскага культурнага і палітычнага жыцця на Гарадзеншчыне ў перыяд «перабудовы» засяродзіў сваю ўвагу Тадэуш Гавін (Гародня).

У рубрыцы «Дыскусія» змешчаны адказ Аляксандра Краўцэвіча (Гародня) на рэцэнзію выкладчыка ЕГУ Сцяпана Стурэйкі на выданне «Гародня X–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам» (пад рэд. А. Смаленчука. Гародня, 2014), якая была апублікаваная на старонках часопіса ARCHE (2014, № 7–8).

Выданне гэтай кнігі стала магчымым дзякуючы падтрымцы *Orsa Pomano Cultural and Educational Foundation*. Рэдактары і аўтары зборніка выказваюць шчырую ўдзячнасць сп. Але Орса-Рамана.

Алесь Смалянчук

Аляксандар Краўцэвіч,
доктар гіст. навук (Гародня)

Этнас, рэлігія і палітыка ў раннесярэднявечных гарадах Панямоння

Перыядызацыя сярэднявечнай гісторыі Беларусі не цалкам супадае з еўрапейскай. На беларускіх землях Сярэднявечча пачалося і закончылася пазней, чым у Заходняй Еўропе. Паводле прынятай еўрапейскай схемы гэтая эпоха падзяляецца на тры перыяды: ранняе сярэднявечча – V–X стст.; развітае ці высокае XI–XII стст. І позняе – XIV–XV стст. Адносна Беларусі ў падручніках і сінтэтычных працах прынятая такая ж схема, якая, аднак, падвяргаецца апраўданай, на мой погляд, крытыцы[1]. Верагодна, перыяд ранняга сярэднявечча ў беларускай гісторыі належыць аднесці да VIII–X стст. (пачаткаў працэсу дзяржаваўтварэння на Полаччыне і Тураўшчыне). Перыяд высокага сярэднявечча Беларусі супадае з заходнееўрапейскім – XI–XIII стст., бо ў канцы X ст. закончылася Вандроўка народаў, і на беларускіх землях, як і па ўсёй Еўропе, пачаўся дэмаграфічны і, адпаведна, гаспадарчы ды культурны ўздым. Этап позняга Сярэднявечча, які пачаўся ў XIV ст., на Беларусі можна працягнуць прынамсі да канца XVI ст.

У гэтым артыкуле гаворка пойдзе пра самы ранні перыяд гісторыі гарадоў Панямоння ад часу заснавання галоўных з іх (канец X ст.) да пачатку высокага Сярэднявечча з прыцягненнем дзеля параўнання матэрыялаў XII ст.

Паводле археалагічных даных менавіта ў канцы X ст. былі закладзеныя пачаткі галоўных гарадоў Панямоння (Наваградка, Гародні, Ваўкавыска). Усяго ў пісьмовых крыніцах XII–XIII стст. упамінаецца шэсць панямонскіх гарадоў: Горадзен, Новагарадак, Ваўкавыск, Услонім, Турэйск, Здзітаў. Пра раннесярэднявечны перыяд іх гісторыі пісьмовых вестак увогуле няма. Адно ў гістарыяграфіі можна сустрэць меркаванне пра верагоднае за-

снаванне Наваградка ў 1044 г. У прыватнасці «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» падае: «*Першае верагоднае ўпамінанне Наваградка ў пісьмовых крыніцах адносіцца да 1044 г. і звязана з паходам Яраслава Мудрага на Літву*»[2]. Аднак гэтая дата аспрэчваецца, бо па-першае, археалагічныя раскопкі паказалі існаванне неўмацаванага паселішча на паўстагоддзя раней; а, па-другое, запіс у летапісе пра заснаванне нейкага «Ноўгарада» яўна не звязаны са звесткай пра паход у Літву. («В лѣто 6552. … Ходи Ярославъ на Литву, **а на весноу** заложи Новъгородъ, и сдѣла и.»[3] (выдзяленне маё – *А. К.*, паход аддзелены ў часе ад закладкі горада).

Пісьмовыя крыніцы па сярэднявечнай гісторыі Панямоння вельмі нешматлікія і бедныя на інфармацыю. Горад Горадзен, а найперш, гарадзенскія князі некалькі разоў згадваюцца ў Іпацьеўскім летапісе ў запісах за XII ст. Іншыя панямонскія гарады як Наваградак, Ваўкавыск, Слонім, Здзітаў упершыню ў пісьмовых крыніцах сустракаюцца толькі ў сярэдзіне XIII ст. у запісе пад 1249/1250 г. пра паход на Панямонне галіцка-валынскіх князёў[4].

Асноўныя звесткі пра раннесярэнявечны перыяд гісторыі гарадоў Панямоння здабытыя праз шматгадовыя археалагічныя даследаванні другой паловы XX ст. Буйныя археалагічныя раскопкі праводзіліся ў Наваградку, Ваўкавыску, Гародні, Слоніме[5], у меншых маштабах даследаваліся і іншыя названыя паселішчы. Сабраныя калекцыі артэфактаў дазволілі высветліць не толькі характар матэрыяльнай культуры тагачасных гарадоў, але прынеслі шмат інфармацыі па тапаграфіі паселішчаў, этнічным складзе, рэлігіі іх жыхароў, а таксама палітычных адносінах у рэгіёне.

На сённяшні дзень найбольш вывучанае тапаграфічнае развіццё Ваўкавыска і Наваградка. Даследчыкі ўстанавілі, што першапачатковыя паселішчы, ад якіх пачыналіся названыя гарады, узніклі ў канцы X ст. на пагорках, дзе раней ніякіх пасяленняў не існавала. У Ваўкавыску, у адрозненне ад Наваградка, акрамя двух пачаткова неўмацаваных паселішчаў існавала яшчэ маленькая крэпасць (сённяшняя назва пагорка, дзе яна знаходзілася – Муравельнік)[6].

Табліца 1. *Засяленне пагоркаў старажытных Наваградка і Ваўкавыска.*

Дата	Наваградак		Ваўкавыск		
	Замкавая гара	Малы Замак	Шведская гара	Замчышча	Муравельнік
Другая палова – канец X ст.	-	Неўмацаванае паселішча	Неўмацаванае паселішча		Сховішча
Першая палова XI ст.	Неўмацаванае паселішча	Тое ж	Неўмацаванае паселішча, пазней агароджанае валам	Неўмацаванае паселішча	Умацаванае паселішча
Другая палова XI ст.	Дзядзінец	Пасад	Дзядзінец	Пасад	-
XII–XIII ст.	Дзядзінец	Вакольны горад	Дзядзінец	Вакольны горад	-

Крыніца: Гуревич Ф. Д. О формировании городов Чёрной Руси по данным археологии // Советская археология. 1983. № 3. С. 64.

Раннесярэднявечную гісторыю гарадоў Панямоння даследчыкі падзяляюць на два перыяды: дагарадскі, працягваўся з канца X да сярэдзіны XI ст. і гарадскі – пачаўся з сярэдзіны XI ст. Асноўнай прыкметай перарастання ўсходнеславянскага паселішча ў горад з'яўляецца фармаванне трохкампанентнай планіровачнай структуры: дзядзінец – вакольны горад – неўмацаваны пасад[7]. Не ўсе дагарадскія паселішчы на Панямонні перараслі ў гарады, што выяўлена на прыкладзе Індуры (сёння мястэчка за 18 км на поўдзень ад Гародні).

Этнас

Кім былі заснавальнікі панямонскіх гарадоў? Якім быў этнічны склад іх жыхароў у раннім Сярэднявеччы? Адказы на гэтыя пытанні таксама здабытыя праз вывучэнне матэрыялаў археалагічных раскопак. Галоўным метадам даследавання стала параўнанне розных атрыбутаў матэрыяльнай культуры (найперш, характэрных асаблівасцяў керамічнага посуду), знойдзеных на тэрыторыі панямонскіх гарадоў, з аналагічнымі артэфактамі таго ж часу з суседніх тэрыторый, на якіх жылі дакладна ідэнтыфікаваныя этнасы. У масавых керамічных вырабах з Наваградка вылучаюцца формы ўласцівыя для дрыгавічоў. У Ваўкавыску на пачатковым этапе існавання паселішча дамінуе тып гаршчкоў, вядомы з Паўднёва-Заходняй Валыні. Асобныя групы керамікі складаюць мазавецкі посуд і гаршчкі з Падляшша г. зв. драгічынскага тыпу[8].

Галоўная выснова даследчыкаў – гарады на Панямонні запачаткаваныя каланістамі з усходнеславянскіх земляў, якія прыйшлі на рэдка заселеную тэрыторыю балцкіх плямёнаў, менавіта яцвягаў, а ў басейне Віліі – аўкштайтаў. Заснавальнікамі і асноўнымі насельнікамі панямонскіх гарадоў былі ўсходнія славяне з племяннога саюзу дрыгавічоў. Акрамя таго, у фармаванні гарадскога насельніцтва прымалі ўдзел невялікія групы іншых славян (крывічы, валыняне, жыхары Падляшша і Мазовіі), а таксама выхадцы з мясцовых балцкіх плямёнаў. Толькі ў Ваўкавыску асноўнай групай насельніцтва былі валыняне, ды зафіксаваная таксама прысутнасць нарманскіх воінаў (на Муравельніку, дзе паселішча існавала да сярэдзіны XI ст.)[9].

Этнаграфічныя даследаванні паказалі, што сучасная Гарадзеншчына была зонай сутыкнення дрыгавічскай і крывіцкай плыняў каланізацыі. Мяжа іх сустрэчы вызначана на паўночны ўсход ад Гародні па лініі Радунь-Воранава-Ашмяны-Астравец і ўяўляе сабой паласу змешаных гаворак, пераходную ад паўднёва-заходняй да паўночна-ўсходняй групы беларускіх гаворак[10]. Спецыяльнымі даследаваннямі выяўлена, што Барысаглебскую царкву XII ст. у Наваградку будавалі віцебская і полацкая будаўнічыя арцелі[11].

Матэрыялы з даследаванняў пахаванняў паказалі, што гарадскія могільнікі былі агульнымі для ўсіх жыхароў рознаэтнічнага паходжання. У пахавальным абрадзе і інвентары выяўленыя як агульныя рысы, так і захаванне пэўных уласных асаблівасцяў. Археолаг Клаўдзія Паўлава, якая даследавала курганныя могільнікі пад Наваградкам, прыйшла да высновы: «*Прыйшоўшыя сюды славянскія плямёны знаходзіліся ў цесным кантакце з жыўшымі тут, відавочна, невялікімі групамі балцкімі плямёнамі, узаемна ўзбагачаючы сваю матэрыяльную і духоўную культуру*»[12].

Рэлігія

Археалагічныя матэрыялы дакладна засведчылі, што гарады Панямоння заснавалі ўсходнія славяне-язычнікі. Аўтары археалагічных даследаванняў гарадоў Панямоння Фрыда Гурэвіч і Яраслаў Звяруга звярнулі ўвагу на адсутнасць у раннесярэднявечных культурных наслаеннях панямонскіх гарадоў прадметаў хрысціянскага культу да другой паловы – канца XI ст. У прыватнасці, адносна Наваградка Ф. Гурэвіч лічыць: «*Да канца XI ст. насельніцтва было язычнікамі*»[13]. Я. Звяруга ўдакладніў знаходкі, звязаныя з хрысціянствам: «*Першыя прадметы хрысціянскага культу – літыя нацельныя крыжыкі – з'явіліся ў панямонскіх гарадах не раней другой паловы XI ст.*»[14].

Ф. Гурэвіч першай выказала версію пра прычыну захавання язычніцтва ва ўсходнеславянскіх насельнікаў Панямоння яшчэ даволі працяглы час пасля афіцыйнага хрышчэння Русі ў 988 г.: «*Магчыма, што прыхільнасць да язычніцтва таксама была адной з прычын, спрыяўшых з'яўленню тут насельніцтва, якое імкнулася пазбегнуць хрысціянізацыі*»[15]. Аўтарка прыйшла да гэтай высновы, заўважыўшы храналагічнае супадзенне ў часе – канец X ст. – узнікнення панямонскіх гарадоў і правядзення гвалтоўнай хрысціянізацыі ўсходнеславянскіх земляў, якая, верагодна, і выклікала адыход часткі насельніцтва і хвалю славянскай каланізацыі Панямоння[16]. Хрысціянства ў праваслаўнай форме пранікала ў панямонскія гарады паступова, эвалюцыйным шляхам і без заўважнага ўжыцця гвалту.

Палітыка

Гісторыкі і лінгвісты, якія вывучалі працэс рассялення ўсходніх славян на балцкіх землях, сцвярджаюць агульны мірны характар славянскай каланізацыі[17]. Калі і адбываліся нейкія сутычкі каланістаў з тубыльцамі, то яны не былі масавымі і не ўплывалі на агульны характар адносінаў. Пра мірны прыход славянаў сведчыць ужо сам факт, што іх паселішчы засноўваліся на незаселеных пагорках (для параўнання, напрыклад, сталіца Германіі Берлін быў заснаваны на месцы знішчанага славянскага паселішча). Другі факт – Наваградак, як і Ваўкавыск больш паўстагоддзя з канца X – да сярэдзіны XII ст. не мелі патрэбы ў абарончых збудаваннях і заставаліся неўмацаванымі паселішчамі.

Іншая справа Гародня, якая ўзнікла на беразе буйной ракі, па якой плавалі не толькі мірныя купцы, але і ваяўнічыя вікінгі ды рознапляменныя разбойнікі. Менавіта таму паселішча на сённяшняй гарадзенскай Замкавай гары, якая з трох бакоў мела натуральныя ўмацаванні – берагі рэк і яр, ад пачатку мела патрэбу ва ўмацаваннях.

Першыя абшчыны, у прыватнасці, у Наваградку былі вясковымі і арганізоўваліся традыцыйным племянным ладам. Пра Гародню з летапісаў вядома, што ў XII ст. яе князі знаходзіліся ў палітычнай залежнасці ад вялікіх князёў кіеўскіх. У Наваградку ў пачатку XII ст. Замкавая гара пераўтварылася ў дзядзінец – рэзідэнцыю князя. Ад гэтага часу пачало афармляцца Наваградскае княства. Верагодна, яно стваралася незалежна ад ўзнікнення Гарадзенскага княства. Выяўленыя археолагамі актыўныя гандлёвыя кантакты Наваградка з Кіевам, магчыма, сведчаць і пра палітычныя сувязі. Палітычнай спецыфікай Наваградка была наяўнасць дзвюх групаў прывілеяванага насельніцтва: феадала з атачэннем на дзядзінцы і жыхароў «багатага квартала» (купцоў, рамеснікаў-златнікаў) на вакольным горадзе (Малы замак)[18].

Такім чынам, дзякуючы археалагічнай навуцы ўстаноўлена, што асноўныя гарады ў басейне Нёмана былі заснаваныя ўсходнімі славянамі-язычнікамі прыблізна ў канцы X ст. На працягу прыблізна стагоддзя першапачатковыя дагарадскія

паселішчы выраслі ў гарады, а іх насельнікі паступова перанялі хрысціянства паводле ўсходняга (праваслаўнага) абраду. У пачатку XII ст. панямонскія гарады сталі цэнтрамі феадальных дзяржаў-княстваў.

---

[1] Сагановіч, Г. У пошуках Сярэднявечча // Беларускі гістарычны агляд. 1997. Т. 4. Сш. 1–2. С. 3–18.

[2] Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 5. М – Пуд. Мн.: БелЭн, 1999. С. 254.

[3] ПСРЛ. Т. 4. Петраград, 1915. С. 116.

[4] ПСРЛ. Т. 2. Стб. 815–816.

[5] Краўцэвіч А. К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14-18 стст.: Планіроўка, культурны слой. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. С. 4–24.

[6] Гурэвіч Ф. Д. Летапісны Новгородок (Старажытнарускі Наваградак). Санкт-Пецярбург, 2003. С. 260.

[7] Седов В. Начало городов на Руси // Труды V международного конгресса славянской археологии.Т. 1. Вып. 1. Москва, 1987. С. 12–31.

[8] Гурэвіч Ф. Д. Летапісны Новгородок… С. 259.

[9] Тамсама. С. 257.

[10] Гринблат М. Я. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории. Мн., 1968. С. 90–91.

[11] Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. Ленинград: Наука, 1986. С. 87–88.

[12] Павлова К. В. Население Верхнего Понеманья по материалам курганных могильников окрестностей Новогрудка // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983. С. 47.

[13] Гурэвіч Ф. Д. Летапісны Новгородок… С. 261.

[14] Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманьев 9–13 вв. Мн., 1989. С. 196.

[15] Гуревич Ф. Д. Об этническом составе населения древнего Новогрудка // ActaBaltico-Slavica. Białystok, 1969. R. VI. S. 222.

[16] Краўцэвіч А. К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14–18 стст.: Планіроўка, культурны слой. Мн., 1991. С. 60–61.

[17] Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Беласток, 2008. С. 90–95.

[18] Гурэвіч Ф. Д. Летапісны Новгородок … С. 265–266.

Альбіна Семянчук,
канд. гіст. навук (Гародня)

Гарадзенскія вальныя соймы ў XVI ст.

У гістарыяграфіі даволі часта згадваецца факт, што з 1673 г. Гародня стала соймавым горадам, і што кожны трэці сойм Рэчы Паспалітай павінен быў адбывацца ў гэтым горадзе. Аднак для такога рашэння меліся падставы з больш ранняга часу. Яшчэ да Люблінскай уніі ў Гародні праходзілі соймы Вялікага Княства Літоўскага, што ўздымала яе на ўзровень палітычна-адміністратыўнага цэнтра ўлады. Звычайна соймы ВКЛ адбываліся ў Вільні, Берасці і ў Гародні, часам у Бельску Падляскім ці іншых мясцовасцях.

Не лічу сябе даследчыкам соймаў і парламентарызму ў ВКЛ, хаця мне і даводзілася ўжо займацца соймам 1752 г. у сувязі з публікацыяй дзённіка В. Шлямюлера[1], аднак мяне цікавяць сацыяльна-палітычныя працэсы ў ВКЛ, асабліва ў XV–XVI стст., якія адбіваліся на фармаванні грамадскай свядомасці. Гаворка таксама пра тыя працэсы, якія мы прымітыўна называем «паланізацыяй».

Адным з механізмаў паланізацыі была ўніфікацыя прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага, пачынаючы з XVI ст. На гэта звярнуў увагу адзін з першых даследчыкаў г. зв. «літоўска-рускага сойма» Мацвей Любаўскі[2]. Дарэчы, соймавай тэматыкай займаліся шматлікія рускія, польскія, літоўскія і беларускія даследчыкі, працы якіх аналізуюцца ў апошняй значнай манаграфіі па дадзенай праблеме Анджэя Рахубы[3].

Паколькі нас цікавяць толькі гарадзенскія соймы XVI ст., то асноўныя нашыя крыніцы – ухвалы соймаў ВКЛ да Люблінскай уніі – утрымліваюцца ў Метрыцы Літоўскай, у т. л. у пятай кнізе публічных спраў, якая публікавалася ў томе 30 «Русской исторической библиотеки»[4].

Як дзяржаўная ўстанова, «літоўска-рускі сойм» зараджаецца ў эпоху пасля Крэўскай уніі, дакладней з 1401 г.[5] Усе даследчыкі так ці іначай звязваюць узнікненне інстытуцыі вальнага сойму з уніяй ВКЛ і Польшчы[6]. Гісторыя соймаў шчыльна звязана з унутры- і знешнепалітычнай дзейнасцю ВКЛ. Ва ўхвалах і пастановах соймаў адлюстраваны найважнейшыя працэсы і падзеі тагачаснага грамадства.

У XV ст. усялякія *conventiones, consilia, etc.* уяўлялі сабой пераважна акты добрай волі гаспадара, сходы, якія ён склікаў, калі яму патрэбная была парада баяраў. Традыцыя склікання ўсяго рыцарства на нарады, веча ці соймы існавала значна раней, аднак яна не мела арганізаванай формы і не абавязвала князя лічыцца з іх меркаваннем. Толькі прывілей Казіміра Ягелончыка 1447 г. накладаў на гаспадароў абавязак склікання шляхты на сойм для збору сродкаў на вядзенне вайны, што надавала шляхце характар прывілеяванага саслоўя.

Найважнейшае месца ў дзяржаўных структурах, у т. л. у соймах, мела Вялікакняская рада. Як адзначаў Ежы Ахманьскі, у другой палове XV ст. яна ператварылася ў самастойны орган, які дзейнічаў незалежна ад асобы ўладара, меў права кіраваць ад імя вялікага князя, калі яго не было ў краіне (напрыклад, знаходзіўся ў Польшчы). У яе склад уваходзілі біскупы віленскі і жмудскі, усе дзяржаўныя дыгнітары, а таксама скліканыя гаспадаром ўраднікі земскія і дворскія. Кампетэнцыі паноў-рады санкцыянаваў прывілей Аляксандра Ягелончыка 1492 г., які абвяшчаў, што без згоды Рады не будзе ўводзіць ніякіх новых законаў. Гэты прывілей пацвердзіў Жыгімонт I у 1506 г.[7]

Мітрафан Доўнар-Запольскі ўслед за Іванам Маліноўскім народзіны вальнага сойма таксама звязваў з выданнем земскага прывілея 1492 г. Аляксандра Ягелончыка і неабходнасцю змагання з Масквой і татарамі[8]. Аднак да 1566 г. гэтыя соймы не мелі дакладнай арганізацыйнай структуры[9].

«Станы, сойму належачие» – гэта ўсе духоўныя і свецкія дастойнікі, якія складалі гаспадарскую раду Вялікага Княства, маршалкі і іншыя ўраднікі земскія і дворныя, а таксама ўся землеўладальніцкая знаць – князі і паны харугвыя, г. зн.

тыя землеўладальнікі шляхецкага звання, якія падчас вайны не станавіліся з сваімі атрадамі пад агульнаю харугваю павета, а вялі свае «почты» пад уласнай харугваю[10].

Як адзначаў М. Любаўскі, да моманту Люблінскай уніі ў ВКЛ склалася прадстаўнічая ўстанова, як паводле сваёй кампетэнцыі і значэнні, так і паводле складу, даволі блізкая да польскага сойму. За гэтай установай таксама, як і за польскім соймам, было прызнана права *«вольного обранья»* гаспадара, і яна *de jure* і *de facto* зрабілася галоўным носьбітам вярхоўнай ўлады ў дзяржаве і вырашала яе лёсы.

Менавіта таму, як падкрэсліваў Любаўскі, і сталася магчымай тая самая ўнія, якую Вялікае Княства заключыла з Польшчай у 1569 г., і якая паводле сваёй сутнасці была парламентарнай уніяй. Літоўска-рускі вялікі вальны сойм, які зрабіўся больш-менш блізкім да польскага па сваім складзе і дзяржаўным значэнні, лёгка мог зліцца з польскім у адну ўстанову. «*Якім вялікім ні быў у дадзеным выпадку ўплыў вайны з Масквою, якая штурхала Літву ў абдымкі Польшчы, але без гэтай ўнутранай умовы, без гэтых поспехаў асіміляцыі з Польшчай у дзяржаўным ладзе і быце, Вялікае Княства наўрад ці злучылася б з Польшчай настолькі шчыльна, як гэта сталася ў 1569 годзе*»[11]. Любаўскі вельмі дасціпна акрэсліў гэтую сітуацыю: «*Шчыльнае і трывалае злучэнне Літвы з Польшчай стала магчымым толькі тады, калі і ў гэтых адносінах, а не толькі ў знешніх інтарэсах, Літва так наблізілася да Польшчы, што ліцвін у Польшчы пачаў знаходзіць тое ж самае, што і дома, а дома, тое ж самае, што ў Польшчы*»[12].

Былі ліквідаваны адрозненні не толькі Літоўска-Рускай дзяржавы ад Польшчы, але і ўнутры самога Княства сціраліся адрозненні паміж землямі ўласна літоўскімі, якія дамінавалі ва ўладзе, і рускімі, прадстаўнікі якіх, як вядома, паводле Крэўскай і Гарадзельскай уній, былі пазбаўлены многіх правоў, барацьбу за якія яны вялі яшчэ з 30-х і 40-х гг. XV ст.

У XVI ст. **першы сойм адбыўся ў Гародні ў жніўні 1501 г.**[13] Да гэтага моманту Гародня ўжо пяць год мела прывілей на магдэбургскае права і была адным з буйных гарадоў ВКЛ і вялікакняскай рэзідэнцыяй, дзе і без таго ў часы Казіміра Ягелончыка звыклі

збірацца паны-рада. Аднак пачатак XVI ст. быў вельмі складаным для ВКЛ. Увесну 1500 г. маскоўскія войскі захапілі шматлікія гарады, а літоўскае войска было разбітае на р. Ведрашы. 17 чэрвеня 1501 г. памёр кароль польскі Ян Ольбрахт, брат вялікага князя літоўскага Аляксандра. Каб дасягнуць больш сціслага саюзу з Каралеўствам Польскім і сумеснымі намаганнямі бараніцца ад Масквы, Аляксандр павінен быў узысці на польскі прастол.

Вальны сойм 1501 г., які сабраўся ў Гародні, адправіў у канцы жніўня таго ж году паслоў на Пётркоўскі сойм дзеля падтрымання кандыдатуры Аляксандра і з паўнамоцтвамі на заключэнне новай уніі[14]. Як пісаў Мацей Стрыйкоўскі, палякі хацелі абраць каралём іншых братоў Яна Ольбрахта – альбо караля венгерскага і чэшскага Уладзіслава, альбо князя Апаўскага і Глагоўскага Жыгімонта[15]. Аднак у кастрычніку 1501 г. у падляшскім Мельніку каралём быў абвешчаны вялікі князь літоўскі Аляксандр.

Польскі даследчык Віктар Чэрмак налічыў з 1507 па 1568 г. каля 40 розных з'ездаў, якія называліся *conventus, conventiones, sojm,* з якіх большасць (каля 30) прыпала на панаванне Жыгімонта I (да 1544 г.), і толькі 10 на часы Жыгімонта Аўгуста[16].

Першым соймам *conventio generalis*, на якім побач з сябрамі Рады прысутнічала таксама шляхта, адбыўся ў 1507 г. Ён паклаў пачатак шэрагу соймаў, дзе можна заўважыць актыўны ўдзел шляхты, што не належала да Вялікакняскай рады[17]. Паводле меркавання М. Любаўскага, гэты сойм адбыўся ў Вільні, як і большасць соймаў XVI ст. Аднак у манаграфіі Анджэя Рахубы можна сустрэць звестку, што сойм адбыўся ў Гародні. Відаць, гэтая памылка вынікае з таго, што выдаўцы Актаў Заходняй Расіі (Т. II, № 17) аднеслі гэты акт да 1507 г. на той падставе, што ён носіць дату 10 індыкта, не звярнуўшы ўвагу, што акт упісаны ў кнігу Літоўскай Метрыкі сярод актаў 1522 г., калі таксама быў 10 індыкт. У першыя месяцы 1507 г. (са студзеня па май уключна) Жыгімонт знаходзіўся ў Кракаве і, значыць, ніяк не мог выдаць акружную грамату, у якой гаворыцца: «*тымі разы, будучі на сойме в Городне*»[18].

Вялікі вальны сойм збіраўся амаль кожны год, часам нават два-тры разы на год, часцей за ўсё ў Вільні альбо ў Берасці, зрэдку ў Гародні.

У 1522 г. сойм збіраўся два разы: першы раз у Гародні ў лютым і сакавіку, пазней у чэрвені – снежні – ў Вільні[19].

Як адзначаў Любаўскі, да пачатку 1522 г. каралю ўдалося зрабіць усе галоўныя справы ў Польшчы. З магістрам Прускім быў заключаны мір яшчэ ў сакавіку 1521 г. Туркі адкаціліся з Венгрыі і больш не турбавалі палякаў. Для абароны ад татараў сойм, які збіраўся ў Пётркове ў лістападзе і снежні 1521 г., вызначыў даць каралю падатак з мяшчанаў і сялянаў дастатковы для утрымання 4 000 жаўнераў. Нарэшце, трэба было ўладкаваць справы Вялікага Княства, і кароль прызначыў вялікі сойм усім станам Вялікага Княства ў Гародні, куды і сам прыбыў 2 лютага 1522 г.[20]

Першае пытанне, якое абмяркоўвалася на гэтым сойме, тычылася ўпарадкавання спраў з Масквой. Было прынятае рашэнне выслаць туды пасла з прапановай вечнага міру ці перамір'я. Паколькі адказу не было, то вялікі князь на ўсіх наклаў сярэбшчыну. Як свецкія, так і духоўныя землеўладальнікі павінны былі з кожнай сахі валовай даць 15 грошаў, ад конскай – удвая менш, ад людзей, не маючых сох, але трымаючых зямлю – па 6 грошай з чалавека, ад агароднікаў – па тры грошы[21]. Аднак сярэбшчына, ухваленая на сойме, не магла пакрыць дзяржаўныя расходы і папоўніць пусты скарб ВКЛ. Тады некаторыя паны дзяржаўцы, якія трымалі ў заставе гаспадарскія маёнткі, прынеслі патрыятычныя ахвяры, менавіта аддалі гаспадару свае заставы, так што даходы з іх павінны былі паступаць у скарб. Такім чынам вярнуліся да гаспадара даходы з Уцены, Дарсунішак, Мазыра, Мельніка, Эйшышак, Вілкаміра, Мерачы, Пуні, Жыжмар, Ліды і Беліцы, Онікштаў, Прывалкі, Астрыны, Крэва, Любашан, Магілева, Крычава, Ушпаля і Пенян[22].

Таксама на гарадзенскім сойме 1522 г. была пададзена просьба аб дараванні Статута. Незадоўга да гэтага на Пётркоўскім сойме 1519 г. палякі аб тым жа прасілі Жыгімонта. Ліцвіны не жадалі адставаць ад палякаў, і Статут быў прадстаўлены на разгляд ужо ў гэтым самым годзе на Віленскім сойме[23].

Акрамя папаўнення скарбу вялікаму гарадзенскаму сойму 1522 г. давялося прымаць меры супраць павальнага ўхілення ваеннаслужылых землеўладальнікаў ад вайсковай службы. Ім па-

гражала канфіскацыя маёнтку. Яна ж прадугледжвалася за захоп гаспадарскіх земляў. Гэтая норма ўвайшла ў Статут 1529 г.

Прайшло больш за 40 год, перш чым сойм зноў сабраўся ў Гародні – 1 снежня 1566 г. і працягваўся да 6 студзеня 1567 г. Месцам сойму 1566 г. спачатку прызначалася Берасце, аднак з прычыны маскоўскай пагрозы ён быў склікан ы ў Гародні. На яго прыбыло не многа дастойнікаў, бо была эпідэмія.

У 1568 г. вялікі вальны сойм збіраўся таксама ў Гародні і працягваўся каля двух з паловай месяцаў (з 25 красавіка да 12 ліпеня). Наступным быў апошні «літоўска-рускі сойм», які сабраўся 10 снежня ў Любліне, працягваўся 8 месяцаў (па 12 жніўня 1569 г.)[24]

На ўказаных соймах вырашаліся шматлікія пытанні, звязаныя з Інфлянцкай вайной, уніяй і іншымі важнымі пытаннямі ўнутранай і знешняй палітыкі краіны. Але Гарадзенскія соймы 1567 і 1568 гг., як адзначыў М. Любаўскі, вылучаюцца нават на фоне важных праблем, разгледжаных на іншых соймах[25]. Справа ў тым, што сойм 1566–1567 гг. склікаўся пасля прыняцця Статуту ВКЛ 1566 г. На падставе гэтага Статуту ён і функцыянаваў як інстытуцыя, падобная да існуючай у Кароне з аналагічным аб'ёмам уладных кампетэнцый. Статут, напрыклад, зафіксаваў інстытуцыю павятовых соймікаў, якія мелі права выбіраць паслоў на вальны сойм і даваць ім інструкцыі[26], прызнаваў, што сойм можа быць скліканы «*коли колко того будеть потреба*»[27], што ён складаецца з трох станаў (вялікі князь, вялікакняская рада і пасольская палата), а таксама надаваў сойму заканадаўчую моц.

Аб важнасці гарадзенскіх соймаў ускосна сведчыць факт адлюстравання горада на гравюры Адэльгаўзэра-Цюндта (першы падобны вопыт ва Усходняй Еўропе), якая знаёміла заходнееўрапейскую публіку з палітычнымі падзеямі на ўсходніх рубяжах. Яна была выраблена ў 1568 г. у Нюрнбергу і сведчыла аб сустрэчы ў Гародні паслоў маскоўскага князя на чале з Фёдарам Умным-Колачавым з гаспадарскім маршалкам Іванам Валовічам 24 ліпеня 1567 г.[28] Вядома, што Ганс Адэльгаўзэр зафіксаваў яшчэ тры пасольствы, якія знаходзіліся ў гэты час у Гародні – татарскае, турэцкае і валашскае[29]. Усё гэта сведчыць аб тым, што Гародня ў апошняй трэці XVI ст. была цэнтрам не толькі ўнутрыпалітычнага, але

і знешнепалітычнага жыцця ВКЛ і стаяла на парозе далейшага ўмацавання свайго значэння.

Асноўныя пастановы гарадзенскага сойму 1566–1567 г. адлюстроўвае рэцэс 6 студзеня 1567 г., у якім адлюстраваліся галоўныя пытанні, што разглядаліся на сойме.

1) Арганізацыя соймавання і меры супраць спазнення да пачатку сойма яго членаў. У дадзенай пастанове адзначалася, што «*водлугъ звычаю въ томъ стародавного и статуту (1566 г. – А. С.), за радою радъ нашихъ здешнихъ зложили есмо съемъ великій вальный тому панству въ месте нашомъ Городенскомъ, а вси станы, такъ рады наши духовные и светскіе, яко тежъ князи, панове и врядники земъскіе и дворные и послове земъскіе, на часъ и местцо отъ насъ зложоное, зъехали ся и местца свои заседши, о томъ зо всякою хутью, пильностью а згодливостью спольне а згодливе намовляли и становили и ку намъ, господару, доносили, а за тымъ з волею и призволеньем нашимъ вси тые речи и потребы, на своей мере постановивши, ухвалили и скончили и на пісме своемъ до насъ донесли и подали, яко то зъ стародавна бывало и им належало. Мы то, господаръ, моцью звирхности нашое тое постановенье и ухвалы таковые соймовые утвержаем, а такъ, яко черезъ всих становъ, сойму належачихъ, ухвалено, то тому жъ от всих моцно, безъ жадного уменшенья и уближенья а наменшое образы и отмены маеть быти держано и выполнено, почавши отъ персоны нашое господаръское, за радою радъ наших, князей, пановъ, врадниковъ земъских и дворныхъ и шляхты-рыцерства, и ажъ до наменшого стану и особы, подъ тыми жъ арътыкулы и обовязки, яко в артыкулех и написехъ своих, нижей положоныхъ, поменено, доложоно и описано*»[30].

Гэта значыць, што ў соймах удзельнічалі біскупы, ваяводы, у т. л. староста жмудскі, кашталяны, маршалкі земскі і дворны, гетман, падскарбі земскі і іншыя вышэйшыя ўраднікі земскія і дворныя, менавіта падчашы, крайчы, стольнік, падстолі, мечнік, харужы земскі і дворны, маршалкі і пісары; з другасных – старосты, дзяржаўцы, цівуны, харужыя, а затым – княжаты, паняты і шляхта рыцарства. Напярэдадні Люблінскай уніі месца на сойме атрымалі і мяшчане стольнага горада Вільні па прыкладзе мяшчан найважнейшых гарадоў Кароны[31].

Пастанавілі таксама, што спазніцца на сойм можна было не больш 3 дзён, «*и колько дней або недель по ономъ третемъ дню омешкалъ, толко зась дней або недель вотовати не маеть и, што ся безъ него и въ молчанью его постановить и урадить, противъ тому быти и мовити вжо о то не будеть мочи*»[32].

2) Аб удзеле ўраднікаў і шляхты ў павятовых сойміках.

Такая пастанова была згодная з рашэннем ад 30 снежня 1565 г., калі вялікі князь па просьбе шляхты выразіў згоду на тое, каб ў кожным павеце на ўзор каронных устанавіць інстытуцыю малых соймаў альбо соймікаў, якія б склікаліся за чатыры тыдні перад вальнымі соймамі. Адна з найважнейшых пастаноў гарадзенскага сойму 1566–1567 г. сцвярджала: «*Шляхтичу вольно быти которого кольвекъ [...] соймику*», канешне, калі ён меў там свае маёнткі.

Падставай грамадзянства ў тыя часы было валоданне зямлёй, з якой была звязаная вайсковая служба, так што шляхта без маёнтку (г. зв. галота) была пазбаўлена права ўдзельнічаць у сойміку і ўвогуле ў публічным жыцці краіны[33]. У гэтай пастанове адзначалася, што біскуп, ваявода і кашталян «*на соймикохъ маютъ бывати кождый у своемъ у воеводстве и на вряде – Виленъские у Вильни, Троцькие у Трокахъ, и такъ же и иные вси врядники, кождый у своемъ вряде и повете*»[34]. Таксама пастанавілі «*на кождую особу съ пановъ радъ неприбылыхъ пять копъ грошей, на врядниковъ земъскихъ и поветовыхъ две копе грошей*» (с. 408).

3) Аб рассылцы соймавых і ваенных лістоў у паветы да гродскіх ураднікаў, стараст або іх наместнікаў праз возных павятовых да паноў-рады, да князей, ураднікаў земскіх і павятовых і іншых станаў. Каб да кожнага шляхціца дайшла дадзеная інфармацыя «*въ домы ихъ маютъ носити; а для шляхты на торгу, при костелехъ обволывати*».

4) Аб пакіданні на час паходаў па тры возных пры кнігах павятовых судоў.

Наступны блок пастаноў называўся «О способе обороны вальки потужное». Тут адзначалася, што «*причина и потреба зложенья теперешнего сойму набольшая такая была и есть, абы се вынашла и постановила потужная оборона и валька противко неприяте-*

лю нашому Московскому» (с. 410). Адпаведна наступныя артыкулы былі прысвечаныя пытанням абароназдольнасці дзяржавы.

5) Адказ на просьбу аб знаходжанні вялікага князя пры земскім войску ВКЛ падчас дадзенай вайны: «*Отъ всихъ становъ прозбы сойму належачихъ до насъ были, жебыхмо сами парсуною нашою господаръскою противъ тому неприятелю нашому валъчили, будучи у войску межи народомъ рыцерскимъ того панъства Великого Князьства, и не лежали въ томъ панстве нашомъ, але въ земли неприятелской, з ними воюючи*» (с. 410).

6) Аб павелічэнні для дадзенай вайны памераў земскай вайсковай павіннасці з маёнткаў: «*[…] на два годы, теперъ идучие, шестдесять семый и шестдесять осмый, поступують з десети служобъ Литовскихъ и индей, где въ томъ панъстве суть службы, такъ же з десети волокъ, людми оселых, порезаных и поморкгованыхъ, конь одинъ, а где волокъ нетъ, а службы не ровны суть Литовскимъ, яко на Руси и на Полесьи и въ земли Киевской и у волостьяхъ Поднепръскихъ, такъ же и въ земли Волынъской, людей тяглыхъ службами не называють и на волоки техъ кгрунты не есть помероны, одно дворищами або следами менують, которые дворища выносять лепшие пожитъки, нижли Литовские службы албо волоки, и людей на тых дворищах есть не мало, про то обователи тыхъ краевъ або земль пречоных Рускихъ, Волынскихъ и Полескихъ мають не з служобъ ани з дворищъ, але з дымовъ двадцати ку службе земъской ставити конь одинъ*» (с. 411).

У гэты перыяд валочная памера яшчэ не была скончаная. З дадзенай пастановы можна даведацца, дзе яшчэ рэформа не праводзілася («*на Руси и на Полесьи и въ земли Киевской и у волостьяхъ Поднепръскихъ, такъ же и въ земли Волынъской*»), і на валокі тыя землі не былі падзеленыя. Сялянскія надзелы да валочнай памеры называліся «*дворышчам або следам*». Гэтыя найбольш старажытныя формы абшчынных аб'яднанняў налічвалі ад двух да дзесяці і нават больш дворшчыкаў[35].

7) Аб той жа павіннасці для «убогай» шляхты: «*Кождый шляхтичъ отделный з дыму водлугъ преможенья своего на войну ехати маеть […] А по томъ, по войне вси кгрунъты токовое убогое шляхты, у которихъ людей своихъ нетъ, мають быти помероны*

а моркгованы тымъ способомъ, жебы з десети волокъ оселыхъ конь одинъ ку служьбе земъской военной ставень былъ отъ всихъ тыхъ, колько их на десети волокахъ будеть […]» (с. 412).

8) Аб той жа павіннасці для падляшан: «*Подляшане тежъ ровно з Литвою войну служити мають и такъ же з десети волокъ оселыхъ, а где бы еще службы были, ино з десети служобъ конь одинъ ставити*» (с. 412).

9) Аб павелічэнні памераў «почтаў» з прычыны прысутнасці ў войску вялікага князя.

10) Аб выстаўленні ваенных сіл з гарадоў княжацкіх, панскіх і зямянскіх, духоўных і свецкіх – з дзесяці дымоў аднаго пешага з ручніцаю і мечам і г. д.

11) Аб жадаючых служыць ваенную службу добраахвотна і аб цыганах. Як адзначаў беларускі даследчык Андрэй Янушкевіч, «*шляхта імкнулася прыцягнуць да нясення падатковага цяжару як мага большае кола плацельшчыкаў*»[36]. «*А хто ся з нихъ мужъне въ службе военной покажеть, таковому ласкою и детькомъ от насъ, господара, нагорожоно будеть*» (с. 414).

У сувязі з тым, што на сойме разглядалася больш за 40 пытанняў, не ўяўляецца магчымым у адным артыкуле пракаментаваць усе рашэнні, якія таго заслугоўваюць. Аднак хаця б узгадаць іх трэба, каб зразумець, чаму М. Любаўскі лічыў гарадзенскія соймы важнейшымі за іншыя ў дадзены перыяд. Як бачым, большасць рашэнняў тычылася вайсковых справаў і фінансава-матэрыяльнага забеспячэння войска, што адзначаў таксама згаданы А. Янушкевіч[37].

12) Аб прадстаўленні вялікаму гетману рэестраў выстаўленых «почтаў».

13) Аб падатку на наём шасці тысячаў конных і чатырох тысячаў пешых наёмных воінаў.

14) Аб выдачы гэтага падатку ў паветах.

15) Аб дзейнасці павятовых (прыводзяцца іх імёны) і галоўных паборцаў пры зборы гэтага падатку і аб іх ўзнагароджанні.

16) Аб тэрмінах выдачы гэтага падатку.

17) Аб пакаранні за яго нявыдачу.

18) Аб адказнасці за ўтойванне населеных маёнткаў, з якіх павінны плаціцца падаткі.

19) Аб рэестрах і аб справаздачы павятовых бірчых.

20) Аб галоўных бірчых (іх імёны), іх дзейнасці і справаздачах.

21) Аб займе ў сувязі з тым, што падатковыя грошы паступяць не адразу.

22) Аб судзе над тымі, хто не служыў земскай ваеннай службы.

23) Адказ на просьбу аб служэнні ваеннай службы з маёнткаў духавенства.

24) Аб абавязку для ўсіх грамадзян ВКЛ асабіста з сваімі почтамі з'яўляцца на вайну.

25) Аб ваеннай службе дваран гаспадарскіх, з дваром і з паветамі.

26) Аб лічбе дваран, якіх пакідаюць для рассылак, і аб адпраўленні ўсіх астатніх дваран, а таксама ляснічых і рэвізораў з іх почтамі на вайну.

27) Аб адпраўленні на вайну ўсіх, хто валодае маёнткамі ў ВКЛ, якім бы спосабам гэтыя маёнткі не былі набытыя.

28) Аб судзе над тымі, хто не адбывае земскіх павіннасцяў з маёнтку, заслужаным на вялікіх князях літоўскіх.

29) Аб пакаранні тых, хто не з'явіўся на дадзеную вайну і не выслаў на яе сваіх почтаў.

30) Адказ на заяву аб пасылцы да палякаў з просьбай аб дапамозе і аб неад'ездзе вялікага князя падчас дадзенай вайны ў Польшу па яе справах.

31) Аб зборы пагалоўшчыны, устаноўленай ў 1566 г. на Віленскім сойме.

32) Аб неаддзяленні Жамойці, Завілейскіх паветаў, кіеўлян, падалян і валынцаў ад галоўнага войска і ад вялікага гетмана ў ваенным зборы.

33) Адказ на просьбу аб забароне жыдам арэнды мыта і паборaў.

34) Аб уставе на тавары і для рамеснікаў і аб мерах для хлеба.

35) Адказ на просьбу аб шляхце, якая падалася са сваімі маёнткамі панам на службу.

36) Адказ на просьбу аб раздачы родзічам Княства вакантных урадаў дворнага гетмана, крайчага, падкаморыя, кухмістра, падстолія, канюшага і лоўчага.

37) Адказ на просьбу аб даходах земскіх урадаў, якія адышлі да скарбу, дзякуючы валочнай памеры.

38) Адказ на просьбу аб устанаўленні урадаў ваяводы і кашталяна ў Гародні і Коўне.

Апошняя просьба не знайшла разумення ў вялікага князя літоўскага, які адказаў на яе наступным чынам: «*Еще тежъ чинечи къ намъ прозбы отъ всихъ становъ, абыхмо, прикладомъ першое ласкавое учинности нашое около прибавленья достоенствъ, подали тежъ до замъковъ нашихъ Городна и Ковна воеводы и каштелянеи. То съ причинъ певныхъ зоставуемъ при воли нашой господаръской*» (с. 432). Памятаем, што гэта быў перыяд адміністрацыйна-гаспадарчых рэформаў. Відаць, шляхта гарадзенская і ковенская вырашыла скарыстаць момант дзеля ўмацавання пазіцый гарадоў ва ўнутрыпалітычным жыцці краіны. Аднак сітуацыя не спрыяла разгляду ўнутраных праблем падчас складаных знешнепалітычных абставінаў.

Таксама захаваўся *status quo* ў адказ на наступную просьбу аб далучэнні да Ваўкавыскага шляхецкага павету баяр мсцібогаўскіх, волпенскіх, лыскаўскіх і межырэчскіх (39).

40) Адказ на просьбу аб далучэнні клецкіх зямян да Наваградскага шляхецкага павету.

41) Адказ на просьбу па справе аб далучэнні Ліфлянскай зямлі да ВКЛ.

На дадзеную просьбу вялікі князь адказаў, што «*тая земля Лифлянтская по увесь тот час от прижатья ее под оборону звирхности нашое господарское аж до сих мест была и есть боронена от всих небеспечностей и налог неприятелских ни через кого иного, одно через них, родичов и обователей того славного панства Великого Князьства, где немало не одно крови народу их шляхетского выливало ся, але и голов братьи их полегло, а великою утратою маетностей их, так же и нашого господарьского скарбу того ж панства Великого Князьства. А так за волею и росказаньем нашим пан староста Жомойтский (Ян Геранімавіч Хадкевіч – А. С.) постановенье около земли Лифлянтское нам господару, паном радам нашим, княжатом, панятом, врядником земским и дворным и послом земским на теперешнем сойме Городенском ознаймил, оповедил и оказал, што коротко тут в той уфале соймовой толко суть того припомнена, иж вси, сполне с паны обователи земли*

Лифлянтское зволивши ся, доброволне приступили с тою землю ку Великому Князьству Литовскому и стали ся частью того панства, поддаными нашими всяким способом, и нас, господара, приняли суть за зверхнего и дедичного пана» (с. 433–434).

42) Аб прыбыцці ўсіх грамадзян Княства паспалітым рушаннем па лістах гаспадарскіх альбо вялікага гетмана для вайны з Масквою, калі і куды прызначыць збор іх вялікі гетман.

Прайшоў год, і сойм зноў сабраўся ў Гародні, «*в замку нашом Городенском*», ў красавіку – ліпені 1568 г. Рэцэс Гарадзенскага сойму 1568 г. адлюстраваў яго пастановы і адказы вялікага князя Жыгімонта Аўгуста на просьбы станаў. Колькасць пытанняў «павесткі дня» даходзіць да 60, г. зн. яшчэ больш, чым на папярэднім сойме.

1) Устанаўленне падатку на наём войска для абароны Княства.

2) Аб выплаце гэтага падатку літоўскаю і падляшскаю «ўбогаю» шляхтаю. Пад «убогай» шляхтай разумелася тая, якая «*людей своих не мели, а на волоках тягненых або моркгованых сами мешкали и их пахали*» (с. 444).

3) Аб выплаце яго духавенствам.

4) Адказ на просьбу аб далучэнні Інфлянт да ВКЛ і аб іх зліцці. Пацверджана пастанова папярэдняга Гарадзенскага сойму аб тым, што «*обыватели оное земли стали ся з нами, поддаными нашыми, одным телом*» (с. 446).

5) Аб выплаце пастаноўленага соймам падатку татарамі Княства.

6) Аб выплаце яго гарадамі князёў, паноў і шляхты.

7) Аб выплаце яго сідзячымі на «волях».

8) Аб выгнанні з Княства цыган з дазволам застацца толькі тым цыганам, якія асядуць на землях гаспадарскіх, княскіх ці шляхецкіх і будуць несці павіннасці з сёламі.

9) Аб выплаце падатку жыдамі.

10) Вызваленне абываталяў Княства ад абавязку ехаць у гэтым годзе на вайну земскім войскам, калі не будзе крайняй небяспекі для Княства, у выпадку якой яны павінны спяшацца, хто як можа па лістах гаспадарскіх і апавяшчэнні вялікага гетмана, забеспячэнне таго, што пастаноўленыя дадзеным соймам абавязкі па абаро-

не Княства не пойдуць «в пошлину», аб справаздачы аб падатках, пастаноўленых папярэднім Гарадзенскім соймам, аб выпраўленні Статуту і аб аднаўленні парушаных правоў і вольнасцяў.

11) Аб тэрмінах для збору пастаноўленых дадзеным соймам падаткаў.

12) Аб парадку збору падатку павятовымі паборцамі (іх імёны).

13) Аб расходаванні гэтага падатку павятовымі паборцамі і аб іх адказнасці за адыход ад дадзеных пастаноў; аб памерах «почтаў» ротмістраў і іх аплаце.

14) Аб справаздачнасці павятовых паборцаў.

15) Аб адказнасці не даўшых падатку.

16) Аб адказнасці павятовых паборцаў за адмову прыняць падатак ад жадаючых яго ўнесці.

17) Аб узнагароджанні павятовых паборцаў; аб іх абавязку сабраць у сваіх маёнтках падатак, згодна з усімі, зробленымі адносна яго пастановамі.

18) Аб зборы падатку з маёнткаў духавенства.

19) Аб невыданні «на роты» ваяводам, кашталянам, старостам і дзяржаўцам «украінным».

20) Адказ на просьбу аб прызначэнні ротмістрамі людзей, аселых у паветах для забеспячэння адказнасці іх і іх жаўнераў за гвалт і шкоды.

21) Аб адказнасці самавольна, без лістоў гаспадара і вялікага гетмана жаўнерам станавіцца на пастой.

22) Забеспячэнне таго, што падаткі, пастаноўленыя на апошніх соймах (Віленскім, Берасцейскім, Гарадзенскім), павінны прызнавацца добраахвотнымі і часовымі, а не *«за якую повинность, пошлину и обычай звыклый»* (гэта асабліва важна было ў час падрыхтоўкі ўніі ВКЛ з Польшчай, да якой абодва народы павінны былі прыступіць аднолькава свабодна і добраахвотна).

23) Адказ на просьбу аб выданні даходаў манетнага двара на патрэбы абароны Княства і аб кіраванні ім земскім падскарбіем.

24) Адказ на просьбу ад дастаўленні гаспадарскімі гарадамі і мястэчкамі артылерыі і наёмных драбаў войску.

25) Аб зысканні з тых, хто не служыў, папярэдняга збору на вайну; аб пакаранні тых, хто не выедзе на вайну без грунтоўных пры-

чын; аб зборы і прызначэнні падатку з тых, хто не быў на вайне.

26) Адказ на просьбу аб вызваленні «убогой» шляхты Падляшша ад уплаты залатога.

27) Адказ на просьбу аб выпраўленні Статуту (выпраўляюць выбраныя камісія і шляхта, з унясеннем выпраўленых артыкулаў на з'езд Княства перад агульным з палякамі соймам).

28) Адказ на просьбу аб памеры земляў «убогай» шляхты камісіямі з 2 асобаў у кожным павеце. (Відавочна, што нават у складаных ваенных умовах працягвала рэалізоўвацца гаспадарчая рэформа).

29) Аб рэвізіі паборцамі маёнткаў, рэвізія якіх яшчэ не зроблена ў выкананне пастановы папярэдняга Гарадзенскай сойма.

30) Перанос неадбытых у дадзеным годзе (у сувязі з соймам) троіцкіх роках земскіх судоў на новы тэрмін (шэсць тыдняў *«по выволанью сойму теперешнего»*).

31) Адказ на просьбу аб непарушнасці соймавых пастановаў (асабліва аб *«пропозыцыі»* соймавай).

32) Адказ на просьбу аб устанаўленні ва ўсіх паветах Княства гродскага суда ў поўным яго складзе,

33) Адказ на скаргу аб зборы некаторымі гродскімі ўрадамі сваіх даходаў *«по давному»*, а не згодна Статуту.

34) Адказ на скаргу аб забароне гродскімі ўрадамі возным ездзіць на асведчанне без урадавых «квітоў».

35) Адказ на просьбу аб непрыцягненні шляхты старастамі і дзяржаўцамі да свайго суду ў мясцовасцях, дзе не ўведзены новыя суды.

36) Адказ на просьбу аб узнагароджанні тых, хто служыў мінулую вайну з павялічанымі «почтамі» на гаспадарскую «ласкавую обетніцу».

37) Адказ на просьбу аб парадку збору войска і яго паходу, а таксама аб тым, каб пры роспуску войска шляхта не павінна была браць «квітоў».

38) Адказ на просьбу аб раздачы вакантных урадаў *«родзічам»* Вялікага Княства Літоўскага.

39) Адказ на просьбу аб неаддачы гаспадарскіх замкаў і маёнткаў у залог чужаземцам.

40) Адказ на просьбу аб раздачы староставаў, дзяржаў і аселасцяў у Інфлянтах выключна *«родзічам»* ВКЛ.

41) Адказ на просьбу аб далучэнні да Княства гаспадарскіх маёнткаў, якія трымаў памерлы прускі герцаг.

42) Адказ на выпраўленне межаў Княства з Прусіяй, Інфлянтамі, Мазовіяй і Польшчай і аб аднаўленні на межах правоў на тое, што каму належала.

43) Адказ на просьбу аб тым, каб жыды не займалі ўрадаў і збіралі пабораў.

44) Адказ на просьбу аб увядзенне праз гаспадарскіх дваран «уставы» на тавары і меры для хлеба ва ўсіх гарадах Княства; аб тым, каб не збіраўся пабор з «люнскіх» і іншых танных сукнаў, *«кгды ж того шляхте для выправ военных напилней потреба»* (с. 474).

45) Адказ на просьбу аб тым, каб на партовых рэках не перашкаджалі руху судоў ставамі, млынамі і язамі. (Дзе гэта робіцца, там трэба выправіць недахоп).

46) Адказ на просьбу аб непабіранні гаспадарскага і панскага мыта з хлеба шляхецкіх гумнаў (калі мытнік ці пaборца такое мыта ўзяў, ён павінен падлягаць суду замкавага ўрада).

47) Адказ на просьбу аб захаванні ў моцы неперанесеных абывателямі Княства з гродскіх ў земскія кнігі купчых, дароўных і іншых запісаў. (Гэтага пераносу ў гадавы тэрмін патрабаваў Статут).

48) Адказ на просьбу аб кампенсацыі за шкоду, учыненую польскімі жаўнерамі, і аб судзе па нанесеным імі гвалце, аб тым, каб наперад жаўнеры не стаялі ў шляхецкіх маёнтках, бо зараз яны стаяць у іх, у цэнтральных частках Княства, а не на яго межах, чыняць шкоды і забіраюць правіянт без выплаты за яго.

49) Адказ на просьбу аб парадку рассылкі соймавых лістоў і аб устанаўленні штрафу з шляхцічаў, якія не прыязджаюць на павятовыя сеймікі.

50) Адказ на просьбу аб прызнанні за кожным шляхціцам права заснавання на сваёй зямлі мястэчак і будаўніцтва корчмаў пры вялікіх гасцінцах без гаспадарчых лістоў. На гэта вялікі князь адказаў: «*Мы то подле статуту и старого обычаю зоставуем*» (с. 477).

51) Адказ на просьбу аб праве для шляхты, якая жыве каля гаспадарскіх пушчаў, браць з іх дрэва на дровы і будаўніцтва «без поклонов» ляснічаму.

52) Адказ на просьбу аб захаванні адвечных правоў на «уходы» ў гаспадарскіх пушчах. (Пры гэтым паступіла скарга віленскай шляхты на ўціск і гвалт з боку ўраднікаў і ляснічых гаспадарскіх).

53) Адказ на просьбу аб выдачы беглых людзей отчызных і нявольнай чэлядзі з гарадоў, з воль і з маёнткаў гаспадарскіх, княскіх і панскіх.

54) Адказ на просьбу аб заснаванні калегіума ў Вільні ці Коўне. Гэтую просьбу вялікі князь пастанавіў пакінуць на *«час покою»*. Яна тычылася дзейнасці ордэна езуітаў у ВКЛ. Аднак, як вядома, ужо ў 1569 г. ім удалася заснаваць свой калегіум у Вільні і распачаць шырокамаштабную душпастырскую і культурна-асветніцкую дзейнасць па ўсёй Рэчы Паспалітай.

55) Адказ на просьбу аб прадстаўленні земскім паслам «господ» падчас сеймаў.

56) Адказ на просьбу аб шэрагу абмежаванняў правоў татар на хрысціян-нявольнікаў, на хрысціянак-мамак, на дзяцей хрысціянчэлядзі «закупнай» і на палонных.

57) Адказ на просьбу аб выкананні артыкула Статута, які патрабуе жоўтага колеру для галаўных убораў жыдоў і іх жонак з пазбаўленнем іх права насіць на сабе каштоўнасці, а таксама аб забароне жыдам мець для сваіх дзяцей мамак хрысціянак.

58) Адказ на просьбу аб справаздачы аб сабраных земскіх падатках і аб іх расходаванні.

59) Адказ на просьбу аб прызначэнні павятовых соймікаў і з'ездаў на межах Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага для іх «сполнага» сойму (згодна пастанове 1567 г., у Лебядзеве) (с. 436–441).

Далей у Кнізе пятай публічных спраў прыводзяцца адказы вялікага князя Жыгімонта Аўгуста на просьбы, прадстаўленыя яму на Гарадзенскім сойме 1) ад княжат, панят, земскіх і дворных ураднікаў і паслоў земскіх (3 адказы); 2) ад мітрапаліта (8 адказаў); 3) ад ваяводства Віленскага (2 адказы); 4) ад ваяводства Трокскага (2 адказы); 5) ад зямлі Валынскай (6 адказаў); 6) ад ваяводства

Навагародскага (аб рамонце заняпалага «окольнаго» замку Навагародка тымі, хто абавязаны яго будаваць, і аб устанаўленні і прызначэнні гараднічага, які б за гэтым назіраў; аб гаспадарскіх лістах да тых, чые продкі былі навагародскімі гараднічымі з загадам прадставіць новаму гараднічаму спісы дамоў, абавязаных будаваць замак; аб выпраўленні «вышняга» замка Навагародка і забеспячэнні яго «стрелбою» на сродкі гаспадарскага скарбу; 7) ад ваяводства Менскага (5 адказаў); 8) ад павета Гарадзенскага (3 адказы); 9) ад павета Ашмянскага (2 адказы); 10) ад павета Лідскага (3 адказы); 11) ад павета Упіцкага (4 адказы); 12) ад ваяводства Падляшскага (2 адказы); 13) ад павета Драгіцкага (2 адказы); 14) ад павета Бельскага (6 адказаў); 15) ад павета Пінскага (аб забароне мяшчанам і жыдам пінскім перашкаджаць пінскай шляхце купляць соль у іншых гарадах); 16) ад земян ляхавіцкіх (аб вызваленні іх з-пад улады Уладзіміра (Сямёнавіча Забалоцкага, «маскоўскага прыхадня», старосты ляхавіцкага) і далучэння да Навагародскага шляхецкага павета); 17) ад татар літоўскіх (аб скасаванні артыкулаў Статута, якія парушалі правы татар, і аб ураўнанні іх са шляхтаю); 18) ад горада Вільні (5 адказаў); 19) ад зямян, якія жывуць на мяжы з Інфлянтамі, і ад іншых асобаў (4 адказы) (с. 481–518).

Пасля Люблінскай уніі, у выніку якой ВКЛ пазбылася ўласнага сойму на карысць парламенту новай федэрацыі Рэчы Паспалітай, і ў варунках крызісу «бескаралеўя», якое наступіла хутка пасля падпісання ўніі, узнікла новая інстытуцыя – з’езд станаў. Ён замяніў «літоўска-рускі сойм», таму што трэба было прымаць жыццёва важныя для Вялікага Княства рашэнні ў адсутнасць караля і вялікага князя[38]. Увасаблялі гэтую інстытуцыю спачатку найбольш уплывовыя ў Літве сенатары, перш за ўсё ваяводы – віленскі і трокскі, кашталяны – віленскі і трокскі, стараста жамойцкі, якія часта выконвалі таксама міністэрыяльныя функцыі канцлера, гетмана, падскарбія. Аднак тыповы сенатарскі з’езд ужо на пачатку першых двух «бескаралеўяў» 1572–1576 гг. паступова ператварыўся ў з’езд станаў, які злучаў як сенатараў, так і прадстаўнікоў шляхты. У гэты перыяд важную дзяржаўную функцыю выконваў таксама соймік Віленскага, ваяводства.

Першы сенатарскі з'езд пасля смерці Жыгімонта Аўгуста пачаўся 13 жніўня 1572 г. у Гародні. На ім быў выстаўлены ліст літоўскіх сенатараў да сенатараў малапольскіх, у якім гаварылася аб скліканні супольнага з'езду 24 жніўня ў Кнышыне, каб прызначыць «*час і месца выбараў новага гаспадара*»[39]. Падпісалі ліст ваявода віленскі Мікалай Радзівіл, ваявода трокскі Стэфан Збараскі, стараста жамойцкі і маршалак земскі ВКЛ Ян Геранімавіч Хадкевіч (у арыгінале Ян Катковіч), ваявода мсціслаўскі Ежы Осьцік, ваявода полацкі Станіслаў Давойна, ваявода берасцейскі Ежы (Георгі) Тышкевіч, кашталян трокскі Астафей Валовіч, кашталян смаленскі (у арыгінале жамойцкі) Дамінік Пац, кашталян менскі Ян Глябовіч, кашталян жамойцкі (у арыгінале смаленскі) Мікалай Тальваш, падскарбі земскі ВКЛ Мікалай Нарушэвіч, падчашы і гетман дворны ВКЛ Кшыштаф Радзівіл.

На той момант у Кароне было два канкуруючыя палітычныя лагеры – «малапольскі» (на чале з кракаўскім ваяводам Янам Фірлеем) і «вялікапольскі» (на чале з прымасам Якубам Уханьскім). Прадстаўнікі апошняга сабраліся ў Ловічы (16–23 ліпеня). Ліцвіны вырашылі сабрацца 13 жніўня ў Гародні на свой сенатарскі з'езд, каб абмеркаваць, да якога лагера далучыцца[40]. На ім прысутнічалі як мінімум 12 магнатаў, у тым ліку ваяводы, кашталяны, падскарбі земскі, гетман дворны, канцлер і падканцлер, маршалак земскі. Афіцыйна яны падтрымлівалі кантакты з абодвума бакамі.

У той жа дзень, 13 жніўня ў Гародні быў выстаўлены ліст літоўскіх сенатараў да сенатараў вялікапольскіх, які таксама падпісалі некаторыя іншыя дыгнітары, напрыклад, ваявода навагрудскі Павел Сапега, ваявода смаленскі Грыгоры Валовіч, ваявода і староста менскі Гаўрыла Гарнастай, кашталян віцебскі Павел Пац, маршалак дворны ВКЛ Мікалай Кшыштаф Радзівіл[41].

Кароткі перыяд панавання французскага электа Генрыка Валуа скончыўся чарговым *interregnum*.

8–20 красавіка 1576 г. у Гародні зноў адбыўся з'езд станаў ВКЛ, на якім разглядалася кандыдатура пераемніка трона. Як і чатыры гады таму, у Кароне зноў паўсталі два асноўныя лагеры, якія на гэты раз называліся «цэсарыяне» і «батарыяне». Зноў прымас Якуб Уханьскі ўзначальваў тую частку шляхты, якая бачыла сваім

кандыдатам прадстаўніка дынастыі Габсбургаў. Малапольскі лагер сваім кандыдатам абвясціў Стэфана Баторыя. Мікалай Радзівіл «Руды» ў сакавіку 1576 г. навязаў кантакты з абодвума кароннымі лагерамі. У ВКЛ былі прыхільнікі як Габсбургаў, так і семіградскага князя Стэфана Баторыя. У ліку першых можна назваць Радзівілаў («Рудога» і «Сіротку»), падканцлера Валовіча. На чале літоўскіх «батарыян» стаялі Хадкевічы, менскі кашталян Ян Глябовіч і інш.

Каранацыя Баторыя без папярэдняй дамоўленасці з літоўскай элітай была б для ліцвінаў раўназначна ліквідацыі ўніі, без розніцы да якой фракцыі – радзівілаўскай («цэсарыян») ці хадкевічаўскай («батарыянскай»), яны належалі[42]. Трэба было ўрэгуляваць забеспячэнне інтарэсаў ВКЛ падчас наступных элекцый.

Напярэдадні гарадзенскага з’езду палякі ўжо выбралі Баторыя сваім каралём, але і Максімільян выказаў згоду заняць трон на Вавэлі. У Кракаве пагадзіліся адкласці каранацыю Баторыя на 29 красавіка 1576 г. Неабходнай умовай выбару караля для ліцвінаў была ўсеагульная згода ў абедзвюх частках дзяржаўнага арганізма – ВКЛ і Кароне.

Гарадзенскі з’езд распачаўся ў вельмі напружанай атмасферы, дзейнасць яго зацягвалася. Нягледзячы на шматлікае прадстаўніцтва, з’езд не здолеў выпрацаваць паразумення па прынцыповым пытанні. У выніку нейкай незразумелай формы галасавання перавага аказалася на баку трэцяй кандыдатуры, якая ўзнікла калі дзве асноўныя не праходзілі, менавіта маскоўскага князя[43]. Гэта не задавальняла літоўскі палітычны бамонд, падзелены на два лагеры. У выніку на гарадзенскім з’ездзе ўтварылася канфедэрацыя. Удзельнікі яе прапаноўвалі склікаць новы вальны сойм, падчас якога можна было б перш за ўсё знайсці паразуменне ў польска-літоўскіх адносінах, а потым супольна вылучыць кандыдата на караля, які б прадставіў найбольш карысныя ўмовы для інтарэсаў Рэчы Паспалітай. Сойм павінен быў адбыцца ў Варшаве на шосты тыдзень пасля Вялікадня, г. зн. пасля 27 мая. У супрацьлеглым выпадку ліцвіны абяцалі склікаць з’езд у Мсцібаве, дзе зрабіць асобную элекцыю вялікага князя літоўскага. Усім тром кандыдатам на трон канфедэраты паслалі лісты з папярэджаннем устрымацца ад якіх бы ні было рашучых крокаў да склікання сойму ў Варшаве.

Падрабязнае апісанне абставінаў гарадзенскага з'езду, як і прынятых на ім дакументаў, можна знайсці ў публікацыях выбітнага польскага даследчыка Генрыка Люлевіча («Ліст літоўскіх сенатараў да прымаса Якуба Уханьскага», 19.04.1576 г., «Ліст станаў літоўскіх да «цэсарыян» каронных», 20.04.1576 г., «Універсал гарадзенскага з'езду», 20.04.1576 г., лацінамоўны «Ліст літоўскіх станаў, сабраных на з'ездзе, да Стэфана Баторыя», а таксама «Ліст станаў літоўскіх з'езду гарадзенскага да станаў каронных (батарыян), сабраных у Кракаве», 20.04.1576 г., «Інструкцыя літоўскага пасольства, высланая са з'езду ў Гародні да Стэфана Баторыя, электа польскага, і да батарыян, сабраных на сойме каранацыйным у Кракаве», 20.04.1576 г., «Ліст станаў літоўскіх да Івана IV Грознага», 20.04.1576 г., лацінамоўны «Ліст станаў літоўскіх, сабраных на з'ездзе гарадзенскім, да камісараў імператара ў Рэчы Паспалітай, якія знаходзіліся ў Варшаве на з'ездзе цэзарыян», 20.04.1576 г.).[44]

Нарэшце, апошні ў XVI ст. сенатарскі з'езд адбыўся ў Гародні 6–12 студзеня 1587 г., хутка пасля смерці (12.12.1586 г.) Стэфана Баторыя ў Гарадзенскім замку. Падчас яго былі прынятыя «Універсал сенатараў літоўскіх да шляхты аб скліканні павятовых соймікаў і з'езду станаў», «Ліст сенатараў літоўскіх і каронных да цара Фёдара Іванавіча» (паведамлялі аб смерці караля і пераносе перамір'я), лацінамоўны «Ліст сенатараў літоўскіх да сенатараў і шляхты ваяводства Пазнанскага».

У цэлым, гісторыя гарадзенскіх соймаў XVI ст. арганічна знітаваная з усёй гісторыяй ВКЛ. Яна канкрэтызуе як ваенныя падзеі і становішча краіны на міжнароднай арэне, так і сацыяльна-культурныя працэсы (правядзенне адміністрацыйнай рэформы, валочнай памеры, прыняцце Статутаў 1529 і 1566 г. ды інш.).

За пастановамі, ухваламі і рэцэсамі соймаў стаялі канкрэтныя асобы, якія часта заставаліся ананімнымі. На жаль, мы не можам назваць імёнаў маршалкаў гарадзенскіх вальных соймаў. Як развівалася палітычная культура ў ВКЛ напрыканцы XVI ст., можна меркаваць па матэрыялах гарадзенскіх з'ездаў перыядаў бескаралеўяў. Аднак важнейшым уяўляецца той факт, што на працягу ўсяго XVI ст. умацоўвалася роля і значэнне шляхецкага саслоўя, у інтарэсах якога прымаліся пастановы соймаў. У той жа час роля

караля змяншалася. Пасля смерці апошняга прадстаўніка дынастыі Ягелонаў кароль-элект ператварыўся ў выразніка інтарэсаў той групоўкі, якая прывяла яго да ўлады. Асаблівасці перадвыбарчай палітычнай барацьбы, якую можна ахарактарызаваць як «каранацыйная бура», адлюстроўваюць дакументы з'ездаў станаў перыядаў бескаралеўя (1572, 1576 і 1587 г.), што адбываліся ў Гародні.

Мэтай дадзенага артыкула быў агульны аналіз колькасці, храналогіі і значэння гарадзенскіх вальных соймаў XVI ст., што не дазволіла заглыбіцца ў даследаванні па ажыццяўлення пастаноў соймаў. Гэта задача канкрэтных гістарычных даследаванняў. Нам важна было паказаць праз аналіз соймавых пастаноў, якое месца Гародня займала ў сацыяльна-палітычным жыцці ВКЛ. Мы прыходзім да высновы, што пачынаючы з 1501 г., калі адбыўся першы вальны гарадзенскі сойм, да канца XVI ст. значэнне Гародні як адміністрацыйнага цэнтра ўзрасло, дасягнуўшы найвялікшага значэння ў часы панавання Стэфана Баторыя.

---

[1] Семянчук, А. А. Эпізод гарадзенскай гісторыі сярэдзіны XVIII ст. // ARCHE Пачатак. Мн., 2010. № 1–2 (88–89). С. 20–37.

[2] Любавский М. Литовско-русский сейм. Опытъ по исторіи учрежденія въ связи съ внутреннимъ строемъ и внешнею жизнью государства. Москва, 1900.

[3] Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002.

[4] Литовская Метрика. Книги публичных дел // Русская историческая библиотека (РИБ). Т. 30. Юрьев, 1914.

[5] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 10.

[6] Тамсама. С. 169.

[7] Ochmański J. Historia Litwy. Poznań, 1990. S. 105.

[8] Довнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 82–84.

[9] Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie… S. 15.

[10] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 2.

[11] Тамсама. С. 5–6.

[12] Тамсама. С. 6.

[13] Радаман А. Сойм // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. Мн.: БелЭн, 2006. С. 611.

[14] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 143.

[15] Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. T. II. S. 315.

[16] Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie… S. 13.
[17] Тамсама. S. 13.
[18] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 225.
[19] Радаман А. Сойм… С. 611.
[20] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 224.
[21] Тамсама. С. 224.
[22] Тамсама. С. 225.
[23] Лазутка С., Валиконите И., Гудавичус Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). Вильнюс: Margi rastai, 2004. С. 58.
[24] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 3; Радаман А. Сойм… С. 611.
[25] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 4.
[26] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо. Мн., 2003. С. 79.
[27] Статут Вялікага княства… С. 80.
[28] Салей С. Гравюра Адэльгаўзэра/Цюндта «Vera designatio urbis in Littavia Grodnae» як крыніца па гісторыі Гародні: сучасны стан і перспектывы вывучэння // Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: зб. навук. арт. Гродна: ГрДУ, 2009. С. 189–194.
[29] Тамсама. С. 193.
[30] Русская историческая библиотека (далей – РИБ). Т. 30. С. 405–406.
[31] Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 5.
[32] РИБ. Т. 30. С. 407.
[33] Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie… S. 48.
[34] РИБ. Т. 30. С. 408. Далей спасылкі на РИБ у тэксце.
[35] Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі. Мн., 1993. С. 21–24; Беларусы. Т. 6. Грамадскія традыцыі / В. Ф. Бацяеў, В. М. Бялявіна, А. У. Гурко і інш.; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. Мн., 2002. С. 10–13.
[36] Янушкевіч А.М. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. Мн., 2007. С. 221.
[37] Тамсама. С. 211-270.
[38] Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I: okresy bezkrólewi (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764). Opracował H. Lulewicz. Warszawa 2006. S. 7.
[39] Akta zjazdów stanów …. S. 19
[40] Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa 2002. S. 85
[41] Akta zjazdów stanów…S. 21–22.
[42] Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy… S. 251.
[43] Тамсама. S. 258.
[44] Akta zjazdów stanów… S. 163–178.

Віталь Галубовіч,
канд. гіст. навук (Гародня)

Злодзеі, разбойнікі і забойцы на Гарадзеншчыне (*паводле спраў гарадзенскіх судовых установаў 1539–1565 гг.*)

Злачынцамі нараджаюцца ці становяцца? Гэта прафесія ці пакліканне? (як мог бы запытацца Макс Вэбэр?) Што ўплывае на фармаванне чалавека схільнага да злачынства? Гісторыя адказвае на гэтыя пытанні сыходзячы з уласнай метадалогіі, дзе першаступенную ролю адыгрывае прычынна-выніковая працэдура даследавання гэтай непрыемнай з'явы грамадскага жыцця: злодзей, бо скраў; разбойнік, бо ўчыніў разбой; забойца, бо забіў. Усё астатняе (асяроддзе, матывацыя, умовы) лічыцца фактарам спрыяння. Лагічна, але, здаецца, недастаткова. Злачынства – гэта акт гвалту не толькі ў адносінах да такой абстракцыі, як усё грамадства, але і кожнай яго асобнай адзінкі. Акт, які паўтараецца з няспыннай сілай і сведчыць пра тое, што ў нашай чалавечай прыродзе злачынства хутчэй норма, чым выпадковасць. Калі гэта так, то ці не варта пашукаць спосаб мінімалізацыі гэтай нормы? Адзіны слушны шлях да гэтага – пагадзіцца з тым, што прыроду злачыннасці немагчыма зразумець, калі яе не вывучаць, паколькі нельга перамагчы невядомае. Зрэшты, як і немагчыма зразумець грамадства ў цэлым, калі, як адзначыў Пітэр Бэрк, «*не ўлічваць аўтсайдэраў*»[1]. Менавіта пра іх і будзе весціся гаворка ніжэй.

У дадзеным артыкуле аналіз злачыннасці свядома абмежаваны трыма відамі замахаў: на маёмасць, на асобу і маёмасць, на жыццё асобы. Крыніцай фактычных звестак сталі дакументы з актавых кніг Гарадзенскага замкавага суда за 1539–1542 гг. і Гарадзенскага земскага суда за 1555–1565 гг., апублікаваныя ў XVII і XXI тамах «*Актаў Віленскай археаграфічнай камісіі*»[2].

Злодзеі

Зладзейства належыць да ліку невылечных заганаў чалавецтва, і вядомае яно спакон веку. Пра памер гэтага віду злачынства ў першай палове XVI ст. яскрава сведчыць першы Статут Вялікага Княства Літоўскага, дзе вылучаецца асобны, трынаццаты па ліку, раздзел «*О злодействе*»[3].

Як стаць злодзеем?

Слушны адказ – трэба нешта скрасці. Але гэта не заўсёды так. Злодзеем можна было «стаць» і пасля наўмыснага абгавору. Так, баярын Казак Іванавіч адмыслова падкупіў сведкаў, каб яны пацвердзілі яго ілжывае абвінавачанне найміта Петка ў крадзяжы каня, за што Казак быў пасаджаны «*на замок*»[4]. Хаванне злодзея таксама абарочвалася непрыемнасцю. Так, у чэрвені 1539 г. у замкавую турму трапіў гаспадарскі мукавоз Янка за прыманне злодзея Мікалая[5].

Дарэчы, у XVI ст. слова «*злодей*» мела не толькі крымінальнае вымярэнне. Выкарыстанне яго ў зняважлівым сэнсе магло стаць падставай звароту ў суд[6].

Час зладзейства

Важнай акалічнасцю, якая вызначала поспех злачыннага мерапрыемства, быў выбар адпаведнага часу. Найбольш спрыяльнай для злодзеяў была ноч, што досыць часта фіксуецца ў судовых актавых кнігах: «*в ночи кгвалтом*»[7], «*с пятницы на суботу в ночи*»[8], «*ночным обычаем*»[9]. Падкоп пад кузніцкую царкву зладзеі, натуральна, не маглі зрабіць днём, але ўдалося сцяну падкапаць «*дня вчерашняго у ночи*»[10]. Згадваюцца і іншыя сітуацыі. Так, гарадзенскага залатара Даменіка абкралі «*в тот час, кгды ми и хлопица отвабено*»[11]. Як прызнаўся адзін з пацярпелых, яго пазбавілі маёмасці, пакуль ён адпачываў: «*я-м пил сегодня у корчме*»[12], іншага небараку абкраў яго ж сабутэльнік «*у беседе в дому одной мещанки тут у Городне*»[13]. Пільным належала заставацца ў Гародні і на вуліцы, дзе маёмасць маглі скрасці «*тут у месте на влици з воза*»[14].

Што кралі на Гарадзеншчыне?

Што пад руку трапляла. Напрыклад, бортнік пана Міхайлы Макаровіча ў сваёй заяве ў жніўні 1539 г. сведчыў, што злодзеі скралі «*з коморы панской шаты, масла, сыры и иные многие речи домовые […] и сад потрасли*»[15]. У заможных асобаў асартымент патэнцыйных прапажаў быў значна шырэйшы. Абкрадзены ў красавіку 1558 г. гарадзенскі зямянін Станіслаў Пескі заявіў, што сын Сярпейкаў Пётр «*взял дей у мене аркабуз, вставши рано и поехал, который аркабуз стоял чотырох таляров, рукавицы чорного замшу, однорадок пурпурьяну шерого с кнафлями позлотистыми, убране чорного замшу и иных речей немало*»[16].

Ежа. Вабілі злодзеяў розныя харчы. Так, у ксяндза Яна «*каплана святого Миколая*» невядомы спрабаваў «*из свирна мясо старое полти выбрати*», але быў пачуты і ўцёк, кінуўшы нож[17].

Каштоўнасці. Магчымасць дакрануцца да чужога багацця магла зняраўнаважыць слабую чалавечую псіхіку. Відавочна, што па такім сцэнары адбывалася навяртанне ў злодзеі Янкі, які скраў у свайго пана Глеба Сапегі «*скрынку з многими речми важными*», дзе між іншым быў залаты ланцуг[18].

Царкоўнае начынне. Мэтай арганізаванага ў траўні 1556 г. крадзяжу ў кузніцкай царкве былі прадметы, якія выкарыстоўваліся ў набажэнстве. Саўку Сцепановіча, злоўленага падчас крадзяжу, паўсюль прад'яўлялі з рэчавымі доказамі «*з лицом, свечами двема, вгарки*»[19].

Саджанцы. Кралі і ў дзяржавы. На пасяджэнні гарадзенскага земскага суда 21 чэрвеня 1541 г. разглядалася справа пра знікненне грушы і вішні з каралеўскага саду ў Лунінцы. Праўда, злодзея так і не знайшлі[20].

Сена. Абставіны крадзяжу сена вядомыя з заявы жараслаўскага і квасоўскага дзяржаўцы Юрыя Зеляпугі, які пакінуў паведамленне пра тое, што «*две стирте сена взято на Жидомли*»[21].

Авечкі, каровы, коні. Заявы пра скрадзеных авечак звычайна складалі сяляне, яны ж былі і галоўнымі выканаўцамі такіх злачынстваў. Кралі па-рознаму, але часам памеры стратаў лічыліся дзясяткамі[22]. Факт крадзяжу каровы вядомы з заявы гаспадарскага шындзельніка Чыжа Юшкевіча[23]. Крадзеж коней быў вельмі папулярным

заняткам. У адной з судовых заяваў захавалася нават эмацыйная рэпліка скідзельскага дзяржаўцы Івана з гэтай нагоды: «*Милый брате! У мне вкрадены из стайни два кони, а вждым ся их не доискал*»[24].

Сабака. Абвінавачанне ў крадзяжы было дзейсным спосабам вяртання «вельмі рухомай» маёмасці. Падобным чынам паступіў гарадзенскі ляснічы Пётр Міцута, каб вярнуць ад Андрэя, слугі жонкі Івана Валовіча, «*выжла рудого*»[25].

Тканіна. Уласна за крадзеж сямі локцяў палатна быў пасаджаны ў турму злодзей Крот Дуда, злоўлены жонкай селяніна Касцюка Багданцовіча[26].

Асартымент пакражаў значна перавышаў пералічаны спіс, але і з яго відаць, што для злодзеяў не існавала ніякіх абмежаванняў.

Рынак скрадзенага

Лёс скрадзенай ды іншай незаконна здабытай маёмасці быў дастаткова трывіяльны. Тое, што можна было з'есці ці ўжыць адпаведным чынам выкарыстоўвалася, а некаторая частка рэчаў трапляла на рынак у Гародню ці прадавалася ў бліжэйшай мясцовасці. Досыць паказальная ў гэтым сэнсе гісторыя селяніна Алтуха Дзецяловіча, якога вінавацілі ў тым, што ён скрадзеных авечак прадаў «*на торжку Сопотковом*»[27]. Падобны лёс чакаў і тыя рэчы, што былі здабытыя разбойным шляхам. Падданы гаспадарскі Сязюта Івановіч, абрабаваны яшчэ на трэцім тыдні пасля Вялікадня напрыканцы верасня 1540 г., «*на торгу*» у Гародні пазнаў «*узду свою*» у гарадзенскага муляра Багданца Навумовіча, які спужаўся і кінуў не толькі саму «*узду*», але і каня[28].

Можна канешне палічыць выпадковасцю інфармацыю пра продаж скрадзеных рэчаў «*двум жидом Городенским*», але сумнеўна, каб яны не ўсведамлялі, адкуль у панскіх слуг, адзін з якіх называў сябе «*убогим чоловеком*», маглі ўзяцца такія дарагія рэчы, як «*ланцуга золотого неколькось кольцей*»[29].

Злодзеі

Вельмі складана рабіць нейкія агульныя назіранні, бо пра злодзеяў-рэцыдывістаў крыніцы не паведамляюць, але нешта агульнае ў злачынцаў усё ж было. Адсутнасць маральных бар'ераў –

несумненна, іначай не растлумачыць абкраданне царквы. Уменне карыстацца чужой дабрынёй. Так, падвёз Станіслаў Пескі на сваім возе Пятра Сярпейкава, а той яго абакраў у знак падзякі[30]. Хлусня. Напрыклад, Саўка Сцепановіч, каб заблытаць следства, свядома называў розных шляхціцаў сваімі гаспадарамі[31]. Адчуванне часу: злавіў момант – скраў, як татарын Янчура[32].

Невядомыя. Крадзеж на тое і крадзеж, каб пра яго абставіны і арганізатараў было як найменей вядома. Складальнікі заяваў, адпаведна, сведчылі, не пазначаючы імёнаў, што напад здзейснілі «*злодей*», «*злодеев шесть*»[33]. Але большасць выпадкаў абвінавачання ў крадзяжы мела канкрэтную адрасацыю.

Сяляне. *Прыгонныя.*Такіх злоўленых на месцы злачынства злодзеяў ведалі не толькі па імені, але і па імені гаспадара, як затрыманага «*з лицом*» на полі з чужым бараном селяніна Мікіту, падданага пана Богуша Дарашкевіча[34]. *Пахожыя.* 17 траўня 1540 г. «*до замку*» быў пасаджаны селянін Юрка за крадзеж калёсаў з гасподы Паўла Едкавіча[35].

Слугі. Найманне на працу нячыстых на рукі асобаў магло скончыцца катастрафічнымі стратамі. Гарадзенскі кравец Сенка Івановіч паплаціўся за сваю неразборлівасць у людзях, акрамя грошай, чапцамі, наміткамі, сарочкамі, ручнікамі, сякерамі, півам ды шапкай, і ўсё гэта прыўласціла прыслужніца Марюха Андэйкавая[36]. Падобным чынам абышоўся са сваім гаспадаром, азерскім карчмаром Гарасімам, нейкі Паўлюк[37].

Жыды. Паводле заявы гарадзенскага жыда Ігудкі Аўрамовіча, яго супляменнік Крывоня Мошэвіч зрэзаў у яго «*калиту з пенезьми с полчетверты копами грошей и вынемши дей тыи пенези, калиту покинул*»[38].

Татары. Захавалася справа пра абвінавачанне ласосненскага татарына Янчуры ў крадзяжы ў гарадзенскага залатара «*цатки*» альбо срэбнай падвескі да іконы[39].

Дзеці. У лютым 1556 г. каралеўскі «*маштарель*» Мацей Івановіч скардзіўся ў судзе на гарадзенскага баярына Стася Яновіча і яго сына Мікулку за крадзеж плоту. Пры гэтым ён распавёў узорную гісторыю пра спробу начнога затрымання Мікулкі, які здолеў пабіць Мацея Іванавіча і ўцячы[40].

Жанчыны. Жанчынам былі ўласцівыя тыя ж жарсці, што і моцнай палове чалавецтва. Падобныя абвінавачванні не былі ўнікальнымі для Гарадзеншчыны. Напрыклад, паводле заявы баярына Грыгорыя Міхайлы, яго цівуна Грынца абкрала «*жонка пана Василья Котовича*»[41].

Лёс злодзея

Жыццё злодзея каштавала ў тагачасным грамадстве не шмат, і працэдура пакарання не зацягвалася, асабліва, калі кралі прастакі. Так, Радца, які быў прыгонным пана Богуша Тарусы, за крадзеж каня павесілі[42]. У выпадку злоўленага сялянамі злодзея Мікіты, якога даставілі да Лабенскага двара, дзе ён «*через немалый час у везеньи там у дворе господарском седел*», фактар часу адыграў рашаючую ролю. Паколькі яго гаспадар не пажадаў з'явіцца на разгляд справы, і не адказаў пісьмова, то Мікіта, скарыстаўшыся нагодай, уцёк[43]. За крадзеж сямі локцяў палатна парабка Крата Дуду ледзь не прысудзілі да смяротнага пакарання пасля таго, як на судзе сведка заявіў: «*Тот дей паробок его вже не однокроть при лице был и лицо платил и вже есть годен шибеницы, а не пуг*». Не маючы дакументальных пацвярджэнняў рэцыдыву, суддзі «*у статут прав земских углянули и то з артыкул знашли, где бы паробки крали, у статуте описует, естли лицо полтины не стояло, мает пугами карати (а шкода с бонды мает быти) плачона*»[44].

Асуджаны да смерці за саўдзел у крадзяжы Цімаш Раманавіч у адказ за змякчэнне прысуду з боку сваёй гаспадыні, княгіні Палубенскай, паабяцаў вярнуць усе каштоўнасці[45].

Разбойнікі

Між розных відаў злачыннай дзейнасці, здаецца, найбольш пашанцавала разбойніцтву, якому народная традыцыя надала станоўчы контрвобраз (напрыклад, абаронца бедных Робін Гуд)[46]. На жаль, прыкладаў самаахвярнага змагання за справядлівасць праз гвалт на шляхах і сцяжынах захавалася у нашай гісторыі не так шмат. Падаўляючая большасць звестак пра разбойнікаў у эпоху «*залатога стагоддзя*» пакідае сумнае ўражанне.

У прававой літаратуры існуе не вельмі дакладнае размежаванне тэрмінаў разбойніцтва і рабаўніцтва, сутнасць якіх аднолькавая: пазбаўленне людзей маёмасці з ужываннем сілы з той розніцай, што прыкметай разбою было ўчыненне злачынства «*на дорозе*»[47]. Вызначыць дадзены від злачынства, накіраваны супраць асобы і яе маёмасці, сыходзячы з апошняй прыкметы, дастаткова проста. Але і самыя крыніцы часам больш дакладна характарызуюць супрацьпраўнае дзеянне, калі называюць спосаб яго здзяйснення праз формулу «*розбойным обычаем*»[48].

Разбойнікі выбіралі зручны час для нападу, асабліва падпільноўваючы тых, хто вяртаўся з рынку. Так здарылася з Васкам Радкавічам, які ехаў «*з Ындури з ярмарку до дому своего*», альбо з Селівонам Іванавічам у час вяртання з Гародні «*торгового дня*»[49].

Сама працэдура разбойнага чыну ў пачатковай фазе звычайна прадугледжвала «паляванне» на ахвяру. Разбойнікі пераймалі падарожных «*догонивши их на добровольной дорозе*», што не выключала некалькі этапаў пераследавання. Часам падарожнікаў наўмысна чакалі на дарозе, нават не хаваючыся[50].

Неад'емным спадарожнікам злачыннага замаху было ўжыванне сілы. Так, Ян Андрэевіч з кампаніяй «*первей розбойным обычаем нас бити почали*», скардзіліся пацярпелыя гарадзенскія баяры[51]. Іншы пацярпелы Мацка Грынкавіч сведчыў, што 5 ліпеня 1555 г. яго «*на добровольной дорозе […] збил и зранил и с коня збил*» гарадзенскі баярын Мацей[52]. Але часам збіццём разбойнікі не абмяжоўваліся, і справа даходзіла да забойства. Так, у выніку нападу пана Ленарта Клочкі ў лютым 1556 г. на падарожных адзін чалавек быў забіты, а іншы, ледзь «*втекши з того розбою […] был весь збит, а в голове рана тятая*»[53].

Пасля выкарыстання такіх пераканаўчых аргументаў наступала асноўная частка злачыннай акцыі: пазбаўленне ахвяраў маёмасці, паколькі ў разбоі пры ўсіх гвалтоўных сродках яго здзяйснення пераважаў элемент маёмаснага замаху[54]. Разбойнікі бралі самае каштоўнае: грошы, вопратку, вупраж, зброю, каня з возам і г. д.[55]

Разбойны напад, напэўна, мог здзейсніць і адзін чалавек, аднак у большасці выпадкаў злачынства ажыццяўлялася завадата-

рам «*с товаришми*» альбо « *омочники своими*»[56]. Але пры гэтым абвінавачванні ў разбоі звычайна высоўваліся супраць адной канкрэтнай асобы, а яе памагатыя выступалі як ананімная маса.

Нельга таксама не заўважыць, што разбой у вялікай ступені быў «манапалізаваны» такой сацыяльнай групай, як мясцовае баярства. Адметнасцяў у іх, відаць, было столькі, што пацярпелыя, нават не ведаючы імёнаў разбойнікаў, разумелі, з кім яны сутыкаліся, калі сведчылі, што напад здзейснілі «*бояре господарские о колко особ*». Баярства было адносна скансалідаванай часткай грамадства, якая магла і за сябе пастаяць, і арганізоўвацца дзеля незаконных дзеянняў. У чэрвені 1557 г. такая «баярская» банда ля Гародні злупіла «*на добровольной дорозе*» гарадзенскага жыда Еску Мошавіча[57].

Значна радзей фіксуюцца ў якасці рабаўнікоў зямяне, якія таксама ведалі, каго трэба абіраць. Так, Марцін Талачкевіч Цалюта невыпадкова здзейсніў напад на жыдоў, якія ехалі з Гародні да Новага Двара, бо акрамя рэчаў, адзін з пацярпелых меў пры сабе нават «*пять сот коп перел*»[58].

Забойцы

Нягледзячы на напоўненасць гарадзенскіх актавых кніг сведчаннямі пра гвалтоўныя дзеянні, факты забойстваў сустракаюцца дастаткова рэдка.

Пагрозы аб забіцці

Слова ў тагачасным грамадстве мела свой кошт. Нават пагроза забіць з’яўлялася дастатковай падставай звярнуцца ў суд. Так, гарадзенскі баярын Мікіта Паўловіч склаў заяву ў судзе на пана Міхайла Кунцэвіча, які нібыта яго папярэдзіў: «*Будеш ли ты по нашим сеножатем ходити, або где инде, я тебе забити кажу, або сам забью*»[59].

Падобныя заявы не адзінкавыя, таму можна дапусціць, што да іх ставіліся сур’ёзна і прымалі папераджальныя меры. Так, у адказ на заяву гаспадарскага асочніка Берташа Стэцэвіча на саленіка Бучэля Міковіча, які, са словаў асочніка, «*чинит ми он похвалки и*

отповеди, хотячи ми забити або зарезати и шкоду ми вчинити, для чого ж небезпечон есми от него горла своего», суд абавязаў Бучэля спыніць пагрозы і пастанавіў: «*Естли бы ся за тою похвалкою его што тому Бертошу стало, он маеть ему то офяровати*»[60].

Суб'екты злачынства

Панскія слугі. Сярод забойцаў пэўны адсотак складаюць асобы з невысокім сацыяльным статусам. Залежнымі людзьмі заўсёды лёгка маніпуляваць, а самі яны нярэдка паўтараюць мадэлі паводзінаў сваіх гаспадароў. Адзін з такіх выпадкаў быў зафіксаваны ў судзе 27 верасня 1540 г. З справы вынікае, што Петранец, слуга пана Лукаша Грынкавіча, забіў Стася, слугу яго брата Міхайлы Грынкавіча, пасля чаго «*з дому своего втек прочь*». Злоўлены Міхайлам Грынкавічам пазней «*тут в месте на торгу*» у Гародні забойца быў перададзены свайму гаспадару, за што Міхайла павінен быў атрымаць галоўшчыну, але замест гэтага быў збіты сваім жа братам[61].

Гаспадарскія сяляне. Так, пасля праведзенага Якубам Акімовічам, братам збітага ў верасні 1540 г. недалёка ля Гародні татарына Таўчука следства, высветлілася, што яго смяротна збіў «*на дорозе*» гаспадарскі падданы Шымон Янковеч, якога выдаў суду яго брат Марцін, які за паўкапы грошаў дапамог «*злочинцу […] навести*»[62].

Мяшчане. Забойцам можна было стаць пры досыць незвычайных абставінах. Гарадзенскі стрыхар Аляксей пасля абвінавачання свайго прыслужніка Андрэя ў прычыненні шкоды шляхам крадзяжу, «*выдавши* [Андрэя] *до ратуша на муку, до смерти замучил, а шкод ся своих в него не допытал*», за што яму, ужо як злачынцы, па законе належала выплаціць галоўшчыну, калі б сваякі нябожчыка звярнуліся ў суд[63]. Падобным чынам ражанскі мешчанін Ян Горскі ў кампаніі з Янам Младзяноўскім так вымучылі гожскую мяшчанку Ягнешку, калі везлі яе на допыт у Гародню, што яна «*змерла с той муки у везенье у замку*»[64].

Службовыя асобы. Злоўжыванне сілай з боку службовых асобаў – з'ява нярэдкая. Часамі такія чыны заканчваліся смерцю. Так, у жніўні 1555 г. быў арыштаваны «*на горачой крви*» Павел,

ураднік пана Размуса Пескага, за забойства на дарозе з Новага Двара каралеўскага млынара Грышкі Якаўцовіча[65].

Баяры. Вельмі красамоўны выпадак перамогі справядлівасці быў зафіксаваны ў гарадзенскім судзе ў красавіку 1540 г. Абвінавачаны ў здзяйсненні і арганізацыі забойства жанчыны гаспадарскі баярын Ян Унучка на першым пасяджэнні суда цалкам адмовіў віну, але пасля правядзення следчай працэдуры і прад'яўлення бясспрэчных доказаў злачынства ён «*дался винен*»[66]. Іншы гаспадарскі баярын Гарадзенскага павета Шчасны Навіцкевіч абвінавачаны «*о наеханье квалтовное на дом и о забитье на смерть*», замест сябе паслаў на разгляд справы жонку, якая ў судзе «*сама доброволне подвезала, што мает того мужа своего у права поставити*»[67].

Зямяне-шляхта. Свядома прадуманыя і больш таго публічна ўчыненыя забойствы былі дастаткова рэдкай з'явай і мелі характар своеасаблівай маніфестацыі беспакаранасці. Такі выпадак быў зафіксаваны ў гарадзенскіх земскіх актавых кнігах 20 красавіка 1560 г., калі ў суд звярнулася зямянка Марыя Сідараўна з заявай пра смерць свайго мужа Рыгора Тарусы, забітага падчас прыёму гасцей ва ўласным доме. Злачынца, а ім быў брат нябожчыка Іван Таруса, застрэліў сваяка «*зрадливе про окно з ручницы*», абабраў і зацягнуў да сваёй хаты, а потым знік у невядомым накірунку[68]. Пасля агляду цела Рыгора Тарусы было канстатавана: «*видели есмо горло з ручницы простреленое, которая кулька выскочивши с горла небожчиковского и увошла ажу в ушак против покутного окна у той светлицы, которую кульку тые вижи из ушака вырубавши и нам* [суддзям] *оказывали*»[69].

Шляхціцы былі не толькі здзяйсняльнікамі, але і ў некаторых выпадках галоўнымі інспіратарамі масавых крывавых злачынстваў. Шакіруючы па сваіх наступствах выпадак меў месца ўвесну 1561 г. у Лунна. Звада паміж братамі Сцяпанам і Дзмітрам Сапегамі[70] скончылася гвалтоўным наездам на Лунінецкі двор, дзе былі забітыя пяць чалавек: Дзмітр Сапега, яго тры слугі і шляхціц Сасноўскі. У гэтай гісторыі хіба найбольш ураждае ўзровень звярынай зацятасці забойцаў і апісанне прадчування смерці Дзмітра Сапегі, які «*вельми ся злякнувши*» да прыезду брата

паспеў паспавядацца, звярнуўшыся да святара: «*Милый ойче, чому ся мне вельми тоскно прошу тебе, жебысь ми исповедь повшедную проговорил*»[71]. Калі на двары абодва Сапегі ўхапілі адзін аднаго «*за горло*», Сцяпан, які не здолеў сам адужаць брата, загадаў сваім слугам дапамагаць і тыя бязлітасна да смерці збілі Дзмітра «*кийми, дугами, секерами, хто чим мел*». Агляд эксгумаванага пазней трупа сведчыў, што злачынцы імкнуліся не проста забіць Дзмітра, але прычыніць яму максімум пакутаў, бо білі з такой лютасцю, што «*очи его з бою великого выпадли*»[72].

Што адчуваў забойца? Тое, што ўласціва чалавеку, які звыкнуўся не цаніць жыццё іншай асобы, перамагаць не сваёй сілай, а чужымі рукамі: спачатку радасць, а потым страх за сваё ўласнае жыццё. Інакш не хаваўся б Сцяпан Сапега і не ўцякаў далей ад месца злачынства.

Бацькі і дзеці. Некаторыя абвінавачванні ў забойстве мелі досыць «меладраматычны» кантэкст. Так, у 1556 г. гаспадарскі дваранін Богуш Кошчыц звінаваціў у забойстве сваёй ключніцы Ганіцы, якую ён «*собе за жону мел*», уласных сыноў Цішку і Пятра, якія нібыта падчас ад'езду бацькі ў Вільню напалі на маёнтак Свіслач, схапілі ключніцу «*спячую у лазни*», пасля чаго Пётр адвез яе да Нёмана, дзе і ўтапіў. Справа скончылася тым, што Багуш Кошчыц урэшце адмовіўся ад сваіх паказанняў і дасягнуў паразумення з сынамі[73]. У выніку забойства ключніцы стала толькі другасным эпізодам сямейнага канфлікту, нязручным фактам, які дзіўным чынам страціў усю актуальнасць.

Калектыўныя чыны. Некаторыя звесткі з гарадзенскіх судовых кніг іначай як зводкай пра ваенныя дзеянні не назавеш. Масавыя злачынствы ўчыняліся, несумненна, арганізавана і павінны былі давесці, што перавага на баку больш моцнага. Суд у дадзеным выпадку мог толькі канстатаваць факт здзейсненага. Падобная крывавая акцыя адбылася ў жніўні 1540 г., калі арганізаваны намеснікам князя Андрэя Кашырскага Іванам Масквіціным напад на сялян Бобрынскага сарака скончыўся забойствам шасці чалавек[74]. Злачынцы добра ўсведамлялі тое, што рабілі, бо пахавалі трупы забітых, каб не было прамых сведчанняў іх учынкаў.

У іншым выпадку, зафіксаваным у судзе 23 лютага 1540 г.,

брыгада «*ковалей Веретейских*» навяла «парадак» у воласці шляхам ужывання сілы, вынікам чаго стала смерць скідзельца Сянюты «*рогатиною колотого*»[75]. Злачынныя групы ўтваралі, як адзначалася, і мясцовыя баяры, як гэта здарылася ў жніўні 1555 г., калі гарадзенскія баяры Габяцічы «*и з многими помочники своими*» напалі на крынскіх сялянаў, з якіх двух потым знайшлі забітымі. Гэта засведчыў віж: «*Видел есми у забитого Лукаша рану колотую у боку левом назкрозь пробитую, а в другого ж забитого у Стаселя рану колотую под левою цыцкою*»[76].

Матыў забойства

Суд спрабаваў высветліць прычыны, якія штурхалі людзей на злачынствы, але зрабіць гэта было складана. Празаічныя матэрыяльныя прычыны, відаць, не стаялі на першым месцы пры здзяйсненні гэтага злачынства. Здараліся выпадкі, калі забойцам ці шанцавала, ці яны дзейнічалі вельмі «прафесійна», таму высветліць абставіны справы не ўдавалася[77]. Падаўцы скаргаў нярэдка сцвярджалі, што чалавека забілі «*безвинне*», а абвінавачаныя прыводзілі досыць няўцямныя аргументы, як у выпадку з гаспадарскім баярынам Янам Унучкам. Апошні за тое, што сялянка Дарота «*докучала ми упившися*» у Кузніцы на рынку, спачатку сам яе пабіў посахам, а потым загадаў сваім служэбнікам адлупцаваць кабету, у выніку на аглядзе трупа было канстатавана, што збіта яна была «*от головы, аж до ног*»[78].

Калі ва ўсім шукаць жаночы след, то можна вельмі далёка зайсці ў высновах, хаця, сапраўды, здараліся выпадкі крывавых канфліктаў з-за прыгожай паловы чалавецтва. Так, у 1555 г. спрэчка «*о жонку невольную*» паміж баярынам Анціпам Лучычам і баброўніцкім войтам Богушам Міхнавічам скончылася крывавым сутыкненнем, у выніку якога быў забіты Яроцкі, служэбнік крайчага ВКЛ Юрыя Хадкевіча. Следства ледзь паспела высветліць абставіны злачынства, бо пакуль віж дабраўся да месца здарэння, «*псы тело внутре все выели*»[79]. Адметна, што гэтая справа добра ілюструе тагачасныя норавы. Так, у фокусе заяўніка была не смерць чалавека, а лёс страчанага ў час бойкі майна.

Наўмысна спланаваныя забойствы, вядома ж, адрозніваліся

ад выпадкаў, якія з'яўляліся непажаданым вынікам іншага злачынства, напрыклад, збіцця і рабавання.

Пакаранне альбо кошт смерці

Стаўленне да смерці ў тагачасным грамадстве адрознівалася ад сучасных стандартаў. Жыццё мела свой кошт, які залежаў ад месца ў сацыяльнай стратыфікацыі злачынцы і ахвяры, ступені цяжкасці злачынства ды абцяжарваючых абставінаў. Натуральна, калі за забойства можна было адкупіцца, а не страціць свабоду ці жыццё, стрымаць эмоцыі мог далёка не кожны, асабліва, калі той, хто выконваў ці замаўляў забойства быў чалавекам заможным. Сама працэдура кампенсацыі за гэты від злачынства наўпрост выглядала як звычайная гандлёвая аперацыя, дзе віталіся бартарныя здзелкі. Прызнаны вінаватым у забойстве жанчыны Ян Унучак, мусіў аддаць яе мужу дваццаць коп грошай галоўшчыны, але ў выніку працы пасрэднікаў – «*едначов*» дамовіўся разлічыцца «*за то чотырма копами грошей готовыми, а трима бочками жита, а двема бочками ячменя, а к тому полоть мяса*»[80]. Невядома, як тое мяса пайшло ў горла. Інстытут галоўшчыны спрыяў адпаведнаму стаўленню да жыцця і ў асоб простага стану. Так, вазніца Езур, абвінавачаны ў красавіку 1557 г. у забойстве Шымкі Князевіча, прызнаўся ў здзейсненым «*добровольне*», але пры гэтым цынічна і з разлікам «*поведил, иж ведь де не один я того Шимка Князевича бил и не один теж заплачу*»[81].

Рэзанансная для Гарадзеншчыны справа пра забойства «*мечем штыхом*» Васіля Валовіча, які належаў да ўплывовага мясцовага клану, скончылася пакаяльнай сцэнай, падчас якой злачынца Матыс Кунцэвіч, «*падши крыжем*» прасіў літасці ў сваякоў нябожчыка, што стала падставай для змягчэння прысуду. Забойца быў перададзены Валовічам з наступнай фармулёўкай «*волен будет пан Иван и з братом своим Остафьем, што хотячи над ним, яко винным, вчинити, то будет на ласце и милосердьи их*»[82].

***

Злачыннасць была неад'емным элементам жыцця Гародні і ваколіцаў у XVI ст. Натуральным спадарожным фактарам,

які спрыяў «прагрэсу» гэтай «чалавечай хваробы», быў досыць стракаты сацыяльны, нацыянальны і маёмасны склад мясцовага насельніцтва. Пры адсутнасці статыстычных дадзеных цяжка казаць пра памеры таго ж зладзейства, але фіксацыя ў праве жорсткіх нормаў пакарання не сведчыць пра яго ўнікальнасць, хутчэй наадварот. Усе прадстаўленыя віды злачынстваў у іх скрайніх формах караліся пазбаўленнем жыцця, што дазваляла тагачаснаму грамадству ажыццяўляць нейтралізацыю найбольш псіхічна няўстойлівых асобаў.

---

[1] Бэрк П. Народная культура Эўропы ранняга Новага часу. Мн., 1999. С. 193.

[2] Акты Виленской археографической комиссии. Т. XVII. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1890; Акты Виленской археографической комиссии. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894.

[3] Статут Великого Княжества Литовского 1529 г.: Текст, перевод и словарь-комментарий. Мн., 1960. С. 124–131.

[4] АВАК. Т. XVII. С. 97–98.

[5] Тамсама. С. 5.

[6] Тамсама. Т. XXI. С. 13–14.

[7] Тамсама. Т. XVII. С. 34.

[8] Тамсама. С. 70.

[9] Тамсама. Т. XXI. С. 119.

[10] Тамсама. Т. XVII. С. 403.

[11] Тамсама. С. 62.

[12] Тамсама. С. 105.

[13] Тамсама. С. 325.

[14] Тамсама. С. 300.

[15] Тамсама. С. 34.

[16] Тамсама. Т. XXI. С. 307.

[17] Тамсама. С. 70.

[18] Тамсама. С. 12–13.

[19] Тамсама. Т. XVII. С. 403.

[20] Тамсама. С. 348.

[21] Тамсама. С. 52.

[22] Тамсама. С. 244.

[23] Тамсама. С. 5.

[24] Тамсама. С. 52.

[25] Тамсама. С. 325-326.

[26] Тамсама. Т. XXI. С. 258.
[27] Тамсама. Т. XVII. С. 244.
[28] Тамсама. С. 176–177.
[29] Тамсама. Т. XXI. С. 12–13.
[30] Тамсама. С. 307.
[31] Тамсама. Т. XVII. С. 403.
[32] Тамсама. С. 62.
[33] Тамсама. С. 34.
[34] Тамсама. Т. XXI. № 526. С. 344 (394).
[35] Тамсама. Т. XVII. С. 105.
[36] Тамсама. С. 375.
[37] Тамсама. Т. XXI. С. 39–40.
[38] Тамсама. Т. XVII. С. 325.
[39] Тамсама. С. 62.
[40] Тамсама. Т. XXI. С. 119.
[41] Тамсама. Т. XVII. С. 396.
[42] Тамсама. С. 217.
[43] Тамсама. Т. XXI. № 526. С. 344 (394).
[44] Тамсама. С. 258.
[45] Тамсама. С. 12-13.
[46] Бэрк П. Народная культура Эўропы ранняга Новага часу. С. 193–194.
[47] Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях. Мн., 2000. С. 165.
[48] АВАК. Т. XXI. С. 117, 229.
[49] Тамсама. С. 229, 327.
[50] Тамсама. С. 229.
[51] Тамсама.
[52] Тамсама. С. 22.
[53] Тамсама. С. 117-118.
[54] Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага... С. 165.
[55] АВАК. Т. XXI. С. 22, 117, 229, 241.
[56] Тамсама. С. 22, 229.
[57] Тамсама. С. 241.
[58] Тамсама. Т. XVII. С. 158–159.
[59] Тамсама. С. 13.
[60] Тамсама. С. 39.
[61] Тамсама. С. 176.
[62] Тамсама. С. 159-160.
[63] Тамсама. С. 289.
[64] Тамсама. Т. XXI. С. 201–202.
[65] Тамсама. С. 60–61.

[66] Тамсама. Т. XVII. С. 86–87.
[67] Тамсама. Т. XXI. С. 87.
[68] Тамсама. Т. XVII. С. 420–421.
[69] Тамсама. С. 421.
[70] Пра адносіны братоў Сапегаў гл.: Семянчук Г. Чарлёна – двор Сапегаў над Нёманам у XVI–XVII стст. // Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): зборнік навуковых прац. Мн., 2014. С. 379–383.
[71] АВАК. Т. XVII. С. 432.
[72] Тамсама. С. 432.
[73] Тамсама. Т. XXI. С. 158–161.
[74] Тамсама. Т. XVII. С. 137.
[75] Тамсама. С. 281–282.
[76] Тамсама. Т. XXI. С. 52–53.
[77] Тамсама. С. 138.
[78] Тамсама. Т. XVII. С. 86-87.
[79] Тамсама. Т. XXI. С. 85–86.
[80] Тамсама. Т. XVII. С. 87.
[81] Тамсама. Т. XXI. С. 217.
[82] Тамсама. Т. XVII. С. 280.

Ігор Кондратьєв,
канд. іст. наук (Чернігів)

Любецьке міщанство в системі оборони староства *(друга половина XVI – перша половина XVII ст.)*

Любецький замок відігравав важливу роль в системі оборони Київського воєводства Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Фактично Любеч замикало головну транспортну артерію Східної Європи – Дніпро з притоками Сожем, Березиною та Прип'яттю, захищаючи з півночі землі Середнього Подніпров'я. Саме це зумовило специфіку розвитку міста не як торгівельного чи ремісничого центру, а як центру військової організації краю. Важливу роль в системі оборони Любецького староства відігравало замкове міщанство, хоча Любеч за свою історію так і не здобув магдебурзького права.

Згуртована замкова спільнота в Любечі сформувалася вже у середині XVI ст., причому вона складалася як з міщанства так і з замкового боярства. Ще Статут Великого князівства Литовського 1529 р. зобов`язував міщан до військової служби[1]. Міщанські земські повинності були аналогічні повинностям зем'ян та бояр, різниця полягала лише у засобах їхнього відбування й у тім, що у міщанства вони були важчими[2]. Міщанство брало участь в захисті замків, військових виправах, відправленні «польової сторожі» тощо[3].

У першій половині XVI ст. Любеч знаходився у приватному володінні Ольбрихта Гаштольда та його дружини. В 1542 році О. Гаштольд помер, а його дружина Софія ще сім років володіла Любечем[4]. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку[5]. Не зважаючи на те, що текст цієї ревізії не дійшов до нашого часу, вочевидь, що саме у ньому вперше були зазначені обов'язки любецького міщанства. У 1560 р. любецькі міщани, апелюючи до короля, посилалися на матеріали

цього опису[6]. Певне уявлення про обов'язки міщанства в регіоні дають матеріали люстрації 1552 р. сусіднього Остерського замку. До кола обов'язків остерського міщанства, окрім сплати данини і відбування натуральних повинностей на замковий уряд, входив обов'язок будівництва та ремонту острогу та найм замкової сторожи[7]. Якщо остерське міщанство було зобов'язане виїжджати на полювання із остерським старостою, то специфічним для міщанства Любеча було виконання підводної повинності – забезпечення возами діючої армії.

Від 1549 р. Любечем керували намісники київського воєводи, а у 1553 р. старостинський уряд перейшов до родини Кмітів (представники цієї родини були любецькими старостами щонайбільше до 1559 р.). У цей час єдність міщанської та боярської верстви Любеча фіксується у листі Сигізмунда II Августа любецьким міщанам[8].

У 1559 (1560 р.(?)) любецьким старостою став Павло Сапєга. Новий староста намагався звузити права любецьких міщан. У 1560 р. до Сигізмунда II Августа прибула делегація любецького міщанства: «*приходили до насъ подданые наши люди волостные того замку нашого Любецкого старецъ Пронко Занковичъ а Иванъ Олексевичъ*». П. Сапєга був звинувачений у несправедливому оподаткуванні міщанства. Виявилось, що частина міщан не сплачувала гроші на підводи («подводные пенези»), а частина – сплачувала. До того ж, П. Сапєга примусив сплачувати новий податок у додачу до старого: «*здавна повинность тую мели, же за подводы грошми съ кождое службы на годъ по шести грошей плачивали, то пакъ деи ты якъ першые подводные пенези, такъ и тые ново установленые зъ нихъ берешъ и до того ихъ примушаешъ*». За наказом короля були підняті матеріали ревізії Любеча 1549 р. (1550 р.?). Виявилося, що претензії любечан були справедливими: «*то въ тыхъ реистрахъ… же кождый зъ службы повиненъ подводного давати на годъ по шести грошей, одно колькосъ служобъ есть, которые неповинни того давати*». Король «*бачечи на то, же они, мешкаючы пры ономъ замку нашомъ Любецкомъ на небезпечной украине частокроть бывають отъ неприятель нашихъ воеваны сами и зъ маетностью своею забираны и нищоны, не хотячи имъ таковое*

обтяжливости делати», звільнив міщан Любеча від нового податку[9]. Саме цей податок став непосильним тягарем для любецького міщанства і в подальшому.

У цей час в Любечі гостро постало питання виборів нового війта, адже упродовж двох років міщани не сплачували «серебщизни» до державної скарбниці: «*ижъ вы серебъщизны на потребу Речи Посполитое уфаленое за два годы, то есть за рокъ прошлыи шестьдесятыи и тепер идучи шестьдесятъ первыи… за кожъдыи рокъ по десяти копъ грошеи, то есть двадцати копъ грошеи, до скарбу нашого не отдали*»[10].

Сама по собі посада війта була, як правило, пожиттєвою. Війт, безпосередньо підлягаючи старості, отримував повну юрисдикцію над міщанством[11]. Якщо у великих містах цей уряд зазвичай обіймали купці, то це аж ніяк не стосувалось Любеча, оскільки торгівельний прошарок любецького міщанства був незначним. Погодимось із польським дослідником Вітольдом Бобинським, що велику роль в регіоні відігравало бджільництво, мисливство та рибальство[12].

Посада війта завжди була суто міщанською, і обрання на неї представника іншого стану було справою майже неможливою. У 1561 р. до Любеча приїхали королівські комісари Волович та Нарушевич, що мали ознайомитись із здібностями кандидата та визначити його у цій посаді, «*узнавши быти годного*»[13]. Ревізори королівських замків обов'язково зверталися до міщанства, яке «*могло зазначити слабкі місця в організації сторожі, бо постійно це все бачило і могло роздумувати, як це все поліпшити, привести до ліпшого стану*»[14].

Війтом був обраний боярин Мануїл Болотович, причому в королівській грамоті зазначалось, що цей вибір зроблений «не згола», а на прохання міщанства. Зазначимо, що зем'яне, бояри та бояри-слуги становили більшу половину населення Любеча (у 1571 р. з 996 чоловік – 522). На думку історика Олександра Грушевського, сам факт приїзду до Любеча королівських комісарів був пов'язаний зі скаргами міщанства на його тяжке становище, неможливість сплачувати податки та погрозами міщанства залишити місто, якщо ситуація не зміниться на краще. «*Можна думати*, – писав О. Грушевський, – *що,*

коли зайшла розмова про ролю війта… міщанство назвало ім'я тієї людини, яка… могла б добре поставити справу нормальної виплати податків до скарбу господарського без запізнення, а з другого боку й без визискування міщанства»[15].

Замковий війт розв'язував земельні, майнові та правові проблеми міщанства. Головним обов'язком війта було збирання податків: «*абы были платы и доходы господарские и вины подле теперешнее уставы справедливе и зуполна до скарбу господарского выдаваны, к тому при отобранью платов и доходов господарских при враде завжды быти повинен, теж о межу, о борь и о испашь и страву войт межи всими мещаны доглядати маеть*». Серед обов'язків війта були не лише фіскальні, а і поліцейські функції: «*межи всими мещаны того места (Любеча) порадку доброго догледати, стерегучи пожитков скарбу господарському*»[16].

Вже навесні 1562 р. любецький війт отримав «поборового листа», за яким міщанство замку зобов'язувалося сплатити податки за два попередні роки[17]. Міщанство знову звернулося безпосередньо до короля. 1562 р. Сигізмунд II Август на прохання бояр та міщан Любецького замку звільнив їх від митних поборів: «*от тых товаров их и живностей, што на свою потребу до места тамошнего Любецкого попровадять, мита звиклого и побору новоустановленого… не брали*»[18].

У 1565 р. у відповідь на московські вилазки київський воєвода Василь-Костянтин Острозький здійснив напад на Чернігів[19]. У відповідь в 1566–1567 р. московським військом був розорений Любеч[20]. У 1567 р. до Сигізмунда II Августа прибула ще одна делегація любецького міщанства: «*прыходилъ до насъ войтъ места нашого Любецкого Мануйло Алескандровичъ а мещанинъ тамошний же Гаврило Масловь, а подданные наши… Грыцко Грыневичъ, Курыло Дмитровичъ, Алексей Ходоровичъ а Яковъ Свирыдовичъ сами отъ себе и отъ всихъ подданыхъ нашыхъ, мещанъ и волощанъ замку Любецкого*». Мотивуючи віддаленістю Любеча від основного театру військових дій та його руйнацію московським військом («*далекость местца и знищенье свое отъ неприятеля нашого князя великого Московского*»), міщанство просило звільнити його від «*провоженья… стацеи до войска*». Київському каштеляну Пав-

лу Сапєзі було наказано зняти цю повинністю з міщанства («*не примушалъ конечно*»)[21].

1 липня 1570 р. Сигізмунд ІІ Август повністю звільнив любецьких міщан та бояр як від старих, так і від нових «мыт и поборов»[22]. 2 жовтня 1570 р. був наданий новий універсал «Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают»[23]. Хоча невеличка єврейська громада Любеча була звільнена від багатьох повинностей (ця практика продовжилась і за королювання Сигізмунда ІІІ), але за нею залишився обов'язок сплачувати податок на оборону краю та брати участь в укріпленні та обороні міста при нападах[24].

Класичним обов'язком міщанства прикордонних замків була замкова сторожа. Окрім Любеча, замкова сторожа виконувалася і в інших містах Любецького староства. Наприклад, стараннями П. Сапєгі обов'язок несення сторожи у новозбудованому Лоєвогорському замку було покладено на плечі міщан Речицького замку, що було обумовлене ще незначною чисельністю міщанства Лоєва, тоді як любецьке вже несло аналогічні повинності в центральному місті староства. Несення сторожи звільняло речицьке міщанство від сплати усіх мит, що бралися на «воевод, старост и державец»[25].

У 1571 р. населення Любеча становило 996 осіб (166 димів, із розрахунку в середньому по 6 чол. на кожний), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста знаходилось 15 городів («город» був податковою категорією). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували «на замок» по 3 гроші; 16 городників «*в месте мешкаючих на чинше без роботи*» – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 «убогих» (старців, калік та ін.) податків не сплачували; драбів, які мали свої халупи, – 23 («*поборів не брали*»). Вісім чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували «на замок» по чотири гроші, а якщо ремісник мав город, то по три[26].

Починаючи від старостування П. Сапєгі (1559–1580 рр.) любецькі міщани отримують службові землі на території староства на рівні із любецьким боярством, із обов'язком несення аналогічних повинностей. У листі любецького старости Миколи Струся

1619 р. любецькому міщанину Зеньку Законову зазначалося, що вони отримали землі під Любечем від старости Павла Сапєгі: «*за даниня небожчика, Его Мосци, Пана Сапеги, бывшого Старосты Любецкого*»[27]. Цікаво, що міщани Законови зберігали ці маєтності щонайменше до кінця XVII ст.[28]. У 1587 р. любецький староста Олександр Вишневецький (1585–1594 рр.) надав землю Матіїв Ріг, що на московському рубежі поруч із володіннями любецьких зем'ян Даничів, любецьким міщанам та боярам, зокрема, міщанам Копичам. Земля надавалась за умови сплати податків до королівської скарбниці[29]. Любецький староста Войтех Хотимерський (1594–1611 рр.) серед низки пожалувань любецьким боярам осадив на Погариському ґрунті міщан Митковичів, зобов'язавши їх «*съ которого то кгрунту намъ и потомкомъ нашимъ, Королемъ Польскимъ… плату чрезъ Старостъ нашихъ внесеніи до замку нашего… сами и потомки ихъ въ каждій рокъ давати и платити маютъ, и повинности вшелякіе ведлугъ инвентаровъ замкового, юрисдикціи замковой подлегліе, отправовати будуть*». За старостування Миколи Струся (1612–1627 рр.) у 1612 р. (?) любецькі міщани Митковичі здобули підтвердження права на володіння Погариським ґрунтом, за наданням В. Хотимерського. У 1616 р. вони отримали на цю землю привілей Сигізмунда ІІІ із обов'язком: «*с того кгрунту в каждий рок с потомками своими… платити по копе грошей Литовских до замку Любецкого*». 3 липня 1619 р. староста підтвердив за любецьким міщанином Зенько Законовим орним ґрунтом під Любечем із обов'язком «*повинность звиклу до замку Любецкого выконивывать*»[30]. За даними В. Бобинського, Зенько Законов отримав це підтвердження разом із Іваном Логвиновичем. Співвласники у 1618 р. придбали у Максима Костомахи третину його землі[31].

Незважаючи на численні королівські грамоти любецькому міщанству та боярству, що звільняли їх від податків, у 1596 р. «інстигатор справ поборових» Філон Котельницький та любецький і лоєвський староста Войтех Хотимерський розглядали справу любецьких міщан «про несплату податків з міст Любеча та Лоєва». Ревізори зажадали, аби любецькі міщани представили пільгові королівські привілеї[32].

На зламі XVI–XVII ст. населення Любеча поступово зростало. У 1606 в місті було 2 церкви та більш ніж 300 будинків, у тому числі у замку – 28 міщанських, 60 «*шляхетських, боярських та попівських, а також замкових слуг*». У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будинків). У передмісті були також оселені чемериси – 27 димів (кількість димів бояр разом із чемерисами у передмісті становила 35)[33]. За рахунок роздачі земель міському боярству та переходу частини бояр до міщанської верстви змінюється співвідношення любецьких бояр та міщан на користь останніх – 510 та 1380 чол.

У 1612–1613 р. любецьке передмістя постраждало від нападів московського війська: «від Москви попалене та спустошене»[34]. У 1616 р. в Любечі нараховувалось 276 міщанських димів (1656 чоловік), 1625 р. – 100 димів (600 чоловік) – у 1617 р. Любеч знову був спалений московсько-татарським військом, у 1628 р. – 286 димів (серед них 40 «убогих» та 2 попівських)[35].

Під час проведення люстрації 1615–1616 р. любецькі міщани та бояри представили люстраторам привілей 1570 р. Сигізмунда II Августа, за яким вони мали «вольності всілякі» від податків. У зв'язку із важким становищем любецького міщанства, Сигізмунд III у 1618 р. підтвердив права міщан Любеча як «українного» міста та надав їм «Консервацию при певних кгрунтах мещан и купца любецкого в старостве Любецком»[36].

У 1628 р. ремісництвом в Любечі займалися 1 коваль та 1 слюсар, по 2 шевця та кушніра[37]. Цікаво, що у 1615 р. любецькі гончари зробили спробу створити свій цех. На прохання «*атамана ганчарского Васка Прудниченка и братии его ганчаровъ*», любецький підстароста Андрій Сулимирський надав «братии» охоронного листа. У документі згадувався й обов'язок ремісників працювати на замок: «*А стороны роботы замковое, скоро закаже атаман, жебы былъ готов, а если котории не выйде, огурщины мает заплатить чотыри гроши на врядника, або чим поеднать*»[38]. Невідомо, чи вдалося гончарській «братии» відновитися опісля руйнації міста 1617 р.

У 1633 р. уряд любецького старости перейшов до представників родини Калиновських, однієї із найзаможніших і найвпливові-

ших у Речі Посполитій. Загальною тенденцією цього періоду стала боротьба старост із дрібною шляхтою, привласнення маєтків та намагання повернути її під свій «регламент». Цікаво, що у цей період любецьке міщанство навіть намагалося відбирати землі у боярства. У 1632 р. міщансько-боярська родина Кухаричів намагались відсудити у бояр Татаринських Маліковську (Малиновську, Мотковську) землю, у 1636 р. цю справу вирішували королівські люстратори[39]. З 1643 р. Любецьке староство віддається Калиновськими у оренду, спочатку київському підстолію Максиміліану Бжозовському, а згодом єврею-орендарю Лейзору[40].

В результаті це призвело любецьке міщанство та боярство до козацьких лав, вже у 1648 р. повсталі захопили Любеч[41]. Була утворена Любецька сотня Чернігівського полку, що поперва складалася із любецьких міщан та дрібного боярства: «*у Любечі переписано сотню любецьких міщан, котрі постійно на сторожі*» (1651 р.)[42].

Таким чином, специфіка розвитку Любеча у XVI – першій половині XVII ст. полягала у розвитку міста як прикордонного оборонного центру Північного Лівобережжя. Взявши на себе частину обов'язків по обороні міста та староства, любецьке міщанство отримало й частину привілеїв, близьких до привілеїв дрібношляхетського стану. Низка королівських пожалувань звільнила любецьке міщанство від поборів та мит. Близькість міщанської та боярської верств Любеча безсумнівно робило міщанство відкритою верствою, до якої переходила частина дрібного любецького боярства ба навіть зем'янства, яким не вдалося під час проведення королівських люстрацій Любецького староства підтвердити свої володільчеські права. Із приєднанням на початку XVII ст. Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої Любеч перестає бути прикордонним містом, відповідно зменшується прошарок любецького боярства, який повністю зникає до середини століття. Від 1633 р., коли любецькими старостами стають представники родини Калиновських, саме магнатське свавілля призводить місцеву людність до козацьких лав під час Національної революції українського народу середини XVII ст., а місто стає центром козацької сотні Чернігівського полку.

[1] Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Мн., 1960.

[2] Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев, 1908. С. 84--85, 102–103, 107–108.

[3] Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 146.

[4] Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 69–70.

[5] Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912. Т. 1. С 71.

[6] Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 468–470.

[7] Александрович М. Н. Остерский уезд. Киев, 1881. С. 16.

[8] Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ.–36, оп. 1, спр. 207, арк. 108 зв. – 109.

[9] Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 468–470.

[10] Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7. Вильнюс, 1996. С. 42.

[11] Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст. Львів, 1996. С. 90.

[12] Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. S. 229.

[13] Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ, 1928. С. 285–286.

[14] Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1095. Арк. 88, 93 зв.

[15] Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 193–196.

[16] Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку. С. 286.

[17] Литовская метрика (1553–1567). Книга 564. Книга публичных дел 7. С. 102–105.

[18] Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. Киев, 1868. С. 92–93; Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Москва, 1871. С. 19.

[19] Кемпа Томаш. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Хмельницький, 2009. С. 51.

[20] Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств: XV – середина XVII століть. Київ, 2001. С. 193.

[21] Архив Юго-Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 165–166.

[22] Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ.-36, оп. 1, спр. 192. Арк. 42–43.

[23] Там само Арк. 17–17 зв.

[24] Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 70.

[25] Доўнар А. Рэчыца ў кнігах метрыкі ВКЛ часоў Жыгімонта Вазы // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.). Ч. 2. [Электронный ресурс] / Гомельск. дзярж ун-т імя Ф. Скарыны. Рэжым доступу: http://www.gsu.by/pages/Dounar-Zapolski.htm. Дата доступу: 5.05.2012.

[26] Jablonowski A. Polska XVI wieky pod wzylędem geograficzno-statystycznym // Żródła dziejowe. T. XX. Warszawa, 1894. S. 30, 74; Кондратьєв І. В. Любецьке староство. С. 97–98.

[27] Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. С. 105.

[28] Любецкий архив графа Милорадовича / под ред. А. Лазаревского. Киев, 1898. Вып. 1. С. 244–245.

[29] Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). Харьков, 1901. С. 12; Лазаревский А. М. Лист князя Александра Вишневецкого подданым Лоевского староства на бортную землю около теперешнего Замглая // Киевская Старина, 1902. Т. LXXVI. Отд. II. С. 14–15.

[30] Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. С. 105.

[31] Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 230.

[32] Jablonowski A. Wyciągi z summaryuza aktów trybynalskich dla województwa Kijowskiego // Żródła dziejowe. T. XXI. Warszawa, 1894. S. 92.

[33] Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. С. 130; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Żródła dziejowe. T. XXII. S. 521.

[34] Volumina Legum. Przedruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydanego. T. III. Petersburq, 1859. S.92; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 230.

[35] Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). С. 144, 147.

[36] Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ-15, оп. 1, спр. 303, арк. 189.

[37] Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 231.

[38] Любецкие гончары в 1615 году // Киевская Старина, 1902. С. 89.

[39] Центральний державний історичний архів України у м. Київ. КМФ-15, оп. 1, спр. 303, арк. 394–395; Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку. С. 285.

[40] Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). С. 170–171.

[41] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. о. Юрій Мицик. Київ, 2012. Т. 1. С. 130, 141, 604; Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис, 1998. № 6. С. 17.

[42] Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Київ, 2012. Т. 1. С. 261.

Ірына Ганецкая,
канд. гіст. навук (Менск)

Жыццё супольнасці прыватнага мястэчка XVIII ст. (*на прыкладзе Глуска-Дубровіцкага*)

Крыніцы

Прыватнае мястэчка разам з воласцю з'яўлялася неад'емнай часткаю адзінай сацыяльна-эканамічнай сістэмы, цэнтрам якой быў замак. Выдатнымі крыніцамі па вывучэнні месца, ролі і прынцыпаў арганізацыі кожнага з элементаў гэтае сістэмы, у тым ліку і мястэчка, з'яўляюцца інвентары маёнткаў. Яны ўтрымліваюць разнастайную гістарычную інфармацыю і праліваюць святло на шэраг аспектаў жыцця гарадской супольнасці.

По валоданні Глуск-Дубровіцкі вядома сем інвентароў XVIII ст.

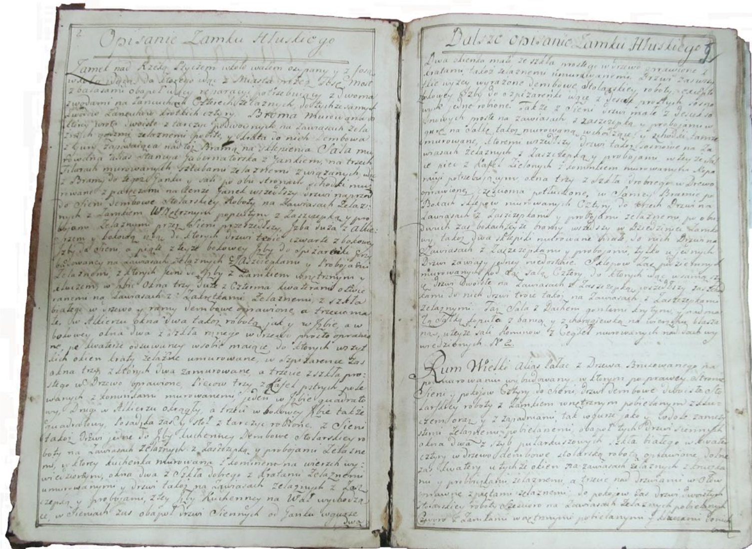
- Інвентар 1713 г. – поўны дакумент у добрым стане – захоўваецца як асобная справа[1].

Адразу пасля тытула ідзе «Генеральная інструкцыя маёнтка Глускага» («*Generalna w Mayętnisci Hłuskiey Institutia*»). Далей па вуліцах пададзены спіс гарадскіх пляцаў з імёнамі гаспадароў, распісаны сельскагаспадарчыя палеткі, крамы і склады мяшчан з указаннем памераў чыншу. Завяршаецца частка, прысвечаная мястэчку, «Пастанавеннем», у якім у 14 пунктах сфармуляваны асноўныя правілы жыцця яго жыхароў.

- Інвентар 1716 г. знаходзіцца ў вельмі кепскім стане і на рукі не выдаецца[2].
- Інвентар 1720 г. прадстаўлены невялікім фрагментам[3], не мае тытула і не мае канца, пачынаецца з апісання замка і яго фальваркаў. Мястэчка прадстаўлена ўсяго двума старонкамі рэестру жыхароў і займаных імі пляцаў з памерамі чыншаў.
- Інвентар1724 г. складаецца з тытула, агульнай «Інстытуцыі», рэестру гарадскіх пляцаў і чыншу за іх, пераліку крамаў і складоў

на рынку і гадавога рахунку даходаў ад іх, палёў і сенажацяў, якімі карысталіся гараджане, Інструкцыі для мяшчан у 23 пунктах («*Punctuatimy Institutie Miastu Hłuskiemu*»), пасля чаго пачынаецца частка, прысвечаная воласці. Трэба адзначыць, што дакумент моцна пашкоджаны, менавіта аркушы страчаны практычна напалову[4].

- Інвентар 1727 г. уключае наступныя часткі: тытул, Генеральную інструкцыю месту і воласці Глускай («*Generalna Miastu y Włosci Hłuskie Institutia*»), рэестр пляцаў места, а таксама крам і складоў у рынку, пералік палеткаў і сенажацяў з чыншамі, «Пункты і інстытуцыя месту Глускаму» («*Punctatim y Institutie Mizstu Hłuskiemu*», характарыстыка воласці[5].
- Інвентар 1755 г. выдатна захаваўся і з'яўляецца самым поўным сярод іншых, паколькі ў ім пасля тытула прадстаўлены апісанне замка, характарыстыка мястэчка (пералік пляцаў, крам і складаў, сельскагаспадарчых палеткаў, якімі карысталіся мяшчане і чыншаў, пададзены ўсе разлікі гадавых даходаў ад гараджан, 15 пунктаў «Інстытуцыі месту Глускаму»), а таксама воласці[6].

Opisanie Zamku Hłuskiego

Dalsze opisanie Zamku Hłuskiego

Інвентар 1755 г.

- Інвентар 1756 г.[7] фактычна паўтарае папярэдні, што быў складзены ў 1755 г.

Самай цікавай і інфарматыўнай часткай інвентароў з'яўляюцца «Інстытуцыі» ці ў адным выпадку «Пастанавенне» (1713 г.), у якіх унармаваны асноўныя прынцыпы функцыянавання гарадской супольнасці прыватнага мястэчка.

Агульная характарыстыка мястэчка

Глуск-Дубровіцкі знаходзіцца на правым беразе Пцічы на ўсходніх межах тагачаснага Наваградскага ваяводства, а сёння з'яўляецца раённым цэнтрам Магілёўскай вобласці. Прывілей на заснаванне мястэчка датуецца 20 снежня 1522 г., а ў 1525 г. быў атрыманы прывілей на кірмаш ва ўжо існаваўшым населеным пункце. Князь Юры Іванавіч Гальшанскі-Дубровіцкі збудаваў яго пры новаўзведзеным замку як цэнтр сваіх уладанняў, якія ён выдзяліў з вялікай Глускай латыфундыі. Пасля смерці Юрыя Гальшанскага Глуск-Дубровіцкі належаў спачатку яго сынам (да 1556 г.), а потым дочкам і іх нашчадкам. У 1685 г. мястэчка з замкам і валасцю перайшло Ганне-Марыяне Палубінскай і яе мужу Мікалаю Дамініку Радзівілу і ўсё XVIII ст. заставалася ў руках сям'і Радзівілаў[8].

Паводле інвентароў першай паловы XVIII ст., у Глуску было 440[9] (440½[10]) пляцаў. Пляц уключаў пляц сядзібны – 2,5 пруты; дзель – 19 прутоў; гумніска – 5,5 прутоў; гарод – 3 пруты, што разам складала морг. За выняткам пустых пляцаў і занятых цэрквамі і замкам, атрымліваецца, што ў горадзе было каля 400 двароў.

У другой палове XVII ст. вакол рынка сфармаваўся новы цэнтр паселішча, які размяшчаўся на захад ад замка. На рынку знаходзіліся скарбовая важніца, гарадскія крамы (35 у 1713 г., 31 у 1724 г., 36 у 1727 г.) і склады. Гаспадарамі большасці крам ужо ў пачатку XVIII ст. былі габрэі – 20 з 35 (57 %), а вось складоў было больш хрысціянскіх – 18 супраць 12 (67 %). У цэнтры таксама стаяў заезны гасцінны дом («*Wiezdny Dom Goscinny*»), які належаў замку.

У канцы XVII – пачатку XVIII ст. у Глуску было 10 вуліц. Насельніцтва складалася з хрысціян і жыдоў. Хрысціянскіх канфесій

было тры: каталіцкая пры касцёле Св. Антонія, які знаходзіўся у замку пры бернардынскім кляштары; грэка-каталіцкая з дзвюма цэрквамі Васкрасенскай і Троіцкай, школай і шпіталем; праваслаўная (дызуніцкая) пры Багаяўленскай царкве з школай і шпіталем. Кагал меў аднаго рабіна і школу, якая была арганізавана пазней за хрысціянскія[11]. Частае паралельнае згадванне і нават проціпастаўленне «мяшчане і жыды» сведчыць пра тое, што мяшчанамі называлася толькі хрысціянскае насельніцтва, а габрэі ўтваралі ў пэўнай ступені асобную, напоўзачыненую супольнасць у агульным гарадскім соцыуме.

Глуск. Аэраздымак 1988 г.

Глуск на карце сярэдзіны XIX ст.

Цэнтр мястэчка з замкам. План канца XVIII ст.

Структура кіравання

Гарадская адміністрацыя складалася з войта мескага, пісара мескага. У вырашэнні агульных пытанняў кагал быў прадстаўлены адной асобай.

Войт і пісар абіраліся вольным галасаваннем мяшчан з удзелам жыдоў («*Woyt Mieski aby przez Elekcya wolna […] był obierany*») і зацвярджаліся замкам[12]. Найбольш падрабязна працэдура абрання апісана ў пункце 2 «Інстытуцыі месту» інвентару 1727 г.: «*Войт мескі і пісар гэтак жа і іншыя ўраднікі хрысціяне сярод мяшчан добра аседлых і пісьменных абіраны быць галасаваннем маюць […] за згодаю і зацверджаннем зверхнасці Глускай*»[13]. У выбарах прадугледжваўся ўдзел габрэяў у колькасці не менш шасці асоб[14]. Цікава, што тут жа тлумачыцца матывацыя такога парадку. Меркавалася, што кіраўнікам, абраным у згодзе самімі ж мяшчанамі, падданыя лепш бы падпарадкоўваліся: «*Taka by zgodnie obrani meli według swey funkcie y obserwancyą y posłuszenstwo*»[15].

Войт асабіста ажыццяўляў кантроль за парадкам у мястэчку, адказваў за збор падаткаў і розных выплат, за рамонт і будаўніцтва мастоў, за падтрыманне ў належным стане паркану вакол места, сачыў за слушнасцю мераў. Крыніцы данеслі да нас імёны некалькіх глускіх войтаў: Самуэль Раскалянскі (1713) і Яўхім Крысенка (1724, 1727)[16]. Апошні з іх карыстаўся двума пляцамі, адзін з якіх быў вызвалены ад чыншу, а за другі трэба было плаціць. У інвентары 1713 г. названы падвойскі Дзям'ян, які, відаць, з'яўляўся памочнікам войта[17]. Пісарамі былі Давід Язэпавіч Руды з вуліцы Тыльнарынкавай (1713)[18], Васіль Лісіца (1720), які жыў на Падзамчы[19], Рыгор Пліска (1755) меў пляц у завулку над возерам (побач з замкам)[20]. Васіль Лісіца пазначаны як пісар мескі, пра астатніх двух не ўдакладняецца, былі замкавымі ці мескімі.

Габрэйская супольнасць кіравалася асобаю, якая ў інвентары 1713 г. названа маршалкам жыдоўскім («*Marszałek Zydowskij*») – Лейба Моўшавіч[21].

Важнейшым абавязкам войта з пісарам быў збор падаткаў. Працэдура вызначана была адміністрацыяй замка і прапісана ў «Інстытуцыях» інвентароў. Тут адзначым, што войт з пісарам не мелі права толькі ўдваіх падлічваць паступленні і выдаткі,

а таксама распараджацца касай мястэчка. Прадугледжваўся абавязковы ўдзел аўтарытэтных («*wiarygodnych*») мяшчан пад прысягаю (двух паводле інвентару 1713 г.[22] і чатырох у 1727 г.[23]), якіх абіралі з хрысціян, а таксама аднаго прадстаўніка ад кагалу[24]. Адміністрацыя ажыццяўляла разлікі з работнікамі, збірала складкі на патрэбы горада, штрафы за розныя правіны. Войт і пісар павінны былі кожны квартал (4 разы на год) трымаць справаздачу перад губернатарам, прад'явіўшы калькуляцыю выдаткаў са скарбу мястэчка і рэшту грошай. Меская каса захоўвалася ў скарбонцы пад двума замкамі, ключ ад аднаго меў войт з пісарам, ад другога замка ключ быў у мешчаніна, як сказана «*dobre osiadłego*», каб «*адзін без другога грошы браць не маглі*». Сама ж «скарбона» з грашыма заставалася пры войце[25].

Тройчы ў год адміністрацыя мусіла праводзіць генеральны попіс усіх жыхароў (хрысціян і жыдоў) і зброі, якую яны мелі. Ухіленне ад перапісу каралася 1 капой.

Змест «Інстытуцыі месту Глускаму» інвентару 1727 г. выявіў адну істотную акалічнасць, якая паказвае, што мяшчане як супольнасць адыгрывалі больш актыўную ролю, чым можна думаць, маючы справу з прыватным мястэчкам. У часы Мікалая Фаустына Радзівіла быў заключаны шэраг пагадненняў паміж трыма зацікаўленымі бакамі – гаспадаром маёнтка і яго адміністрацыяй, хрысціянамі і жыдамі. Першае з іх датуецца 17 красавіка 1721 г. Яно тычылася размеркавання працоўных і фінансавых абавязкаў паміж мяшчанамі і жыдамі. Паводле яго, бакі дамовіліся, што мяшчане бяруць на сябе дзве трэці ўсіх абавязкаў, а жыды – адну трэць[26]. Да сярэдзіны XVIII ст. дакумент, верагодна, быў скарэктаваны або прыняты новы, бо ў інвентары 1755 г. са спасылкай на «памеркаванне двухбаковае» запісана, што працы і ўсе «кантрыбуцыі» паміж мяшчанамі і кагалам дзеляцца пароўну[27]. Пагадненне 30 красавіка 1721 г. замацавала размежаванне адказнасці паміж хрысціянамі і жыдамі за падтрыманне ў належным стане існаваўшых і будаўніцтва новых мастоў у месце і каля яго. Апошнія дзве дамовы прысвечаны выплатам на экспедыцыі жаўнераў і будынкі агульнага прызначэння. Першае пагадненне заключана 15 чэрвеня 1723 г., а 12 жніўня 1724 г. яно было пашырана, дэталізавана і зменена[28].

Для эфектыўнага кіравання неабходна была нармальная камунікацыя – транспарт і пошта, як сказана ў інвентары 1713 г., «*а без такіх маёнтак абысціся не можа*»[29]. У інвентарах XVIII ст. знаходзім звесткі пра тое, як была арганізавана паштовая служба. Выдаткі былі падзеленыя паміж горадам і воласцю. «Для пасылак з лістамі» мяшчане сваім коштам павінны былі купляць аднаго каня з рыштункам (хамут, кульбакі, цуглі) і адзін воз. Каня трымалі на замку, а жыхары яго вартавалі па чарзе[30]. У пераліку грашовых павіннасцяў жыхароў мястэчка згадваецца збор, названы «*poselszczyzne*»[31]. Што маецца на ўвазе пад гэтым азначэннем з пэўнасцю сказаць цяжка. Магчыма гаворка ідзе пра «экспедыцыйныя» грошы для жаўнераў (паводле пагаднення 1723/1724 г.), а можа быць пра выдаткі на пасыльных (свайго роду паштовыя паслугі).

Працоўныя заняткі і эканамічныя павіннасці жыхароў мястэчка

У падворных спісах мяшчан часта ўказваецца іх прафесія. У Глуску XVIII ст. жылі жаўнеры, святары, гандляры, мастакі і музыкі, але у асноўным – рамеснікі розных спецыяльнасцяў. Гэта былі рэзнікі, гарбары, ганчар, млынары, ткачы, краўцы, шаўцы, слесары, цырульнікі, канавал, дзегцяры, шкляры, кавалі (1713 г.); кавалі, канвісар (вырабляў посуд і іншыя вялікія рэчы з каляровых металаў), злотнікі, катляры, слесары, млынары, канавал, рэзнік (1727 г.); кавалі, злотнікі, краўцы, ганчары, шаўцы, ткачы, шкляр, слесар, гарбары, канавал, цырульнік, рэзнік, млынары, пекары, півавар (1755 г.).

У першай трэці XVIII ст. рамеснікі падзяляліся на замкавых і местачковых, што спецыяльна ўказвалася ў некаторых крыніцах. Напрыклад, у 1713 г. замак абслугоўвалі мечнік, гадзіннікавы майстар, каваль, ганчар, катляр, кравец, півавар, два шаўцы, два ткачы. Сярод іх былі як хрысціяне, так і жыды. Зэгармістр замкавы – той, хто даглядаў вежавы гадзіннік у браме, упершыню згадваецца ў 1692 г. і названы Грышка[32]. Ён кожны год атрымліваў для працы жалеза і тры фунты алівы, а для сябе – жыта, ячмень, гарох, соль,

сыры, дзевяць парсюкоў, курэй і грошаў 30 коп літоўскіх. Паводле наступнага інвентару, зэгармістрам быў Цімох, сын мечніка Якуба. Цесляру («*stolarowi*») і піваварy плацілі па 20 злотых[33].

Замкавыя майстры былі вызваленыя ад чыншу. Аднак у 1755 г. падатковых ільготаў практычна не засталося. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што ў інвентары 1755 г. амаль не ўказваюцца прафесіі жыхароў. Лёгка заўважыць, што за паўстагоддзя ўтварыліся нават дынастыі майстроў, напрыклад, у 1692 г. на вуліцы Крывой (побач з замкам) жыў каваль Верамей[34], у 1727 г. бачым двух кавалёў – Івана і Еска Верамейчыкі[35], а ў 1755 г. – Лешка Верамейчыка[36]. Згадваюцца ганчары Харытановічы, ткачы Кухарчыкі. За таварам для сваіх крам глушчане ездзілі на Украіну, у Прусы і Сілезію[37].

Як бачым, у мястэчку жылі майстры, якія задавальнялі ўсе матэрыяльныя патрэбы насельніцтва, але былі і адмыслоўцы творчых прафесій, якія сваім талентам і ўменнем напаўнялі духоўнае жыццё супольнасці. Не адно дзесяцігоддзе меў працу па спецыяльнасці пераплётчык («*Introligator*») Мейер Савішавіч (1713, 1724, 1727), у кожным інвентары пад рознымі назвамі згадваюцца мастакі – Кузьма багамаз (1713); Фёдар Няхай мастак (1724); Павел, Астап і Васіль багамазы (1755). Ні адна важная падзея ў жыцці не абыходзілася без музыкі, і ў Глуску XVIII ст. было да каго звярнуцца: цымбаліст Ігнат і музыка Алеська Агейчык (1713, 1724); Юда музыкант (1755).

Усе павіннасці гараджан падзяляліся на працоўныя (гвалты) і грашовыя. Як сказана вышэй, усе працы і выплаты, паводле двухбаковага пагаднення («*pomiarkowania zobopolnego*»), мяшчане і жыды дзялілі паміж сабой, як дзве часткі да трох у пачатку XVIII ст. і пароўну пазней.

Адной з важнейшых павіннасцяў жыхароў мястэчка былі працы на замкавых палетках. На гвалт мусілі станавіцца ўсе жанчыны і мужчыны. «Нестанне» на гвалт каралася штрафам у паўкапы грошаў. Усе мяшчане мелі абавязак удзельнічаць у супольных працах: рамонт мастоў, ачыстка ад бур’яну тэрыторыі вакол замка і места, «каб не зарастала», выконваць іншыя працы ў замку. Колькасць дзён і аб’ём працы рэгуляваліся заканадаўствам і мясцовымі інструкцыямі.

Вялікая ўвага надавалася «сыпанню замкавай грэблі». З'явіцца на працу павінны былі ўсе (мяшчане і жыды), конна ці пешкі, як гаворыцца ў Інструкцыі 1713 г.: «*До робенья замкавай гроблі*» ўсе (і хрысціяне і жыды) пры патрэбе павінны выходзіць «*з быдлам і пешшу*»[38]. У інвентары 1727 г. з'яўляецца выключэнне: да сыпання і рамонту грэблі замкавай на рацэ Пцічы павінна выходзіць усё места, апроч жыдоў, паколькі ад іх мала дапамогі («*aże z Zydow barzo była mała chrzescianom pomoc*»)[39]. Па волі гаспадара маёнтку жыды замест удзелу ў працах мусілі плаціць чынш «на грэблю» з кожнага дыму. За год у 1727 г. атрымлівалася сума 227 зл. 24 гр. Гэтая практыка захоўвалася і надалей, бо ў інвентары 1755 г. чытаем: «*ад жыдоў на грэблю належыць 300 зл.*» штогод[40].

Касцёл Св. Антонія.

Сяўба.

Падрабязна арганізацыя супольнай працы апісана ў інструкцыях, выкладзеных у інвентары 1713 г. Наглядчыкамі ў гэтай справе выступалі замкавыя жаўнеры. Яны арганізоўвалі насельніцтва па дзесяць чалавек і кіравалі кожны сваім дзесяткам. За выкананне абавязкаў наглядчыкаў места мусіла плаціць жаўнерам па 10 грошаў і чвэрць гарэлкі за кожны дзень. Калі хто з жыхароў спрабаваў адкупіцца, ці якім іншым спосабам унікнуць агульнай працы, яго дастаўлялі на замак прымусова, пры ўпартай адмове прадугледжваўся штраф 8–10 грошаў, за якія можна было наняць работніка ўзамен. Нежаданне ўставаць на гвалт да рамонту абарончых умацаванняў апроч грашовай кампенсацыі каралася таксама зняволеннем на адзін дзень у замкавай турме[41].

У пачатку XVIII ст. частка сельскагаспадарчых палеткаў, прыналежных да мястэчка, апынулася занядбанай. З гэтай прычыны «Пастанаўленне» 1713 г. прадугледжвае магчымасць перадачы з дазволу гарадской адміністрацыі «пазарослых» грунтоў і сенажацяў тым мяшчанам, якія могуць і хочуць ураблясць іх, без выплаты падаткаў у скарб на працягу 5 гадоў.

Касьба.

Мяшчане мелі таксама грашовыя абавязкі. Найперш, гэта выплата асноўнага дзяржаўнага падымнага падатку, які ў 1755 г. складаў 5 злотых і 1 грош з двара[42]. На скарб глушчане плацілі чыншы. Памер чыншу за мескі пляц мяняўся. Так, у 1727 г. была ўстаноўленая выплата ў 4 злотых з поўнага пляцу (за сядзібы – 45 гр., за дзель – 38 гр., за гумніска – 11 гр. і за гарод – 26 гр.)[43], а ў 1755 г. ужо фігуруе сума ў 6 зл.[44] З кожнай крамы замак атрымліваў 2,5 зл., з склада-спіхлера – па 2,5 зл., з клеці – па 1 зл. 20 гр. Чыншы за палеткі, гароды і сенажаці залежалі ад велічыні надзелаў[45].

Апроч таго, у скарб ішлі даходы з шынкоў і млыноў, а таксама «гандлёвыя» падаткі: «*мыто местское сухое и водное, померное и важное*»[46], гандляры з «кожнага таргу» плацілі таргове мыта[47]. Мелі жыхары мястэчка таксама фінансавыя абавязкі па забеспячэнні гарнізона. Яны аплачвалі нейкія экспедыцыі ці рэйды жаўнераў, на што павінны былі сабраць 300 зл. Штогод[48], жыды «на гарнізон» мусілі даваць таксама 300 зл.[49] Утрыманне замкавага пахолка каштавала па 5 бітых талераў ад мяшчан (за службу) і жыдоў (на зброю). Па 300 зл. у год (разам з места 600 зл.) хрысціяне і жыды плацілі за «*poselszczyzne*»[50]. Згадваецца яшчэ адзін адмысловы

збор – рабін глускі павінны быў плаціць «за рабінства»[51], г. зн. права мець рабіна каштавала габрэям 500 зл. у год.

У інвентарах 1727 і 1755 г. вызначаны парадак збору падаткаў. Адбывалася ўсё гэтае мерапрыемства ўвосень пад кіраўніцтвам войта, пісара з дэлегатамі ад мяшчан (2 асобы) і кагалу (1 асоба). Пісар з мяшчанамі ў прысутнасці кіраўнікоў лічылі грошы. Потым прадстаўнікі адміністрацыі павінны былі даставіць грошы ў замак і перадаць губернатару, атрымаць ад яго квіток («*kwit*»)[52].

Практыкаваліся падатковыя ільготы. Яны найперш тычыліся чыншаў за мескія пляцы, валокі і сенажаці. Як бачна з пісьмовых крыніц, ад гэтых падаткаў вызваляліся хрысціянскія святыні (пляцы займаныя цэрквамі, касцёлам, святарамі), замкавыя рыбакі, па аднаму пляцу для войта і пісара. У некаторыя перыяды колькасць вольных ад чыншу была большай, у іншыя – меншай. Так, паводле інвентару 1724 г., бясплатна карысталіся пляцамі ўсе жаўнеры і замкавыя рамеснікі, але да 1755 г. ільготы для іх былі адмененыя.

Суд і пакаранне

Суд вяршыўся ў замку. Найбольшая ўвага ва ўсіх інвентарах звяртаецца на злачынствы, якія сёння назвалі б эканамічнымі. У кожным дакуменце бывае па некалькі разоў гаворыцца пра недапушчэнне спробаў перакроіць пляцы без ведама адміністрацыі незалежна ад таго, якім чынам яны трапілі ў рукі таго ці іншага абывацеля: «*На пэўным у месце пляцы кожны асобна абывацель ці ад зверхнасці глускай сабе выдзеленым, ці ад папярэдніка свайго купленым, ці ў спадчыну атрыманым, а пры тым паводле даўняга ад залажэння места далучаная да таго пляцу дзель, гарод і гумніска, часткаю грунту выдзеленага маючы ў сабе, бы ў найважнейшай патрэбе не павінен разлучаць часткі*»[53]. Парушэнне гэтага закона каралася высокім штрафам – 5 коп за кожнае парушэнне[54].

Спробы службовай асобы ўзяць з мяшчаніна больш устаноўленага названы карупцыяй («*corruptia*»)[55]. У выпадку, калі факт карупцыі будзе даведзены, лішняе павінна быць вернута, а «карупцыянер» мусіў яшчэ адседзець тры гадзіны на перадзамкавай кабыліне.

Распаўсюджанымі злачынствамі і правінамі, наколькі можна меркаваць па крыніцах, былі адмова ад працы на замак, махлярства з мерамі, руйнаванне вала, калі людзі бралі з яго пясок, высечка дрэваў і нават хабарніцтва. Той, хто ўзяў хабар, мусіў вярнуць утрая большую суму і панесці вызначанае пакаранне. За ссечаныя самавольна дрэвы прадугледжваўся штраф у 1 капу, а за фальшывыя меры парушальнік мусіў заплаціць дзве капы ў скарб і адну капу «на ўрад». У выпадку руйнавання вала адміністрацыя абавязана была шукаць злачынцу, а калі б ён не быў знойдзены, то аднаўляць пашкоджанае месца павінна была гарадская супольнасць сваім коштам[56]. Караліся таксама непадпарадкаванне адміністрацыі, крадзяжы, сваркі, праклёны, чарадзейства і іншыя няўчцівыя ўчынкі[57]. Вінаваты атрымліваў позву на суд пад замкавай пячаткаю, за нез'яўленне – штраф паўкапы, і тады на суд яго дастаўлялі спецыяльныя канваіры (пахолкі), якія знаходзіліся на службе ў замку[58]. Цікава, што аплачвалі паслугі канваіраў у пачатку XVIII ст. толькі самі вінаватыя, а пазней – абодва бакі[59]. Такім чынам, практыкаваліся наступныя віды пакаранняў: кампенсацыя нанесенай шкоды, грашовы штраф, вызначаны тэрмін у вязніцы ў замку, публічнае пакаранне перад замкавай кабылінай цягам пэўнай колькасці гадзін.

Арганізацыя абароны ў выпадку вайсковай пагрозы

На выпадак вайсковай пагрозы ў «Інструкцыях» падрабязна прапісаны парадак дзеянняў кожнага жыхара, асабліва гэта тычыцца інвентара 1727 г. У рэестрах сярод глушчан пералічваюцца асобы, якія знаходзіліся на вайсковай службе. Паводле інвентару 1692 г., вайсковую вярхушку складалі генерал Аградзінскі, падхаружы Скіндэр, сотнікі (адзін з іх Лукаш Багдановіч)[60].

У 1713 г. справамі абароны займаліся капралы замкавыя Павел Чэховіч (згадваецца таксама ў 1724 г.), Марцін Грынвала (згадваецца таксама ў 1727 г.)[61]. Гарнізон складаўся з жаўнераў, якія жылі ў мястэчку. З службу расплачваўся з імі замак – грашыма, ім таксама давалі жыта, авёс і інш.[62] Апроч таго, яны былі вызвалены ад чыншу. У канцы XVII ст. жаўнераў налічвалася 21, інвентар 1713 г. называе толькі 11, і з кожным наступным дакументам іх згадваецца

ўсё менш і менш. У сярэдзіне XVIII ст. колькасць жаўнераў істотна зменшылася[63]. Магчыма, з адменай падатковых ільготаў знікла пільная патрэба пазначаць род службы асобы, аднак, тэндэнцыя ўсё-такі выяўляецца. Імёны жаўнераў паказваюць, што ў асноўным гэта хутчэй за ўсё былі мясцовыя людзі: Васіль, Францішак, Грышка Рагазынскі, Ілля Карповіч, Яўхім Сташэўскі, Антоні Дуброўскі, Мікалай Рыўлевіч, Язэп, Ян Пятроўскі, Андрэй Варапай, Марыяш Мудры, Андрэй Малянскі, Ян Іваноўскі, Закрэўскі, Касцьнік і інш. Сустракаюцца таксама прозвішчы, якія ўказваюць на паходжанне вайскоўцаў з іншых рэгіёнаў – Ашукайла, Мацьяш Смаленскі, Куштэнармус, Чмехенштыкель[64].

Абавязак вайсковай службы неслі пахолкі і выбранцы, якія «*у час небяспекі чужаземнай да замку ставаць павінны, каб сябе і дамы свае бараніць*»[65]. Кожны месяц ладзіліся своеасаблівыя зборы выбранцаў, на якіх яны практыкаваліся ў вайсковай справе. У час небяспекі на барацьбу з непрыяцелем мабілізоўвалася ўсё мужчынскае насельніцтва. Камадуючым быў палкоўнік. Ён павінны заўжды мець буздыган, шаблю і пару добрых пісталетаў[66]. На кожную сотню жыхароў места прызначаўся сотнік, у якога абавязкова быў бубен, харугва і мушкет. Сотнікі падпарадкоўваліся палкоўніку. Сотня дзялілася на дзесяткі з дзесятнікамі на чале. Палкоўнікі і сотнікі вызваляліся ад дазору і работ на замкавых умацаваннях. Пры неабходнасці ад'ехаць надоўга кожны з камандзіраў мусіў здаць паўнамоцтвы іншай асобе да свайго вяртання, паінфармаваўшы папярэдне адміністрацыю. У кожным дзесятку павінен быў быць адзін чалавек у рэзерве. Кожны быў абавязаны мець пры сабе халодную зброю. У выпадку пагрозы нападу палкоўнік паведамляў сотнікам, сотнікі – сваім дзесятнікам, а тыя збіралі апалчэнне. У якасці сігналу для збору таксама званілі ў звон ці білі ў бубен. З набліжэннем непрыяцеля жыхары павінны былі хавацца ў замку. Пасля таго, як брама зачынялася, нікога больш не пускалі.

Інструкцыі ў дачыненні штодзённага жыцця мяшчан

Увогуле, у кожнай інструкцыі запісана, што ў месце павінен быць парадак. Дамы па вуліцы ставіць пад лінію. Дахі забаранялася крыць саломаю, а толькі гонтамі і драніцамі. У доме і перад ім

павінна быць чыста, як і на вуліцах, якія пры патрэбе масціць ці гаціць, «*каб адрозніваца ад халопаў на воласці і патрэбная кожнаму выгода была*».

Паколькі забудова была драўлянай, вялікая ўвага надавалася мерам супрацьпажарнай бяспекі. Кантроль за гэтым ускладаўся на адміністрацыю. На выпадак пажару ў важніцы на рынку павінна захоўвацца 12 крукоў. Перад кожным домам летам прадпісана трымаць бочку з вадой. Усе жыхары мястэчка (як сказана, і мяшчане і жыды) па чарзе неслі начны дазор, абавязкам якога было хадзіць па вуліцах, каб своечасова прадухіліць пажар або ўчыненне злачынстваў, як сказана: «*Стражы ў месце начныя уставічныя быць павінны для агню і злодзея*»[67]. У кожным з інвентароў падкрэсліваецца, што асаблівую ўвагу трэба надаваць бяспецы крамаў, а калі якой краме шкода ўчынена, то страты кампенсуе той, хто дрэнна вартаваў, «*каб лепш пільнавалі*» («*aby lepsza pilność była*»)[68].

Дарослыя ў сям'і павінны жыць і паводзіць сябе прыстойна і ўчціва, клапаціцца пра дзяцей – добра выхоўваць у пабожнасці, сачыць, каб малыя наведвалі школу. Прадпісана дзяцей і чэлядзь навучаць Божым загадам і малітвам, рэкамендуецца частая споведзь.

Жыдам гарантавалася права практыкаваць сваю рэлігію і абрады і жыць паводле свайго традыцыйнага ўкладу: «*Zydowstwo przy dawnych ma zostawac obrzędach swoich*»[69], але яны мусілі падпарадкоўвацца законам і адміністрацыі места. Рэлігійнае і штодзённае жыццё ў кагале працякала пад кантролем рабіна. У адрозненне ад хрысціянскіх святароў ён не вызваляўся ад чыншу, можа быць таму ў інвентарах і не ўказвалася, хто быў рабінам, за выключэннем аднаго выпадку: у 1756 г. згадваецца рабін Ёсель Мендэлёвіч[70].

Высновы

Інвентары з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па гісторыі прыватнаўласніцкіх мястэчак і ўтрымліваюць звесткі не толькі пра планіроўку, памеры населеных пунктаў і павіннасці насельніцтва, але таксама даюць агульную характарыстыку розных аспектаў жыцця гарадской супольнасці.

Замак, мястэчка і воласць утваралі адзіны сацыяльна-эканамічны арганізм. Кіраванне мястэчкам ажыццяўлялася як замкам, што прадстаўляў гаспадара латыфундыі, так і гарадской адміністрацыяй, у якую ўваходзілі асобы, абраныя мяшчанамі – войт і прадстаўнікі ад жыхароў места. Функцыі адміністрацый замка і горада не заўсёды лёгка размежаваць. Хоць мястэчка было прыватным і не мела магдэбургіі, але выразна прасочваюцца элементы гарадскога самакіравання.

У юрысдыкцыі замка знаходзіліся пытанні вайсковага гарнізона, збору падаткаў, суда і пакарання, падтрыманне абарончых умацаванняў у належным стане, наладжванне паштовай службы, рэгуляванне працэсу засялення мястэчка.

У кампетэнцыі гарадской адміністрацыі былі ажыццяўленне збору падаткаў з мяшчан, будаўніцтва і рамонт дарог, мастоў і гарадскіх умацаванняў, адказнасць за апалчэнне, у тым ліку агульныя попісы мяшчан і іх зброі, кантроль за слушнасцю мер, разлікі з работнікамі, збор штрафаў за правіны, захоўванне гарадской касы, арганізацыя начнога дазору для прадухілення пажараў і злачынстваў. Адміністрацыя вырашала таксама пытанні штодзённага жыцця мястэчка – забудова, знешні выгляд дамоў, санітарны стан двароў і вуліц, меры супрацьпажарнай бяспекі, паводзіны мяшчан.

Насельніцтва мястэчка было поліканфесійным. Прадстаўнікі розных этнічных і рэлігійных груп у цэлым мелі роўныя правы і абавязкі. Гарадская адміністрацыя не ўмешвалася ў жыццё рэлігійных супольнасцяў. Кожная канфесія мела свае святыні, школы і шпіталі, магла вольна практыкаваць свае абрады, выхоўваць дзяцей у традыцыях сваёй веры. Як пэўную дыскрымінацыю можна толькі інтэрпрэтаваць плату «за рабінства» ў той час, як хрысціянскія святары не толькі нічога не плацілі за права служыць, але і вызваляліся ад чыншу.

[1] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149.

[2] НГАБ. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 152.

[3] Тамсама. Ф. 27, воп. 6, адз. з. 3.

[4] Тамсама.Воп. 6, адз. з. 5.
[5] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220.
[6] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153.
[7] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 221.
[8] Ганецкая І.У. Глускі замак. Гісторыя аднаго помніка ў асобах // Беларускі гістарычны часопіс. № 9. 2006. С. 22–29.
[9] НГАБ. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 2 адв.
[10] Тамсама. Ф. 27, воп. 6, адз. з. 5. Арк. 4; Ф. 694, воп. 7, адз.з. 220. Арк. 4.
[11] У інвентары 1713 г. сказана, што жыды купілі пляцы для школы жыдоўскай на вул. Касцюкоўскай: НГАБ. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 5 адв.
[12] НГАБ. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 20.
[13] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 15 адв. – 16.
[14] Тамсама. Арк. 16.
[15] Тамсама.
[16] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 8; Ф. 27, воп. 6, адз. з. 5. Арк. 6 адв.; Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 4 адв.
[17] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 3, 4 адв., 5.
[18] Тамсама. Арк. 4.
[19] Тамсама. Ф. 27, воп. 6, адз. з. 3. Арк. 6 адв.
[20] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 12 адв.
[21] Тамсама. Адз.з. 149. Арк. 5.
[22] Тамсама. Арк. 14 адв.
[23] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16.
[24] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 20.
[25] Тамсама. Арк. 21.
[26] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16 адв.
[27] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 21; Ф. 694, воп. 7, адз. з. 221. Арк. 22 адв.
[28] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16 адв.
[29] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 2.
[30] Тамсама. Арк. 14 адв.
[31] Тамсама. Адз.з. 153. Арк. 19 адв.
[32] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 846. Арк. 8.
[33] Тамсама. Воп. 2, адз. з. 9498. Арк. 17.
[34] Тамсама. Воп. 7, адз. з. 846. Арк. 6.
[35] Тамсама. Адз.з. 220. Арк. 5 адв. і 7 адв.
[36] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 5.
[37] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16 адв.
[38] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 14 адв.
[39] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16 адв.
[40] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 19 адв.
[41] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16.

[42] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 21.
[43] Тамсама. Ф. 694. воп. 7, адз. з. 220. Арк. 4.
[44] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 5.
[45] Тамсама. Ф. 27, воп. 6, адз. з. 5. Арк. 8 адв.-9.
[46] Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Т. 3. Вильна, 1867. С. 36.
[47] НГАБ. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 2.
[48] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16 адв.
[49] Тамсама. Арк. 10 адв.; Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 19 адв.
[50] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 19 адв.
[51] Тамсама.
[52] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16; Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153. Арк. 20.
[53] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16.
[54] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 2 адв., 14; Ф. 27, воп. 6, адз. з. 5. Арк. 4; Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16.
[55] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 14 адв.
[56] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 221. Арк. 22 адв.
[57] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 14.
[58] Тамсама. Адз. з. 153. Арк. 20 адв.
[59] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 221. Арк. 22 адв.
[60] Тамсама. Адз. з. 846. Арк. 5 адв., 7 адв.
[61] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 3, 4 адв., 5.
[62] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 42.
[63] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 153.
[64] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 846.
[65] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 149. Арк. 1, 1 адв.
[66] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 15 адв.
[67] Тамсама. Ф. 179, воп. 1, адз. з. 179. Арк. 14 адв.
[68] Тамсама. Адз. з. 153. Арк. 20 адв.
[69] Тамсама. Ф. 694, воп. 7, адз. з. 220. Арк. 16.
[70] Тамсама. Адз. з. 221. Арк. 12 адв., 13 адв.

Іна Соркіна,
канд. гіст. навук (Гародня)

Дакументы па гісторыі гарадоў і мястэчак Беларусі ў бібліятэках Кракава

Даследчая праца па аднаўленню гістарычнай панарамы гарадоў Беларусі немагчымая без пошуку і вывучэння крыніц у замежных архівасховішчах. Чарговы раз мне пашчасціла пераканацца ў гэтым падчас навуковай стажыроўкі ў Ягелонскім універсітэце ў верасні – лістападзе 2014 г. Перад тым, як перайсці да кароткага агляду выяўленых гістарычных крыніц, неабходна падкрэсліць, што я не з'яўлялася «першапраходцам» сярод беларускіх гісторыкаў у гэтай справе. На лістах выкарыстання дакументаў, якія мне прыносілі супрацоўнікі кракаўскіх сховішчаў, стаялі подпісы Юры Гардзеева, Валянціна Голубева, Наталлі Сліж, Генадзя і Альбіны Семянчукоў, Ірыны Кітуркі, Сяргея Токця ды іншых, а таксама Міколы Улашчыка (!).

У *аддзеле рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі* маю ўвагу прыцягнулі такія дакументы, як інвентар правоў і прывілеяў кравецкаму цэху Гародні 1570–1809 гг. (sygn. 3579), вершаваныя апісанні пажараў, якія адбыліся ў Гародні ў 1753 і 1755 гг. (sygn. 6357), нататкі Якуба Гаркаві з пачатку XIX ст. наконт становішча габрэяў у Гарадзенскай губ. (sygn. 4637), матэрыялы візітацыі Янам Ходзькам школ у беларускіх губернях у 1822–1823 гг. (sygn. 6332 IV, 6333 IV), у якіх утрымліваюцца звесткі пра школы Ліды, Слоніма, Полацка, Віцебска, Гародні. У прыватнасці, ёсць інфармацыя пра настаўнікаў гарадзенскай дамініканскай гімназіі. Так, фізіку і матэматыку выкладаў Ігнацы Пажалевіч; гісторыю, права і нямецкую мову – Дамінік Бяневіч, граматыку – Пётр Петрусевіч; арыфметыку, геаграфію і расейскую мову – Дзмітрый Тамашэвіч (sygn. 6332 IV, k. 34).

З гісторыі мястэчак Беларусі найбольш каштоўнымі знаходкамі сталі прывілей Аўгуста ІІ Аляксандру Яблонскаму ад 25 чэрвеня 1736 г. на заснаванне «на новай слабадзе» мястэчка ў маёнтку Аляксандраў (Менскае ваяводства) з правам праводзіць у мястэчку кірмашы 2 разы на год і таргі 2 разы на тыдзень (sygn. 6407, k. 13–14); копіі ўсіх прывілеяў, дэкрэтаў, уставаў Жыгімонта ІІІ, Яна Казіміра, Яна ІІІ і Аўгуста ІІ, наданых мястэчку Дывін (sygn. 3693). Цікавую калекцыю дакументаў утрымліваюць «Матэрыялы да гісторыі гарадоў і мястэчак Літвы і Жмудзі» са збору Яна Прэкера (sygn. 6320, 6321, 6322). Тут сярод іншага ёсць дакументы, якія дазваляюць аднавіць гісторыю змагання жыхароў м. Янішкі за вяртанне мяшчанскага звання, страчанага пасля далучэння да Расеі.

У аддзеле рукапісаў навуковай бібліятэкі Польскай Акадэміі Мастацтваў і Польскай Акадэміі Навук у Кракаве (PAU і PAN) захоўваецца шэраг дакументаў па гісторыі габрэйскіх абшчын (напрыклад, Papiery dotyczące Żydów w Grodnie, Kontrakt zawarty przez Proskurów z Żydami w Grodnie (sygn. 6095), Rachunki i obligi: Żydzi w Grodnie dla Floriana Micuty, 1727 r. (sygn. 6092), Żydzi z Grodno, 1748 r., Żydzi z Indury, 1739–1761 r. (sygn. 5741), Żydzi z kahału grodzieńskiego, 1762 r. (sygn. 5742), Suplika Żydów m. Mira do M. K. Ogińskiego w sprawie podatków, 1781 r. (sygn. 4412), Kwit Michała Woyny dla Żydów Iwia (sygn. 5696) ды інш.). Сярод вялікага масіву маёмасных дакументаў князёў Агінскіх ёсць шмат дакументаў пра мястэчкі, якія належалі гэтаму роду (напрыклад, інвентар м. Лагішын (sygn. 6095), м. Васілішкі (sygn. 5973) ды інш.)

Вельмі інфарматыўнымі з'яўляюцца матэрыялы па гісторыі Віленскага біскупства, парафій Віленскай дыяцэзіі, габрэяў у Польшчы ксяндза Яна Фіялка (Notatki, zapiski i wycinki Ks. Jana Fijałka – sygn. 4886, 5326–5329), сярод якіх ёсць звесткі аб Баранавічах, Івянцы, Ляхавічах, Лагойску, Наваградку, Зэльве, Жалудку, Воўпе ды іншых гарадах і мястэчках. Гэта, як правіла, выразкі з розных польскіх газет пачатку ХХ ст. («Słowo Polskie», «Czas»), а таксама міжваеннага часу («Orędownik», «Kurier Warsawski»).

Пра Гародню міжваеннага часу сустракаюцца звесткі, што датычаць памяці пра Элізу Ашэшку, рэстаўрацыю «Фары Вітаўта», цікавае эсэ на тэму «Гародня – як мініяцюра Вільні», а таксама

статыстыка за розныя часы. Так, прыводзіліся звесткі па забудове і насельніцтву горада ў 1825 г.: мураваная ратуша, узведзеная ў 1784 г., з крамамі, мураваная царква пры гарадскім садзе, каля якой мураваныя крамы абывацельскія з 1816 г., мураваных касцёлаў 7, драўляны – 1, на каталіцкіх могілках капліца мураваная з 1821 г., 2 уніяцкія мураваныя царквы, 1 евангельская мураваная царква; дамоў скарбовых мураваных – 16, драўляных – 1, сярод іх 2 замкі, даўнія каралеўскія рэзідэнцыі, 1 рэзідэнцыяльны палац губернатара; духоўных кляштараў мураваных – 8, драўляных – 2, духоўных дамоў мураваных – 3, драўляных – 2; шляхецкіх дамоў мураваных – 21, драўляных – 60; мяшчанскіх дамоў хрысціянскіх мураваных – 27, драўляных – 281; габрэйскіх мураваных – 35, драўляных – 431; шпіталь хрысціянскі драўляны – 1, шпіталь габрэйскі мураваны – 1; габрэйская грамадская лазня мураваная – 1; гарадскога насельніцтва абодвух палоў (без ваенных, шляхты, духавенства, чыноўнікаў) – 1454 хрысціян і 8422 габрэяў. Па дадзеных на 1856 г. у Гародні было 18386 жыхароў (9532 муж., 8834 жан.), у тым ліку грэка-расійскага веравызнання (былых уніятаў) – 1825 муж., 952 жан.; каталікоў – 3656 муж., 3163 жан.; лютэранаў – 115 муж., 91 жан., магаметанаў – 50 муж., 42 жан.; іўдзеяў – 3896 муж., 4606 жан.

Па звестках на 1905 г. паведамлялася, што пасля абвяшчэння рэлігійнай талеранцыі да касцёльных кніг запісаліся 1471 чал., у тым ліку да фарнага касцёла – 998 асобаў, да бернардынаў – 266, францысканаў – 207. Недзе напярэдадні пачатку Першай сусветнай вайны ў горадзе было 59 340 жыхароў, з якіх 35 213 іудзеяў, 13 626 каталікоў, 9 444 праваслаўных, 510 евангелікаў, 547 магаметан; 4 касцёлы, 14 цэркваў, 1 храм евангелістаў, 2 сінагогі і 38 малітоўных дамоў.

Адна з газетных нататак датычыла сітуацыі ў горадзе падчас нямецкай акупацыі. Між іншым паведамлялася, што насельніцтва засталося каля 25 тыс. чалавек, усе расейцы выехалі; акупацыйныя ўлады правялі спіс хрысціянскага насельніцтва горада паводле роднай мове: 7 609 палякаў, 570 беларусаў, 113 літоўцаў; горад заплаціў 125 тыс. марак кантрыбуцыі; гандаль і прамысловасць у застоі, асвятлення няма: нафты няма, электрычнасць знішчаная;

функцыянуюць нямецкія суды; габрэі першымі пачалі засноўваць пачатковыя школы з нямецкай мовай навучання, пастанавілі адкрыць польскую гімназію (2 класы) і 6 пачатковых школ (па 50 дзяцей у кожнай); дзейнічае танная кухня: для хрысціян 300–400 абедаў, для габрэяў – 500–600 абедаў штодня; стасункі з цывільнымі акупацыйнымі ўладамі добрыя (sygn. 4886).

У аддзеле рукапісаў бібліятэкі князёў Чартарыйскіх сустрэліся наступныя дакументы па гісторыі Гародні: Reskrypt do pow. Grodzieńskiego biorący w opiekę Żydów m. Grodna przez poczynaniami Kotowicza starosty grodzieńskiego. 1713 r. Warszawa. (sygn. 2575); List żelazny m. Grodno (sygn. 1951), List-gazeta z Grodno, 8.10.1744 (sygn. 1786). Сярод старадрукаў увагу прыцягнулі дзве брашуры: «Miasta koronne i W. K. L zanoszą prośbę do króla i skonfederowanych stanów Rzptej aby każdy ich obywatel jako człowiek był pewny swojej osoby i swego majątku i był częścią ojczyzny... (1790)»; «Miasta Nasze królewskie Wolne. Prawo uchwalone. Dnia 18.04.1791». Цікава, што зварот гарадоў да караля падпісалі іх дэлегаваныя прадстаўнікі. Ад Гародні гэта былі войт Юзаф Антоні Зялінскі, прэзідэнт горада Юзаф Жылінскі, бурмістр старой Рады горада Казімір Абрамовіч. З выяўленых дакументаў па гісторыі мястэчак найбольш каштоўнымі з'яўляюцца калекцыя інвентароў Валожына, Новай Мышы, Столбцаў, Шклова.

Важнай знаходкай стаў таксама прывілей манарха Рэчы Паспалітай Аўгуста II лідскаму падкамораму Эляшу Міхалу Рымвіду 1713 г. на права заснавання мястэчка ў яго маёнтку Дземброва Лідскага павета[1] (тэкст гэтага прывілея прыводзіцца ў Дадатку).

Мястэчкі вядуць сваю гісторыю з XIV–XV стст. Працэс іх закладання на беларускіх землях актывізаваўся ў XVI – першай палове XVII ст. Гэтыя паселішчы былі вынікам эканамічнай мадэрнізацыі і вэстэрнізацыі беларускіх земляў у складзе Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Яны былі выкліканыя да жыцця таварызацыяй сельскай гаспадаркі і імкненнем стварыць аптымальную сістэму забеспячэння мясцовага насельніцтва прадуктамі рамяства і гандля. Адной з эканамічных асноў мястэчак з'яўляўся транзітны гандаль, а таксама пасрэдніцтва паміж вёскай і горадам. Выпадкі заснавання мястэчак ў другой палове

XVII – першай палове XVIII ст. можна разглядаць як адну з мераў па выхаду з эканамічнага крызісу, у якім апынуўся наш край у выніку разбуральных ваенных ліхалеццяў, ды адным са сродкаў актывізацыі эканамічнага жыцця.

Неабходна адзначыць, што канкрэтныя абставіны і акалічнасці ўтварэння мястэчак на беларускіх землях у большасці выпадкаў застаюцца пакуль невядомымі. Далёка не заўсёды гэты працэс суправаджаўся выдачай каралеўскага прывілея. Заснаванне мястэчка азначала закладанне таргоў, што павялічвала даходы ўладальнікаў. У мястэчках усталёўваліся штотыднёвыя таргі, штогадовыя кірмашы, адчыняліся корчмы. Заснаванне таргу было настолькі моцна звязана з узнікненнем мястэчка, што пры выдачы прывілея на заснаванне мястэчка абумоўлівалася права на адначасовае закладанне таргу і карчом. І, наадварот, права на закладанне таргу з’яўлялася раўнацэнным праву на асаджэнне мястэчка. У прыведзеным ніжэй прывілеі 1713 г. на заснаванне мястэчка Дзембрава агаворвалася права на устанаўленне таргоў, асаджэнне мяшчан, вымярэнне пляцаў, каб уласнік мог бесперашкодна «*паводле ўпадабання свайго прымнажаць усялякія пажыткі*».

Дадатак

Прывілей Аўгуста II лідскаму падкамораму Эляшу Міхалу Рымвіду 1713 г. на права заснавання мястэчка ў яго маёнтку Дземброва Лідскага павета[2]

Правілы публікацыі: пры транслітарацыі тэксту прывілея ў аснову пакладзены прынцып палітарнай яго перадачы, літара «v» перадаецца літарай «u», знакам «|» абазначаецца канец радка. Тэкст разбіты на словы, сказы. Тэматычныя часткі тэксту вылучаныя ў абзацы. Вялікія літары, знакі прыпынку ставяцца адпаведна сучаснаму правапісу. Вялікая літара пакінутая ў словах Бог, Кароль, Наш (у сэнсе каралеўскі). Скарачэнні раскрываюца ў круглых дужках.

Вельмі ўдзячная Герману Брэгеру, Аляксандру Доўнару і Ганне Паўлоўскай за дапамогу ў падрыхтоўцы дакумента да публікацыі.

August Wtory z Bozey łaski Krol polski, [Wielki Xiąze litewski, ruski pruski, mazowiecki, zmuydzki, kiowski, wołynski, podolski][3] | podlaski, inflanstski, smolenski, siewerski y czerniechowski, dziedziczny Xiąze saski y elector. |

Oznaymuiemy ninieyszym listem konfirmacyinym przywileiem Naszym, wszem wobec y kazdemu z osobna komuby wiedziec | nalezało. Supplikowano Nam przez Panow Rad Urzędnikow Naszych, abysmy list przywiley nayasnieyszego antecessora Naszego | swiętey pamięci Jana Trzeciego, niegdys urodzonemu Eliaszowi Michałowi Rymwidowi, podkomorzemu natenczas lidzkiemu, na wolne za |łezenie miasteczka Dziembrowa, na własnym iego dziedzicznym gruncie w powiecie Lidzkim lezące, dany approbowali y konfirmowali.

Ja |koz My, KROL, do pomienioney suppliki łaskawie się skłoniwszy, wyz rzeszony list przywiley in omnibus punctis, clausulis et paragraffis ztwierdza|my, umacniamy, konfirmuiemy y approbuiemy. Tak iz successores legittimi y tych dobr possessores od urodzonego Rymwida, podkomorzego lidzkiego, | wolni y mocni będą wyz rzeczone miasteczko zakładac, trzymac, dysponowac, targi ustanowiac, mieszczan osadzac, place wymierzac y wszelkich, według | upodobania swego, przymnazac pozytkow, w czym iz zadney ni od kogo miec nie będą przeszkody, waruiemy y obiecuiemy.

Na co dla lepszey wiary | y wagi ręką własną podpisawszy się, pieczęc W(ielkiego) X(iąztwa) L(i)t(ewskiego) przycisnąc rozkazalismy.

Dan w Warszawie, roku Panskiego MDCCXIII (1713), m(ie)s(ią)ca[4] | .... dnia[5] ...., panowania Naszego XVI roku. |

Augustus Rex[6] Confirmacya przywileiu na wolne
założenie mia|steczka Dziembrowa w
powiecie Lidzkim. |

Пераклад на беларускую мову

Аўгуст II з Божай ласкі Кароль польскі, [Вялікі Князь літоўскі, рускі прускі, мазавецкі, жмудскі, кіеўскі, валынскі, падольскі] падляскі, інфлянцкі, смаленскі, северскі ды чарнігаўскі, спадчынны Князь саскі ды электар

Заяўляем гэтым лістом канфірмацыйным прывілеем Нашым

усім і кожнаму асобна каму ведаць належыць. Суплікавана Нам праз Паноў Рады Службоўцаў Нашых, каб мы ліст прывілей найяснейшага антэцэсара Нашага светлай памяці Яна III, некалі нададзены народжанаму Эляшу Міхалу Рымвіду, падкамораму на той час лідскаму, на вольнае залажэнне мястэчка Дземброва, на ўласнай яго спадчыннай зямлі ў павеце Лідскім ляжачай, апрабавалі ды канфірмавалі.

У сувязі з тым, што Мы, Кароль, да ўпамянутай суплікі ласкава схіліўшы, названы ліст прывілей ва ўсіх пунктах, клаўзулах і параграфах зацвярджаем, умацоўваем, канфірмуем ды апрабуем. Так што правамоцныя спадкаемцы ды ўладальнікі тых маёнткаў ад народжанага Рымвіда, падкаморага лідскага, будуць мець волю і моц названае мястэчка закладаць, трымаць, дыспанаваць, таргі ўстанаўліваць, мяшчан асаджаць, пляцы вымяраць ды прымнажаць усялякія пажыткі паводле свайго ўпадабання, у чым ніводнай ні ад каго не будуць мець перашкоды, зацвярджаем ды абяцаем.

На гэта для лепшай веры ды вагі рукой уласнай падпісаўшы, пячатку Вялікага Княства Літоўскага прыціснуць загадалі

Дадзены ў Варшаве, года MDCCXIII (1713), месяца… дня…, панавання Нашага XVI года.

Прывілей мае подпіс Караля Аўгуста II, які выражаны так: Augustus Rex (Аўгуст Кароль). Confirmacya przywileiu na wolne założenie mia|steczka Dziembrowa w powiecie Lidzkim (канфірмацыйны прывілей на вольнае залажэнне мястэчка Дземброва ў Лідскім павеце).

---

[1] Сёння вёска ў Шчучынскім раёне, радзіма славутага мастака і ўдзельніка паўстання 1863–1864 гг. Казіміра Альхімовіча (1840–1916).

[2] Аддзел рукапісаў бібліятэкі Чартарыйскіх у Кракаве. Sygn. 2575, k. 127.

[3] Прывілей падшыты ў архіўную справу такім чынам, што дадзены тэкст не бачны. Ён адноўлены па фармуляру тытула манарха Рэчы Паспалітай.

[4] Далей прабел на 9–10 літар.

[5] Далей прабел на 7–8 літар.

[6] Подпіс зроблены манархам больш цёмным чарнілам, іншым почыркам, пячатка адсутнічае.

Цімафей Акудовіч
(Менск)

«Рэформа горада» – праект канцлера ВКЛ Яўхіма Храптовіча на Чатырохгадовым сойме 1788–1792 гг.

Чатырохгадовы (Вялікі) Сойм, які праходзіў у Варшаве ў 1788–1792 гг., быў перадапошнім соймам у гісторыі Рэчы Паспалітай і, па сутнасці, апошняй спробай шляхты спыніць разбурэнне дзяржавы шляхам правядзення шырокамаштабных рэформаў. Яны павінны былі закрануць амаль усе сферы жыцця Рэчы Паспалітай – эканамічныя, палітычныя і рэлігійныя. Адной з іх была рэформа гарадскога самакіравання і правоў мяшчан, якая распрацоўвалася на працягу 1790–1791 гг. спецыяльнай соймавай камісіяй на чале з канцлерам ВКЛ Яўхімам Храптовічам.

Сацыяльная праблематыка не ўваходзіла ў лік прыярытэтных на Чатырохгадовым сойме. У павятовых інструкцыях з тэрыторыі ВКЛ гэтая тэматыка была прадстаўлена толькі ў некалькіх пунктах. Так, берасцейская, гарадзенская, слонімская, мазырская і ваўкавыская інструкцыі ў агульных словах звярталіся да паляпшэння адукацыйнага ўзроўню ў краіне[1], а Наваградскі і Ваўкавыскі соймікі турбаваліся рэлігійнымі пытаннямі у сваіх паветах выключна ў дачыненні да ўніятаў[2]. Беларуска-літоўскае рыцарства не вельмі хвалявала становішча ніжэйшых сацыяльных слаёў і рэлігійных груповак ў Рэчы Паспалітай. А ў сітуацыі напярэдадні Вялікага сойма, калі шляхта ўпершыню за шмат год атрымала шанс на рэальныя пераўтварэнні ў краіне, праблемы мяшчанства, габрэяў і іншаверцаў увогуле былі амаль забытыя.

Сацыяльныя праекты, якія ўзніклі на Сойме былі хутчэй ініцыятывай канкрэтных паслоў ці дэпутацый, а не патрабаваннем тагачаснага «палітычнага народу» ВКЛ і Польшчы. Але так сталася, што ў вырашэнні менавіта гэтых пытанняў беларуска-літоўскія паслы праявілі сябе асабліва актыўна.

Першым гэту праблему агучыў адзін з лідэраў рэфарматарскага руху кракаўскі канонік Гуга Калантай. У 1789 г. ён апублікаваў працу «Лісты ананіма», якія сталі па- сутнасці праграмай «патрыётаў» на наступныя 4 гады. Асобны раздзел аўтар прысвяціў становішчу мяшчанаў. Аднак у Калантая гэтае пытанне было далёка не самым істотным, таму на паседжаннях 1788 і пачатку 1789 г. да яго не звярталіся.

Актывізаваць працу вырашылі сілы па-за Соймам. У першай палове 1789 г. у Варшаве з'явіўся ананімны твор «Просьбы літоўскіх гарадоў да найяснейшых станаў Рэчы Паспалітай на сойме» («Prośby miast litewskich do najjaśniejszych stanów Rzeplitej sejmujących»)[3], які ўпершыню з пачатку Сойма ўзняў праблему мяшчан сярод варшаўскай грамадскасці. «Просьба» складалася з 10 пунктаў. Галоўнае, што прасілі мяшчане ВКЛ у караля – спыненне сваволства шляхты. У першую чаргу гэта датычыла тых, хто валодаў зямлёй на тэрыторыі гарадоў, але не збіраўся падпарадкоўвацца ўладзе магістрата. Акрамя гэтага мяшчане прасілі дазволу на права атрымліваць пасады ў войску, а таксама ў скарбовых і асэсарскіх камісіях.

Яшчэ адна просьба гарадоў ВКЛ была надрукавана ў Варшаве ў красавіку-чэрвені 1789 г. Яна называлася «Голас гарадоў і мястэчак літоўскіх да найяснейшых станаў на Сойме» («Głos miast i miasteczek litewskich do najjaśniejszych sejmujących stanów»)[4]. Аўтар твора наракаў на тую сітуацыю, якая склалася пасля 1776 г. у ВКЛ, калі магдэбургскае права было зліквідаванае ва ўсіх беларуска-літоўскіх гарадах, акрамя 11 самых вялікіх (Вільня, Навагрудак, Берасце, Ліда, Гародня, Ваўкавыск, Пінск, Трокі, Коўна, Мазыр, Менск), што прывяло да выезду з малых гарадоў значнай колькасці месцічаў.

«*Усе амаль усюды скардзяцца, што літоўскія гарады ў найгоршым бязладдзі знаходзяцца і нават з вёскамі замежнымі не могуць параўнацца*»[5], – наракаў ананімны аўтар. Прычыну гэтага ён бачыў у адсутнасці заканадаўства, якое б бараніла правы мяшчан, у т. л. і ад шляхты.

Відавочна, што друкавалі свае прашэнні не толькі літоўскія гарады. У 1789 г. у Варшаве было апублікавана некалькі пасланняў

з Кароны, менавіта з Кракава, Варшавы і Любліна[6]. Аднак праблематыка ў пасланнях з ВКЛ і з Польшчы адрознівалася досыць моцна. У першую чаргу гэта было звязана з больш цяжкім становішчам гарадоў ВКЛ пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай і Сойма 1776 г. Размешчаныя на мяжы з Расейскай імперыяй і пазбаўленыя магдэбургскага права, яны моцна цярпелі ад беззаконня, разгулу шляхты і выезду жыхароў у іншыя гарады.

Сёння цяжка сказаць, наколькі такая літаратура ўплывала на грамадскую думку той жа варшаўскай публікі. Непасрэдна на самім Сойме гэта праблема выявілася праз пошук пасламі дадатковых крыніц забеспячэння войска. 12 кастрычніка 1789 г. князь Адам Чартарыйскі прачытаў на паседжанні сойма праект «Павелічэнне даходу з найвялікшых гарадоў каралеўскіх»[7]. Ідэя праекта была ў тым, каб падняць падатак для каралеўскіх гарадоў і ў першую чаргу для Варшавы як горада, што прымае караля, Сойм і мае з гэтага вялікія прыбыткі.

Гэтае пытанне выклікала вялікую дыскусію на сойме. Прычым амаль усе паслы, якія выказваліся па гэтым пытанні, як польскія (Войцех Сухадольскі – хэлмскі пасол, Адам Чартарыйскі і Станіслаў Патоцкі – люблінскія паслы, Францішак Жавуцкі – падольскі пасол, Яцэк Езерскі – лукаўскі кашталян), так і беларуска-літоўскія (Якуб Шырма і Мацей Бутрымовіч – пінскія паслы, Юзаф Вэйсенгоф – віленскі, Юльян Нямцэвіч – інфлянцкі) прытрымліваліся таго, што павелічэнне падатку патрэбнае, аднак разыходзіліся ў меркаваннях наконт яго памераў. У выніку доўгай дыскусіі была прынятая прапанова пінскага пасла Мацея Бутрымовіча стварыць спецыяльную камісію па вызначэнні сумы падатку для каралеўскіх гарадоў Рэчы Паспалітай. Яна так і называлася «Павелічэнне прыбытку з гарадоў нашых каралеўскіх у Кароне і Вялікім Княстве Літоўскім»[8] Ад ВКЛ у гэтую камісію ўвайшлі віцебскі кашталян Адам Фелькежам, а таксама мазырскі пасол Рафал Яленскі і інфлянцкі – Францішак Кубліцкі[9].

У дыскусіі 12 кастрычніка прыцягвае ўвагу яшчэ адзін аспект. З усіх паслоў, якія выступалі ў гэты дзень, толькі два (абодва з Інфлянтаў і прадстаўлялі ВКЛ) звярнулі ўвагу на сацыяльную складовую гэтай праблемы. Так, Ф. Кубліцкі выступіў за міні-

мальнае павелічэнне падаткаў, бо лічыў, што гэта ў першую чаргу адаб'ецца на гарадской беднаце[10]. Ю. Нямцэвіч, як здаецца, першы на Сойме звярнуўся да падзеі, што грымела па ўсёй Еўропе, а менавіта – да Французскай рэвалюцыі. Малады інфлянцкі пасол сцвярджаў, што нельга павялічваць падаткі гораду без ўдзелу ў Сойме саміх мяшчанаў, а таксама нельга збіраць з мяшчан грошы на войска, у якім яны не маюць магчымасці атрымаць пасаду. Усё гэта, як лічыў Нямцэвіч, можа прывесці да сітуацыі, што склалася ў Францыі[11].

Адзіным паслом з ВКЛ, які выступаў супраць павелічэння падатку для Варшавы, быў смаленскі біскуп Адам Нарушэвіч. Ён сцвярджаў, што кароль не часта бывае ў Варшаве, а калі і бывае, то толькі падчас соймаў, калі горад запаланяюць габрэі і пераймаюць увесь прыбытак жыхароў сталіцы[12]. Паводле біскупа, Варшава мае мінімальныя прыбыткі ад правядзення соймаў, і таму павялічваць ёй падатак несправядліва.

Наступны этап актывізацыі мяшчанскага пытання на Сойме звязаны непасрэдна з Калантаем. Разам з прэзідэнтам Варшавы Янам Дэкертам ён склаў ліст ў якім запрашаў двух прадстаўнікоў ад кожнага буйнога горада Кароны і ВКЛ прыехаць у Варшаву, каб сумесна перадаць каралю дакумент, дзе былі б выкладзеныя ўсе просьбы мяшчанства. Сам жа Калантай і напісаў такі дакумент пад назвай «Мемарыял гарадоў»[13].

24 лістапада 1789 г. вялікая працэсія з мяшчан ўсіх буйных гарадоў Рэчы Паспалітай перадала каралю гэты дакумент. Аднак кароль яго адхіліў з-за радыкальнасці ідэяў, прапісаных Калантаем. Як лічыцца, гэтае рашэнне падказаў каралю падскарбі Храптовіч, які баяўся радыкальнасці і фізіякратызму Калантая[14].

29 лістапада прадстаўнікі гарадоў (іх прыбыло каля 200) падпісалі «Акт аб'яднання гарадоў»[15]. Дакумент гэты меў выключна сімвалічнае значэнне, бо ў самім тэксце ёсць запэўніванне, што «Акт» ні ў якім выпадку не прэтэндуе на званне канфедэрацыі, кшталту тых, што былі створаныя на Сойме. Як адзначалася, асноўная задача дакумента *«аб'яднаць памкненні нашы з мэтай узаемнай дапамогі, каб з гэтага часу публічны інтарэс аднаго горада павінен стаць інтарэсам усіх гарадоў як каронных, так і Вялікага*

Княства Літоўскага»[16]. Ад ВКЛ «Акт» падпісалі тры прадстаўнікі Вільні і Гародні і па два з Коўна, Менску, Берасця, Пінску, Віцебску, Наваградку, Ліды, Дзісны, Полацку, Камянца і Пружанаў.

Гэтыя ж людзі падпісалі другі варыянт «Мемарыяла», які быў перададзены каралю 2 снежня. Новы варыянт быў менш радыкальны, і кароль яго прыняў. Гэты «Мемарыял» засведчыў жаданне мяшчан мець унармаваныя правы і свабоды, якія падмацоўваліся б законам, атрымаць права займаць пасады ў войску, пераходзіць у шляхецтва і выходзіць з яго, а таксама права набыцця зямлі. Апошняе грунтавалася на тым, што мяшчане ВКЛ здаўна маюць такое права[17].

Асноўныя пункты аналагічныя як у першым, так і ў другім мемарыялах і пераклікаюцца з «Прашэннем літоўскіх гарадоў», што сведчыць пра адзінства поглядаў «патрыётаў» і мяшчанаў у пытаннях рэформы горада. Цікава, што ў першым больш радыкальным «Мемарыяле» поўнасцю адсутнічалі згадкі пра ВКЛ і пра «літоўскія гарады». Паўсюдна дамінавалі словы «Польшча», «польскі» ці Рэч Паспалітая. У другім мемарыяле тэрмін «літоўскія гарады» вярнуўся і ўжываўся поруч з «гарадамі каронными». Гэта сведчыць пра моцнае імкненне Калантая да уніфікацыі дзяржавы, якое заўсёды натыкалася на моцны супраціў паслоў ВКЛ. Хоць цяпер цяжка сказаць, хто прымусіў Калантая дадаць тэрмін «ВКЛ» у дакумент. Гэта маглі быць беларуска-літоўскія мяшчане, якія прыехалі ў Варшаву, або Яўхім Храптовіч, а магчыма гэта было асабістае рашэнне Калантая.

15 снежня пачалося абмеркаванне «Мемарыялаў» на Сойме. Паслы раздзяліліся на два лагеры – прыхільнікаў і праціўнікаў рэформаў. Аснову лагера прыхільнікаў рэформаў складалі паслы Вялікага Княства. У першую чаргу гэта падскарбі Храптовіч, а таксама Кубліцкі, Нямцэвіч, Вэсенгоф, Бутрымовіч, Матусевіч, Гутакоўскі. Дыскусія доўжылася тры дні. 18 снежня Храптовіч выступіў з палымянай прамовай, у якой заклікаў дзеля росквіту Рэчы Паспалітай вывесці мяшчан з таго становішча, у якім яны знаходзяцца, і дзеля гэтага прапанаваў стварыць спецыяльную Камісію[18]. Яго падтрымаў інфлянцкі пасол Нямцэвіч[19]. Мэтаю гэтай прапановы было, з аднаго боку, стварыць пляцоўку для

больш грунтоўнага аналізу мяшчанскай праблемы, а з іншага, мінімалізаваць радыкальныя ўплывы Калантая. У дэпутацыю ад ВКЛ былі абраныя прыхільнікі караля і Храптовіча, а менавіта віцебскі кашталян Фількежамб, паслы – Бжастоўскі (троцкі) і Гутакоўскі (аршанскі)[20]. Акрамя таго, кароль прызначыў у гэтую камісію яшчэ трох сенатараў – Храптовіча, вялікага кароннага маршалка Міхаіла Мнішака і Казіміра Сапегу, які паступова пачаў пераходзіць у патрыятычны лагер, адыходзячы ад свайго дзядзькі гетмана Браніцкага.

13 лютага 1790 г. дэпутацыя ўсклала на Храптовіча справу напісання праекта па мяшчанскім пытанні[21]. Гэта рашэнне было поўнай перамогай каралеўскай партыі. Ад стварэння гэтага дакумента былі адхіленыя як праціўнікі новых мяшчанскіх правоў, так і «якабінцы», як называлі пасля Французскай рэвалюцыі прыхільнікаў найбольш радыкальных мяшчанскіх рэформаў, і ў першую чаргу Калантая. І тут варта заўважыць, што кароль у сваім змаганні за памяркоўныя рэформы абапіраўся ў асноўным на паслоў ВКЛ, прычым як прыхільнікаў сваёй партыі (Гутакоўскі, Храптовіч), так і тых, хто ў яго партыю не ўваходзіў (Сапега, Бжастоўскі).

Храптовіч распрацаваў праект за два месяцы. 17 красавіка ён прадставіў яго на абмеркаванне дэпутацыі. У адпаведнасці з праектам, магдэбургскае права распаўсюджвалася на ўсіх жыхароў горада, незалежна ад іх сацыяльнага статуса (акрамя габрэяў), мяшчане атрымлівалі права набываць зямлю, а шляхта – засядаць у магістраце. Таксама мяшчанству адкрываліся шляхі, каб зрабіць кар'еру ў войску і царкве. Падчас соймаў буйнейшыя гарады краіны (у ВКЛ гэта былі Вільня, Коўна, Гародня, Берасце, Менск, Навагрудак і Пінск) павінны былі прысылаць двух сваіх прадстаўнікоў з правам голасу ў пытаннях падаткаабкладання гарадоў, знешняга і ўнутранага гандлю. Мяшчанам давалася месца ў скарбовых і асэсарскіх, парадкавых камісіях. Палова гарадскіх падаткаў ішла дзяржаве, а другая палова на патрэбы горада[22].

12 мая праект быў надрукаваны і зацята абмяркоўваўся ў Варшаве. Ён насіў досыць памяркоўны характар: даваў шмат новых правоў мяшчанам, але пры гэтым быў пазбаўлены радыкальных

пераўтварэнняў, накшталт прапановы Калантая стварыць асобную ізбу ў Сойме выключна для мяшчан. Магчыма, менавіта таму праект быў прыняты досыць прыязна. Яго крытыкавалі па асобных пунктах, але з агульнай канцэпцыяй Храптовіча пагадзіліся амаль усе[23]. Аднак у гэтай кадэнцыі Сойма дыскусія аб мяшчанскім пытанні не паспела перамясціцца ў залу паседжанняў. Рашэнне было адкладзена да 1791 г.

Калі падсумоўваць тыя дыскусіі, якія адбываліся на Сойме першай кадэнцыі, то можна заўважыць, што паслы ВКЛ занялі ў мяшчанскім пытанні актыўную пазіцыю. Сёння цяжка вызначыць меркаванні ўсіх прадстаўнікоў Вялікага Княства. Аднак падчас паседжанняў з 46 паслоў ВКЛ больш чым 10 засведчылі сваю прыхільнасць мяшчанскай рэформе (Храптовіч, Нямцэвіч, Кубліцкі, Вэйсенгоф, Матусевіч, Сапега, Гутакоўскі, Бжастоўскі, Фількежамб, Шырма і Бутрымовіч). Цікава, што менавіта маладыя паслы ВКЛ Кубліцкі і Нямцэвіч засяроджвалі ўвагу Сойма не на эканамічных момантах у жыцці гарадоў і іх насельніцтва, а на сацыяльных правах мяшчанства.

Актыўнасць паслоў ВКЛ у гэтым пытанні часткова можна патлумачыць дзейнасцю кіраўніка «каралеўскай партыі» падскарбія Храптовіча, які для вырашэння каралеўскіх задач гуртаваў вакол сябе ў першую чаргу сваіх землякоў – беларуска-літоўскую шляхту. Хоць сярод гэтых паслоў далёка не ўсе былі прыхільнікамі каралеўскай партыі, а Сапега ў пэўным сэнсе быў нават яе працiўнікам. Бжастоскі і Шырма стаялі на «патрыятычных» пазіцыях, але выбіраліся на Сойм без падтрымкі Храптовіча, а значыць у гэтай барацьбе маглі падтрымаць Калантая, значна больш аўтарытэтнага чалавека для прыхільнікаў рэформ. Падобна, што памяркоўная пазіцыя караля і Храптовіча найбольш адпавядала ўяўленням прагрэсіўнай часткі шляхты ВКЛ аб вырашэнні мяшчанскага пытання.

У 1790 г. у Рэчы Паспалітай прайшлі чарговыя соймікі для вызначэння пазіцыі шляхты па рашэннях першай кадэнцыі Сойма. Аніводная з інструкцый ВКЛ не згадвала пра мяшчанскую рэформу, хоць відавочна, што шляхта ведала пра існаванне дэпутацыі па гэтай праблеме, якая была створана яшчэ ў канцы 1789 г. А таксама

яны маглі прачытаць праект падканцлера літоўскага Храптовіча, апублікаваны вясной 1790 г. З пэўнай верагоднасцю можна прыняць, што агульнае маўчанне азначала згоду на тыя рэформы, якія праводзіў у Варшаве падканцлер. У адрозненне ад ВКЛ у Кароне было некалькі паветаў, дзе шляхта выказалася супраць надання шырокіх правоў мяшчанам[24], але і там кансерватыўныя настроі былі вельмі слабыя.

29 сакавіка 1791 г. інфлянцкі пасол Нямцэвіч сказаў на Сойме палымяную прамову аб неабходнасці як найхутчэй задаволіць просьбы гарадоў, бо гэта важна для развіцця ўсёй Рэчы Паспалітай: «*Належыць даць ім тое, чаго справядлівасць і карысць краю нашага патрабуюць. Хачу, каб самі сябе судзіць маглі, каб выбавіць іх* (мяшчан – *А. Ц.*) *з-пад абцяжарваючай юрысдыкцыі старастаў*»[25].

Прамова Нямцэвіча аказала ўздзеянне. У пачатку красавіка, калі быў распрацаваны і прыняты закон аб сойміках, і шляхта вагалася да разгляду якога з шэрагу праектаў па канстытуцыйнай рэформе перайсці, на паседжанні 5 красавіка выступіў кракаўскі пасол Станіслаў Солтан, які прапанаваў разгледзець менавіта мяшчанскае пытанне[26].

У гэты ж дзень пачаліся дыскусіі. Праціўнікаў гарадскіх рэформаў было мала. У асноўным гэта былі прадстаўнікі Валыні і Брацлава (адзіныя рэгіёны Рэчы Паспалітай, дзе поўную ўладу над соймікамі трымаў гетман Браніцкі), а таксама старэйшае пакаленне паслоў з розных паветаў. Узроставае размежаванне прасочвалася і сярод прадстаўнікоў ВКЛ. Катэгарычна супраць мяшчанскай рэформы выступілі берасцейскі пасол Віслаух, троцкія паслы Сівіцкі і Платэр. Добра адлюстроўвае пазіцыю старой шляхты прамова троцкага пасла Сівіцкага, які заявіў: «*Не кранайма права народу, не знішчайма законы продкаў [...] Маюць гарады прывілеі і правы, вынік дабрадзейства іх Караля і рыцарства. Але яны самі іх занядбалі. І гэта іх, а не наша віна [...] Рыцарства! Будзьце пільнымі і асцерагайцеся мяккасці сардэчнай, калі да ўсяго новага лёгка хілішся. Трымайцеся даўніх законаў. Праект аб гарадах дае дазвол шляхце на гандаль, рамёствы, купецтва і трыманне шынкоў. Здрада гэта, Рыцарства, трымайцеся зброі і зямлі, пагарджайце тымі подлымі рэчамі [...]*»[27].

Аднак такіх паслоў было няшмат. Большасць падтрымала праект Храптовіча. Дзеля злучэння разам усіх пададзеных праектаў (у першую чаргу Храптовіча і Калантая) 8 красавіка кароль выдаў загад ад аб'яднанні мяшчанскай і канстытуцыйнай дэпутацый[28]. У абодвух камісіях пераважалі прыхільнікі караля, таму праект Храптовіча не зведаў асаблівых зменаў.

Сярод абаронцаў мяшчан, якія прамаўлялі два наступныя дні, з 16 асобаў – 6 было з ВКЛ: Нямцэвіч, Сапега, Храптовіч, Праўжэцкі, Кубліцкі, Трэмбіцкі. Адным з важкіх аргументаў, якія прыводзіліся падчас дыскусіі абаронцамі праекту было тое, што ў ВКЛ мяшчане здаўна мелі права набываць зямлю. Польскія паслы патрабавалі таго, каб і мяшчане іх гарадоў мелі такое права. Трэба адзначыць, што шляхецтва абодвух правінцый вельмі рэзка рэагавала на несупадзенні ў заканадаўстве ці правах Кароны і ВКЛ, калі толькі гэта не тычылася вельмі каштоўных традыцый (напрыклад, Статута 1588 г.). Да ўніфікацыі імкнуліся як першыя, так і другія. На тым і хацелі згуляць абаронцы мяшчан.

І гэта падзейнічала. Абсалютная большасць паслоў падтрымала праект «патрыётаў», хоць яго рэалізацыя мусіла прывесці да амаль рэвалюцыйных зменаў у жыцці тагачаснага грамадства. Ідэі Храптовіча і Калантая істотна змяншалі розніцу паміж шляхецтвам і мяшчанствам, уводзілі яшчэ нядаўна неверагодныя палажэнні, як, напрыклад, удзел мяшчанаў у паседжаннях Сойма. Гісторык XIX ст. В. Калінка звязваў гэта з агульным ростам свядомасці шляхты[29].

На самой справе пры ўсім тым шырокім узроставым і ідэалагічным спектры рыцарства, якое сабралося на другой кадэнцыі Сойма, досыць нязвыкла выглядала тое, што абсалютная большасць паслоў згаджалася з неабходнасцю надання мяшчанам шырокіх правоў. Аднак, з іншага боку, нельга не зазначыць, што большасць шляхты проста патрапіла ў агульную плынь эйфарыі і прагі зменаў, якая намаганнямі «патрыётаў» дамінавала ў Сойме, асабліва ў другой яго кадэнцыі.

У выніку дыскусій праект адправілі на тыднёвую дапрацоўку, пасля чаго 14 красавіка разгарэліся новыя спрэчкі. У дэпутацыі ў той час засядала некалькі кансерватыўных паслоў, якія якраз

і выкраслілі з праекта Храптовіча пункт пра прысутнасць мяшчанскіх прадстаўнікоў на Сойме.

Урачыстую прамову ў гэты дзень сказаў сам Храптовіч, настойваючы на тым, што лёс Рэчы Паспалітай шмат у чым залежыць ад развіцця гарадоў Кароны і ВКЛ: «*Паглядзіце, чым была Рэч Паспалітая у старыя часы свабоды гарадоў, і чым ёсць цяпер пры іх уціску, і адсюль бярыце меру, як зрабіць мусіце*»[30]. Прамова Храптовіча так узрушыла паслоў, што яны нават папрасілі асобна надрукаваць яе і распаўсюдзіць. І тут нечакана свой праект прапанаваў Сойму калішскі пасол Сухаржэўскі. Гэты праект поўнасцю супадаў з тым, які распрацаваў Храптовіч, акрамя таго, што не даваў права голасу мяшчанам па немяшчанскіх пытаннях[31]. Скарыстаўшыся тым, што праект прапанаваў прадстаўнік кансерватыўнага лагера, кароль яго падтрымаў. Тое самае зрабілі і астатнія паслы. 16 красавіка былі прынятыя «Zasady do projektu»[32], а 18 красавіка сам праект «Miasta nasze wolne w państwach Reczypospolitej»[33].

Праект быў падзелены на тры раздзелы «O miastach» (Аб гарадах), «O prerogatywach mieszczan» (Аб прэрагатывах гараджан), «O sprawiedliwośći dla mieszczan» (Аб справядлівасці для гараджан). Як і дабіваўся таго Храптовіч, праект прадугледжваў шэраг прынцыповых зменаў у сацыяльным статусе мяшчанства. Папершае, умацоўвалася пазіцыя мяшчан у самім горадзе. На мяшчан распаўсюджвалася старадаўняе шляхецкае права «Nisi jure victum» (прэзумпцыя невінаватасці) (II, 1). Жыхары гарадоў атрымалі права набываць маёмасць як у горадзе, так і па-за горадам (раней такое права мелі толькі жыхары ВКЛ) (I, 2). Мяшчане выпраўлялі сваіх паслоў на Сойм, дзе тыя размяркоўваліся ў камісіі (скарбовую, вайсковую), у асэсторыі, і мелі права голасу па мяшчанскіх пытаннях. Акрамя гэтага, прадстаўнік мяшчан меў права выступу на паседжанні Сойма (II, 3). Вельмі істотным было тое, што мяшчанства атрымала права на кар'ерны рост і нават атрыманне шляхецтва. У адпаведнасці з праектам, гараджанам адкрываліся дзверы ў войска (II, 8) і цывільныя ўстановы (канцылярыі, цывільна-парадкавыя камісіі, у скарб ці трыбунал) з магчымасцю атрымання новых пасадаў (II, 9). Атрыманне званняў, адпаведна, ў войску – штабс-капітана, а ў цывільнай службе – рэгента, аўтаматычна

надавала мешчаніну шляхецтва. Шляхціцам таксама станавіўся любы мешчанін, які два гады праслужыў у соймавых камісіях (гэта тычылася тых, хто быў накіраваны на Сойм у якасці прадстаўнікоў ад гарадоў), а таксама тых, хто стаў пасэсарам (набыў вёску ці мястэчка ў сваё валоданне).

Праект умацоўваў пазіцыю саміх гарадоў. Па-першае, абвяшчалася, што ўсе гарады становяцца вольнымі (I, 1). Па-другое, гарады вызваляліся з-пад трыбунальскай, земскай, старасцянскай, замкавай і маршалкоўскай юрысдыкцый. Уся ўлада пераходзіла ў рукі гарадскога магістрата, які выбіраўся самімі гараджанамі (III, 1). Такім чынам, гарадскім уладам падпарадкоўваліся ўсе, хто жыў у горадзе, незалежна ад свайго статуса. У кожным горадзе мусіў быць суд, да юрысдыкцыі якога належалі справы коштам да 300 злотых (III, 5). Справы, дзе разглядаліся большыя сумы, пераходзілі ў апеляцыйныя суды, якія ўсталёўваліся ў буйнейшых гарадах (у ВКЛ – гэта Вільня, Гародня, Берасце, Мінск, Пінск, Наваградак) (III, 6).

Гэты праект датычыў таксама і шляхты. Рыцарства атрымала магчымасць пераходу ў мяшчанства без страты свайго шляхецтва. Як вынік, шляхта магла займаць пасады ў гарадскім магістраце (I, 13), займацца гандлем і рамяством, трымаць мануфактуры (I, 11).

29 красавіка 1791 г. на вялікім уздыме дэлегацыя паслоў Сойма накіравалася ў варшаўскую ратушу і запісалася ў мяшчанскія кнігі горада. Што цікава, па нейкіх прычынах самога Храптовіча сярод іх не было. Такія ж працэсіі адбываліся па ўсёй Рэчы Паспалітай. Шляхта, узрушаная рэформай, каб паказаць сваю прыхільнасць пераменам, масава запісвалася ў гарадскія кнігі. Тое ж адбывалася ў ВКЛ. Так, у Браславе ўвесь земскі суд перайшоў у мяшчанства. У Вільні першы гэта зрабіў Сапега разам з чальцамі Цывільна-вайсковай Камісіі. У Коўне ў мяшчанства запісаліся 14 шляхціцаў[34].

Аднак кароль не быў задаволены тым, як беларуска-літоўская шляхта далучаецца да гэтага працэсу. У чэрвені 1791 г. у размове з Міхалам Клеафасам Агінскім кароль наракаў, што ў ВКЛ павялічыўся ўплыў Касакоўскіх, якія тармозяць правядзенне рэформаў у гэтай правінцыі. Менавіта таму, сцвярджаў Станіслаў

Аўгуст Панятоўскі, у адрозненні ад Варшавы, дзе амаль уся багацейшая шляхта запісалася ў мяшчанства, у Вільні гэтага рабіць ніхто не жадае. Ён прасіў Агінскага паехаць у Вільню і падштурхнуць там шляхту да больш актыўных дзеянняў. Агінскі выканаў пажаданне караля. У тым жа месяцы ён накіраваўся ў Вільню і запісаўся там у мяшчанства разам з яшчэ 50 асобамі[35].

Аднак пастанова 18 красавіка ўтрымлівала толькі асноўныя палажэнні. Гэтага было недастаткова, і 27 чэрвеня на Сойме былі прынятыя адразу два дакументы. Праект «Унутранае кіраванне гарадоў вольных у Кароне і Вялікім княстве Літоўскім»[36] прапісваў усю структуру гарадской улады. Прадстаўнікоў у гарадскія ўлады выбіралі на агульных сходах мяшчан, якія называліся цыркулі. Цыркулі складаліся прыблізна са 100 чалавек. Адпаведна, чым большым быў горад, тым больш там было цыркуляў. Таксама на гэтых сходах абіраліся прадстаўнікі ад горада на Сойм. Дакумент таксама прапісваў працэдуру правядзення сходаў і выбараў.

Цікава, што ў адным з працоўных варыянтаў гэтага праекта (на жаль, не датаванага)[37], у яго назве «Унутранае кіраванне гарадоў вольных у Кароне і Вялікім княстве Літоўскім» закрэслена слова «Вялікім Княстве Літоўскім» і зверху напісана «Рэчы Паспалітай». Хутчэй за ўсе гэта былі спробы Калантая і ягоных прыхільнікаў правесці ў Сойм дакумент, які б аналагічна Канстытуцыі 3 мая 1791 г. не згадваў пра існаванне ВКЛ і замацоўваў уніфікацыю Рэчы Паспалітай. Аднак найверагодней, што гэтая прапанова была адхілена яшчэ ў перыяд распрацоўкі праекту, бо ў дакументах ўсюды прысутнічае тэрмін «Вялікае Княства Літоўскае».

У гэты ж дзень па прапанове пасла Нямцэвіча быў прыняты іншы дакумент «Засцярога з прычыны праверкі гарадоў нашых, раней каралеўскіх, а цяпер вольных»[38]. Гэты дакумент абвяшчаў, што гарадское самакіраванне павінна быць выбрана да 1 верасня 1792 г. Таксама да гэтага часу трэба было выбраць прадстаўнікоў гарадоў у Сойм.

Прынясце такога дакумента на фоне тагачаснай Еўропы выглядае незвычайна. Як здзіўлена заўважыў В. Калінка: «*У іншых краінах барацьба мяшчан са шляхтай доўжылася дзесяткі год і каштавала нямала крыві. У нас абвясцілі некалькі брашур, пусцілі*

саркастычныя вершы, сказалі шмат прамоваў, але не так шмат як у іншых сітуацыях, і на тым завершылі»[39].

Можна назваць розныя прычыны, па якіх так сталася. Відавочна, вялікае ўздзеянне на шляхту Рэчы Паспалітай зрабіла Французская рэвалюцыя 1789 г. Хоць пра гэта амаль не гаварылася[40], але верагодна, што шмат хто з рыцарства хваляваўся, каб такая ж сітуацыя не паўтарылася ў іх краіне. Істотна і тое, што Сойм адбываўся ў Варшаве, дзе мяшчанства было вельмі актыўнае і патрыятычна настроенае. Рэвалюцыйныя пераўтварэнні папярэдняй кадэнцыі Сойма, маладыя паслы, якія актыўна і ўпэўнена выказваліся за змены – усё гэта разам моцна ўздзейнічала на паслоў, у т. л. і беларуска-літоўскіх, прымушала адмовіцца ад старых уяўленняў і ўжо на самім Сойме станавіцца прыхільнікамі рэформаў.

Гэты праект быў вялікай асабістай перамогай літоўскага падканцлера Храптовіча. Ён распрацаваў дакумент, у якім былі прадугледжаныя ўсе найважнейшыя чаканні мяшчанства таго часу, і пры гэтым не дапусціў «якабінства» або тых радыкальных пераўтварэнняў, на якіх настойваў Калантай. Ён здолеў дамагчыся, што праект прынялі як кансерватары, так і рэфарматары. Адзінае, чаго дабіліся ягоныя праціўнікі – зацягнуць прыняцце праекта амаль на год (ён быў гатовы яшчэ ў красавіку 1790 г.). У гэтым супрацьстаянні Храптовіч абапіраўся ў першую чаргу на паслоў ВКЛ.

Мяшчанскі праект нёс у сабе вельмі істотны сацыяльны пералом для грамадства Рэчы Паспалітай. Па сутнасці, рэформа адкрывала дзверы для ўзаемапранікнення шляхецкага і мяшчанскага саслоўяў, што з часам прывяло б да насычэння рыцарскага саслоўя найбольш актыўнымі прадстаўнікамі мяшчанства і, наадварот, сыход «у гандаль» і вытворчасць часткі рыцарства. Усё гэта вяло да паступовага знікнення мяжы паміж гэтымі саслоў'ямі. І калі б не знікненне самой дзяржавы праз 4 гады, дадзеныя рэформы далі б моцны штуршок развіццю Рэчы Паспалітай у XIX ст.

---

[1] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 1737, адз. з. 58. Арк. 353; Ф. 1711, адз. з. 70. Арк. 1103.

[2] НГАБ. Ф. 1774, адз.з. 18. Арк. 1236; Ф. 1710, адз.з. 31. Арк. 1415 адв.; Michalski J. Sejmiki Poselskie // Przeglạnd Historyczny. T. 51. Z. 3. Warszawa, 1960. S. 175.

[3] Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. T. II. Opr. Woliński J., Michalski J., Rostworowski E. Wrocław, 1959. S. 94.

[4] Тамсама. S. 109.

[5] «*Wszyscy na to niemal powszechnie się skarżą że miasta litewskie w najgorszym nieporządku znajdują się i nie wyrównywają nawet porządnym zagranicznym wsiom*» (Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. T. II. S. 111).

[6] Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. T. II. S. 225, 241.

[7] «Pomnożenie Dochodów z Miast większych Królewskich». Diariusz Sejmu Czteroletniego. Archiwum Główny Aktów Dawnych (далей – AGAD). Archiwum Sejmu Czteroletniego (далей – ASCZ), sygn. 3. Арк. 619.

[8] «Pomnożenie dochodu z miast naszych Królewskich, w Koronie i w Wielkim Xięstwie Litewskim». Volumina Legum (далей – VL). T. IX. Petersburg, 1860. S. 133.

[9] 1 снежня пасля справаздачы дэпутацыі была прынятая пастанова аб усталяванні для Варшавы падатку ў 400 000 злотых (Kalinka W. Sejm Czteroletni. T. I. Warszawa 1991. S. 444, VL. T. IX. S. 133).

[10] Diariusz Sejmu Czteroletniego, sygn. 3. K. 633.

[11] Тамсама. K. 619, 635.

[12] Тамсама. K. 633.

[13] Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. Tom II. S. 259.

[14] Tracki K. Ostatni kanclerz litewski. Joachim Letawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792. Wilno, 2007. S. 131.

[15] «Akt zjednoczenia miast» (Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. Tom II. S. 305).

[16] «*Zjednoczyć umysły nasze w celu wzajemnej pomocy, tak iż jednego miasta interes publiczny powinien być odtąd interesem wszystkich miast tak koronnych, jako i Wielkiego Księstwa Litewskiego*». (Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. Tom II. S. 306).

[17] Тамсама. S. 345.

[18] AGAD, ASCZ, sygn. 5. K. 270. Głos Jaśnie Wielmożnego Jmci Pana Joachima Chreptowicza Podkanclerzego Litt: na Sessyi Seymowiej D. 18 grudnia r. 1789 Miany [Warszawa, 1789].

[19] Czaja A. Julian Ustyn Nemcewicz. Fragment biografii 1758-1796. Toruń, 2005. S. 105.

[20] VL. T. IX, S. 156.

[21] Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. Tom III. Opr. Wolinski J., Michalski J., Rostworowski E. Wroclaw. 1960. S. 7.

[22] Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego. Tom IV. Opr. Wolinski J., Michalski J., Rostworowski E. Wroclaw. 1961. S. 209.

[23] Tracki K. Ostatni kanclerz litewski. Joachim Letawor Chreptowicz... S. 136.

[24] Kalinka W. Sejm Czteroletni. T. II. Warszawa, 1991. S. 425.

[25] *«Należy im udzielić to, czego sprawiedliwość i pożytek kraju całego wymaga. Zqdają, ażeby sami przez siebie sądzic się mogli: żeby ich wyłamać z uciążliwey częstokroć starostów juryzdykcyi»* // Gazeta narodowa i obca № 27, 2 красавіка 1791; Czaja A. Julian Ustyn Nemcewicz. Fragment biografii 1758–1796. Toruń, 2005. S. 105.

[26] Gazeta narodowa i obca № 29, 9 красавіка 1791 г.

[27] *«Nietykamy praw narodu, nieznośimy ustaw przodkow. […] Mają miasta przywilejów i praw, skutki dobrodzieystw dla nich, Królów i stanu Rycerskiego. Lecz to od nich samych są zaniedbane: co ich, nie nasza jest wina. Oto stan rycerski, zabiespieczając siebie od przemocy Królów, zabiespieczył równie i mieszczan; bo powiedział nieminem captivabimus. W tym wyrazie niemienem, jest odjęty i mieszczanin [...] Stanie Rycerski! bądź bacznym, i strzeż się tey miękkości serca, iż do każdego nowości łatwo się skłaniasz; trzymay się praw dawnych. Daje potętę projet względem miast, dozwalając szlachcie handle, rękodzieł, rzemiosł, kupectwa i szynku. Zdrada to jest stanie rycerski; trzymay się broni i ziemi; pogardź temi podłącemi rzeczami […]»* // Gazeta narodowa i obca № 29, 9 красавіка 1791 г.

[28] VL. T. IX. S. 213.

[29] Kalinka W. Sejm Czteroletni. T. II. Warszawa, 1991. S. 449.

[30] *«Patrzcie, czym była Rzeczpospolita za dawnej miast wolności, a czym jest dzisiaj przy ich ucisku, a stąd bierzcie miare, jak uczynic macie»* // Gazeta narodowa i obca № 31, 16 красавіка 1791 г.

[31] Такія дзеянні Сухаржэўскага выклікалі найвялікшае здзіўленне шляхты. Калішскі пасол заўсёды прытрымліваўся кансерватыўных пазіцый і вельмі часта прамаўляў на Сойме доўгія пафасныя прамовы пра абарону старой шляхетнай вольнасці. З яго адкрыта смяяліся і часта не ўспрымалі ўсур’ёз. «Рэфарматарскае» памкненне пасла ўсіх моцна здзівіла, і да гэтага часу ягоныя дзеянні застаюцца таямніцай.

[32] «Асновы праекту». VL. T. IX, S. 214.

[33] AGAD, ASCZ, sygn. 20. K. 86. VL. T. IX, S. 215.

[34] Gazeta narodowa i obca № 40, 55, 58 1791 г.

[35] Pamiętniki z XVIII wieku. T. XI. Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815. T. I Poznań, 1870. S. 113.

[36] «Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczypospolitey w Koronie i w Wielkim Xięstwie Litewskim». VL. T. IX. S. 291.

[37] AGAD, ASCZ, sygn. 20. K. 225.

[38] «Ostrzeżenie względem exekucyi prawa o miastach Naszych, dawniey Królewskich, a teraz wolnych Rzeczypospolitey» VL. T. IX. S. 297.

[39] Kalinka W. Sejm Czteroletni. T. II. Warszawa, 1991. S. 456.

[40] Выказаць такія думкі на паседжанні Сойма рашыўся толькі аднойчы інфлянцкі пасол Нямцэвіч. Гэта адбылося ў лістападзе 1789 г. (Diariusz Sejmu Czteroletniego. AGAD. ASCZ, sygn. 3. K. 633).

Вячаслаў Швед
доктар гіст. навук (Гародня)

Жанчыны ў паўстанні 1863–1864 гадоў на тэрыторыі паўстанцкага гарадзенскага ваяводства

У Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве захоўваецца цікавая справа на польскай мове «Жанчыны, замешаныя ў паўстанні 1863 г. у Літве». Яна ўяўляе сабой алфавітны спіс прозвішчаў жанчын, якія ўдзельнічалі ў паўстанні 1863 г. на тэрыторыі Літвы, Беларусі і Беласточчыны, складзены ў 1927 г. архівістам Польскага архіва ў Вільні Вацлавам Вей…(на жаль, неразборліва напісана).

У спісе 1701 асоба, з іх адна паўторана, а 55 не вядомыя па прозвішчах[1]. З 1645 вядомых асоб з тэрыторыі Беларусі аказалася 521 жанчына. Лідзіравалі паўстанкі з Гарадзенскага (72), Менскага (58), Беластоцкага (52) паветаў.

Наша ўвага прысвечана жанчынам-паўстанкам паўстанцкага Гарадзенскага ваяводства, якое ахоплівала сённяшнія Гарадзенскую і Берасцейскую вобл. Беларусі і Падляскае ваяводства Польшчы. Архіўныя дакументы, а таксама апублікаваныя крыніцы і літаратура дазволілі прадставіць поўную карціну ўдзелу патрыётак у Студзенскім паўстанні. А іх выступленні пачаліся нават раней мужчынскіх – у маніфестацыйны перыяд. Прывядзем некаторыя прыклады з розных частак ваяводства.

4 і 5 чэрвеня 1861 г. у беластоцкім касцёле на вячэрняй службе група гімназістаў, служачыя чыгункі (сярод іх Пёнткоўскі) і некаторыя жанчыны (між іншымі Камінская. Бяліцкая, Лубава) спявала польскі гімн «Boże coś Polske…» («Божа, што Польшчу...»[2]). А 17 чэрвеня дзяўчына Касінская не давала сесці на лаву ў гэтым касцёле жонцы надворнага дарадцы Скрабіцкай, бо яна не была апранута ў жалобны строй[3].

У дакуменце, які выйшаў з канцылярыі ваеннага губернатара

Гародні і гарадзенскага грамадзянскага губернатара, адзначалася: «*[…] С приездом в Гродно помещицы Валицкой началось здесь пение возмутительных гимнов…*»

Леакадзія Валіцкая разам з дачкою была выслана з Вільні ў м. Азёры ў маі 1861 г. «*за неприличные поступки*» пад строгі паліцэйскі нагляд. Па просьбе Валіцкай Віленскі ваенны губернатар і генерал-губернатар Гарадзенскі і Ковенскі 1 ліпеня дазволіў ім жыць у Гародні. 1 верасня гарадзенскі ўезны спраўнік узяў падпіску з Валіцкай, што яна не будзе пакідаць Азёры. Падпіску яна дала, але растлумачыла яму, што маёнтак належыць не ёй, а Леапольду Валіцкаму, а таму знаходзіцца ёй там немагчыма. Пасля чаго, відаць, пайшла ў ход тая папера, якая дазваляла ёй жыць у Гародні. У студзені 1862 г. Валіцкай дазволілі выехаць на два месяцы да дачкі ў Нова-Аляксандраўскі павет Ковенскай губ. У красавіку яна вярнулася ў Гародню і пасялілася на вул. Замкавай у доме «*еврея Соболя*». 22 мая Валіцкая, відаць, без дазволу выехала ў забароненую для яе Вільню[4].

30 чэрвеня 1861 г. у касцёле м. Камянецк-Літоўск жанчыны-памешчыцы спявалі польскія гімны пад акампанемент адной з іх на аргане. Спевы паўтарыліся 4 і 7 ліпеня 1861 г.[5]

Гарадзенскі жандарскі штабс-капітан Е. А. Прасолаў 26 ліпеня 1861 г. даносіў свайму начальству пра патрыятычныя спевы ў Слоніме, Кобрыне, Берасці, Бельску, Беластоку, Саколцы і некаторых мястэчках. Ён пісаў, што «*главными участниками пения бывают дамы дворянского и женщины среднего сословия, носящие траурное платье, и некоторые из молодых обывателей, воспитанников учебных заведений и служащих гражданских чиновников […] Дёрзость и подозрительность некоторых лиц доходит до того, что они заставляют русских и не принимающих участия в пении выходить из костёлов и процессий и кропят серной кислотой платья дам, не носящих траура […]*»[6].

Прыклады падобнай формы выступленняў жанчын можна працягваць (гл. у Дадатку спіс жанчын з Беластоку). Але цяпер лагічна ўспомніць пра іншую – нашэнне жалобнай вопраткі. Наколькі гэта было сур'ёзна, сведчаць афіцыйныя дакументы.

12 чэрвеня 1863 г. выйшаў цыркуляр Мураўёва аб нашэнні жа-

лобы. Яна дазвалялася толькі тым асобам, у якіх сапраўды хтосьці памёр і на тэрмін, усталяваны мясцовымі традыцыямі. Жанчынам забаранялася насіць чорную вопратку і рэвалюцыйныя знакі пад пагрозаю выключэння са службы іх мужоў-чыноўнікаў, штрафаў за першы і другі раз (25 і 50 руб.), арышту ў трэці раз і продажу маёмасці за не аплочаны штраф[7].

22 ліпеня 1863 г. у «Гродненских губернских ведомостях» было апублікавана распараджэнне гарадзенскага губернатара «*О строжайшем запрещении женщинам носить траур, а мужчинам польские национальные костюмы или же другие революционные знаки*»[8]. Відаць, у гэты час Ц. Цэханоўскі напісаў верш «Падзяка полькам», які прывожу ў сваім перакладзе на беларускую мову:

Дзякуй Вам, полькі, што зразумелі
Не час танчыць з маскалямі,
Што калі мае паўстаць з труны народ цэлы,
Вы прыгажэйшыя з малітвай і слязамі…

Бо вусны вашыя, калі малітву вымаўляюць,
І слёзы, калі з вачэй бягуць па кроплі,
Анёлы ў ружовыя бутоны збіраюць
І носяць у дар Бога Нарадзіўшай

А кожная просьба, кожная слязінка
У гэтай апякунцы ў вялікім кошце,
Бо за іх Каралева нябесная
На год наблізіць Айчыны вызваленне[9].

Яшчэ адной формай удзелу жанчын у барацьбе ў маніфестацыйны час былі жалобныя набажэнствы ў памяць пяцёх забітых у Варшаве. 3 (15) сакавіка 1861 г. шэфу жандараў і начальніку III Аддзялення В. А. Далгарукаву даносілі: «*И некоторые лица этих сословий* (дворянство и католическое духовенство – *В. Ш.*) *и даже из служащих чиновников, особенно же ксендзы и дамы, выражают своё сочувствие отправлением панихид по убитых в Варшаве, пожертвованиями в пользу их семейств, отстранением себя от участия в собраниях и от сообщества с русскими, и последние, дамы, нарядами вроде траура, называемыми «гарибальдинками», по примеру носимых в Варшаве*»[10].

Жанчыны былі актыўнымі ўдзельніцамі рэлігійных працэсій. Часта яны ажыццяўляліся з беластоцкага касцёла або да яго з суседніх касцёлаў – Заблудава, Добржынёва, Васількава, Супрасля, Тыкоціна. Працэсіі суправаджаліся спевамі гімна[11]. Шмат жанчын было ў працэсіі, якую зладзіў з Гародні ў Ружаныстко 26 жніўня 1861 г. ксёндз дэкан гарадзенскага Фарнага касцёла Ю. Маеўскі. Ім удалося дайсці толькі да Нёмана, дзе расійскія войскі загарадзілі дарогу, і губернатар угаварыў вярнуцца на плошчу каля касцёла[12].

Жанчыны прымалі актыўны ўдзел у розных патрыятычных мерапрыемствах. Напрыклад, 12 жніўня 1861 г. шырока адзначаўся Дзень памяці аб'яднання Літвы і Польшчы. С. Славуцінскі ўспамінаў, што ў Гародні дэманстранты з жонкамі і дзецьмі хадзілі да губернатарскага дому, дзе «*моцна шумелі і буянілі. Пачаўшы з патрыятычнага гімна, хутка перайшлі да лаянкі супраць губернатара і супраць усякай расійскай улады*»[13].

У Беластоку жанчыны з'явіліся ў касцёл у святочных, каляровых сукенках, зала была ўпрыгожана харугвамі, на алтары запалены ўсе свечы, спявалі некалькі разоў гімн. Шматлюднае свята адбылося ў Друскеніках. Жанчыны апранулі каляровыя бальныя сукенкі і ў галаўных уборах мелі міртавыя галінкі. Дамы высшага свету гулялі з сялянамі пад ручку і завяралі іх, што Польшча ўваскрэсла, а разам з ёю ўваскрэсла «*вольнасць, роўнасць, поўны дастатак*»[14].

Адзін з кіраўнікоў паўстання ў Літве Якуб Гейштар, згадваючы ў сваіх успамінах асобаў, «*займаючых менш значныя ў паўстанцкай арганізацыі становішча*», пісаў: «*Спачатку назаву нашых жанчын, якія, калі ў пачатковых дэманстрацыях можа занадта аддаваліся пачуццям, дык, калі прыйшла хвіліна небяспекі, умелі прысвяціць сябе, працаваць, а трываласцю і кемлівасцю не раз перавышалі сваіх мужоў і братоў*»[15].

Пацвердзім гэтае сцвярджэнне фактамі. У структуры Гарадзенскай ваяводскай арганізацыі існаваў жаночы камітэт, або камітэт апекі. На жаль, вядомыя толькі 4 прозвішчы:

Андржэйкавіч Гелена з Керсноўскіх. Захавала для нашчадкаў верш Ц. Цеханоўскага «Падзяка Полькам». Памерла ў Друскеніках у красавіку 1922 г.[16]

Багатка Юзэфа (Юзэфіна) Алаізаўна, 42 гады ў 1863 г., жонка гарадзенскага чыноўніка, удзельніка рэвалюцыйнай арганізацыі Ф. Багаткі. У яе абавязкі ўваходзіла збіраць ад памешчыц, якія жылі ў Гародні складкі, сачыць за шыццём бялізны паўстанцам, дапамагаць іх сем'ям. У кастрычніку 1863 г. атрымала білет на выезд у Тамбоўскую губ. да сасланага мужа. Прывезла яго парэшткі на радзіму пасля смерці. Арыштаваная 2 (14) красавіка 1864 г. і зняволена ў гарадзенскім турэмным замку. Вызвалена, але суд пастанавіў «оставить в сильном подозрении»[17].

Малахоўская Тэафілія, памешчыца. Выконвала ролю «акрэнговай дамы» (чалец жаночага камітэта) у Пружанскім павеце. Гарадзенскі ваенна-палявы суд прыгаварыў да пасялення ў далёкіх месцах Сібіры[18].

Ромер Тэадора Фадзееўна, жонка Северына Ромера, 43 гады ў 1864 г., старшыня Гарадзенскага павятовага жаночага камітэта з абавязкамі збіраць складкі (было сабрана каля 400–500 руб.), сачыць за шыццём бялізны паўстанцам, дапамагаць бедным сем'ям, з якіх дзеці пайшлі ў паўстанцкі атрад. У сваіх паказаннях адмовілася ад таго, што выконвала функцыі старшыні. Высланая разам з мужам у Табольскую губ.[19]

17 жанчын падвергліся пераследу за аказанне дапамогі паўстанцкім атрадам. Мы па праву можам залічыць іх да ўдзельніц паўстання. Мяркуйце самі па іх дзеяннях: збор грошаў – 2 чал., распаўсюд адозваў – 1 чал., прымалі ў сябе паўстанцаў – 2 чал., ажыццяўлялі сувязь і разведку – 2 чал., захоўвалі зброю, порах, кулі – 2 чал., давалі харчаванне – 3 чал. (а па сутнасці ўсе 17 чал.), «садзейнічалі» – 3 чал.

Ажэшка Эліза Бенедзіктаўна (1841 г., Мількаўшчына, Гарадзенскі павет – 1910 г., Гародня). Была звязаная з атрадам Р. Траўгута, які дзейнічаў на тэрыторыі Гарадзенскай губ.: дастаўляла харчаванне, лекі, пошту, перадавала звесткі пра дзеянні царскіх войск, шыла канфедэраткі і кашулі. У ліпені 1863 г. спачатку хавала, а потым перавезла ў сваёй карэце Р. Траўгута ў Каралеўства Польскае. Праславіла паўстанцаў у сваім апошнім творы – зборніку навэлаў «Gloria victis (1863)», у рамане «Над Нёманам». Пахаваная на гарадзенскіх каталіцкіх могілках[20].

Валіцкая Людвіка, графіня 22 гадоў, пляменніца Леапольда Валіцкага, сувязная ў партызанскім атрадзе Лянкевіча. Дастаўляла яму прадукты, адзенне, гаспадарчыя рэчы. Арыштавана ў верасні 1863 г., высланая ў Варонежскую губ. у лістападзе 1863 г.[21]

Нарбут Хрысціна (Крысціна), жонка Тэадора Нарбута, маці паўстанцкіх камандзіраў Людвіка і Баляслава. Разам з вядомым даследчыкам гісторыі ВКЛ яна ператварыла свой дом у явачны пункт і месца захоўвання зброі, амуніцыі, харчавання для паўстанцаў. За агітацыю вучняў Свіслацкай гімназіі ўдзельнічаць у маніфестацыях генерал-губернатар В. І. Назімаў 29 красавіка 1862 г. прадпісаў гарадзенскаму губернатару Галеру выслаць Хрысціну «*у іншыя ўездныя гарады даверанай вам губерні*». Той высяліў яе ў Ваўкавыск пад паліцэйскі нагляд. Генерал-губернатар Мураўёў вырашыў выслаць Нарбутаў у Сібір, маёнтак канфіскаваць, дом спаліць і заараць зямлю, каб і следу не засталося. Але цяжка хворага Тэадора пакінулі пад наглядам паліцыі ў Вільні, дзе ён 15 лістапада 1864 г. памёр, а Хрысціну выслалі ў Пензенскую губ. Яна вернецца ў Шаўры ў 1874 г. і пакіне свет у 1899 г. Пахавана каля сына Баляслава ў Шаўрах[22].

Ніхто з жанчын не браў у рукі зброю і не хадзіў па лясах у шэрагах партызанскага атрада. Ніхто з іх не стаў Эміліяй Плятэр. Але без апісанай вышэй дапамогі жанчын і іх маральнай падтрымкі паўстанне гарэла б не так ярка і згасла б раней. Мы можам лічыць жанчын салдатамі дапаможных сілаў паўстання.

Дадатак

Імянны спіс асобам жаночага полу, удзельніц у спяванні гімна «Boże, coś Polska...» у Беластоку[23]

1. Аземблава, удава палкоўніка, памешчыца, жыве ў Беластоку.
2. Аземблава Ефрасіння, сваячніца ўдавы палкоўніка, жыве ў Беластоку.
3. Акштуль, жонка мяшчаніна Антона.
4. Алдакоўская Браніслава, служанка аптэкара Гансеўскага.

5. Алдакоўская Паўліна з дачкою, памешчыца Бельскага павета, удава прадвадзіцеля дваранства, жыве ў Беластоку.
6. Анасінская, жонка настаўніка гімназіі.
7. Андржееўская, жонка ўрача з дочкай.
8. Апончык Ганна, мяшчанка.
9. Бальбашэўская, жонка настаўніка гімназіі.
10. Бальшая, жонка інспектара гімназіі.
11. Багінская Канстанцыя, дваранка, удава, жыве ў Беластоку.
12. बародзіч, удава.
13. Беліцкая Мар’я, крамніца.
14. Беляўская Аўрэлія, пляменніца калежскай дарадцы Беляўскай.
15. Беляўская, дачка калежскай дарадцы, жыве ў Беластоку.
16. Брандт, дзве дачкі ўдавы чыноўніцы.
17. Буржынская Анэля, жонка мяшчаніна Войцеха Буржынскага.
18. Бялкоўская Марыя, мяшчанка.
19. Бялкоўская Ганна, дачка Марыі.
20. Блажэвічава Вераніка, дачка двараніна.
21. Бернацкая, удава мяшчанка.
22. Бірфрэйнд, мяшчанка.
23. Балбашэўская, жонка настаўніка гімназіі.
24. Бернекер Камілія, мяшчанка.
25. Бернекер Сафія, мяшчанка.
26. Вайткоўсккая Тэафілія, жонка адстаўнога капітана.
27. Вінская, дзевіца, сястра настаўніка інстытута Граўерта.
28. Ваенская, удава з прыюта, жыве ў Беластоку.
29. Вольская жонка акруговага начальніка.
30. Вольская, дзевіца, дваранка.
31. Вайцыцкая Юзэфа, жыхарка горада Варшавы.
32. Вайцыцкая Элеанора, сястра вышэй названай Юзэфы.
33. Вільчынская, мяшчанка, удава.
34. Грынявіцкая Амалія, дваранка.
35. Гарткевіч, памешчыца, удава.
36. Горская Елісавета, удава заседацеля.
37. Граўерт, жонка настаўніка гімназіі.

38. Дашкевіч памешчыца м. Орля.
39. Дамброўская, памешчыца.
40. Желязоўская, дачка памёрлага паштовага чыноўніка.
41. Загорская з дачкою, дваранка Бельскага павета.
42. Ёмеліта, жонка столаначальніка магістрата.
43. Касінская дзевіца, дваранка.
44. Касінская Вікторыя, памешчыца.
45. Касінская, жонка тытулярнага дарадцы.
46. Кашчынская з дачкою, удава.
47. Карповіч Элеанора, сястра памешчыка Беластокскага павета, праваслаўная, жыве ў маёнтку Беласточак.
48. Кабылінская памешчыца Беластокскага павета.
49. Качаноўская Вікторыя, дваранка.
50. Красота Антаніна, мяшчанка.
51. Керсноўская Амалія, пляменніца губернскага сакратара Снарскага.
52. Кардзіналоўская Юзэфа, удава надворнага дарадцы, жыве ў Беластоку.
53. Кардзілоўская Амаліяй, унучка Юзэфы, дзевіца, жыве ў Беластоку.
54. Кржепоўская Амалія, дачка памёрлага чыноўніка.
55. Крас, жонка мяшчаніна.
56. Крас Вікторыя, жонка мяшчаніна.
57. Крапіўніцкая, удава мяшчаніна.
58. Лубава, крамнічніца.
59. Лімнкоўская з дачкой Антанінаю, памешчыца Ваўкавыскага павета.
60. Лясевічавая, жонка Бельскага мяшчаніна.
61. Левковічавая Мар’яна, дачка памёрлага арганіста.
62. Лукашынская Юзэфа, удава мяшчанка.
63. Манюшка Сафія, удава дваранка, утрымлівае ў Беластоку вучняў.
64. Магільніцкая, удава тытулярнага дарадцы.
65. Матушевіч, удава бухгалтара казначэйства, закройшчыца пры Інстытуце благародных дзевіц.
66. Матусевіч, дачка вышэй названай ўдавы.

67. Мергардава, удава, мяшчанка.
68. Навіцкая з дачкою, удава, памешчыца, жыве ў Беластоку.
69. Пенькоўская, удава памешчыка Бельскага павета, жыве ў Беластоку.
70. Піятроўская Юліянна, удава сакратара, жыве ў Беластоку.
71. Павятоўская, памешчыца Ваўкавыскага павета, жыве ў Беластоку.
72. Пекарская Ганна, мяшчанка, кравец інстытута, жыве ў Беластоку.
73. Плюта Соф'я дачка губернскага сакратара, жыве ў Беластоку.
74. Плюта ?, сястра Соф'і, дачка губернскага сакратара, жыве ў Беластоку.
75. Паеўская Юзэфа, дваранка.
76. Пуцята, жонка ўрача гімназіі.
77. Піятроўская Антаніна, дваранка.
78. Пілінчуковая Кацярына, салдатка, служачая ў аптэкара Гансеўскага.
79. Румель, памешчыца.
80. Румель, дачка памешчыцы
81. Румель, дачка памешчыцы
82. Рушкоўская, жонка служачага на чыгунцы.
83. Сыревіч, удава штабс-лекара, жыве ў Беластоку.
84. Сржедзінская, жонка двараніна.
85. Сарнацкая, дачка надворнага дарадцы.
86. Снарская, жонка губернскага сакратара.
87. Снарская, дачка губернскага сакратара.
88. Садоўская Ганна, удава настаўніка, калежскага сакратара, жыве ў Беластоку.
89. Садоўскія дзве дачкі яе.
90. Тачіская Антаніна, дачка настаўніка музыкі.
91. Тапальская Мар'яна, дваранка, жыве ў Беластоку.
92. Трусава, жонка памешчыка Беластоцкага павета.
93. Хухлінская Ганна, дачка тытулярнага дарадцы, жыве ў Беластоку..
94. Хухлінская ?, дачка тытулярнага дарадцы, жыве ў Беластоку.
95. Целятыцкая, дачка двараніна Бельскага павета.

96. Шыманоўская Ганна, дачка падпалкоўніка, жыве ў Беластоку.
97. Шыманоўская Сафія, дачка падпалкоўніка, жыве ў Беластоку.
98. Шымкевіч Амалія, дзевіца, дваранка, утрымоўвае ў Беластоку вучняў.
99. Шукевіч Апалонія, дзевіца, дваранка.
100. Шчыгельская, удава, дваранка, жыве ў Беластоку.
101. Эльснер, удава, дваранка.
102. Элерт, удава, кравец інстытута, жыве ў Беластоку.
103. Юхневічавая, жонка губернскага сакратара.
104. Юхніцкая Мар'яна, мяшчанка.
105. Юхніцкая Пелагая, мяшчанка.
106. Янчэўская, дзевіца, дваранка.
107. Яневіч, жонка маёра.

---

[1] Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – ЛДГА). Ф. 1248, воп. 1, адз. з. 622.

[2] Гімн напісаны ў 1816 г. А. Фелінскім з нагоды ўтварэння Каралеўства Польскага.

[3] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні (далей – НГАБ у Гародні). Ф. 1, воп. 22, адз. з. 1241. Арк. 21, 34.

[4] Тамсама. Ф. 3, воп. 3, адз. з. 1. Арк. 256-257 адв.; Ф. 1, воп. 22, адз. з. 1143. Арк. 1, 6, 10–10 адв.,18, 20, 22.

[5] Тамсама. Ф. 1, воп. 22, адз. з. 1241. Арк. 62–62 адв.

[6] Революционный подъём в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг. // Восстание 1863 года. Материалы и документы. Москва, Вроцлав: Наука, 1964. С. 438.

[7] Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьёва по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губерниях 1863–1864 / Сост. Н. Цылов. Вильна, 1866. С. 353–354.

[8] Гостев А. П., Швед В. В. Кронон. Летопись города над Неманом (1116–1990). Гродно: НВК «Пергамент», 1993. С. 61.

[9] Jodkowski. Rok 1863 w powiecie Grodzieńskim // Echo Grodzieńskie. 1923. Nr 179. S. 3.

[10] Революционный подъём в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг… С. 432.

[11] НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 22, адз. з. 1241. Арк. 156.

[12] Тамсама. Ф. 3, воп. 3, адз. з. 4. Арк. 29.

[13] Славутинский С. Город Гродна и Гродненская губерния во время последнего польского мятежа (отрывок из воспоминаний) // Исторический вестник. Т. XXXVII. 1889. С. 66.
[14] НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 22, адз. з. 1241. Арк. 168, 187, 247 адв.–249 адв., 311–312 адв., 324–324 адв.; Славутинский С. Город Гродна и Гродненская губерния во время последнего польского мятежа… С. 66.
[15] Gejsztor J. Pamietniki z lat 1857–1865. T. 2. Wilno, 1913. S. 214.
[16] Jodkowski. Rok 1863… (notatki i uzupełnienie) // Echo Grodzieńskie. 1923. Nr 174. S. 3
[17] НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 34, адз. з. 768. Арк. 7 адв.; Ф. 3, воп. 3, адз. з. 2. Арк. 12, 206, 213–216; адз. з. 1. Арк. 555; адз. з. 4. Арк. 35 адв.
[18] Тамсама. Ф. 3, воп. 1, адз. з. 40. Арк. 287; ЛДГА. Ф. 1248, воп. 2, адз. з. 1320, ч. 1. Арк. 99, 237 адв.
[19] Тамсама. Ф. 3, воп. 3, адз. з. 4. Арк. 39–40 адв.; Ф. 3, воп. 3, адз. з. 2. Арк. 12, 55, 123 адв.,159–159 адв.; адз. з. 1. Арк. 132; Jodkowski J. Rok 1863… // Echo Grodzieńskie. 1921. Nr 173. S. 3.
[20] Гродно. Энциклопедическій справочник. Мн.: БелСэ, 1989. С. 297–298; Jankowski E. Eliza Orzeszkowa. Warszawa, 1964. S. 68.
[21] Jodkowski. Rok 1863 // Echo Grodzienski. 1921. Nr 177. S. 3; Буднік І. Да падзеяў 1863–1864 гадоў на Гарадзеншчыне. Гродна, 2013. С. 80.
[22] Революционный подъём в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг… С. 468; Талерчык А., Майсяёнак А. Першы летапісец нашай гісторыі // Пагоня. 1994, 2–8 снежня. С. 5.
[23] НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 22, адз. з. 1110. Арк. 8–11, 1241, 201–202.

Аляксандр Радзюк,
канд. гіст. навук (Гародня)

Гарадзенскі крымінал 70-х – пачатку 80-х гг. XIX ст.

Асновай праведзенага даследавання сталі «рапарты гарадзенскага паліцмайстра аб надзвычайных здарэннях» за 1870-я – пачатак 1880-х гг. Дадзены тып гістарычнай крыніцы з'яўляецца адным з найбольш масавых (калі не самым масавым пасля метрычных кніг) па гісторыі Гародні і яе жыхароў. Але да гэтага часу ён амаль што цалкам ігнараваўся даследчыкамі.

Першыя з выяўленых намі рапартаў датуюцца 1817 г.[1] Апошнія належаць да пачатку XX ст. За гэты час іх змест і перыядычнасць засталіся амаль нязменнымі. Напрыклад, у 1817 г. рапарт гарадзенскага паліцмайстра, адрасаваны губернатару Станіславу Нямцэвічу, уключаў у сябе наступныя пункты:

«О случившихся в г. Гродне происшествиях
с 16 февраля по 1 марта
Пожары – вовсе не случились
Умерших нечаянно – вовсе не было
Скотские падежы – не случалось
Впрочем никаких происшествий как равно града
и наводнения не было».

Падобная накіраванасць паліцэйскіх рапартаў захавалася і ў далейшым. Адзінай і вельмі важнай зменай структуры дадзенага тыпу крыніц стала з'яўленне ў 60-я гг. XIX ст. паведамленняў аб злачынствах.

У выніку захавання пэўнай аднастайнасці і пераемнасці паўстала сапраўдная хроніка жыцця Гародні і яе жыхароў XIX – пачатку XX ст. У ёй адлюстраваныя такія значныя падзеі як знішчальныя паводкі і эпідэміі, разбурэнні (у т. л. Каложы ў 1853 г.) і караблекрушэнні, спусташальныя пажары і разгул прыродных стыхій, смяротныя выпадкі і шмат іншага.

Хаця інфармацыя аб усіх гэтых падзеях сама па сабе ўяўляе вялікую цікавасць і мае значны эўрыстычны патэнцыял, у дадзеным выпадку яна з'яўляецца толькі вонкавым фонам для ілюстрацыі жыцця месцічаў таго часу. Куды больш важна, на нашу думку, убачыць «заплечча», другасны план рапартаў. Менавіта ў іх, як ні ў якім іншым тыпе гістарычнай крыніцы найбольш поўна адлюстраваныя самыя розныя аспекты штодзённага жыцця горада і яго месцічаў XIX ст., менавіта інфраструктура, прафесійна-гаспадарчая дзейнасць, грамадскі і хатні ўклад жыцця, «анатомія» сацыяльных і нацыянальна-рэлігійных адносін і г. д. Усё гэта дае магчымасць прасачыць тыя змены, што адбываліся ў жыцці гарадзенцаў, вылучыць пэўныя заканамернасці на працягу ўсяго гэтага часу ці пэўных яго адрэзкаў. Вывучэнне дадзенага матэрыялу таксама ўзбагачае лакальную гісторыю сотнямі невядомых фактаў і імёнаў, удакладняе і пашырае веды аб Гродні ў цэлым і некаторых яе таямнічых эпізодах мінулага ў прыватнасці.

Чаму менавіта 70-я гг. XIX ст. былі абраныя для дадзенага даследавання? Па-першае, за гэты адрэзак часу паліцэйскія рапарты прадстаўленыя ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (НГАБ) у Гродні найбольш поўна. А, па-другое, якраз на гэтыя гады прыпадае іх асаблівая інфармацыйная насычанасць.

Важным аспектам, які ўвесь час трэба мець на ўвазе пры апрацоўцы паведамленняў мясцовага паліцмайстра з'яўляецца іх тыпалагізацыя. Выразна вылучаюцца тры *розныя пласты* (*падвіды*). *Першы* – г. зв. «сутачная справаздача» дзяжурнага па горадзе і дзяжурнага па паліцыі. Гэты дакумент складаўся з некалькіх частак і ўтрымліваў статыстычныя звесткі аб колькасці хворых у розных лячэбных установах, аб арыштантах, аб прыехаўшых і пакінуўшых горад.

У гэтым друкаваным фармуляры прысутнічала графа «аб здарэнні» куды памочнік прыстава ўпісваў адпаведную інфармацыю. На падставе гэтых справаздач мясцовы глава паліцэйскага ведамства складаў ужо *уласны рапарт*, які меў больш разгорнутую форму, дэталізаваў, а часам таксама інфармаваў аб папярэдніх выніках следчых мерапрыемстваў. І, нарэшце, усе гэтыя паведамленні траплялі ў адмысловую «*ведамасць аб здарэннях*

за палову месяца». Як і ў папярэднім выпадку, яе аўтарам з'яўляўся паліцмайстар.

Галоўным адрозненнем апошняга падвіду крыніц было тое, што ў іх траплялі далёка не ўсе папярэднія рапарты. Чаму гэта так адбывалася, патлумачыць цяжка. Акрамя таго, самі паведамленні ў паўмесячных ведамасцях падвяргаліся далейшаму рэдагаванню, у сувязі з чым яны станавіліся менш інфарматыўнымі. Паколькі ў некаторых выпадках арыгіналы паведамленняў паліцэйскіх чыноўнікаў у справах адсутнічалі, прадметам нашага аналізу з'яўляліся рэдукаваныя ведамасці аб здарэннях. А гэта, у сваю чаргу, прыводзіла да звужэння поля даследавання і, адпаведна, аказала ўплыў на верагоднасць прадстаўленых высноў у цэлым.

Рапарты не з'яўляліся нейкім адмысловым прадуктам мясцовай адміністрацыі. Падобныя паведамленні былі абавязковым атрыбутам бюракратычнай машыны большасці гарадоў і паветаў Расійскай імперыі.

Разам са звесткамі ад гарадзенскага паліцмайстра ў справах аб надзвычайных падзеях прысутнічалі аналагічныя справаздачы берасцейскага, беластоцкага, ваўкавыскага ды іншых «калегаў», а таксама пісьмовыя данясенні земскіх спраўнікаў, міравых пасрэднікаў, наглядчыка суднаходства. Пэўную цікавасць уяўляюць дакументы, якія зыходзілі ад гарадзенскага павятовага спраўніка. У іх можна выявіць досыць цікавую інфармацыю аб злачынствах ды іншых падзеях надзвычайнага характару, што здарыліся ў гарадскіх ваколіцах і мясцовасцях, якія зараз з'яўляюцца часткай Гародні. У прыватнасці, гэта Грандзічы, Дзевятоўка, Фолюш, Гнойніца, Лапенкі ды інш.

Адрасатам рапартаў быў мясцовы губернатар. У далейшым гэтыя звесткі пасля іх рэдагавання і структурызацыі па тыпам падзеяў перасылаліся ў вышэйшыя інстанцыі. У нашым канкрэтным выпадку гэта быў віленскі генерал-губернатар. Але быў яшчэ адзін адрасат – мясцовыя «Губернскія ведамасці». І ўжо адтуль прагная да сенсацый чытацкая аўдыторыя даведвалася аб усім незвычайным, што адбылося ў горадзе над Нёманам і іншых гарадах губерні за апошнія два тыдні. Пры гэтым інфармацыя аб найбольш «рэзанансных» справах перадрукоўвалася як на старонках

рэгіянальных выданняў (напрыклад, «Виленские губернские ведомости»), так і сталічнай прэсы, што рабіла яе здабыткам шырокай публікі.

Завяршаючы характарыстыку паліцэйскіх рапартаў, хацелася б зазначыць, што крымінальныя зводкі, якія ўтрымліваюцца ў рапартах, на жаль, не могуць даць поўнай карціны ўсяго злачыннага свету Гародні таго часу. У першую чагу гэта абумоўлена тым, што дадзены тып крыніц быў накіраваны на выяўленне і, адпаведна, інфармаванне вышэйшых органаў аб розных надзвычайных падзеях. У сувязі з гэтым з поля даследавання «выпалі» некаторыя віды крымінальнай дзейнасці: эканамічныя (растрата, кантрабанда), злоўжыванні па службе, махлярства, ліхвярства, падробка дакументаў і каштоўных папер, незаконны выраб і продаж спіртных напояў і шмат іншага. Усё гэта абумовіла пэўную абмежаванасць дадзенай працы. Аўтарская ўвага сканцэнтраваная галоўным чынам на вулічнай злачыннасці ў розных яе формах і праявах.

Колькасныя характарыстыкі злачыннасці і яе структура

Такім чынам, у якасці зыходнага матэрыялу выкарыстаем рапарты мясцовага паліцмайстра за 1871–1881 гг. За гэты перыяд яны размеркаваны досыць нераўнамерна. За 1871 г. – 17 рапартаў, 1872 – 34, 1873 – 34, 1874 – 31, 1875 – 27, 1876 – 44, 1877 – 64, 1878 – 46, 1879 – 61, 1880 – 76, 1881 – 41.

Як бачым, колькасныя характарыстыкі вар’іруюцца досыць адчувальна. Прычыны падобнага інфармацыйнага дысбалансу абумоўлены некалькімі фактарамі. Па-першае, гэта адсутнасць паведамленняў аб надзвычайных здарэннях за пэўныя перыяды: пяць месяцаў 1871, 1873, 1878 гг., па адным месяцы ў 1872 і 1874 гг. Другая прычына крыецца ў нядобрасумленным выкананні паліцэйскімі чыноўнікамі сваіх абавязкаў па інфармаванні вышэйшага начальства. Гэтая выснова наўпрост вынікае з супастаўлення колькасна-якасных характарыстык паведамленняў гарадзенскага паліцмайстра і яго калегаў з іншых гарадоў губерні. У той час як

ад праваахоўных органаў з іншых рэгіёнаў паступала інфармацыя аб дзясятках здарэннях, з Гародні рапартавалі аб тым, што за азначаны час нічога не адбылося. Супастаўляючы актыўнасць гарадзенскай паліцыі за розныя гады і месяцы, а таксама суадносячы яе з аналагічнымі паказчыкамі іншых мясцовасцей губерні, складваецца ўражанне, што мясцовыя чыноўнікі, адказныя за прадстаўленне адпаведных звестак, проста ленаваліся займацца папяровай работай. Пры гэтым падобная тэндэнцыя выяўлялася без нейкай вонкава зразумелай заканамернасці. У выніку мы атрымалі 475 паведамленняў аб розных здарэннях у Гародні за 1871–1881 гг.

Значна большую цікавасць у параўнанні з колькаснымі паказчыкамі ўяўляюць вынікі аналізу гэтых паведамленняў у адпаведнасці з іх зместам. Структура надзвычайных здарэнняў у Горадне ў вызначаны перыяд размеркавалася такім чынам:

– крадзяжы – 45,2%
– раптоўная смерць – 9,5%
– пажары – 8,7%
– няшчасныя выпадкі – 8,2% (больш за палову з смяротным зыходам)
– патанулі – 6,1%
– самагубствы – 4,4%
– прычыненне цялесных пашкоджанняў – 4,4%
– забойствы, у т. л. дзяцей – 3,6%
– разбой – 3%
– падкідышы – 1,7%
– кантрабанда – 1,1%
– падпалы – 0,8%
– згвалтаванні – 0,6%
– іншае – 2,7%.

Хацелася б звярнуць увагу на тое, што ў выпадках, калі злачынца (ці група злачынцаў) адначасова здзяйсняў два ці болей супрацьпраўных дзеяння, пры іх тыпалагізацыі ўлічвалася толькі найбольш цяжкае. Так, напрыклад, калі пасля згвалтавання ахвяра была пазбаўлена жыцця, падобнае дзеянне кваліфікавалася як забойства з абставінамі, якія абцяжарвалі віну.

Іншай дылемай, з якой сутыкнуўся аўтар, стала праблема наяўнасці ці адсутнасці складу злачыннасці ў тых выпадках, калі некаторыя злодзеі былі заспетыя на месцы злачынства, але самога супрацьпраўнага акту яны здзейсніць не паспелі. Давялося звярнуцца да расійскага крымінальнага заканадаўства той эпохі. Паводле артыкула 175 «Улажэння аб пакараннях крымінальных і выпраўленчых» (1845), «*пошук ці набыццё сродкаў дзеля здзяйснення злачынства прызнаецца падрыхтоўкай да яго*» і за рэдкім выключэннем не падлягае пакаранню. Аднак «*любое дзеянне, якім пачынаецца ці працягваецца прывядзенне злога намеру ў выкананне*» кваліфікуецца гэтым кодэксам як замах на злачынства, «*мера пакарання за якое вызначаецца […] адною ці двума ступенямі ніжэй супраць пакарання, прадугледжанага за самое злачынства*»[2].

Таму няўдалае самагубства ці такая ж спроба пранікнення ў чужое жытло дзеля крадзяжу, улічваліся як адпаведны тып крымінальнага дзеяння. Разам з тым данясенне земскага спраўніка аб тым, што мясцовыя габрэй і селянін, «*якія знаходзяцца на службе на млыне Фолюш у прускай падданай Шарлоты Кураў […] задумалі атруціць Шарлоту і мужа яе, каб скарыстацца іх грашыма, купілі дзеля гэтай патрэбы дзве бутэлькі атруты, але першы з іх сароменючыся выканаць намер […] зрабіў прызнанне*»[3], – не можа быць аднесена да супрацьпраўных дзеянняў.

Зыходзячы з падобнага вызначэння складу злачынства ў далейшым быў праведзены падзел усіх здарэнняў на крымінальныя і некрымінальныя. У першую групу звестак увайшлі паведамленні аб *крадзяжах, самагубствах, прычыненні цялесных пашкоджанняў, забойствах, у т. л. дзяцей, разбоях, падкідышах, кантрабандзе, падпалах і згвалтаваннях*. У другую – раптоўнай смерці, пажарах, няшчасных выпадках, тапельцах ды іншым. У выніку ўдзельная вага першай групы крыніц склала 64,8%, а другой 35,2% адпаведна.

У рубрыку «іншае» таксама трапілі некаторыя паведамленні аб злачынствах, якія цяжка аднесці да той ці іншай групы. Напрыклад, аб выкрыцці падкопу ў турме, збыцці фальшывай манеты, затрыманні збеглых з Сібіры і г. д.

У некаторых выпадках было досыць цяжка вызначыцца, ці нясе ў сябе тое ці іншае дзеянне склад злачынства. Найболь-

шыя складанасці ўзніклі з катэгорыяй «падкідышы». І тут даводзілася звяртацца да заканадаўства Расійскай імперыі XIX ст. У адпаведнасці з ім падобнае дзеянне кваліфікавалася як «*адвольнае пакіданне чалавека ў небяспецы і неаказанні яму дапамогі*». Пры гэтым закон прадугледжваў розныя санкцыі за здзяйсненне дадзенага ўчынку. Адпаведна, можна было атрымаць да трох гадоў турмы за «*падкідванне*» дзяцей[4].

З улікам усіх гэтых нюансаў злачыннасць у Гародні ў 70-я – пачатку 80-х гг. XIX ст., паводле рапартаў паліцмайстра мела наступную структуру:

– крадзяжы – 70%
– самагубствы – 6,7%
– прычыненне цялесных пашкоджанняў – 6,7%
– забойствы, у т. л. дзяцей – 5,5%
– разбой – 4,7%
– падкідышы – 2,6%
– кантрабанда – 1,6%
– падпалы – 1,3%
– згвалтаванні – 1%.

Трэба адзначыць, што рапарты паліцмайстра з'яўляюцца адной з найбольш каштоўных крыніцаў па гісторыі штодзённасці Гародні XIX ст. Па-другое, у 70-я – пачатку 80-х гг. XIX ст. паведамленні паліцэйскіх чыноўнікаў мелі пераважна крымінальную накіраванасць. І, па-трэцяе, у структуры гарадзенскага вулічнага крыміналу ў гэты час выразна дамінавалі маёмасныя злачынствы.

Злачынствы і злодзеі

Зайздрасць да чужога дабрабыту і прага нажывы падштурхоўвалі схільных да крымінальнасці гарадзенцаў і «гасцей» горада да маёмасных злачынстваў. Менавіта гэты матыў стаяў за большасцю правапарушэнняў.

Паспрабуем прааналізаваць розныя аспекты крымінальнага жыцця таго часу. Найбольш прыдатнымі з'яўляюцца крымінальныя дзеянні супраць чужой маёмасці, а менавіта крадзяжы і разбой. Спынімся на іх больш падрабязна.

Крадзяжы і разбой, згодна з рапартамі паліцмайстра, складалі дзве трэці ўсіх злачынстваў Гародні таго часу. Пры гэтым 61,4% з іх раскрываліся «па гарачых слядах». Дзеля параўнання адзначу, што ў сучаснай крыміналістыцы станоўчым лічыцца паказчык у 50%.

Дзякуючы аператыўным зводкам мясцовых праваахоўных органаў, маем магчымасць бліжэй «пазнаёміцца» са злачынцамі. Першае, што кідаецца ў вочы пры аналізе сацыяльна-прафесійнага складу гэтай групы – высокая ўдзельная вага вайскоўцаў і асобаў, тым ці іншым чынам звязаных з гэтай прафесіяй. Улічваючы такія іх катэгорыі як часоваадпускныя і адстаўныя, дадзеная прафесійная група складала ⅓ (33,6%) ад усіх асобаў, абвінавачваных у крадзяжы. Акрамя таго менавіта «служывыя» дамінавалі сярод тых, хто пры гэтым пайшоў на гвалт (9 з 12 выяўленых выпадкаў разбойных нападаў ці 75%).

Іх ахвярамі станавіліся як мясцовыя жыхары, так і прыезджыя, а таксама іх калегі. У апошнім выпадку, здаецца, што падобны крымінал меў апасродкаваны характар у адносінах да горада і яго месцічаў. Напрыклад, «*7-га красавіка 1874 г. ніжнія чыны Гарадзенскай губернскай Зборнай каманды ўцяклі, выкраўшы куфар з казармы шэрагоўца Івана Сакоўскага […] разбіўшы яго вынялі наяўных грошай 170 руб. срэбрам*»[5]. Але нельга трактаваць усіх прадстаўнікоў гэтай групы як «знешні» ці «прышлы» фактар. Можна з пэўнасцю сцвярджаць, што сярод апошніх былі гарадзенскія месцічы. Асабліва гэта тычыцца катэгорыі адпускных і адстаўных. А былі яшчэ не ўлічаныя вышэй «салдаткі» і «салдацкія дзеці». Да таго ж, калі нават крымінал маёмаснага характару адбываўся выключна ў асяроддзі вайскоўцаў, ён так ці інакш уплываў на розныя аспекты гарадскога жыцця, напрыклад стымуляваў развіццё рынку збыту крадзенай маёмасці і г. д. Грошы, здабытыя такім шляхам, найверагодней асядалі ў кішэнях мясцовых шынкароў і прастытутак.

Вайскоўцы не былі адзінай катэгорыяй «чужынцаў», якія спакушаліся на чужую маёмасць. У данясеннях паліцмайстра ўзгадваюцца асобы з блізкіх і далёкіх рэгіёнаў імперыі: габрэі з Азёр, Крынак, Скідзеля, удава з Беластока, рускія з Віцебскай губерні, сяляне з Каралеўства Польскага, віленскія мяшчане ды

іншыя «гастралёры»: «*29-га траўня 1877 г. а 9-й гадзіне ўвечары за Скідзельскай заставай утраіх напалі на сельскага старасту з вёскі Чарлёны Ф. Шчаснага […] нанеслі яму ўдары, абрабавалі: 5 руб., пячатку і медаль […] Віноўнымі былі селянін Віцебскай губ. Дынабургскага павета П. Гудаеў і мешчанін г. Мітавы М. Хлебапашнікаў*»[6].

Рапарты мясцовай паліцыі даюць падставу сцвярджаць, што гарадзенскі крымінал у той час меў міжнародны ці інтэрнацыянальны характар. На злачыннай глебе ў горадзе над Нёманам актыўна дзейнічалі падданыя іншых краін, пераважна Прусіі і Аўстрыі. Пры гэтым яны часам цесна супрацоўнічалі з мясцовымі крымінальнымі элементамі, а часам ладзілі сольныя «гастролі»: «*13-га верасня 1881 г. у лаўцы з дробязным таварам месціча Высокера на Занеманскім фарштаце аўстрыйскім падданым В. Шрамам быў здзейснены замах на крадзеж з падабраннем ключа […]*»[7].

Міжнародны характар злачыннасці выяўляўся і ў тых выпадках, калі ахвярай злодзеяў станавіліся замежныя госці: «*10 траўня [1874] а 10-й гадзіне раніцы гарадавым Занёманскага фарштату быў дастаўлены ў 2-ю частку аўстрыйскі падданы Восіп Лічко, які гандлюе розным красным і малочным таварам у акрываўленым выглядзе […] З вялікай цяжкасцю Лічко засведчыў, што ў Аўгустоўскім лесе (за 4 вярсты ад горада) яго сустрэў невядомы чалавек […] і нанёс яму, Лічко цяжкія пабоі па галаве, а затым параніўшы яго нажом абрабаваў рэчы і грошы, а сам знік […]*»[8].

Дарэчы, дзякуючы крымінальнай хроніцы, мы сёння маем звесткі аб размяшчэнні ў Гародні ў 1878 г. турэцкіх ваеннапалонных: «*Паведамляю, што габрэйскі хлопчык Шмуль-Герш Мінцнефес 20 траўня ўвечары зайшоўшы з іншым габрэйскім хлопчыкам Й. Маркусам на кватэру палоннага турэцкага падпалкоўніка Хусейн-Хакі-бека выкраў у яго гадзіннік коштам 25 руб. і пайшоў з кватэры, а іншы хлопчык Маркус не паспеў сысці, калі пацярпелы агледзеўся, што знік гадзіннік […] Гадзіннік адшуканы кінутым у рэтыраднае месца ў двары […] Гадзіннік уручаны Хакі Беку*»[9].

Іншай асаблівасцю гарадзенскага крыміналу была даволі высокая ўдзельная вага габрэйскага насельніцтва ў сферы маёмасных злачынстваў. Паводле рапартаў, габрэі складалі 40,5% ад усіх злодзеяў. Пры падліку ўлічваліся асобы іудзейскага веравызнання

розных катэгорый: мясцовыя, прыезджыя, габрэі-салдаты і г. д. Разам з тым можна з пэўнасцю сцвярджаць, што рэальная лічба злодзеяў-габрэяў была большай, бо часам паліцэйскі чыноўнік абмяжоўваўся прафесійнай ці іншай характарыстыкай злачынцы (салдат, шэраговец, гарадскі месціч, муляр), не ўказваючы яго этнічнай прыналежнасці.

Злачынная субкультура Гародні таго часу дэманструе нам прыклад суіснавання і супрацоўніцтва злачынцаў розных нацыянальнасцей. Можна прывесці шмат прыкладаў таго, як хрысціяне і іудзеі дзейнічалі поплеч дзеля дасягнення агульнай мэты – нажывы нячэсным шляхам. Найбольш поўна гэта выявілася ў арганізаваных формах крымінальнага жыцця: «*Оркавіч прызнаўся, што ўчора ён з гарадзенскімі месцічамі габрэямі Каганам і Ліпскім і безтэрміноваадпускным шэрагоўцам Філіпавым дамовіліся красці коней і 28 жніўня (1873 г.) выехалі з горада […] Ён, Оркавіч разам з Філіпавым накіраваліся ў невядомую яму вёску, дзе ў невядомага селяніна скралі двух коней […]*»[10].

Падобнае паразуменне назіралася і падчас здзяйснення спантанных (незапланаваных) супрацьпраўных дзеянняў. Пры гэтым ні ўзроставыя, ні нацыянальныя, ні сацыяльныя адрозненні не маглі стаць перашкодай на шляху іх рэалізацыі: «*16 чэрвеня [1877 г.] увечары габрэй М. Пасеманін аддаў рамізніку Гірше для перавозкі ў м. Друсгенікі 2 скрыні з фуражкамі і 1 скрыню з садавіной і піродожнымі […] На Параднай плошчы былі зрэзаныя вяроўкі, якімі мацаваліся скрыні і такія скрадзены селянінам М. Ройкай і габрэйскім хлопчыкам І. Затуранскім […]*»[11].

У некаторых выпадках паразуменню спрыяў алкаголь: «*Прыставам 1-й часткі выяўлена, што яго* [крадзеж] *здзейсніў габрэй Б. Айзікавіч, а саўдзельнікам быў вартаўнік Я. Блінкоў […], які патлумачыў, што яго Айзікавіч пераканаў гарэлкай на пастарунку і, калі ён захмялеў […] здзейснены крадзеж*»[12].

На жаль, рапарты гарадзенскага паліцмайстра не ўтрымліваюць дастаткова звестак дзеля размеркавання злачынных элементаў па катэгорыям «свае»–«чужынцы». Але з іх можна вылучыць інфармацыю, якая дазваляе казаць аб наяўнасці ў горадзе жаночай і дзіцячай злачыннасці. У агульнай структуры дэвіянтных

дзеянняў супраць чужой маёмасці іх удзельная вага досыць нязначная – 12,2% і 6,9% адпаведна. Пры гэтым у апошнім выпадку мы маем усе падставы сцвярджаць аб пашырэнні ў Горадні хлапчуковай габрэйскай злачыннасці, якая складала 5,3% ад агульнай колькасці супрацьпраўных учынкаў падобнага характару.

Гэтыя факты сведчаць аб тым, што ў парэформенны час разбурэнне традыцыйных каштоўнасцей адбывалася не толькі ў асяроддзі сялянскай грамады ці гарадскога насельніцтва хрысціянскага веравызнання. Паказчык дзіцячай злачыннасці з'яўляецца яскравым індыкатарам тых мадэрнізацыйных працэсаў, што ахапілі тутэйшую іудзейскую супольнасць. Дарэчы, падобныя высновы знаходзяць свае пацверджанне і ў літаратурна-гістарычным творы І. Рабіна, які стварыў сапраўдны летапіс жыцця габрэйскай Гародні XIX ст. Ён адзначаў, што менавіта ў 70-я гг. XIX ст. у габрэйскім асяроддзі адбываліся значныя зрухі эканамічнага, сацыяльнага і свядомаснага характару[13].

Што тычыцца жаночай злачыннасці, то галоўнай яе адметнасцю быў аб'ект пасягальніцтва падчас крадзяжу. У большасці выпадках гэта былі пабытавыя рэчы, радзей невялікія сумы грошай. Зыходзячы з гэтага можна меркаваць, што найверагодней матэрыяльныя цяжкасці і нястача з'яўляліся галоўнымі прычынамі ўзгаданага віду крыміналу. Але паведамленні аб кабетах-узломшчыках, наймічках, што абкрадалі сваіх гаспадароў, і г. д., пераконваюць, што не менш важную ролю тут адыгрываў карысліваспажывецкі матыў, які, магчыма, суправаджаўся рознага кшталту эмацыйнымі рэакцыямі. Напрыклад: «*Данашу, што мяшчанка А. Алешчык 16 чэрвеня [1878 г.] наведваючы лоевую* (сальную) *лаўку А. Грышкевіча пры Сянной плошчы дзеля набыцця халоднага* (квашаніны – А. Р.) *на 5 кап., скрала са скрыні стала 10 руб […] Была абшукана […] 10 руб. знойдзены пад левай груддзю*»[14].

Паведамленні паліцэйскіх чыноўнікаў таксама фіксуюць выпадкі, калі гарадзенкі не прымалі непасрэднага ўдзелу ў крадзяжу, але дапамагалі ў яго арганізацыі і ўкрывальніцтве скрадзенага: «*Купец Э. Разендфельд заявіў, што ўначы з 25 на 26 сакавіка [1880 г.] з яго складу ў доме Бермана з падабраннем ключа быў здзейснены крадзеж сямі бочак селядцоў па 23 руб. кожная […] Выяўлена, што*

скрадзеныя селядцы знаходзяцца на Школьным двары ў габрэйкі Ч. Бліндаравай […]»[15].

Усе спробы аўтара намаляваць хаця б прыкладны партрэт злачынцы таго часу скончыліся няўдачай. У рапартах часта адсутнічаюць звесткі аб сацыяльнай, нацыянальнай ці прафесійнай прыналежнасці злодзеяў, месцы іх «прапіскі». Таксама бракуе інфармацыі аб узросце, пісьменнасці ці яе адсутнасці, папярэдніх судзімасцях і г. д. Падобныя дадзеныя ўтрымліваюцца ў крыніцах судовых органаў, якія, на жаль, захаваліся досыць фрагментарна. Вымушаны канстатаваць, што аперуючы наяўным матэрыялам можна выявіць толькі вяршыню велізарнага айсберга пад назвай «свет злачыннасці Гародні». Разам з тым было б памылкова лічыць эўрыстычны патэнцыял рапартаў паліцмайстра па гэтым прадмеце вычарпаным.

Адной з найбольш рэпрэзентатыўных характарыстык правапарушэнняў супраць чужой уласнасці з'яўляюцца сумы, якія станавіліся здабыткам злодзеяў. Паводле паліцэйскіх рапартаў, яны складалі ад аднаго да дзесяткаў тысяч рублёў. Так, найбуйнейшая кража ў гісторыі гарадзенскага крыміналу, якая патрапіла на старонкі паліцэйскіх паведамленняў, адбылася 13 снежня 1881 г. У гэты дзень «*ганаровы грамадзянін*» І. Вінаградаў, які прыбыў у Гародню з Вільні, з дапамогай падкопу і ўзлому замкоў у куфрах скраў з гарадзенскага губернскага казначэйства 18 тыс. руб. срэбранай манетай, білетамі Дзяржаўнага банка і купонамі[16].

Здавалася б, што большасць злачынстваў падобнага віду павінны складаць дробныя крадзяжы. Аднак, калі абраць у якасці крытэрыю ацэнкі нанясення шкоды суму ў 100 руб., аказваецца, што розніцца паміж паказчыкамі невялікая. Колькасць крадзяжоў на суму болей чым у 100 руб. склала 46%, а менш за азначаную суму – 54%. Неабходна ўлічваць і тое, што досыць часта пацярпелы бок завышаў памеры сваіх страт: «*10 студзеня* [1878 г.] *Энта Мейлахоўская заявіла, што дзеўка Цыва Мейлахоўская, якая была ў яе на службе 9 студзеня а 5-й гадзіне апоўдні узламаўшы замок камоду, скрала ў яе грошай і рэчаў на суму 816 руб. 50 кап. і пад відам прыняцця хрысціянскай веры зышла ў жаночы рымска-каталіцкі Брыгіцкі кляштар […]* [Пасля] *Энта Мейлахоўская атрыма-*

ла назад 125 руб. і рэчаў на 129 руб. 50 кап. і […] заявіла, што да сваячаніцы сваёй Цывы прэтэнзій больш не мае […] З чаго можна зрабіць выснову, што заява Энты аб крадзяжы ў яе […] на суму 816 руб. перабольшана»[17].

У адрозненні ад грашовых сум усе спробы правесці сістэматызацыю аб'ектаў пасягальніцтва з боку крымінальных элементаў асуджаныя на няўдачу. Кралі ўсё, што толькі трапляла пад руку, менавіта прадукты, жывёлу, інструмент, грошы, вопратку, каштоўнасці і г. д. У некаторых выпадках гарадзенцы самі спрыялі злачынству, праяўляючы нядбайнасць і няўважлівасць пры захоўванні сваіх рэчаў. Напрыклад: «*А 8-й гадзіне ўвечары 19 студзеня* [1881 г.] *жонка гарадзенскага натарыўса Кнаразоўскага Яха Лейбаўна і яе сястра прыехалі з м. Скідзеля на фурманцы, спыніліся […] на Замкавай вул., зайшлі ў кватэру і запрасілі рамізніка, каб пачаставаць гарэлкаю […] Рэчаў з фурманкі не знялі […]*»[18]. За іх гэта зрабіў нехта іншы.

Можна заўважыць пэўную «спецыялізацыю», існаваўшую ў крымінальным асяроддзі Гародні. Тут дзейнічалі кішэннікі (пераважна непаўнагадовыя), канакрады, «гастралёры»-ўзломшчыкі, а таксама групы рабаўнікоў, якія на дробныя справы не разменьваліся. У некаторых прадстаўнікоў злачыннага свету фарміраваўся свой уласны, непадобны да іншых «почырк», які пасля беспамылкова ідэнтыфікаваўся следчымі: «*Па характару здзейсненага злачынства западозраны быў гарадзенскі месціч Барчынскі, які некалькі дзён таму быў вызвалены з турмы […]*»[19].

Складваецца ўражанне, што ў большасці згаданых выпадкаў крадзяжы здзяйснялі асобы, якія станавіліся на шлях канфрантацыі з законам упершыню ў жыцці. Гэта можна патлумачыць безвыходнай жыццёвай сітуацыяй, адсутнасцю сродкаў, адарваннем ад традыцыйнай супольнасці, шкодным уплывам сацыяльна небяспечных элементаў і г. д.

Разам з тым не выклікае сумнення факт існавання ў Гародні ў той час устойлівага крымінальнага асяроддзя, аснову якога складалі злодзеі-рэцыдывісты, асобы зарабляючыя сябе на хлеб праз незаконнае пераразмеркаванне рухомай маёмасці. Напрыклад: «*24 снежня* [1877 г.] *атрымана мною тэлеграма […] што, калі а 8-й*

гадзіне [памешчык] *Спінка ўваходзіў у вагон, што адыходзіў у Варшаву, у яго было скрадзена 10 000 руб. […] А 12-й гадзіне ўначы* [акалодачны і гарадавы] *сустрэлі на Падольнай вуліцы натоўп габрэяў. У адказ на пытанне, што за людзі, габрэі кінуліся бегчы ў розныя бакі, але 6 асоб было схоплена […] Карыстаючыся цемраю пачалі скрадзеныя грошы раскідваць па вуліцы […] Дазналіся, што яшчэ два чалавекі з гэтай банды накіраваліся на станцыю Парэчча*»[20].

Трэба адзначыць, што арганізаваныя формы крыміналу былі характэрныя і для папярэдняй эпохі. Але ў адрозненні ад першай паловы XIX ст., калі іх «вотчынай» з'яўлялася пераважна сельская мясцовасць, у 70-я – пачатку 80-х гг. XIX ст. у сферу яе інтарэсаў трапіў таксама горад. Пад арганізаванай злачыннасцю тут трэба разумець групу ці асобных індывідаў, якія аб'ядналіся на пастаяннай аснове для атрымання прыбытку незаконным спосабам.

Як вынікае з рапартаў паліцыі, для некаторых гарадзенцаў жыццё за кошт незаконнай экспрапрыяцыі чужой маёмасці было нормай. Напрыклад: «*Даношу, што ўначы з 7-га на 8-га лютага* [1875 г.] *адбыўся крадзеж з узломам у кватэры надворнага саветніка Кульвіца розных рэчаў на суму 150 руб. Абвінавачаны і выкрыты гарадзенскі месціч К. Бабровіч які быў асуджаны за крадзяжы і перазахоўванне крадзеных рэчаў 7 разоў […]*»[21]. Таксама тут можна прывесці прыклад з шараговым В. Камаровым, які быў затрыманы на гарышчы чужой хаты 15 снежня 1879 г. пры спробе крадзяжу, а на наступны дзень быў схоплены *flagrante delicto* ужо ў іншым раёне горада[22].

Каб заблытаць следчых, майстры крымінальнай справы карысталіся некалькімі прозвішчамі. Так, у 1876 г. мясцовыя следчыя працяглы час шукалі нейкага «Пятра»: «*[…] Пры запыце рабочага І. Кавалёва даведаліся, што згаданы Пётр называецца Фёдарам* [Смірновым] *[…] Смірноў, ён жа Аляксандраў, ён жа Лебедзеў змешчаны ў астрог […]*»[23].

Вядома, што найбольш небяспечныя крымінальныя элементы высылаліся з горада на месца іх сталага жыхарства альбо ў Сібір. Але ў цэлым крымінальная абстаноўка ў горадзе ад гэтага не паляпшалася. На месца старых «аўтарытэтаў» прыходзілі новыя. А першыя пасля адбыцця пакарання або ў выніку ўцёкаў вярталіся

да старога рамяства. Такія рэцыдывісты наводзілі жах не толькі на мірных грамадзян, але і на праваахоўныя органы. Напрыклад, А. Барчынскі, які вярнуўся ў Гародню пасля адбыцця пакарання ў арыштанцкай роце, атрымаў наступную характарыстыку: «*Рабаўнік, злодзей і забойца патрабуе пільнага (паліцэйскага) нагляду*»[24].

Месцы злачынстваў

Карціна злачыннасці ў Гародні не будзе поўнай, калі пакінуць па-за ўвагай такі яе складнік, як месца злачынства. Інфармацыя падобнага характару дапамагае выявіць найбольш крымінагенныя раёны тагачаснага горада.

Калі ўлічваць толькі крадзяжы і разбой, то найбольш небяспечнымі месцамі ў горадзе над Нёманам у 70-я – пачатку 80-х гг. XIX ст. былі Купецкая і Маставая вуліцы (12 і 11 згадак у рапартах паліцмайстра). На трэцім месцы ў гэтай незайздроснай намінацыі апынуліся Сянная плошча і Падольная вул. (9 разоў). Далей ідуць Саборная вул. (7), Мяшчанская, Садовая, Школьны двор, чыгуначны вакзал – па 5. Астатнія ўрбанонімы (спіс уключае 50 пазіцый) згадваюцца не больш за 2 разы. Асобна ў гэтым пераліку фігуруюць назвы прадмесцяў, урочышчаў, мікрараёнаў. Гэта абумоўлена тым, што яны ўключалі ў сябе некалькі вуліцаў і плошчаў і не мелі дакладна вызначаных межаў. У нашым выпадку такімі аб'ектамі гарадской тапанімікі выступалі Занёманскі фарштат (17 згадак) і Аляксандраўская і Салдацкая слабодкі (па 4).

Пасля пазначэння узгаданых вышэй урбанонімаў рознымі колерамі на плане Гародні 1880 г. атрымалася выява, якую пры пэўнай фантазіі можна прыняць за «медузу» – «медузу» гарадзенскай злачыннасці. Ад «галавы» (Парадная пл.) у розныя бакі адыходзяць найбольш атрутныя «шчупальцы»: Купецкая (сёння вул. К. Маркса), Маставая і Саборная (сёння вул. Савецкая). Пры гэтым ад двух апошніх адыходзяць Падольная і Садовая (сёння вул. Элізы Ажэшкі), а апошняя з іх заканчваецца чыгуначным вакзалам. Яшчэ адным «шчупальцам» з'яўляецца Мяшчанская (сёння вул. Стэфана Баторыя). Пад ім размешчана «ротавая» адтуліна (Сянная плошча), куды жывёліна цягне сваю здабычу. Адзінае, што

псуе намаляваную тут карціну – гэта вул. Школьны двор (частка сучаснай вул. Малая Траецкая), якая не злучаецца з арганізмам «медузы».

Вынікі тапаграфічна-крымінальнага супастаўлення цалкам прагназавальныя. Менавіта цэнтральная частка гарадской забудовы, на якой пражывалі заможныя месцічы і знаходзілася значная колькасць крамаў, найбольш прыцягвала аматараў лёгкай спажывы. Чатыры з шасці вуліц, якія вялі на цэнтральную плошчу горада трапілі ў лік найбольш крымінагенных. Разам з тым варта звярнуць увагу, што непасрэдна Парадная плошча згадваецца ў рапартах паліцмайстра за ўвесь гэты час толькі адзін раз, у той час як Сянная – 9. Падобны дысбаланс тлумачыцца, па-першае, тым, што найбольш небяспечныя ў плане злачыннасці Маставая і Мяшчанская вул. фактычна з'яўляліся часткай галоўнай плошчы горада. Па-другое, на Сянной плошчы дамінавалі развозна-разносныя формы гандлю, у той час як на цэнтральнай – стацыянарныя.

Адным з фактараў, які істотна ўплываў на тапаграфію злачыннасці ў горадзе было размяшчэнне гатэляў і заезных двароў. Так, на Купецкай вул. размяшчаліся, як мінімум тры ўстановы падобнага тыпу (Еўрапейскі, Санкт-Пецярбургскі і яшчэ адзін, назва якога не ўказвалася ў рапартах), на Сянной пл. – Бесарабскі. На жаль, не ўдалося лакалізаваць месцазнаходжанне Амерыканскага і Гамбурскага заезных двароў. Не выключана, што яны маглі знаходзіцца на адной з гэтых вуліц/плошчаў.

Акрамя гатэляў папулярнымі месцамі крадзяжу былі храмы, казармы, лазні, майстэрні, публічныя дамы і шынкі, крамы, пераправы, але найчасцей – дамы. Варта адзначыць, што крадзяжы царкоўнай маёмасці кваліфікаваліся як святатацтва і прадугледжвалі больш суровыя пакаранні. Падобных фактаў у Гародні ў той час хапала. У крымінальных зводках фігуравалі Фарны касцёл (двойчы), царква Барысаглебскага манастыра (двойчы), Сафійскі сабор: «*Параста Сафійскага сабору адстаўны маёр Панамароў заявіў, што былы вартаўнік, цяпер прызваны на службу В. Пашкоўскі, здзейсніў крадзеж з скрыні купонаў на 100 руб. […] На кватэры В. Пашкоўскага знойдзеныя царкоўныя свечы, кнігі, лампадка, клямкі ад евангелля […]*»[25] і г. д.

Дзеля таго каб пранікнуць у памяшканне, выкарыстоўваліся падкопы, разбор сцяны, падбор ключа, узлом замкоў і дзвярэй, выбіванне шыбы. Апошнія былі найбольш папулярнымі ў рабаўнікоў. Але былі і больш крэатыўныя варыянты: «*Уначы з 1-га на 2-га сакавіка* [1880 г.] *у домаўладальніцы Н. Зубрыцкай на Занеманскім фарштаце скрадзены з куфра ў сенях 20 руб. Крадзеж адбыўся праз разрыў саламянага даху […]*»[26]. Звяртае на сябе ўвагу факт, што ў большасці выпадкаў ахвярамі станавіліся прыватныя асобы. Дзяржаўныя ўстановы трапілі ў гэты лік толькі тройчы.

Частыя выпадкі пазбаўлення грамадзян іх матэрыяльных каштоўнасцей даюць падставу меркаваць аб існаваўшым у горадзе рынку збыту крадзеных рэчаў. З гэтым у крымінальных элементаў праблем не павінна было быць. У горадзе традыцыйна прадавалася і куплялася практычна ўсё. У крайнім выпадку свой набытак можна было аддаць у заклад: «*Капітан мясцовага батальёна Гартунг падаў заяву на адстаўных прапаршчыка Арыстава і паручніка Ульнінскага па абвінавачванні іх у крадзяжы ў яго нагавіцаў коштам 12 руб. Нагавіцы аказаліся закладзенымі ў залатара Каўфмана за 2 руб.*»[27]

Часцяком крадзеныя рэчы пэўны час захоўваліся ў патаемным месцы (часцей закопваліся ў зямлю), каб трапіць на «чорны рынак» пасля таго як жарсці вакол злачынства супакояцца: «*Уначы з 4 на 5 траўня* [1776 г.] *з павільёна, які належыць купцу Велеру на Купецкай вул. скрадзены медны кацёл, у якім захоўваўся лёд, тры сіфоны для содавай вады, 4 шклянкі і слоік з сіропам, якія […] знойдзеныя за карчмой Пагулянкай за Скідзельскім пастом зарытымі ў зямлю […]*»[28]. Трымаць скрадзенае на ўласнай кватэры было небяспечна. Так, падчасператрусу у адстаўнога штабс-капітана Епанешнікава былі знойдзеныя рэчы, якія знаходзіліся ў вышуку[29].

Можна зрабіць выснову, што крымінальны свет Гародні складаўся з двух асноўных стратаў: прафесіяналаў-рэцыдывістаў і тых, хто станавіўся на гэты шлях упершыню. Найбольш небяспечнымі месцамі з пункту гледжання крымінальнай абстаноўкі ў горадзе над Нёманам з'яўляліся галоўныя вуліцы. Частыя згадкі ў рапартах паліцмайстра чыгуначнага вакзала, гатэляў,

рынкаў сведчаць, што прыезджыя былі адной з найменш абароненых катэгорый грамадзян. Маёмасныя злачынствы стымулявалі развіццё ў горадзе «чорнага рынку».

Забойствы

У адрозненне ад злачынстваў маёмаснага характару, у якасці падстаў супрацьпраўных дзеянняў, якія разглядаюцца ніжэй, ляжаць матывы асабовага характару, што адносяцца да пачуццёвых сфер індывіда. Яны ўключалі ў сябе любоў і рэўнасць, крыўду і зайздрасць. Часта прычынай былі па-за шлюбныя палавыя сувязі і, як вынік, імкненне пазбыцца незаконнанароджанага дзіцяці і г. д.

У рапартах гарадзенскага паліцмайстра за вызначаны час адзначаецца 8 выпадкаў забойстваў народжаных дзяцей, што складае каля паловы (47%) ад усіх выпадкаў прымусовага пазбаўлення жыцця. Гэта быў адзіны від злачынства, які меў у Гародні выключна жаночае аблічча. У ім як у люстэрку адбіліся існаваўшыя ў тую эпоху погляды грамадства на праблему незаконнароджаных дзяцей.

У большасці выпадках следчыя мерапрыемствы па факце дзетазабойства пачыналіся пасля выяўлення цела мёртвага немаўляці: «*Даношу, што 16 лістапада* [1877 г.] *у мясных радах на Школьным двары знойдзены мёртвы нованароджаны мужчынскага полу […]*»[30].

Наступным крокам у расследаванні такіх злачынстваў было правядзенне медычнай экспертызы для ўстанаўлення факта прымусовага пазбаўлення жыцця: «*На Падгорнай вул. 9 верасня* [1872 г.] *[…] у брудзе знойдзена мёртвае немаўля […] На шыі выяўлены сінія адзнакі*»[31]. Заключэнне доктара адыгрывала важную ролю ў вызначэнні складу злачынства і ў тых выпадках, калі парадзіха спрабавала давесці, што дзіця нарадзілася ўжо мёртвым: «*У кватэры месціча Б. Янкоўскага пры Саборнай вул. 25 чэрвеня* [1877 г.] *а 7-й вечара гарадзенская мяшчанка дзеўка іудзейскага веравызнання Х. Зальцберг, якая знаходзілася на службе ў азначанага Зальцберга падчас адсутнасці ўсіх хатніх і без запрашэння павітухі нарадзіла дзіця, па яе сведчаннях мёртвае […] Былі запрошаны судовы следчы і гарадавы лекар […],* [якi] *засведчыў, што*

дзіцё народжана ў належнай спеласці, жывым, смерць яго наступіла ад задушэння […]»[32].

Але падобная схема мела выключэнні. У асобных выпадках мясцовым паліцэйскім удавалася ўстанавіць факт злачынства і знайсці віноўнага нават тады, калі не было цела ахвяры: «*На падставе негалосных чутак аб тым, што габрэйская ўдава Цыпа па бацьку Любіч […] праязджаючы праз р. Нёман на пароме нарадзіла незаконнароджанае дзіця і кінула яго праз борт у ваду […] 18 красавіка 1879 г. дазнаннем выяўлены факт здзейсненага Цыпай забойства […]*»[33].

У цэлым раскрывальнасць гэтай групы злачынстваў у Гародні складала больш за 50%, але трэба ўлічваць малую рэпрэзентатыўнасць дадзеных па гэтым прадмеце. Паводле расійскага заканадаўства, дзетазабойства належала да катэгорыі г. зв. «прывілеяваных» злачынстваў. Пры вызначэнні пакарання крымінальнае Улажэнне 1845 г. улічвала эмацыйны стан і верагодныя матывы дадзенага ўчынку. У выніку прадугледжвалася досыць мяккае пакаранне – два гады турэмнага зняволення.

Пачуццёвыя матывы здзяйснення злачынства былі ўласцівы не толькі жанчынам. Чым, як не пачуццямі можна растлумачыць паводзіны губернскага сакратара І. Аглобліна, які перарэзаў горла сваёй утрыманцы А. Цыбульскай 30 жніўня 1877 г.[34]? Што, як не зайздрасць прайграўшага барацьбу за руку і сэрца дзяўчыны сталі прычынамі заўчаснай смерці М. Масленікава ў чэрвені 1879 г.[35]? Аб пачуццёвых матывах, якімі кіравалася Хайка Маршак, падсыпаючы свайму мужу Неваху ў суп атруту, нам застаецца толькі здагадвацца[36].

Сярод 9 выпадкаў забойстваў, звесткі аб якіх утрымліваюцца ў паліцэйскіх рапартах, толькі адно, верагодна, мела карыслівы матыў. Менавіта яно з'яўляецца найбольш рэзанансным за ўвесь азначаны перыяд. Яго ахвярамі сталі як мінімум дзве асобы – тытулярны саветнік Мадзялеўскі і яго кватарант адстаўны паручнік Кітляш. Ім абодвум былі нанесены несумяшчальныя з жыццём траўмы галавы. Акрамя таго злодзеі не пашкадавалі служанку Ганну, якая з аналагічнымі пашкоджаннямі ў цяжкім стане была дастаўлена ў акруговую лячэбніцу. Ці ачуняла яна, невядома.

Пра асаблівую жорсткасць забойства можна меркаваць па той карціне, якая адкрылася перад следчымі 3 студзеня 1876 г. у доме ахвяры на Падольнай вул.: «*У сенях ляжаў непрытомны Мадзялеўскі з раструшчаным чэрапам на падлозе ў крыві, сцяна і дзверы былі абляпаныя крывёю, на кухні ляжала служка Направічова з ранай на галаве, і […] у спальні на падлозе ляжаў сам Кітляш […]*»[37]. Аб тым, што напад меў карыслівую мэту, можна меркаваць па складзе абвінавачаных, якія былі досыць аператыўна выяўленыя і арыштаваныя мясцовай паліцыяй. Імі аказаліся два мясцовыя габрэі, якія ўжо адсядзелі некалькі тэрмінаў у гарадзенскай турме за крадзяжы, а таксама «турэцкападданы» Хаім Розэнберг, які двойчы прыцягваўся да крымінальнай адказнасці ў горадзе над Нёманам, і яшчэ адзін рэцыдывіст, што ўцёк з Сібіры – Лейба Бонка. Дадзены выпадак з'яўляецца яшчэ адным сведчаннем існавання ў Гародні ўстойлівага крымінальнага асяроддзя і арганізаваных формаў злачыннасці.

Устанаўленне матыву злачынства станавілася адным з прыярытэтных накірункаў следства тады, калі злодзей не пакінуў ніякіх зачэпак і яго не ўдалося выкрыць па «гарачых слядах». Руплівую працу мясцовых сышчыкаў па выяўленні верагодных матываў забойства дэманструе выпадак з забойствам 18-гадовага габрэйскага юнака, якога пазбавілі жыцця падчас уласнага вяселля: «*24 снежня* [1877 г.] *а 12-й гадзіне ўначы паблізу дома доктара Тамашэвіча каля плота ў канаве знойдзены мёртвым габрэй Бенецыян Юдман, 18 гадоў. Падчас агляду трупа высвятлілася, што смерць наступіла ад задушэння, шыя абмотаная дзягай. Следствам выяўлена, што Юдман таго ж 24 снежня ўвечары знаходзіўся ў піцейнай установе М. Гершуна на Паліцэйскай вул., дзе меў намер даць вясельную вечарыну і, пакінуўшы нявесту, гасцей і музыкаў, а 11-й гадзіне выйшаў, а праз гадзіну знойдзены задушаным […]*»[38].

Сярод іншых матываў забойстваў адзначым боязь злачынцы перад верагодным прыцягненнем да адказнасці, імкненне пазбавіцца сведкі (і адначасова ахвяры). Так, адбылося ў выпадку з забойствам 13-гадовай Машы Зайко шараговым 101-га Пермскага пяхотнага палка. Пасля згвалтавання ён перарэзаў горла сваёй ахвяры[39].

Безматыўнасць у здзяйсненні забойстваў выяўлялася ў тых

выпадках, калі яны былі здзейсненыя ненаўмысна ці ў стане псіхічнага расстройства. Што тычыцца першага з іх, то ў мясцовай крымінальнай хроніцы 70-х гг. XIX ст. ён прадстаўлены здарэннем у публічным доме Кухарскай на Жандарскім завулку. П'яны пакрыўджаны наведвальнік кінуў у адну з прастытутак газніцу, а ў выніку пажару загінулі дзве асобы. У другім выпадку, па прызнанні спраўцы гэтага злачынства былога памочніка прыстава Берасця П. Львова, ён зрабіў гэта безматывавана «*будучи в нездравом разсудке*». Дарэчы, першапачаткова, ахвяра гэтага забойства селянін Т. Ёда быў залічаны паліцэйскімі ў лік пацярпелых ад няшчаснага выпадку (нібыта конь на стайні ўдарам капыта раструшчыў таму галаву). І толькі пасля прызнання П. Львова справа была перакваліфікаваная ў крымінальную[40]. З 9 адзначаных забойстваў 6 былі аператыўна раскрытыя, што складае 66,6%.

Самагубствы

У Расійскай імперыі да пачатку XX ст. крымінальнае заканадаўства кваліфікавала самагубства як злачынства. Няўдалая спроба звесці рахункі з жыццём прыводзіла да турэмнага зняволення і царкоўнага пакаяння. Самазабойцу пазбаўлялі хрысціянскага пахавання, а яго духоўныя тастаменты прызнаваліся нядзейснымі[41].

Куды больш за крымінальныя, нас цікавіць сацыя-культурныя аспекты гэтай дэвіянтнай з'явы. Ваганні паказчыкаў самазабойства – вельмі чуллівы індыкатар таго стану, у якім знаходзіцца грамадства, яго дабрабыту і стабільнасці або іх адсутнасці.

Як звычайна, пачнём з колькасных характарыстык. За 10 гадоў у рапартах паліцмайстра зафіксаваныя 24 суіцыдальныя спробы, г. зн. У сярэднім 2,4 самазабойствы ў год. Для параўнання адзначым, што ў канцы XIX ст. у Расійскай імперыі ў сярэднім рэгістравалася 3 самагубствы на 100 тыс. Насельніцтва[42]. Калі ўзяць у разлік звесткі аб колькасці жыхароў горада зафіксаваныя перапісам 1897 г. – 46,9 тыс. чалавек, атрымоўваецца, што колькасць самагубстваў у Гародні была амаль у 2 разы вышэйшая, чым па імперыі. Але да ўзроўню цяперашняй ёй было далёка.

На пачатку XXI ст. у Беларусі ён сягаў 33,2 выпадкаў на 100 тыс. жыхароў.

Навукоўцы выявілі заканамернасць сезонных ваганняў суіцыдаў. Іх пік прыпадае на вясну-лета, а ўвосень і ўзімку адбываецца спад. Але гарадзенская статыстыка не ўпісваецца ў дадзеную схему. Зімовая актыўнасць асобаў, што вырашылі звесці рахункі з жыццём, не саступала (і нават перавышала) іншыя сезоны. Так, на лета прыпадае 8 зафіксаваных фактаў, на зіму – 7, вясну – 6, восень – 3. Пры гэтым трэба адзначыць адсутнасць паліцыйнай статыстыкі за 8 зімовых і 8 веснавых месяцаў. Можна сцвярджаць, што асаблівасцю гарадзенскай суіцыдальнасці быў яе высокі зімовы ўзровень у параўнанні як з агульнымі заканамернасцямі, так і з сітуацыяй у цэнтральных рэгіёнах імперыі[43].

Спосабы, якімі гарадзенцы і госці нашага горада здзяйснялі самазабойства, залежалі ад іх сацыяльна-прафесійнага статуса, гендэрнага фактара ды інш. Гародня і тут мела сваю спецыфіку. Так, у адрозненні ад агульнаімперскай статыстыкі на першым месцы было выкарыстанне агнястрэльнай зброі – трацiна ўсіх выпадкаў. На другім месцы было павешанне (29,2%). Далей ішлі ўтапленне – 16,7%, атручванне і выкарыстанне халоднай зброі (перарэзванне горла) – па 8,3% і падзенне з вышыні – 4,7%.

Дамінаванне агнястрэльнай зброі было абумоўлена значнай вайсковай прысутнасцю ў горадзе і ваколіцах, адноснай даступнасцю такой зброі для цывільных асоб (нават гімназістаў) і вельмі малой доляй жаночага суіцыду ў гэты час. Натуральна, што факт наяўнасці хуткаплыннага Нёмана стаў прычынай даволі высокага адсотку тых, хто абіраў раку, каб развітацца з жыццём. Акрамя таго не апошнюю ролю ў гэтым выбары адыгрываў чыгуначны мост праз раку (19 сажняў або каля 40,5 м вышыні). Як мінімум двое скарысталіся ім для звядзення рахункаў з жыццём, а яшчэ адзін, мяркуючы па пакінутай ім перадсмяротнай запісцы, таксама меў падобны намер: «*На паратунак няма надзеі, абраў я смерць пэўную – пад мост у Нёман! Бывай*»[44].

За ўвесь гэты час у Гародні быў зафіксаваны толькі адзін выпадак спробы жаночага суіцыду. Так, у траўні 1872 г. падчас перасылкі па этапах з Берасця ў Сібір у гарадзенскім астрозе 40-гадовая Ган-

на Балабанюкова спрабавала перарэзаць сябе горла, але была выратавана.

Даследчыкі гэтай праблематыкі звяртаюць увагу на тое, што прыезджыя падвяргаліся большай рызыцы самагубства, чым мясцовыя. Гэтая тэза знаходзіць сваё пацверджанне ў гарадзенскай статыстыцы. З 24 спробаў самазабойства як мінімум 10 (41,7%) былі здзейсненыя, асобамі, якія не з'яўляліся жыхарамі горада. У сувязі з гэтым даволі часта ў якасці месца здзяйснення суіцыда імі абіраліся гатэлі («Парыжскі», «Варшаўскі», «Казанскі»). Напрыклад: «*29 снежня 1877 г. а 11-й гадзіне ў нумары Казанскай гасцініцы знойдзены павесіўшымся паліцэйскі надзірацель горада Слоніма Р. Александровіч […]*»[45].

У «групе рызыкі» таксама знаходзіліся асобы, якія былі вымушаныя змяніць свой сацыяльны статус. У прыватнасці, гэта салдаты (асабліва ў першыя месяцы службы), адстаўныя афіцэры, асобы, трапіўшыя пад арышт і г. д.[46] Кантынгент гарадзенскіх самазабойцаў цалкам адпавядаў выяўленай заканамернасці, менавіта вайскоўцы (у т. л. былыя) складалі траціну ад іх агульнай колькасці. Сярод іх былі тыя, хто лічыў сябе несправядліва пакрыўджанымі заўчаснай адстаўкай, хто не хацеў служыць у войску, хто не паспеў асэнсаваць свайго далейшага лёсу пасля свайго арышту. Напрыклад: «*16 снежня* [1873 г.] *а 6-й гадзіне казённы дзяншчык генерал-маёра Дзяконьскага А. Эйсмант здзейсніў замах на самазабойства, стрэліўшы з сваёй паляўнічай стрэльбы і прабіўшы рашпілем горла […] Эйсмант за крадзеж кішэннага гадзінніка аддадзены пад ваенны суд і за некалькі хвілін да замаху яму было загадана накіравацца на гаўпвахту*»[47].

У рапартах гарадзенскага паліцмайстра адзначаны толькі адзін выпадак, калі суіцыдальная спроба адбылася пад уздзеяннем алкаголю, у той час, як у цэнтральных рэгіёнах Расіі п'янства адыгрывала важную ролю ў пашырэнні гэтай дэвіянтнай з'явы[48].

Можна вылучыць некалькі асноўных прычынаў і матываў, якія штурхалі жыхароў і гасцей Гародні на падобны крок. Сярод іх былі:

– матэрыяльна-бытавыя цяжкасці, фінансавыя праблемы – 16,7%

– псіхічны стан – 16,7%

– сітуацыі, якія ўспрымаліся як несправядлівыя – 12,5%
– боязь судовай адказнасці, вайсковай службы – 12,5%
– незадаволенасць працай – 4,2%
– няўдалае каханне – 4,2%
– стан здароўя, фізічныя пакуты – 4,2%
– не выяўлены – 29,1%.

Хацелася б адразу адзначыць адносную рэлятыўнасць гэтых дадзеных. Прырода суіцыду досыць складаная, каб яе можна было растлумачыць рацыянальна. Сапраўдныя прычыны тых выпадкаў, якія пазначаныя ў рэляцыях паліцыі як «затлумленне розуму», невядомыя. Магчыма, падобным тлумачэннем паліцыя спрабавала выратаваць няўдалага самагубцу ад крымінальнай адказнасці. Улажэнне 1845 г. вызваляла ад судовай адказнасці тых, хто здзейсніў спробу самазабойства ў стане афекту.

Акрамя таго ў некаторых выпадках да падобнага ўчынку асобу падштурхоўваў цэлы комплекс унутраных і знешніх прычын. Так, напрыклад, было з вучнем 4 класа мясцовай гімназіі Я. Ясінскім, у перадсмяротным пасланні якога адчуваюцца адгалоскі сямейнай трагедыі, пачуццё крыўды, крушэнне надзей, а таксама юнацкая бескампраміснасць: «*Тата! Вы хацелі аддаць мяне ў Лысіна, а ў гімназіі мне нельга было заставацца. Вы сказалі, каб я рабіў што заўгодна, а не з'яўляўся больш да Вас дахаты. У пісары пайсці мне не дазваляла самалюбства, а заставацца на вуліцы прасіць міласціну я не хацеў. Я хітрыкамі здабыў сябе ...* (нрзб) *і забіў сябе. Прабачце мне, а Вам я прабачаю…*»[49].

Перадсмяротныя пасланні пакінуў кожны чацвёрты гарадзенскі самагубца. Адзначым, што за гэты час не было зафіксавана аніводнага выпадку суіцыду сялян у горадзе. Габрэі фігуравалі ў падобных звестках двойчы. Дадзеная тэма патрабуе далейшага даследавання шляхам супастаўлення статыстычных звестак з іншымі гарадскімі цэнтрамі, а таксама правядзення параўнаўчага аналізу з дадзенымі папярэдняга і наступнага перыядаў. Магчымыя вынікі дазволяць казаць аб ступені «камфортнасці» пражывання ў горадзе, сацыяльных ды іншых «хваробах», уласцівых часу і рэгіёну, узростава-палавых і нацыянальных адметнасцях самагубцаў ды інш.

Згвалтаванне ды іншыя формы фізічнага гвалту

Згвалтаванне як прымусовы палавы акт у адпаведнасці з паліцэйскімі рапартамі знаходзіцца на апошнім месцы сярод крымінальных злачынстваў у Гародні. Але не трэба цешыць сябе тым, што ў горадзе не было з гэтым праблемаў. Хутчэй за ўсё паліцэйская хроніка не адлюстроўвае сапраўднай карціны гэтага віду супрацьпраўных дзеянняў, паколькі ў ёй фігуруюць выпадкі сексуальнага гвалту выключна над непаўналетнімі асобамі 7–14 гадоў. Акрамя таго яшчэ адзін выпадак згвалтавання быў кваліфікаваны як забойства з абцяжарваючымі абставінамі і згаданы вышэй.

Малая колькасць зафіксаваных фактаў гвалту сексуальнага характару, іх слабая інфармацыйная насычанасць робяць гэты від злачынства фактычна непрыдатным для яго далейшага аналізу. Адзначым толькі, што ў адным з гэтых выпадкаў раскрываецца схема спакушэння гарадзенскіх непаўналетніх дзяўчат: «*19 траўня* [1877 г.] *утрымальнік аптэкі Несцяровіч заявіў, што 14-гадовая дзяўчынка Казіміра Дэгумб, якой ён апекаваўся, выкрадзена. Выявілася, што разносчыца апельсінаў Мішко Кузніцкая звабіла і завяла яе на кватэру паручніка Фалькерзама […] Дэгумб засведчыла, што[…]* [той] *частаваў яе цукеркамі і гарбатай, а пасля […] згвалціў*»[50]. Можна з пэўнасцю казаць, што падобным спосабам спакушэння карысталіся таксама пастаўшчыкі «жывога тавару» для публічных дамоў. З іншага боку, разгалінаваная сістэма па аказанні інтымных паслуг таксама ўплывала на статыстыку дадзенага віду злачынства ў горадзе над Нёманам.

На старонкі рапартаў амаль не траплялі звесткі аб бытавым гвалце і бойках, якія без сумнення былі з'явай досыць распаўсюджанай у тагачаснай Гародні. Адзінае выключэнне з гэтага правілу складае інфармацыя аб збіцці, вынікам якога станавіліся заўчасныя роды ці выкідыш у цяжарных кабет. Напрыклад: «*5 кастрычніка* [1873 г.] *пражываючая на Занеманскім фарштаце на Ласасянскай вул. габрэйка Ш. Фраўман скінула нежывое дзіця […] ад збіцця нанесенага ёй габрэйкаю Т. Мелічынскай, якая жыве тамсама на Казацкай вуліцы*»[51]. Дарэчы, прыведзены тут прыклад з'яўляецца адзіным зафіксаваным выпадкам, калі вінаватай у збіцці была жанчына.

Галоўная ўвага ў паліцэйскіх данясеннях акцэнтавалася на найбольш рэзанансных і шматлюдных канфліктах або тых, дзе ў якасці пацярпелых выступалі самі паліцэйскія: «*21 траўня* [1877 г.] *габрэйскія хлопцы Ш. Адаман і А. Лідзер, парушыўшы цішыню, а 11-й гадзіне ўначы на Гарадскім бульвары […] Ш. Адаман ударыў гарадавога Войцеха К. па скуле, а пасля схапіў яго і працягваў збіваць, у чым садзейнічаў яму сабраўшыйся натоўп габрэяў. У гэты ж час Ш. Адаман абарваў тасьмы пагонаў на мундзіры гарадавога Войцеха К.*»[52].

Асноўнымі бакамі канфліктаў у горадзе выступала, з аднаго боку, мясцовае насельніцтва (часцей тутэйшыя габрэі), а з супрацьлеглага – вайскоўцы ды іншыя прышлыя элементы. Сутнасць гэтых канфліктаў заключалася ў тым, што гарадзенцы іудзейскага веравызнання часцяком станавіліся аб'ектам агрэсіі з боку «гасцей» горада. Напрыклад: «*8 лістапада* [1876 г.] *а 6-й гадзіне ўвечары афіцэры 101-га пяхотнага палка Халецкі, Львоў і Рамановіч, вяртаючыся з Занеманскага фарштату з ротнага свята і сядаючы на човен, зладжаны на Нёмане для перавозкі пешых асоб […] не дазвалялі размясціцца на чоўне габрэю Александровічу […] Пасля таго як човен адплыў, Раманавіч пачаў лаяць Александровіча, а пасля ўсе ўтраіх збілі яго, а пасля прычальвання зноў збілі Александровіча […]*»[53]. Паказальна, што ў пераважнай большасці выпадкаў улады прымалі бок мясцовых жыхароў, у т. л. габрэяў.

Паколькі часцей суб'ектам дадзенага віду дэвіянтных дзеянняў выступалі вайскоўцы, то ў данясеннях зафіксавана неаднаразовае выкарыстанне імі агнястрэльнай і халоднай зброі. Пры гэтым у некаторых выпадках яе выкарыстанне не паддаецца лагічнаму тлумачэнню. Напрыклад: «*22 лістапада* [1877 г.] *капітан мясцовага батальёна П. Карпуцкі стрэлам з рэвальверу параніў у левую нагу ніжэй калена слесара габрэя Й. Шута ў сувязі з грубым зваротам Шуты, які патрабаваў заплаціць 15 капеек за рамонт замка*»[54].

На жаль, фармат дадзенай публікацыі не дазваляе нам разгледзіць тут іншыя віды злачынстваў, а таксама надзвычайных выпадкаў, метады і спосабы работы паліцыі ды іншыя аспекты штодзённага жыцця гарадзенцаў таго часу.

Падводзячы вынікі даследавання, хацелася б адзначыць, што

рапарты паліцыі з'яўляюцца адной з найбольш каштоўных крыніц па гісторыі штодзённасці Гародні, у т. л. крымінальнай. Нягледзячы на пэўную абмежаванасць, яны даюць даволі поўную карціну гарадской злачыннасці і ствараюць магчымасці для яе тыпалагізацыі, лакалізацыі, гендэрных і нацыянальна-сацыяльных характарыстык ды інш. Наогул, у 70-я – пачатак 80-х XIX ст. назіраўся колькасны рост розных відаў дэвіянтных паводзін у горадзе. Гэты працэс быў абумоўлены, як мадэрнізацыяй грамадства (разбурэнне традыцыйных каштоўнасцей), так і павелічэннем колькасці жыхароў, у першую чаргу за кошт сялянаў.

На ўзровень злачыннасці і яе тыпалагізацыю ўплывала не толькі эпоха і працэсы з ёй звязаныя, але таксама нацыянальна-рэлігійны склад месцічаў і знешнія фактары. Сярод іх найбольш адчувальным быў фактар вайсковай прысутнасці. Менавіта вайскоўцы былі найбольшым крымінагенным фактарам Гародні той эпохі. Таксама пэўную ролю адыгрываў тэхнічны прагрэс, што выявілася ў большай мабільнасці крымінальных элементаў. Але ў цэлым па сваім метадам і формам дзейнасці злачынны свет мала адрозніваўся ад папярэдняй эпохі.

---

[1] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей НГАБ у Гродне). Ф. 1, воп. 1, адз. з. 1068.
[2] Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб 1845. Ст. 11, 120.
[3] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 716. Арк. 68.
[4] Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб 1845. Ст. 1986.
[5] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 23, адз. з. 661. Арк. 3.
[6] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1496. Арк. 187.
[7] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 1444. Арк. 99.
[8] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 344. Арк. 13.
[9] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 362. Арк. 73.
[10] Тамсама. Воп. 23, адз. з. 583. Арк. 60.
[11] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1497. Арк. 72.
[12] Тамсама. Адз. з. 1502. Арк. 23.
[13] Рабин И. В разные годы. Москва: Советский писатель, 1981.
[14] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 16, адз. з. 364. Арк. 44.
[15] Тамсама. Адз. з. 1192. Арк. 95.

[16] Тамсама. Адз. з. 1447. Арк. 22.
[17] Тамсама. Адз. з. 367. Арк. 16, 77.
[18] Тамсама. Адз. з. 1446. Арк. 57.
[19] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 344. Арк. 13.
[20] Тамсама. Адз. з. 1502. Арк. 112.
[21] Тамсама. Адз. з. 712. Арк. 5.
[22] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 778. Арк. 42.
[23] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1149. Арк. 4, 5.
[24] Тамсама. Воп. 7, адз. з. 1144. Арк. 103.
[25] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1501. Арк. 27.
[26] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 1192. Арк. 21.
[27] Тамсама. Адз. з. 367. Арк. 19.
[28] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1150. Арк. 2.
[29] Тамсама. Адз. з. 1500. Арк. 62.
[30] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 777. Арк. 49.
[31] Тамсама. Воп. 23, адз. з. 406. Арк. 30.
[32] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1152. Арк. 109.
[33] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 771. Арк. 161.
[34] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1499. Арк. 44.
[35] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 774. Арк. 21.
[36] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1154. Арк. 32.
[37] Тамсама. Адз. з. 1159. Арк. 5.
[38] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1503. Арк. 15.
[39] Тамсама. Воп. 23, адз. з. 400. Арк. 28.
[40] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 771. Арк. 22; Тамсама. Адз. з. 772. Арк. 74.
[41] Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб 1845. Ст. 1943–1947.
[42] Безгин В., Жеребчиков Д. Суицид в городе и деревне Российской провинции конца XIX – начала XX веков // Вестник ТГТУ. 2012. Том 18. № 4. С. 1121.
[43] Тамсама. С. 1124.
[44] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 344. Арк. 31.
[45] Тамсама. Воп. 16, адз. з. 361. Арк. 135.
[46] Глинский Я. Девиантология. Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб., 2004. С. 158.
[47] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 23, адз. з. 587. Арк. 17.
[48] Безгин В., Жеребчиков Д. Суицид в городе и деревне … С. 1128.
[49] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 16, адз. з. 1446. Арк. 48-49.
[50] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1496. Арк. 140.
[51] Тамсама. Воп. 23, адз. з. 585. Арк. 12.
[52] Тамсама. Воп. 15, адз. з. 1496. Арк. 139.

[53] Тамсама. Адз. з. 1156. Арк. 16. Гл. таксама: Радзюк А. Злачныя мясціны Гародні ў другой палове XIX ст. // Гарадзенскі палімпсест 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV–XX ст. Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2012. С. 231–259.

[54] НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 15, адз. з. 1502. Арк. 55.

Таццяна Вароніч,
канд. гіст. навук (Менск)

Афіцыйная хроніка здарэнняў у Гародні напрыканцы XIX – пачатку XX ст.

Адной з вельмі цікавых крыніц па гісторыі штодзённасці гарадскога жыцця канца XIX – пачатку XX ст. з'яўляюцца «Ведамасці аб здарэннях», якія былі адной з форм губернатарскай справаздачнасці. Практыка складання штогадовых губернатарскіх справаздач заканадаўча аформілася на працягу XIX ст. У іх знаходзіла адлюстраванне палітычнае, сацыяльна-эканамічнае і культурнае жыццё губерні. Справаздачы прызначаліся імператару і былі своеасаблівай формай даклада[1]. Яны складаліся адзін раз на год мясцовымі губернатарамі на аснове звестак, якія дасылаліся ніжэйшымі адміністрацыйнымі органамі ўлады.

Акрамя агульнай гадавой справаздачы губернатар павінен быў асобна два разы на месяц прадстаўляць імператару «Ведамасці аб здарэннях». У адпаведнасці з «Формой всеподданнейшего рапорта губернатора о происшествиях» Ведамасці ўтрымлівалі 19 раздзелаў, менавіта – 1) «наводнения», 2) «пожары», 3) «кораблекрушения и разбития судов на реках, озерах и каналах», 3) «градобития или появления вредных насекомых», 5) «бури», 6) «повальныя скотский падеж болезни», 7) «скотский падеж», 8) «необыкновенныя рождения», 9) «несчастные смертные случаи», 10) «найденныя мертвыя тела», 11) «подкинутие младенца», 12) «самоубийства», 13) «убийства», 14) «зажигательства», 15) «грабежи и разбои», 16) «воровство-кража и воровство-мошенничество», 17) «делание фальшивой монеты и государственных кредитных билетов», 18) «укрывательство дезертиров и других беглых», 19) «буйство и неповиновение»[2]. Асобна было адзначана, што «*сверх объясненных в сей форме предметов, должно помещать в сей ведомости также и все прочия замечательные поисшествия, которые по роду своему или важности должны быть известны правительству*».

Аднак губернатары амаль ніколі дакладна не прытрымліваліся формы прадстаўлення звестак. Змяняўся парадак раздзелаў, з'яўляліся новыя раздзелы, некаторыя па прычыне адсутнасці інфармацыі выключаліся з справаздачы.

У разглядаемы перыяд гарадзенскія «Ведамасці аб здарэннях» пачыналіся з інфармацыі асобна па губернскаму і павятовым гарадам, а таксама па губерні пра пажары і падпалы (цэркваў, казённых пабудоў, дамоў прыватных асоб, фабрык, заводаў, млыноў ды інш.) і нанесеныя імі страты і чалавечыя ахвяры. Далей ішлі звесткі пра градабой, буры, ураганы, паводкі, раптоўныя і няшчасныя смяротныя выпадкі, знойдзеныя мёртвыя целы, пра падкідышаў (мёртвых і жывых), самазабойствы, забойствы (выпадковыя, ненаўмысныя, наўмысныя, здзейсненыя ўстаноўленымі асобамі, невядомымі асобамі), атручванні, нанясенне ранаў, рабаванні і разбоі, выпадкі крадзяжу (у цэрквах, дамах), згвалтаванні і спробы згвалтавання, канакрадства. Вылучаліся таксама асаблівыя выпадкі, да якіх адносілі «выраб фальшывай манеты», «вытраўленне плоду», «раскопванне магілы», «буйства» ды інш.

Наколькі дакладнай і поўнай была інфармацыя ў «Ведамасцях», вызначыць цяжка. Даследчыкі, якія вывучалі справаводства губернатараў як гістарычную крыніцу, адзначалі, што губернатары нярэдка наўмысна замоўчвалі ці змякчалі негатыўную інфармацыю ў гадавых справаздачах[3]. Аднак справаздачы дазваляюць вызначыць агульны накірунак развіцця сацыяльна-эканамічных працэсаў[4]. Тое ж самае можна сказаць і пра іншыя дакументы справаводства губернатараў, у тым ліку і «Ведамасці аб здарэннях».

Для вывучэння і аналізу інфармацыі ў дадзеным артыкуле выкарыстаныя «Ведамасці аб здарэннях» за дзесяць апошніх гадоў XIX ст. і першых трох гадоў XX ст., якія захоўваюцца ў фондах Літоўскага Дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Вільні.

Пажары, падпалы

Усе без выключэння «Ведамасці…» пачыналіся з рубрыкі «Пажары». Менавіта пажары былі адной з галоўных праблем беларускіх

гарадоў канца XIX – пачатку XX ст. У гарадах захоўваўся вельмі высокі ўзровень пажарнай небяспекі. Гародня не была выключэннем. У 1904 г. 64 % усіх дамоў тут былі драўляныя, а 50 % дамоў мелі драўляныя дахі[5].

Прыкладна ў 2/3 выпадкаў прычыну пажару ўдавалася выявіць. Зрэдку пажары былі выкліканыя неахайным утрыманнем комінаў, а часцей прычынай было неасцярожнае абыходжанне з агнём або наўмысны падпал.

Часам уладальнікі падпальвалі ўласныя дамы з намерам атрымання страхоўкі або ў нейкіх іншых мэтах. Так, у снежні 1891 г. адбыўся пажар, які знішчыў дом і паветку габрэя Гараля Александровіча. Страты склалі 5 600 руб. Пры гэтым дамы і рухомая маёмасць былі застрахаваныя ў двух страхавых таварыствах на суму 2 000 руб. У падпале былі абвінавачаныя гаспадары[6].

У 1891 г. адбылася цэлая «тэрарыстычная акцыя» па падпалах. З красавіка па верасень хтосьці падпальваў паветкі і прыбіральні гарадзенцаў на Манастырскім і Марыінскім завулках, на Сафійскай, Саборнай і Фабрычнай вуліцах. Падпалы адбываліся позна ўвечары. Першы зафіксаваны падпал адбыўся па Манастырскім завулку 20 красавіка, калі ў двары дома нашчадкаў Вольфса а 10-й гадзіне вечара загарэлася драўляная прыбіральня. Пажар быў адразу патушаны, а каля месца падпалу былі знойдзеныя аблітыя газай пакулле і запалкі.

Страты ад гэтых падпалаў у большасці выпадкаў былі невялікія – ад 1 да 10 руб. З якой мэтай яны рабіліся, дакладна вызначыць цяжка. Магчыма, у той час, як гаспадары тушылі пажар у прыбіральні, абкрадаўся дом, але такая інфармацыя ў дакументах адсутнічае[7].

Часцей за ўсё гарэлі жылыя дамы. Як правіла, пажар удавалася лакалізаваць у межах аднаго ці двух будынкаў. Буйныя па ахопленай тэрыторыі пажары адбываліся рэдка. Так, у ліпені 1891 г. у Гародні ўспыхнуў пажар, якім было знішчана чатыры жылыя дамы, а таксама пашкоджаныя дахі яшчэ двух дамоў. Страта ад пажару склала звыш 12 тыс. руб. У падпале быў абвінавачаны Мордхель Кмоха[8], але, што яго падштурхнула да падпалу, невядома.

Адзін з самых значных па памерах пажар адбыўся 9 ліпеня 1896 г.

На Агароднай і Пральнай (*Прачешной*) вуліцах полымя знішчыла 60 жылых дамоў, а таксама 120 сажаняў дроў на беразе Нёмана. Страты склалі звыш 71 тыс. руб.[9] Прычынай быў няспраўны комін.

Грамадскія, гандлёвыя і прамысловыя будынкі гарэлі радзей. Згадваюцца пажары аптэкаў, а таксама малітоўных дамоў і «цэрквей-школ». Частымі былі пажары на будоўлях, якія маглі схаваць махінацыі і крадзяжы.

Самыя вялікія пажары ў гэты час выпалі на долю Шарашэўскіх. Гарэлі жылыя дамы і вытворчыя будынкі. У верасні 1894 г. адбыўся адзін з самых буйных пажараў апошняга дзесяцігоддзя XIX ст. Ён знішчыў два верхнія паверхі тытунёвай фабрыкі Шарашэўскага разам з абсталяваннем. Сума стратаў дасягнула 125 тыс. руб. Следства не ўстанавіла прычыну пажару[10]. У студзені 1901 г. адбыўся пажар, які знішчыў будынак тытунёвай фабрыкі разам з машынамі і запасамі тытуню купцоў Шарашэўскага і Русоты. Страты дасягнулі ўжо 170 тыс. руб.[11]

Крадзяжы і рабаванні

Звесткі пра выпадкі крадзяжу чужой маёмасці былі прадстаўленыя ў рубрыках «крадзеж», «рабаванне», «разбойныя напады», «канакрадства». Крадзяжы з хрысціянскіх храмаў уваходзілі ў рубрыку «святатацтва». Па названых відах злачынстваў у 1912 г. судовымі ўстановамі Гарадзенскай губ. было вынесена 59% усіх судовых прысудаў[12]. Трэба прызнаць, што крадзяжы і рабаванні былі неад'емным атрыбутам гарадскога жыцця другой паловы XIX – пачатку XX ст.

Значная частка крадзяжоў здзяйснялася ўначы. Многія злачынцы паходзілі з мясцовых жыхароў, і іх добра ведалі як гараджане, так і паліцыя. Аднак дрэннае начное вулічнае асвятленне, а часцей яго поўная адсутнасць, як і адсутнасць вартаўнікоў на вуліцах горада стваралі амаль ідэальныя ўмовы для здзяйснення крадзяжоў. Акрамя таго злачынцы ўлічвалі і псіхалагічны фактар. Крадзяжы заўсёды здзяйсняліся падчас пажараў, калі гараджане пакідалі свае дамы, каб паглядзець на стыхійнае бедства.

Абкрадаліся часцей за ўсё жылыя дамы, кватэры, склепы гарад-

жан з прадуктовымі запасамі, гандлёвыя лаўкі. Дзеля пранікнення ў памяшканне злодзеі ўзламвалі дзвярныя замкі, разбівалі шыбы і г. д. Нярэдка гараджане самі забяспечвалі злодзеям вольны доступ у свае кватэры, калі бяздумна пакідалі адкрытымі вокны, форткі і дзверы.

Распаўсюджанымі былі крадзяжы з пярэдніх. Злодзеі праз незамкнёныя дзверы пранікалі ў дамы і бралі там, як правіла, верхнюю вопратку. Так, у снежні 1891 г. у чыноўніка паштова-тэлеграфнай канторы Федчанкі з пярэдняй былі скрадзеныя паліто і шуба, якія каштавалі 133 руб.[13] У лютым 1897 г. была абкрадзеная нават пярэдняя губернатара[14].

Кралі ўсё, што можна было скрасці ці што на дадзены момант уяўляла нейкую каштоўнасць для злодзеяў. Кралі адзенне, абутак, рондалі, самавары, падушкі, хатніх канарэек, швейныя машынкі, прадукты з склепаў, здымалі бялізну з гарышча. Аднойчы з паветкі адной гарадзенскай мяшчанкі скралі нават кошык з 340 яйкамі[15]. Але часцей за ўсё кралі залатыя і срэбраныя рэчы, а таксама каштоўныя паперы і дакументы.

Кошт скрадзенага мог быць самым розным. Маглі, напрыклад, скрасці два пуды бульбы на 40 кап. альбо паўбутэлькі віна на 60 кап. А ўначы 17 чэрвеня 1891 г. у Абрама Шварца былі скрадзеныя залатыя і срэбраныя рэчы на суму 87 руб., вэксалі і каштоўныя паперы на 4 тыс. руб.[16] У траўні 1903 г. вядомы гарадзенскі злодзей Хаім Яўрэйскі скраў з кватэры Шмуеля Коткіна працэнтныя паперы і вэксалі на суму 1 600 руб. і залаты гадзіннік коштам 100 руб.[17] Адзін з самых буйных крадзяжоў быў здзейснены 27 чэрвеня 1891 г., калі ў селяніна Льва Гіля было выкрадзена з васьмі куфраў каштоўных папер на 29 000 руб.[18]

Рэгулярна абкрадаліся праваслаўныя, каталіцкія, іудзейскія храмы. Галоўным аб'ектам станавіліся храмавыя «кубкі», што прызначаліся для збору ахвяраванняў. Замкі на «кубках» узломваліся, а грошы забіраліся. Сумы былі звычайна невялікія – да 3 руб. Таксама выкрадаліся рэчы рэлігійнага культу. 4 сакавіка 1903 г. у Фарным каталіцкім касцёле быў затрыманы Восіп Станевіч, у кішэнях якога пры даглядзе былі знойдзеныя залатыя і срэбраныя рэчы, якія ён зняў з абразоў, агульным коштам

200 руб. Дзеля крадзяжу Станевіч схаваўся ў касцёле падчас вячэрняга набажэнства[19].

Штодзённай з'явай Гародні былі рабаванні і разбойныя напады. Гараджанін, які выходзіў з дому, асабліва ўвечары, меў усе шансы стаць ахвярай злачынцаў. Як правіла, злодзеі забіралі ў сваіх ахвяр грошы, кашалькі, залатыя і срэбраныя ўпрыгожанні, гадзіннікі, але маглі таксама зняць верхнюю вопратку, а ў жанчыны – сарваць хустку з галавы. Па вуліцах Гародні было небяспечна хадзіць не толькі ўначы, але і ўдзень.

Кралі і рабавалі, як ужо адзначалася, мясцовыя. Гэта маглі быць рабочыя гарадзенскіх прадпрыемстваў, а таксама салдаты мясцовага гарнізону. Часта крадзяжы здзяйснялі прыслуга і вартаўнікі. Яны вывучалі звычкі сваіх гаспадароў, ведалі, дзе захоўваюцца грошы ды каштоўныя рэчы. А потым ў зручны момант абкрадалі іх. Нярэдка гараджане праяўлялі поўную бяспечнасць, бо наймалі на працу людзей і не ведалі нават іх прозвішчаў. Так, у ноч на 17 траўня 1900 г. быў абкрадзены дом Шварца на Мураўёўскай вуліцы. З кватэры было вынесена рэчаў і адзення на 139 руб. У крадзяжы Шварц западозрыў служанку «Рыўку», прозвішча і паходжання якой ён нават не ведаў[20].

Невялікія заробкі і спакусы губернскага горада падштурхоўвалі канцылярскіх служыцеляў і пісараў да крадзяжу на працы. Кралі, як правіла, наяўныя грошы. Часцей за ўсё падбіралі ключы да шуфлядаў пісьмовых сталоў, дзе яны захоўваліся. Часта падраблялі дакументы. Так, у 1891 г. пісар міравога суддзі Аляксей Палунін па падробленай даверанасці атрымаў на пошце «грашовы пакет» на суму 693 руб. 46 кап., адрасаваны на імя суддзі, а пасля *«ўцёк, пакінуўшы на беразе р. Нёман сваё адзенне»*[21].

Распаўсюджанымі былі кішэнныя крадзяжы. Кралі паўсюдна, але найчасцей у храмах падчас набажэнстваў. Пацярпелыя не заўсёды заяўлялі пра крадзяжы. Часцей за ўсё яны выяўляліся толькі таму, што затрымлівалі злодзеяў. Як правіла, гэта былі дзеці і жанчыны. Былі выпадкі, калі пацярпелыя так і заставаліся невядомымі. Так, 1 лютага 1897 г. падчас вячэрняга набажэнства з кішэні невядомай дамы быў выкрадзены кашалёк. У крадзяжы былі абвінавачаныя салдацкая дачка Птушкіна і мяшчанка Аляксюк[22].

Асаблівай праблемай было «канакрадства». Кралі коней на базарных плошчаў, у дварах шынка ці карчмы. Іх маглі таксама выкрасці і непасрэдна са стайні.

Забойствы, няшчасныя смяротныя выпадкі, самазабойствы

Усе смяротныя выпадкі ў «Ведамасцях…» былі аб'яднаныя ў некалькі груп, галоўныя з іх – «няшчасныя смяротныя выпадкі», «забойствы», «замах на забойства», «самазабойствы», «замах на самазабойства», «атручванне», «знойдзеныя мёртвыя целы».

Забойства з'яўляліся адным з самых цяжкіх злачынстваў. У 1912 г. Гарадзенскім акруговым судом 18% усіх прысудаў было вынесена за забойствы і нанясенне цялесных пашкоджанняў[23]. Галоўнымі ахвярамі ў Гародні разглядаемага перыяду былі дзеці. Забойствы немаўлят складалі 80–100% усіх выпадкаў гвалтоўнага пазбаўлення жыцця[24].

Целы мёртвых дзетак знаходзілі ў самых розных месцах – на тэрыторыі прамысловых прадпрыемстваў, на могілках, на вуліцах горада. Так, у снежні 1897 г. труп немаўляці быў знойдзены на габрэйскіх могілках[25], а ў чэрвені 1898 г. – «на праваслаўных могілках у адтуліне адной з магіл». У сакавіку 1898 г. труп немаўляці знайшлі ў калодзежы на двары аднаго з гарадзенскіх мяшчан, а ў жніўні 1899 г. – у лужыне на Загараднай Слабадзе[26]. Вельмі часта дзяцей як кацянят тапілі ў Нёмане. Так, у лютым 1897 г. «*на Падольнай вуліцы […] мяшчанка Замараева (глуханямая) 30 гадоў, якая жыла ў доме Міністэрства шляхоў зносін, кінула ў раку Нёман незаконнанароджанае сваё дзіця*»[27].

Аднак яшчэ часцей дзяцей тапілі ў прыбіральнях[28]. Дзіцячыя трупы знаходзілі звычайна падчас іх ачысткі асенізатарамі. Адна такая маці «пашкадавала» сваё дзіця і перарэзала яму горла, мабыць, каб тое не захлынулася нечыстотамі: «*на Віленскім завулку ў ноч на 12 кастрычніка пры ачыстцы прыбіральні домаўладальніка Аркіна знойдзены труп невядомага нованароджанага дзіцяці з перарэзаным горлам*»[29].

У траўні 1896 г. адбыўся не менш трагічны выпадак: «*У Гародні*

на Фабрычнай вуліцы 29 траўня памерла габрэйскае дзіця Сегал, якому маці памылкова замест лекаў дала лыжку карболавай кіслаты»[30].

Нават лаканічнасць справаздачных радкоў не можа схаваць увесь жах і трагізм, звязаны з забойствам немаўлят, якое стала звычайнай і распаўсюджанай практыкай, элементам штодзённасці. Сухая канстатацыя фактаў пакідае вялікае поле для фантазіі. Жанчына адносна лёгка ішла на забойства свайго толькі што народжанага дзіцяці, бо ведала, што тое ж самае раней зрабіла яе сяброўка, якая пазбегла пакарання. Можна меркаваць, што большая частка такіх злачынстваў засталася нявыяўленай.

Забітыя дзеці не былі пажаданымі для сваіх маці і нярэдка з'яўляліся вынікам фізічнага гвалту над жанчынай. У той жа час і самі жанчыны вельмі часта не былі «абцяжараныя» маральнымі нормамі і прынцыпамі. Да таго ж маленькае дзіця патрабавала клопату і апекі і тым самым пазбаўляла жанчыну магчымасці працаваць.

Ад нежаданых дзяцей таксама імкнуліся пазбавіцца яшчэ да іх нараджэння. Жанчыны рабілі нелегальныя аборты[31], прытым нават на апошніх тэрмінах цяжарнасці. Так, у студзені 1899 г. «*удава губернскага сакратара Стэфанія Зіноўева на апошнім месяцы цяжарнасці вытравіла плод*»[32].

Забойствы дарослых, паводле інфармацыі «Ведамасцяў…», адбываліся значна радзей і не былі тыповай з'явай для гарадскога жыцця.

Ахвярамі ненаўмысных забойстваў, г. зв. «няшчасных смяротных выпадкаў» таксама пераважна былі дзеці. Нярэдка тыя ж немаўляты гінулі падчас сна побач з маці. Жанчыны, стомленыя дзённай працай, клопатамі і абавязкамі мацярынства, засыналі і сваім целам прыціскалі і задушвалі дзяцей[33]. У траўні 1894 г. мяшчанка Шумава «*падчас сну задавіла спаўшага з ёю сына Аляксандра 7 месяцаў*»[34]. Гэтая з'ява была настолькі распаўсюджанай, што нарадзіўся тэрмін «прыспаць дзіця». Так, у жніўні 1899 г. мяшчанка Неха Будкова «*прыспала сваё трохтыднёвае дзіця*»[35].

Але нават калі дзіцяці пашчасціла застацца жывым адразу пасля нараджэння і пражыць хаця б год, то пасля яго актыўна

«выхоўвала» вуліца, якая таксама несла пагрозу ягонаму жыццю. Зразумела, што гэта адбывалася па прычыне недагляду і абыякавасці бацькоў. Але бацькі ў большасці гарадзенскіх сямей не мелі сродкаў, каб наняць прыслугу для нагляду за малымі дзецьмі. Установы па нагляду за маленькімі дзецьмі – першыя яслі і садкі – толькі пачыналі з'яўляцца ў беларускіх гарадах. У выніку часта з дзецьмі адбываліся няшчасныя смяротныя выпадкі.

Так, у чэрвені 1894 г. «*[…] габрэйскія хлопчыкі Янкель і Юдэль Сегаловічы паклалі на зруб дома, які будаваўся, бярвенне і зрабілі гушкалку. Страціўшы раўнавагу, хлопчыкі саскочылі з бярвення, ад чаго яно звалілася на хлопчыка Якава Штамнера 12 год, які знаходзіўся ўнізе, і разбіла яму чэрап. Ад гэтага Штамнер памёр*»[36]. У жніўні 1894 г. быў «*забіты пры падзенні вадасцёкавай рыны сын селяніна Чарэмхі Аляксандр 8 гадоў*»[37]. У красавіку 1896 г. «*на Занеманскім Фарштаце […] падчас катання бялізны […] забітая дачка фельдфебеля Куневіча Вера 4 год, якая ў выніку адсутнасці нагляду трапіла пад дошку катка*»[38]. У чэрвені 1899 г. «*з кватэры, займанай Талочкам, з другога паверха ўпала і забілася дачка ягоная Геня 3½ гадоў*»[39].

Нярэдка дзеці, пазбаўленыя кантролю з боку бацькоў, траплялі пад колы вазоў. Так, у чэрвені 1896 г. «*на Траецкай вуліцы […] задаўленая работнікам рамізніка Крынскага габрэйская дзяўчынка Сара Длугач (?) 2½ год, якая трапіла пад воз*»[40]. У жніўні таго ж самага года «*на Занеманскім Фарштаце […] рамізнік Краузель, які дастаўляў ваду на пажар, пераехаў па неасцярожнасці мяшчанскую дзяўчынку Кімхе, ад чаго яна ў той жа дзень сканала*»[41].

Пакінутыя без нагляду, вельмі часта дзеці гінулі падчас купання ў Нёмане. Так, у чэрвені 1891 г. «*патануў падчас купання ў р. Нёман габрэйскі хлопчык Эўфроім Ласковіч, 14 гадоў*»[42].

У Нёмане гінулі не толькі дзеці, але і дарослыя. Людзі танулі часта па прычыне звычайнай бесклапотнасці. У ліпені 1899 г. «*па неасцярожнасці патануў у р. Нёман гарадзенскі мешчанін Станіслаў Круцінскі*». Але найчасцей ахвярамі Нёмана станавіліся вайскоўцы, якія купалі сваіх коней. У пэўны момант салдаты гублялі асцярожнасць і траплялі на глыбокае месца, дзе і танулі, бо не ўмелі плаваць. Так, у траўні 1891 г. «*запасны шараговы Аўсей Кан-*

тар падчас купання свайго каня ў рацэ Нёман па неасцярожнасці патрапіў на глыбокае месца і патануў»[43]. У чэрвені 1894 г. «*кананір 8-й конна-артылерыйскай батарэі Іван Антонаў падчас купання ў рацэ Нёман двух коней патрапіў на глыбокае месца і патануў, бо не ўмеў плаваць*»[44].

Часта прычынай няшчасных смяротных выпадкаў сярод дарослых станавілася празмернае ўжыванне алкаголю. Так, у красавіку 1894 г. «*запасны шараговы Іван Паўнамочны знаходзіўся ў п'яным стане, упаў на маставую і ад атрыманых удараў галавы памёр*»[45]. У лютым 1898 г. «*раптоўна памёр запасны кандуктар Павел Пажыдаеў, 35 гадоў. Смерць надышла ад нецвярозага жыцця*»[46].

Адной з праблем гарадскога жыцця былі псіхічныя і нярвовыя захворванні гараджан. У другой палове XIX – пачатку XX ст. спецыялізаваныя медыцынскія ўстановы для хворых з такім дыягназам былі рэдкай з'явай у Беларусі. Невялікія псіхіятрычныя аддзяленні, якія існавалі ў губернскіх гарадах пры шпіталях, не забяспечвалі неабходнай медыцынскай дапамогай усіх хворых. Псіхічныя і нярвовыя захворванні нярэдка станавіліся прычынай няшчасных смяротных выпадкаў. Так, у лютым 1897 г. «*на Загараднай вуліцы […] мяшчанка Данілеўская, якая жыла ў доме Баткоўскага, падчас прыпадку эпілепсіі ўпала з 6-месячнай Стэфаніяй і цяжарам свайго цела задавіла яе*»[47].

Менавіта псіхічныя захворванні часта падштурхоўвалі гараджан і да самагубства. Падставай для самагубства маглі таксама стаць невылечная хвароба ці няшчаснае каханне. У жніўні 1894 г. «*стрэлам з рэвальвера пазбавіў сябе жыцця мешчанін Ярашэвіч, прычына самагубства – невылечная хвароба*»[48]. У студзені 1898 г. «*атруцілася дачка чыноўніка Марыя Снесэрэ, 23 гадоў. Прычына самагубства – безнадзейнае каханне*»[49]. Моцная палова чалавецтва таксама не вытрымлівала пакут кахання. У 1903 г. у хаце сваёй нявесты Ганны Крэнс атруціўся селянін Восіп Бондар. Прычынай самазабойства стала «*забарона бацькоў на шлюб з Крэнс*»[50]. Аднак далёка не ва ўсіх пералічаных у «Ведамасцях…» выпадках самагубства пазначалася яго прычына.

Спосабы самагубства былі даволі разнастайныя, але на першым месцы ў канцы XIX ст. было атручванне. У якасці атруты выбіралі

карболавую, серную і зрэдку шчаўевую кіслату, а таксама берталетаву соль (прэпарат хлору) і сулему (прэпарат ртуці). На другім месцы як сродак самазабойства была зброя. Звычайна зброяй карысталіся мужчыны, нярэдка гэта былі вайскоўцы. Але ў выпадках з вайскоўцамі таксама фігуравалі нажы. Так, у красавіку 1897 г. шараговы 102-га Вяцкага пяхотнага палка Ахметдзін спачатку зарэзаў прастытутку Ляскулоўшчык у доме цярпімасці Глазавай па Падгорным завулку, а пасля зарэзаўся сам[51]. Таксама пазбаўлялі сябе жыцця праз павешанне, утапленне і самаспаленне.

Некаторыя выпадкі ўражваюць упартым жаданнем людзей развітацца з жыццём. Так, у сакавіку 1891 г. у мясцовай турме падследны Аляксандр Болтуц, якога абвінавачвалі ў забойстве, выліў на сяннік газу, лёг на яго і падпаліў. Ад атрыманых апёкаў ён памёр[52]. У студзені 1897 г. шараговы 103-га Петразаводскага пяхотнага палка Морын у якасці атруты выпіў «раствор фосфарных запалак». Атрута дзейнічала вельмі павольна. Не дачакаўшыся пажаданага выніку, няшчасны абліў сябе газай і падпаліў. Яго адправілі ў мясцовы лазарэт, дзе ён нарэшце і памёр ад атручэння фосфарам[53].

Для беларускіх губерняў у пачатку XX ст. быў характэрны высокі паказчык самазабойстваў. Большасць самазабойстваў здзяйснялася менавіта ў гарадскім асяродку, што было звязана з умовамі жыцця ў горадзе, якія садзейнічалі адасабленню асобы і яе маргіналізацыі, парушэнню традыцыйнага ладу жыцця[54].

Але часам можна толькі здагадвацца, якія жыццёвыя абставіны падштурхоўвалі людзей да самагубства…

Асобную групу здарэнняў складалі выпадкі з рубрыкі «падкідванне немаўлят». Звычайна, іх пакідалі на ганках гарадскіх медыцынскіх ці дабрачынных устаноў і прыватных дамоў, там, дзе дзяцей маглі знайсці і аказаць ім дапамогу. Узрост падкінутых дзяцей звычайна складаў ад некалькіх дзён да двух-трох месяцаў.

Даволі рэдка сустракаецца рубрыка «згвалтаванне» альбо «замах на згвалтаванне». Звычайна ў афіцыйную статыстыку траплялі выпадкі згвалтавання ці спробы згвалтавання маленькіх дзяўчынак і дзяўчат. Так, у 1898 г. у кастрычніку *«мешчанін Лейзар Янкелеў Бордвін спрабаваў згвалціць сялянскую дзяўчынку*

Леакадзію Іаскевіч 10 гадоў, якая служыла ў якасці нянькі ў габрэя Гізбурга»[55].

Інфармацыя пра згвалтаванне жанчын сталага ўзросту адсутнічае, але гэта не азначае, што такіх выпадкаў не было. Фізічнае згвалтаванне для жанчыны было ганьбай. У гарадскім патрыярхальным грамадстве віна за згвалтаванне звычайна ўскладалася на саму. жанчыну, а таму пацярпелыя лічылі за лепшае проста маўчаць.

Таксама ў «Ведамасцях…» фіксаваліся ўсе незвычайныя, анамальныя здарэнні. Час ад часу там з'яўляліся рубрыкі, як «бура», «ураган», «градабой», «паводка», «незвычайнае нараджэнне», «раскопванне магілы» і г. д. Але ў разгляданы перыяд падобныя здарэнні ў Гародні не адбываліся.

У заключэнне трэба адзначыць, што «Ведамасці аб здарэннях», выкарыстаныя разам з іншымі дакументамі, з'яўляюцца вельмі карыснай і цікавай крыніцай па гісторыі гарадской штодзённасці. Іх вывучэнне дазваляе вылучыць пэўныя сацыяльна-эканамічныя і псіхалагічныя праблемы, якія існавалі ў беларускіх гарадах. Перш за ўсё, гэта праблема дзяцінства і каштоўнасці дзіцячага жыцця. Самымі безабароннымі групамі гараджан былі дзеці і падлеткі. Па-другое, пастаянная наяўнасць самагубстваў сведчыла пра існаванне пэўнага дыскамфорту ў гарадскім жыцці, пра сур'ёзныя псіхалагічныя і псіхічныя праблемы у гараджан. Па-трэцяе, на гарадскіх вуліцах панавала грубая фізічная сіла, і гараджане (асабліва жанчыны) не былі абароненыя ўладай ад верагоднага рабунку, а жанчыны яшчэ і ад згвалтавання. Адной з найбольш балючых праблем тагачаснай гарадской эканомікі і штодзённага жыцця былі пажары.

---

[1] Минаков А. С. Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX веков // Отечественная история. 2005. № 3. С. 170.

[2] Свод законов Российской империи. Том второй. Свод губернских учреждений. Издание 1892 года. С. 185–186.

[3] Минаков А. С. Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел, 2011. С. 254–255.

[4] Улащик Н. Н. Отчеты губернаторов Литвы и Западной Белоруссии как исторический источник (1804–1861) // Проблемы источниковедения. Т. IX. Москва, 1961. С. 55.

[5] Падлічана паводле: Города России в 1904 году. Санкт-Петербург, 1906. С. 70.

[6] Тамсама. L. 141.

[7] Тамсама. L. 88, 96.

[8] Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). F. 378 b/s, ap. 1891, b. 6 III Б, l. 69.

[9] Тамсама. Ap. 1896, b. 6 III Б, l. 64.

[10] Тамсама. Ap. 1894, b. 6 III Б, l. 78.

[11] ЛДГА. F. 378 b/s, ap. 1901, b. 7, l. 5

[12] Свод статистических сведений о подсудимых, оправданных и осужденных по приговорам общих судебных мест, судебно-мировых установлений и учреждений, образованных по законоположениям 12 июля 1889 года, за 1912 год. Издание Министерства Юстиции в 2-х частях. Часть первая. Статистические сведения по окружным судам и судебным палатам. Петроград, 1915. С. 36–52. Часть вторая. Статистические сведения о подсудимых в судебно-мировых учреждениях, образованных по законоположениям 12 июля 1889 года, за 1912 год. Петроград, 1915. С. 2–11.

[13] ЛДГА. F. 378 b/s, ap. 1891, b. 6 III Б, l. 149.

[14] Тамсама. Ap. 1897, b. 6 III Б, l. 17.

[15] Тамсама. Ap. 1903, b. 7, l. 100.

[16] Тамсама. Ap. 1891, b. 6 III Б, l. 56.

[17] Тамсама. Ap. 1903, b. 7, l. 99.

[18] Тамсама. Ap. 1891, b. 6 III Б, l. 63.

[19] Тамсама. Ap. 1903, b. 7, l. 44.

[20] Тамсама. Ap. 1900, b. 8, l. 39 v.

[21] Тамсама. Ap. 1891, b. 6 III Б, l. 63.

[22] Тамсама. Ap. 1897, b. 6 III Б, l. 13 v.

[23] Свод статистических сведений... Ч. 1. С. 36–52.

[24] Падлічана паводле: Обзор Гродненской губернии за 1896 год. Гродно, 1897; Обзор Гродненской губернии за 1900 год. Гродно, 1901; Обзор Гродненской губернии за 1901 год. Гродно, 1902; Обзор Гродненской губернии за 1902 год. Гродно, 1903; Обзор Гродненской губернии за 1903 год. Гродно, 1904 (Ведомости о насильственных и случайных смертях в Гродненской губернии).

[25] ЛДГА. F. 378 b/s, ap. 1897, b. 6 III Б, l. 34 v.

[26] Тамсама. Ap. 1899, b. 8, l. 36.

[27] Тамсама. Ap. 1897, b. 6 III Б, l. 16 v.

[28] Тамсама. Ар. 1896, b. 6 III Б, l. 89 v.; ар. 1898, b. 8, l. 56 v.
[29] Тамсама. Ар. 1896, b. 6 III Б, l. 109.
[30] Тамсама. L. 44.
[31] Тамсама. Ар. 1903, b. 7, l. 9.
[32] Тамсама. Ар. 1899, b. 8, l. 2 v.
[33] Тамсама. L. 15 v.
[34] Тамсама. Ар. 1894, b. 6 III Б, l. 40 v.
[35] Тамсама. Ар. 1899, b. 8, l. 35 v.
[36] Тамсама. Ар. 1894, b. 6 III Б, l. 50.
[37] Тамсама. L. 75.
[38] Тамсама. Ар. 1896, b. 6 III Б, l. 33.
[39] Тамсама. Ар. 1899, b. 8, l. 21 v.
[40] Тамсама. Ар. 1896, b. 6 III Б, l. 59.
[41] Тамсама. L. 83.
[42] Тамсама. Ар. 1891, b. 6 III Б, l. 60.
[43] Тамсама. L. 41 v.
[44] Тамсама. Ар. 1894, b. 6 III Б, l. 50.
[45] Тамсама. L. 35 v.
[46] Тамсама. Ар. 1898, b. 8, l. 10.
[47] Тамсама. Ар. 1897, b. 6 III Б, l. 12 v.
[48] Тамсама. Ар. 1894, b. 6 III Б, l. 76.
[49] Тамсама. Ар. 1898, b. 8, l. 3 v.
[50] Тамсама. Ар. 1903, b. 7, l. 95 v.
[51] Тамсама. Ар. 1897, b. 6 III Б, l. 30 v.
[52] Тамсама. Ар. 1891, b. 6 III Б, l. 27.
[53] Тамсама. Ар. 1897, b. 6 III Б, l. 3.
[54] Гатальская К. Самоубийства на беларуских землях в начале XX века // Деды. 2011. № 8. С. 238–239.
[55] ЛДГА. F. 378, ар. 1898, b. 8, l. 53 v.

Вольга Сабалеўская,
канд. культуралогіі (Гародня)

Настаўнік Маісей Гурвіч: гісторыя вераадступніцтва

Паводле Канфуцыя, няма горш лёсу, чым жыць у эпоху змен. Вернасць старажытнага афарызму ў поўнай меры зведалі на сабе габрэі расійскай мяжы аселасці XIX ст. Капіталізацыя вытворчасці абярнулася для іх заняпадам ці знікненнем некаторых традыцыйных крыніц заробку. Жорсткая, поўная гвалтоўных мерапрыемстваў палітыка расхіствала традыцыйны лад жыцця. Пад прымусам габрэі пачалі наведваць дзяржаўныя навучальныя ўстановы, пераапраналіся ў еўрапейскі строй, пазбаўляліся барод і пэйсаў, заводзілі прозвішчы, ішлі ў армію, вучылі рускую мову. Яны імкнуліся, альбо рабілі выгляд, што імкнуцца стаць «карыснымі» лаяльнымі падданымі расійскай манархіі, не губляючы пры гэтым сваю тоеснасць.

Яскравай прыкметай грамадскага крызісу XIX ст. была нават не сама трансфармацыя ладу жыцця габрэйскай супольнасці, а з'яўленне субкультур, якія адрозніваліся сваім бачаннем будучыні габрэйскага народа ў Расіі. Акрамя кансерватыўнага ладу жыцця па запаветах рэлігіі, калі габрэйская суполка была *«талмудычна-муніцыпальнай рэспублікай»*[1], свайго роду «дзяржавай у дзяржаве» з незразумелай іншаверцам рэлігіяй і мовай, адметнай вопраткай, сістэмай адукацыі і асобным судом, паступова ўзнік новы ідэал. Ён прадугледжваў магчымасць сумяшчэння вернасці іудаізму з пэўнай «раскансервацыяй» жыцця, пад якой у першую чаргу разумелі аваладанне сучаснымі навуковымі ведамі, еўрапейскімі мовамі, змену прафесійнай структуры.

Як і сёння, носьбітам наватарства была моладзь. Рух Гаскала (Асветніцтва) распаўсюдзіўся сярод хедэрнай моладзі ў 1830–1840 гг. *«Дэвізам Асветніцтва была моўная і культурная асіміляцыя з захаваннем рэфармаванага рэлігійнага культу.*

Асветніцтва ўзмацніла імкненне да грамадзянскай эмансіпацыі габрэяў, абудзіла іх цікаўнасць да спраў краіны, грамадскіх і культурных змен, жаданне паглыбляцца ў грамадскае жыццё, аддаваць свае веды, здольнасці і нават кроў за краіну пражывання. Гэтая грамадзянская актыўнасць не супярэчыла пачуццю ўласнай этнічнай прыналежнасці», – пісаў пра Гаскалу Артур Айзенбах[2].

Імкненне да еўрапейскай навукі прывяло маладых «рэвалюцыянераў духа» у 1830–1850 гг. спачатку ў казённыя габрэйскія і рабінскія вучылішчы, пазней – у гімназіі і ўніверсітэты. З шэрагаў маскільскай моладзі выйшлі вядомыя на рубяжы XIX–XX стст. расійскія філосафы, юрысты, літаратары і грамадскія дзеячы. Але апроч гэтых славутых постацей, было шмат іншых. Мы зусім мала ведаем пра тых, хто ў пошуку новага шляху аддаліўся ад традыцыйнага габрэйскага свету, але так і не ператварыўся ў зорку першай велічыні на расійскім небасхіле. Іх лёсы нярэдка былі трагічныя, а духоўныя пошукі вялі ў нікуды, але без даследавання матывацыі гэтага «страчанага пакалення» не зразумець, чаму на працягу паловы стагоддзя так моцна змянілася габрэйская культура мяжы аселасці.

Наш герой адыграў істотную ролю ў развіцці сістэмы дзяржаўнай адукацыі для габрэяў на Гарадзеншчыне, зрабіў бліскучую кар'еру, дзякуючы свайму становішчу і знаёмствам меў магчымасць уплываць на фарміраванне палітыкі адносна габрэйскай супольнасці Расіі.

Маісей Сямёнавіч Гурвіч нарадзіўся ў мяшчанскай сям'і ў Менскай губерні ў 1834 г.[3], атрымаў традыцыйную адукацыю, заснаваную на выдатным веданні рэлігійнага закона і талмудычных каментароў. Яго жыццёвы шлях пачынаўся па таму ж сцэнару, як і ў соцень тысяч габрэйскіх хлопчыкаў першай паловы XIX ст. Але ва ўзросце 17 год яго лёс сышоў з рэек звычайнасці. У 1851 г. Маісей Гурвіч трапіў у Віленскае рабінскае вучылішча, якое ў тым годзе зрабіла свой пяты набор.

Заснаванне віленскай і жытомірскай рабінскіх вучэльняў было часткай дзяржаўнай палітыкі па перавыхаванню габрэяў, якая прадугледжвала знешняе і ўнутранае «цывілізаванне» гэтай супольнасці. Для падрыхтоўкі рэформы 22 чэрвеня 1842 г.

была створана «Камісія для адукацыі габрэяў у Расіі»[4]. У яе склад уваходзілі прадстаўнік мітнагдзім – рэб Ісраэль Іцхакі, галава беларускіх хасідаў рэб Мээр Шнэерсон, банкір Гальперын і дырэктар вучылішча Барыс Штэрн. На паседжаннях, якія праходзілі з траўня па жнівень 1843 г., вяліся гарачыя дыскусіі пра выгляд будучай габрэйскай школы. Згодна з вердыктам Камісіі, 13 лістапада 1844 г. у дзеянне ўступіў «Указ аб асвеце габрэйскага юнацтва», сакрэтныя інструкцыі якога тлумачылі: *«Мэта адукацыі – у збліжэнні з хрысціянскім насельніцтвам і вынішчэнні забабонаў, выкліканых вывучэннем Талмуда»*[5].

Адкрыццё казённых школ габрэйскае грамадства сустрэла як чарговае бедства – усеагульнымі пастамі і малітвамі. Дрэнным знакам для габрэйскай масы было ўжо тое, што дырэктарамі і наглядчыкамі рабінскіх вучылішчаў сталі хрысціяне, а габрэі вялі толькі «габрэйскія» (рэлігійныя) прадметы. Сучаснік пісаў: *«Хадзілі розныя чуткі, якія пужалі як бацькоў, так і дзяцей. Бацькі ведалі, што ў школах сядзяць без шапак*[6] *і Тору тлумачаць па-нямецку*[7]*. Дзецям распавядалі, што там караюць так: вучняў прывязваюць галавой і нагамі да лаўкі, а сячэ іх салдат»*[8]. Для ўтрымання новых навучальных устаноў для габрэяў увялі спецыяльны падатак з шабатніх свечак.

Мэта рабінскіх вучылішчаў – выхаванне новага пакалення «нефанатычных» рабінаў, лаяльных падданых, выхаваных у рускім духу, добра знаёмых з «агульнымі прадметамі» (матэматыкай, прыродазнаўствам і г. д.) і рускай мовай. Праграма вучылішчаў адпавядала гімназічнаму курсу. У ненадрукаваных нататках да ўказа прапаноўвалася: *«Габрэйскія прадметы вывучаць на настаўніцкім аддзяленні ў такой ступені, каб выхаванцы яго маглі выкладаць гэтыя прадметы ў вучылішчах 1 і 2 разрадаў, а на рабінскім – наколькі неабходна для адукацыі рабіна, адхіляючы, калі не з самага пачатку, то прынамсі пры першай мажлівасці ўсе залішнія філасофскія абстракцыі каментатараў Талмуда»*[9]. Урад збіраўся на працягу 20 год поўнасцю змяніць склад настаўнікаў у школах для габрэяў на выпускнікоў рабінскіх вучылішчаў.

На момант, калі Маісей Гурвіч трапіў у Віленскае рабінскае вучылішча, яго сцены пакінуў другі выпуск настаўнікаў і рабінаў,

і ён не мог не ведаць пра дрэнную славу, якая замацавалася за выхаванцамі гэтай установы ў традыцыйным асяроддзі. Габрэі-артадоксы глядзелі на іх як на адшчапенцаў, урадавых агентаў і «эпікойрэсаў» (ерэтыкоў), а пра казённых рабінаў казалі, што яны насамрэч больш папы, чым рабіны.

Чым жа прывабіла рабінскае вучылішча традыцыйна выхаванага хлопца? Хутчэй за ўсё, ролю адыгралі тры моманты: наяўнасць ільготы ў выкананні рэкруцкай павіннасці і нядрэннай стыпендыі для выхадцаў з бедных сем’яў, а таксама мажлівасць выхаду за межы талмудычнай вучонасці.

Цікаўнасць да матэматыкі, астраноміі, прыродазнаўства, рускай і нямецкай літаратуры ў 1830–1840 гг. была рысай, уласцівай для дапытлівай габрэйскай моладзі, якая выхоўвалася ў атмасферы культа ведаў. Кнігі, якія ўтрымлівалі гэтую інфармацыю, «духоўная кантрабанда», нягледзячы на суровую забарону настаўнікаў, траплялі ў хедэры і ешывы. Сучаснікі ўзгадвалі, што ім даводзілася хаваць кніжкі за вокладкай Талмуда, і не адзін юнак вывучыў нямецкую мову па мендэльсонаўскаму перакладу Бібліі, выдатна ведаючы сэнс кожнага слова на іўрыце і шукаючы ў нямецкім тэксце адпаведны выраз. Вымаўленне пры гэтым было жудасным, але чытаць і разумець нямецкія тэксты ўсё ж такі атрымлівалася.

У рабінскім вучылішчы Маісей Гурвіч выдатна авалодаў «агульнымі прадметамі», выпрацаваў надзвычайнага хараства каліграфічны почырк, навучыўся выкладаць думкі на рускай мове прыгожым трохі мудрагелістым стылем. Ён абраў для сябе найбольш папулярны сярод навучэнцаў накірунак – настаўніцкую, а не рабінскую дзейнасць. Справа ў тым, што ў 1850 гг. габрэйскія малітоўныя грамадствы мелі права самастойна абіраць казённага рабіна. Ведаючы рэпутацыю выпускнікоў казённых рабінскіх вучылішчаў як апалагетаў дзяржаўнай палітыкі па разбурэнню габрэйскага ладу жыцця, з уласнай волі яны ніколі не абіралі іх сваімі духоўнымі правадырамі. Адпаведна, калі выпускнік рабінскага аддзялення павінен быў рыхтавацца да беспрацоўя, то настаўнік мог разлічваць на пасаду ў адным са шматлікіх казённых вучылішчаў для габрэйскіх дзяцей і мець пастаянную заработную плату.

«Казённакоштных» выхаванцаў правілы абавязалі адпрацаваць

на вызначаных для іх Міністэрствам асветы працоўных месцах два гады. Маісей Сямёнавіч Гурвіч у 1856 г. быў размеркаваны ў Берасцейскае казённае габрэйскае вучылішча, дзе працаваў на пасадзе настаўніка рэлігіі на працягу наступных васьмі год. Тут ён ажаніўся з Вольгай Маісееўнай Хабас, тут нарадзіліся іх старэйшыя дзеці Дар'я і Восіп. Заўважым, што ўжо гэты малы штрых характарызуе русафільскую накіраванасць маладога настаўніка. Для сваіх дзяцей насуперак традыцыі бацькі абралі рускія, а не габрэйскія імёны. У сярэдзіне 1850-х гг. гэта было праявай вальнадумства.

У Берасці Маісей Гурвіч, гарачы прыхільнік распаўсюджання еўрапейскай асветы, на ўласныя грошы адчыніў свецкую прыватную вучэльню для дзяўчат-габрэек. Габрэйскія асветнікі былі ўпэўнены ў значнасці выхавання будучых маці. Неадукаваныя жонкі ў сярэдзіне XIX ст. былі аплотам кансерватызму, таму спроба паўплываць на фарміраванне іх светапогляду і прагі да еўрапейскай адукацыі вельмі актуальная.

Да таго ж у традыцыйным габрэйскім грамадстве рэлігійныя абавязкі ўскладваліся на мужчыну, вызваляючы час жанчыны для выканання хатніх спраў. Адпаведна погляды габрэяў на тое, чаму і як вучыць дзяўчынку былі не такімі непахіснымі і артадаксальнымі, як на адукацыю хлопца, галоўнай мэтаю жыцця якога лічылася вывучэнне рэлігійных тэкстаў. Спробы «еўрапеізацыі» адукацыйных устаноў для дзяўчын не сустракалі такога зацятага супрацьдзеяння, як мерапрыемствы па рэфармаванню школ для хлопцаў. Пэўна, на гэта разлічваў Маісей Гурвіч, калі на ўласныя сродкі адчыняў свецкую жаночую школу ў Берасці.

Вучаніцы Маісея Сямёнавіча – дзяўчаты з бедных сем'яў, таму на матэрыяльную дапамогу з боку бацькоў разлічваць не даводзілася. Настаўнік звярнуўся да Міністэрства асветы з просьбай, каб вучэльні далі грашовую субсідыю, калі праз год поспехі выхаванак будуць задавальняючымі. На жаль, нягледзячы на бліскучыя поспехі габрэяк Берасця, якія яны прадэманстравалі пад час інспекцыі, і прадпісанне апякуна Віленскай навучальнай акругі, абяцаныя ўладамі фінансы так і не выдаткавалі. М. С. Гурвічу, які «*истощил своё здоровье и всё своё состояние более 700 рублей*», прыйшлося зачыніць школу[10].

У 1863 г. сям'я Гурвічаў пераехала ў Наваградак. Маісей Сямёнавіч падняўся на прыступку вышэй на кар'ернай лесвіцы і заняў пасаду наглядчыка (дырэктара) мясцовай казённай габрэйскай вучэльні 1 разраду. Ён не толькі кіраваў гэтай установай, але і інспектаваў прыватныя навучальныя ўстановы габрэяў, хедэры. Як прызнаваўся пазней сам настаўнік, казённая вучэльня павятовага горада выглядала проста мізэрна. На занятkі ў першы дзень з'явіліся толькі 8 хлопцаў-галадранцаў, якія прыходзілі вучыцца толькі таму, што папярэднік Гурвіча час ад часу выдаваў ім па некалькі капеек з 50 руб., выдаткаваных Міністэрствам асветы на дапамогу бедным вучням. Новы кіраўнік прыняўся за справу з вялікім імпэтам і хутка прывёў вучэльню ў квітнеючы стан. Спачатку колькасць вучняў павялічылася да 49, потым да 75, а праз тры гады да 100 чалавек.

Галоўнае, што ў ліку навучэнцаў з'явіліся не толькі беднякі (якіх старшыні суполкі прымушалі наведваць «ерэтычныя» навучальныя ўстановы замест дзяцей з заможных сем'яў), але і прадстаўнікі ўсіх іншых сацыяльных слаёў, нават купцоў 1 гільдыі. Ён адчыніў пры вучэльні курсы «агульных прадметаў» для заможных дзяцей, якія рыхтаваліся да паступлення ў гімназію ці ўніверсітэт. Асабліва відавочнымі былі поспехі ў рускай мове. Вучні маглі свабодна чытаць, тлумачыць і пераказваць тэксты, выдатна пісалі дыктоўку.

У Наваградку ў поўнай меры праявілася самасвядомасць Маісея Гурвіча, які разглядаў сябе як вернападданага, ледзьве не як агента ўрада, які будзе падтрымліваць настаўніка ў барацьбе з цемрашальствам, заснаваным на талмудычных пастановах і ўладзе кагальна-рабінскай алігархіі. Гэтыя надзеі ў некаторай ступені рэалізаваліся. Гурвіч быў на добрым рахунку ў павятовага кіраўніцтва і нават праваслаўнага духавенства, інспектары з Віленскай навучальнай акругі былі задаволеныя ягонымі поспехамі. У «Часопісе Міністэрства народнай адукацыі» два разы з'яўляліся нататкі пра дзейнасць наглядчыка Наваградскага казённага вучылішча з адабрэннем накірунку яго думак і вынікаў працы[11].

Жорсткая пазіцыя Гурвіча ў справе выкаранення «фанатызму» у хедэрах прывяла да канфлікту са старшынямі габрэйскай

суполкі. Сам ён пісаў пра гэты эпізод так: «*Кагалу, конечно, эта благодатная для русскаго дела перемена сильно не понравилась, и он, вооружившись всеми своими доспехами: интригою, ложью, обманом и деньгами, всею своею тяжестью взвалился на меня, чтобы разом задавить меня, молодого смельчака. Но не тут-то было. При Божьей помощи борьбу, самую отчаянную, я выдержал смело, спокойно, без увлечений и без малейшей с моей стороны уступки, как подобает верно служащему и русскому гражданину*»[12]. Кіраўніцтва заўважыла стараннасць наглядчыка Наваградскага вучылішча, пра што сведчыць матэрыяльнае заахвочванне з боку Віленскай навучальнай акругі. У верасні 1865 г. былі асігнаваныя 200 рублёў аднаразовай дапамогі для Гурвіча, што адпавядала яго жалаванню за два месяцы[13].

Верасень 1866 г. пачаўся для сям'і Гурвічаў, якая на той момант павялічылася да шасці чалавек (у Наваградку нарадзіліся малодшыя дзеці Аляксандр і Марыя) з пераезду на новае месца службы. Маісей Сямёнавіч быў прызначаны на пасаду наглядчыка казённага габрэйскага вучылішча ў губернскую Гародню.

Першае ўражанне ад вучылішча было вельмі дрэнным. Нягледзячы на больш высокі статус горада, развіццё культурнага жыцця, наяўнасць заможнай габрэйскай буржуазіі і інтэлігенцыі, справа адукацыі тут была пастаўлена горш, чым у Наваградку. Папярэднік Гурвіча на месцы наглядчыка вучылішча па прозвішчу Гордан быў звольнены «*за нерадение по службе*».

У Гародні адносіны да Гурвіча з боку кіраўнікоў габрэйскай суполкі былі не менш варожымі, чым у Наваградку. Дзякуючы артыкулу гарадзенца Натана Бендэтсона, у якім параўноўвалася стаўленне да казённай сістэмы адукацыі для габрэяў у 1860-я і 1880-я гады, можна зразумець, які прыём чакаў наватараў мяжы габрэйскай аселасці: «*Габрэі адносіліся да ўтрымальнікаў вучылішчаў як да свядомых распаўсюднікаў бязбожжа. У мястэчку Крынкі супраць кіраўніка вучылішча маладога габрэя В. пачаўся сапраўдны паход з боку гэтых рупліўцаў веры. Яго праклялі. А духоўны рабін як годны пастыр годнай паствы палічыў зневажальным для свайго сану займаць памяшканне ў богапрацiўным доме, дзе знаходзілася вучылішча разам з утрымальнікам яго*»[14].

Можна ўявіць, якую вайну за адукацыю новага ўзору прыйшлося весці ў 1866 г. Маісею Гурвічу, калі нават у 1880-я гг. гарадзенскія артадоксы цкавалі кіраўніка мясцовай талмуд-торы Марголіса за спробу ўвесці выкладанне ідыша і павялічыць колькасць заняткаў па рускай мове і арыфметыцы ў гэтай традыцыйнай навучальнай установе для бедных вучняў[15].

Паводле Маісея Гурвіча, ён *«знайшоў вучылішча ў самым дрэнным стане»*, але за сем месяцаў здолеў зрабіць там сапраўдную рэвалюцыю. Праблемай казённых навучальных устаноў для габрэяў з'яўляліся пропускі вучнямі заняткаў. Асноўная колькасць дзяцей была прыпісана да вучняў намінальна, насамрэч яны наведвалі хедэры альбо талмуд-торы. Настаўнікі, не жадаючы псаваць адносіны з суполкай, не звярталі на гэта ўвагі, і ўсе былі задаволеныя, бо за пропуск заняткаў бацькі вучня павінны плаціць вялікі штраф. Гурвіч павёў сябе прынцыпова, і колькасць вучняў, якія рэгулярна наведвалі Гарадзенскае вучылішча, павялічылася з 46 да 175. Таксама быў наведзены парадак у грамадскіх і прыватных школах габрэяў, якія знаходзіліся пад наглядам Маісея Сямёнавіча[16].

У багатым на падзеі для сям'і Гурвічаў 1866 г. убачыў свет навучальны дапаможнік па граматыцы рускай мовы, які Маісей Сямёнавіч напісаў для казённых габрэйскіх вучылішчаў. Падручнік ухваліў Вучоны камітэт Міністэрства адукацыі. Ён выйшаў накладам 3500 асобнікаў, бо ўдала спалучаў сінтаксіс і этымалогію і быў складзены лагічна і проста. Падручнік быў запатрабаваны ў вучылішчах як для габрэйскіх, так і для хрысціянскіх дзяцей.

У Гародні таксама распачалася дзейнасць Гурвіча-публіцыста. У пяці нумарах «Віленскага весніка» за 1866 г. друкаваўся артыкул настаўніка па сакраментальнаму «габрэйскаму пытанню»[17]. У гэтым даследаванні выявілася ідэалагічная пазіцыя маладога маскіла[18]. У адрозненне ад іншых прыхільнікаў «раскансервацыі» жыцця габрэяў, адказнасць за ізаляцыю гэтай часткі падданых расійскай манархіі Гурвіч усклаў на саміх габрэяў. Калі Ілля Аршанскі, браты Віталь і Леў Ляванды і Юлій Гесэн лічылі, што адасобленасць габрэяў Расіі ад іншых народаў выклікана абмежавальнымі законамі і захаваннем мяжы габрэйскай аселасці, то Маісей Гурвіч прыводзіў аргументы на карысць думкі, што гэта

габрэі прыкладаюць усе намаганні для *«отчуждения своего потомства от нееврейскаго мира»*. У гэтым артыкуле фігуруюць традыцыйныя элементы адмоўнага этнічнага стэрэатыпу: габрэйскае багацце, цемрашальства, жудасны Талмуд, усяўладны кагал.

«Правільнае» разуменне праблемы, выкладзенае, да таго ж, самім габрэем, чалавекам новай генерацыі, які атрымаў сучасную адукацыю, было заўважана адміністрацыяй губерні. Лаяльны падданы, які з'яўляўся жывой ілюстрацый дзейснасці намаганняў ураду па перавыхаванню і цывілізаванню габрэяў, Гурвіч у адзін момант зрабіў рэзкі кар'ерны ўзлёт. У жніўні 1866 г. ён перавёз сям'ю ў Вільню, дзе атрымаў месца пазаштатнага настаўніка рускай мовы ў рабінскім вучылішчы, са сцен якога выйшаў 11 год таму. Гэта было не толькі прэстыжна, але і выгадна, бо жалаванне выкладчыка павялічылася са 100 да 392 руб.[19]

Але галоўнае, дзеля чаго адбыўся пераход Гурвіча, *«руплівага і адданага рускім пачаткам дзеяча»*[20], як пра яго пісалі ў Журнале міністэрства народнай адукацыі, гэта ўдзел у працы Віленскай камісіі па паляпшэнню побыту габрэяў, высновы якой павінны скласці падмурак чарговай «габрэйскай рэформы». У склад Камісіі, акрамя Маісея Гурвіча, увайшлі Леў Ляванда, Якаў Брафман, Аляксандр Мурын, пазней – цэнзар габрэйскіх кніг Асір Воль. Узначаліў Камісію сапраўдны стацкі дарадца Уладзімір Тарасаў. Сябры Камісіі займаліся разглядам праектаў па змене статуса габрэяў. Свае меркаванні і заключэнні яны прадстаўлялі генерал-губернатару «Паўночна-Заходняга краю».

Змест Журнала Камісіі пераконвае ў тым, што становішча габрэяў была добра вядома яе сябрам. У іх прамовах менш «хадульных» стэрэатыпаў і беспадстаўных абвінавачванняў у адрас габрэяў, якія былі ўласцівыя чыноўнікам на высокіх пасадах, сябрам сталічных «габрэйскіх камітэтаў», якія і вызначалі напрамак рэфармавання. І гэта не дзіўна, бо апошнія як жыхары Цэнтральнай Расіі маглі ніколі не сустракацца з габрэямі ў рэальным жыцці. Што тычыцца сяброў Віленскай камісіі, то ў ёй былі мясцовыя чыноўнікі-хрысціяне, для якіх габрэі можа і не былі «правільнымі» падданымі, але не з'яўляліся і абстрактнымі фігурамі старазапаветных хрыстазабойцаў.

Пры гэтым большасць сяброў Камісіі складалі габрэі, і хаця сярод іх не толькі не было аніводнага артадокса, але нават прысутнічалі хрышчоныя габрэі накшталт аўтара «Пратаколаў сіёнскіх мудрацоў» Брафмана, ім было зразумела, напрыклад, тое, што дрэнны стан габрэйскага рамяства тлумачыцца не неахайнасцю і лянотай майстроў, а празмернай канкурэнцыяй, абумоўленай захаваннем мяжы аселасці. Адпаведна сябры Камісіі разам з Маісеем Гурвічам у «Дакладзе аб пераўтварэнні кіравання габрэямі» асцярожна тлумачылі, што больш раўнамернае распаўсюджанне габрэйскіх рамеснікаў па тэрыторыі Расіі прынясе шмат карысці. Якасць вырабаў габрэйскіх майстроў і іх прыбыткі (а разам з гэтым здольнасць плаціць падаткі) падвысяцца, а «вялікарасійскія» губерні, дзе не хапае рамеснікаў, будуць імі забяспечаныя. Яны ведалі, што закон ад 16 чэрвеня 1865 г., які даваў права габрэйскім рамеснікам і тэхнікам свабодна мяняць месца жыхарства, не дзейнічаў. Галоўнай прычынай была адсутнасць сродкаў у рамеснікаў, каб разлічыцца з запазычанасцю па падатках на папярэдніх месцах жыхарства і ажыццявіць пераезд у Цэнтральную Расію. Яны бачылі выйсце ў дапамозе аднаверцам з боку заможных габрэяў, якім трэба гарантаваць, што ахвяраванні пойдуць менавіта на гэтую мэту, і не знікнуць у чужых кішэнях[21]. Падыход Камісіі можна ахарактарызаваць як «ліберальна-прагрэсіўны»: выказваліся прапановы на карысць эмансіпацыі габрэяў, паступовага скасавання шматлікіх абмежаванняў дзеля «зліцця» габрэяў з іншымі падданымі шляхам русіфікацыі.

Асяроддзе, прасякнутае асімілятарскімі ідэямі, у якое трапіў Маісей Гурвіч у Вільні, спрыяла канчатковаму адыходу нашага героя ад габрэйства. Пра гэта сведчыць Журнал Камісіі за 1866 г. У канцы верасня сябры Камісіі горача спрачаліся, абмяркоўваючы вялікі праект рэформы, прадстаўлены Якавам Брафманам. Маісей Гурвіч выступіў з прамовай наконт плана аб'яднання габрэйскіх і хрысціянскіх грамадстваў на тэрыторыі мяжы аселасці. У ёй Гурвіч адмаўляў габрэям у статусе асобнай нацыі: «*Признавая несуществующею отдельную еврейскую национальность, так как евреи от падения Второго храма до настоящего времени не имели ни истории, ни языка, находит, что для того, чтобы эта мысль*

[пра аб'яднанне з хрысціянамі – В. С.] вошла в плоть и кровь всех евреев, в России не должно быть отдельных еврейских обществ»[22].

Ён выступаў у ролі спрытнага маніпулятара, які ведае правілы бюракратычнай рыторыкі: прамова насычана паняццямі, з якімі з канца XVIII ст. атаясамлівалася «габрэйская фанатычнасць і варожасць да хрысціян» – кагал, фактарства, талмудычныя забароны. І прамоўцы не перашкаджала, што большасць з іх была на той момант анахранізмамі. Так, кагал быў зліквідаваны яшчэ ў 1840 г., фактарства як прафесія практычна звялася да пачатку 1860-х гг.

Маісей Гурвіч быў адным з самых актыўных сяброў Віленскай камісіі па паляпшэнню побыту габрэяў. Ён выступаў ледзьве не на кожным пасяджэнні. 30 кастрычніка 1866 г. ён пазнаёміў прысутных з сваёй пазіцыяй па пытанню пра кіраванне габрэйскімі грамадствамі. У прамове ізноў увесь час узгадваўся ненавісны кагал, у якога, па меркаванню Гурвіча, трэба забраць права абіраць рабіна, інакш гэтая службовая асоба, залежная ад волі кагалу, будзе зброяй распаўсюджання цемрашальства. Ён не верыў у эфектыўнасць нагляду за дзейнасцю «кагалу» з боку чыноўніка-хрысціяніна, бо старшыні будуць дзейнічаць з дапамогай хабару і лёгка схаваюць злоўжыванні, карыстаючыся тым, што наглядчык не ведае габрэйскіх моваў.

З Журнала можна зрабіць выснову, што галоўнай мэтай як заканатворцы для Маісея Гурвіча з'яўлялася «абрусенне» габрэяў, і для яе дасягнення ён абіраў бюракратычны шлях. Прамоўца прапанаваў стварыць у кожным горадзе спецыяльную кантралюючую структуру, менавіта Камісію з «добранадзейных абруселых купцоў-габрэяў», якая б назірала за дзейнасцю чыноўніка гарадскога кіравання, адказнага за нагляд над габрэйскай суполкай. На рэгулярных сходах яны павінны былі абмяркоўваць ход справаў і раіцца пра *«меры па скасаванню замкнёнасці габрэйскага жыцця… Такім чынам справа абрусення габрэяў набыла б за кароткі час самы шырокі маштаб»*. Ізноў ўсю адказнасць за нягоды габрэйскага жыцця Гурвіч ускладаў на сваіх аднаверцаў: *«Прычыны анамальнага габрэйскага жыцця зыходзяць больш з талмудычных патрабаванняў, чым з заканадаўчых абмежаванняў для габрэяў»*[23].

Маісей Гурвіч як паслядоўны прыхільнік ліквідацыі габрэйскай

адасобленасці выступаў супраць спецыяльных падаткаў з габрэяў (напрыклад, «скрыначнага збору»), выказваўся за асабістае выкананне габрэямі рэкруцкай павіннасці і забарону ставіць замест сябе ахвотніка з бедных габрэяў альбо хрысціян. «*Было б грахом дапускаць, каб хрысціяне хадзілі ў салдаты за кашэрных хлопцаў, якія вывучаюць талмудычныя спрэчкі пра тры рады жаніцьбы, скасаванне шлюбу і будаванне кучак*»[24].

Галоўным злом Маісей Гурвіч лічыў высокі аўтарытэт Талмуда: «*Пакуль габрэі тонуць у змроку Талмуда, не можа быць і гаворкі ні пра земляробства, ні пра мануфактуру. Незлічоная колькасць талмудычных абрадаў, забаронаў і абмежаванняў прымушае габрэяў кідацца толькі да такіх заняткаў, якія даюць шмат вольнага часу*». У наступных яго словах гучыць і пафас неафіта, і палымяная вера ў моц асветы, якой ён прысвяціў сваё жыццё: «*Толькі тады габрэі будуць жыць жыццём, карысным для сябе і нашай айчыны, калі мы шляхам выхавання ў пачатковых вучылішчах разгонім талмудычны змрок, разаб'ем цяжкія ланцугі на руках і нагах няшчасных пакутнікаў, прагонім азіятызм і дадзім ім падыхаць свежым паветрам хрысціянскай і свабоднай Еўропы*»[25].

Напэўна, М. Гурвіч з лёгкім сэрцам падпісваў пратакол, у якім сябры Камісіі, разглядаючы пытанне, ці павінны яго аднаверцы, складаючы юрыдычныя дакументы, пазначаць, што яны габрэі, прыйшлі да высновы, што гэта як знак іх ізаляванасці і асаблівага статуса, дапускаць нельга. «*Найважнейшым намаганнем ураду павінна быць абагульненне і зліццё ўсіх асобных плямёнаў, якія ўвайшлі ў склад Імперыі з пяршынствуючым вялікім племенем рускім. Пры такім стане было б дзіўна дапускаць думку, каб габрэі, якія жывуць у Расіі, маглі б складаць асобную нацыянальнасць альбо стаць кім-небудзь іншым акрамя як рускімі не толькі па знешнасці, а але і ўнутрана… Урад наш пры поўнай верацярпімасці ніколі не забароніць ім спавядаць рэлігію сваіх бацькоў*»[26]. Існаванне прававых абмежаванняў для габрэяў сябры Камісіі тлумачылі не сутнасцю іудаізму як асобнай рэлігіі, а наяўнасцю забабонаў у вусным законе, у Талмудзе.

Меркаванні М. Гурвіча не заўсёды супадалі з думкамі іншых сяброў Камісіі, што адлюстроўвалася ў яе пастановах. Генерал-гу-

бернатар Канстанцін фон Каўфман таксама калі-некалі ўступаў у віртуальную дыскусію з Гурвічам. Напрыклад, у пратаколе, дзе былі запісаны словы апошняга пра абавязковае зліццё габрэяў з хрысціянамі ў адно грамадства, але з умовай, што урад аб'явіць усе талмудычныя запаветы па-за абаронай дзяржаўных законаў, фон Каўфман раздражнёна пазначыў чырвоным алоўкам: «*Гэта глупства!*». Ён меў на ўвазе, што дзяржаўныя законы і пастановы Талмуда і так заўсёды існавалі незалежна адны ад другіх. Аднак гэтая крытыка нічога не мяняла ў становішчы М. Гурвіча. Некалькі яго дакладаў у Камісіі выйшлі ў выглядзе брашур і артыкулаў.

Кіраўніцтва было задаволена службовай дзейнасцю і напрамкам думак М. Гурвіча. Пра гэта сведчыць шчодрае прэміраванне настаўніка Віленскага рабінскага вучылішча, які толькі 23 снежня 1866 г. «*за отлично-усердную службу*» атрымаў 120 руб., а ўжо 31 снежня 1866 г. яму ізноў была выпісана аднаразовая дапамога ў памеры 100 руб.[27] 15 лютага 1868 г. здарылася неверагоднае. Пасля дакладу Міністэрства народнай асветы Маісей Гурвіч «*у знак асаблівай манаршай міласці, па-за правіламі ўзведзены ў чын калежскага рэгістратара са старшынствам з правам на пенсію*»[28]. Яму залічылі за службу па Міністэрству асветы працу настаўніка і наглядчыка габрэйскіх вучэльняў. Цяпер М. Гурвіч атрымліваў ужо 460 рублёў за год.

За Маісеем Гурвічам замацавалася рэпутацыя эксперта па габрэйскаму пытанню, таму адразу пасля таго, як скончыла працаваць адна Камісія па габрэйскай рэформе, яго ўключылі ў склад другой – Віленскай камісіі аб пахавальных брацтвах (травень 1868 г.). Справа пачалася з публікацыі ў «Віленскім весніку» вялікага сенсацыйнага артыкула «Габрэйскія брацтвы». У ім распавядалася пра адкрыццё чарговых «габрэйскіх цемрашальстваў». Габрэйскія брацтвы «*існуюць ва ўсіх гарадах і мястэчках мяжы аселасці, дазваляюць сабе злоўжыванні, выклікаюць нараканні і абурэнне народа. Старшыні ўціскаюць асірацелыя сямействы адвольным прызначэннем кошту пахавання, так што кошт гэты калі-некалі дасягае некалькіх тысяч рублёў. Памерлыя хаваюцца амаль заўсёды ў сам дзень смерці, і дзеля гэтага пасведчанні аб смерці выдаюцца старшынямі заднімі датамі*»[29].

Дзеля расследавання была створаная Камісія, куды акрамя настаўніка рабінскага вучылішча М. Гурвіча ўвайшлі чыноўнік для асаблівых даручэнняў пры генерал-губернатары Дамантовіч, цэнзар габрэйскіх кніг Якаў Брафман і стацкі саветнік Спаскі (старшыня). Плён працы Камісіі – статыстыка колькасці габрэйскіх могілак і рабінаў у гарадах і мястэчках «Паўночна-Заходняга краю» і справаздача, дзе чыноўнікі фактычна прызналі сваю поўную бездапаможнасць у справе кантролю над габрэйскімі пахавальнымі кнігамі: «*Присмотревшись ближе к книгам и счетам [Виленского – В. С.] правления за 1867 г., нетрудно убедиться, что они более приспособлены к затмению, чем к разъяснению еврейских дел: умершие записываются за весьма незначительным исключением без фамилий, происхождения и проч. […] Одним словом, книги и счета правления так составлены, чтобы концы всегда были спрятаны и контроль невозможен*»[30].

Камісія прыйшла да высновы, што пахавальныя брацтвы з'яўляюцца цяжкай спадчынай «польскіх часоў» і насамрэч з'яўляюцца зброяй для звядзення парахункаў паміж габрэйскімі сем'ямі. Яна ж рэкамендавала правесці інвентарызацыю могілак, падзяліўшы іх на кавалкі адпаведна прэстыжнасці, і за атрыманне зямлі ў канкрэтным сектары браць пэўную плату. Таксама прапанавалася ўвесці для пахавальных брацтваў шнуравыя кнігі, куды б занатоўваліся прыбыткі і кантраляваць вядзенне дакументацыі[31].

Толькі выканаўшы місію па даследаванню злаўжыванняў пахавальных брацтваў, наш герой 19 жніўня 1868 г. прадпісаннем кіраўніка «Паўночна-Заходняга краю» быў уведзены ў склад пераўтворанай Камісіі па абмеркаванню габрэйскага пытання пры Упраўленні генерал-губернатара.

Трэба адзначыць, што летам 1868 г. адбылася важная падзея, якая чарговы раз змяніла лёс сям'і Гурвічаў. Не жадаючы спыняцца на адных толькі дэкларацыях пра адсутнасць асобнай габрэйскай нацыі ды неабходнасць «абрусення» габрэяў, Маісей Гурвіч 6 чэрвеня 1868 г. звярнуўся да Ковенскага праваслаўнага епіскапа з прашэннем аб хрышчэнні. 9 жніўня адбылася ўрачыстая цырымонія, пасля якой з Мікалаеўскага кафедральнага сабора Вільні выйшаў праваслаўны чалавек 33-гадовы Мікалай Пятровіч Гур'еў.

Гэта быў знак поўнага разрыву з габрэйскім светам, для якога перастаў існаваць Маісей Гурвіч. Як вядома, прыхільнікі іудаізму вельмі жорстка ставяцца да рэнегатаў. З імі перапыняюцца ўсе сацыяльныя сувязі, мужа альбо жонку, якія застаюцца габрэямі, сям'я заахвочвае да скасавання шлюбу, хаця заканадаўству Расійскай імперыі такі саюз не супярэчыў (дзеці павінны былі выхоўвацца ў хрысціянскай веры). Калі-некалі ў габрэйскіх сем'ях па выхрэсту нават чыталі памінальную малітву кадзіш. Прыняцце іншай веры азначала смерць габрэйскай душы. Такі ўчынак выклікаў не толькі сум, бо чалавек назаўсёды паміраў для сваіх былых адзінаверцаў, але таксама быў ганьбай для родзічаў.

Але ў выпадку з Гур'евымі-Гурвічамі распаду сям'і не адбылося. Жонка і дзеці пайшлі ўслед за бацькам. 17 лістапада 1868 г. адбылося хрышчэнне Вольгі Маісееўны Гурвіч і чатырох іх дзяцей. Цырымонія праходзіла з вялікай помпай у Санкт-Пецярбурзе, дзе на той момант у чыне генерал-ад'ютанта пры двары служыў былы Віленскі генерал-губернатар фон Каўфман, які пратэжыраваў Гурвіча апошнія два гады. Хрышчэнне адбылося ў дварцовай царкве Мікалаеўскага палаца, што дэманстравала важны сэнс падзеі, пэўнага доказу вернасці палітыкі «па перавыхаванню і цывілізаванню габрэяў».

Пра палітычны сэнс, кажа і тое, што хроснымі бацькамі сталі Канстанцін Каўфман і Яе Імператарская Высокасць вялікая княгіня Аляксандра Пятроўна, цётка Аляксандра II. У гонар пераемнікаў былая Вольга Маісееўна ўзяла імя Аляксандра Канстанцінаўна. Старэйшым дзецям, 11-гадовай дачцы і 10-гадоваму сыну таксама змянілі імёны. Дар'я стала Кацярынай, а Іосіф – Мікалаем. Малодшым пакінулі іх імёны – Аляксандр і Марыя[32].

Высакародныя хросныя працягвалі дапамагаць сям'і Гур'евых. Старэйшую дачку Кацярыну Гур'еву памясцілі ў сталічны інстытут імя прынца Альдэнбургскага, які славутая філантропка вялікая княгіня Аляксандра Пятроўна заснавала ў гонар свайго бацькі. Сын Мікалай паступіў у 3-ю санкт-пецярбургскую гімназію. Астатнія сямейнікі вярнуліся на радзіму. Мікалай Пятровіч Гур'еў 9 верасня 1869 г. атрымаў пасаду наглядчыка Люцынскага павятовага вучылішча. За тыдзень да гэтага ён здаў

экзамен на званне настаўніка рускай мовы[33]. Далейшы яго лёс невядомы.

Біяграфія гарадзенскага настаўніка Маісея Сямёнавіча Гурвіча – яскравы прыклад жыццёвага шляху прадстаўніка аднаго са шматлікіх у гісторыі Расійскай імперыі «страчаных пакаленняў». «*Людзі новага пакалення, не фанатыкі*»[34], – так з сімпатыяй называлі іх урадавыя чыноўнікі сярэдзіны XIX ст.

Аналізуючы дзейнасць гэтай плеяды «рэвалюцыянераў побыту», Генрых Сліозберг абвінавачваў іх у тым, што яны не змаглі стварыць сувязь паміж асветай і габрэйствам. У выніку з традыцыйнага жыцця вырываліся адзінкі, якія атрымалі «агульную» адукацыю. Яны спадзяваліся, што іх новае жыццё будзе добрым прыкладам для габрэйскіх мас, якія дабраахвотна зробяць выбар на карысць акультурацыі і адмовяцца ад замкнёнасці вызначаных Талмудам канонаў паўсядзённага жыцця. Але атрымалася па-іншаму. Часцей гэтыя «рэвалюцыянеры» ператвараліся ў рэнегатаў[35]. Габрэйскія асветнікі не атрымалі падтрымкі ад габрэйскіх мас, таму іх пратэст супраць састарэлых правілаў прывёў да выдалення саміх наватараў з габрэйскага грамадства, традыцыйны лад жыцця якога яны імкнуліся змяніць. Не дзіўна, што не пачутыя, маладыя радыкалы завяршалі свой адыход ад габрэйства прыняццем хрысціянскай веры. У выніку маладая габрэйская інтэлігенцыя часта ператваралася ў анацыянальную.

---

[1] Maurach M. Russische Judenpolitik. Berlin: Deutscher Verlag, 1939. 440 s.

[2] Eisenbach A. Emansypacja żydów na źemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim. Warszawa: PIW, 1988. S. 48.

[3] Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (далей – ЛДГА). Ф. 577, воп. 1, адз. з. 8. Арк. 113.

[4] Нацыянальны гістарычны архіў (далей – НГАБ) у Мінску. Ф. 1430, воп. 1, адз. з. 9519. Арк. 2; НГАБ у Гародні. Ф. 1, воп. 3, адз. з. 1934. Арк. 2 адв.–3.

[5] Дубнов С. М. Всеобщая история еврейского народа: в 5 т. СПб., 1914. Т. 5. Новейшая история еврейского народа (1789–1881). С. 376.

[6] Мужчыны і хлопцы, згодна з габрэйскай традыцыяй, не павінны здымаць у памяшканні галаўныя ўборы.

[7] Тора як і ўвесь ТаНаХ напісанаz на іўрыце, і пераклад яе на нямецкую мову

быў зроблены ў канцы XVIII ст. у Нямеччыне ідэолагам руху Гаскала Маісеям Мендэльсонам. Артадоксы лічылі яго бязбожным і ерэтычным.

[8] Кандель Ф. Очерки времён и событий из истории российских евреев: в 3 ч. Иерусалим: Тарбут, 1990. С. 163.

[9] Раввинские училища в России // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона [Электронны рэсурс]. 2012. Рэжым доступу: http://ru.wikisource.org/wiki. Дата доступу 13.10.2014.

[10] ЛДГА. Ф. 577, воп. 1, адз. з. 25. Арк. 16.

[11] Хроника // Журнал Министерства народного просвещения. 1863. № 7 (июль). С. 23; Хроника // Журнал Министерства народного просвещения. 1865. № 4 (апрель). С. 27.

[12] ЛДГА. Ф. 577, воп. 1, адз. з. 25, арк. 16 адв.–17.

[13] Тамсама. Арк. 5 адв.-6.

[14] Бендетсон Н. Русско-еврейские училища в местечках // Рассвет. 1880. 28 августа. С. 1377.

[15] Бендетсон Н. Благотворительные учреждения вообще, больница, приют и талмуд-тора в частности // Рассвет. 1880. № 41. С. 1611.

[16] ЛДГА. Ф. 577, воп. 1, адз. з. 25. Арк. 17 адв.

[17] Гурвич М. Еврейский вопрос в действительном его виде // Виленский вестник. 1866. №№ 164, 166, 171, 174, 192.

[18] Маскіл – прыхільнік габрэйскага асветніцкага руху.

[19] ЛДГА. Ф. 577, воп. 1, адз. з. 8. Арк. 113.

[20] Журнал Министерства народного просвещения. 1865. Апрель. С. 16.

[21] ЛДГА. Ф. 378. Агульны аддзел. 1869 г., адз. з. 40. Арк. 111–113.

[22] Тамсама. Арк. 118 адв.

[23] Тамсама. Арк. 127 адв. -128.

[24] Тамсама. А. 142 (Кашэрны – дазволены ў ежу, у пераносным сэнсе – правільны, святы; кучкі – скажонае «кущи» – часовыя буданы, у якіх спажываюць ежу падчас свята Сукот).

[25] Тамсама. Арк. 147–148.

[26] Тамсама. Арк. 202 адв.

[27] ЛДГА. Ф. 577, воп. 1, адз.з. 25. Арк. 5 аб.–6.

[28] Тамсама. Арк. 38 адв.

[29] Еврейские братства // Виленский вестник. 1867. 21 ноября. С. 1.

[30] ЛДГА. Ф. 378. Агульны аддзел. 1867 г., адз. з. 1728. Арк. 15–15 адв.

[31] Тамсама. Арк. 16 адв.

[32] Тамсама. Арк. 21.

[33] Тамсама. Арк. 38 адв.

[34] Тамсама. Арк. 15.

[35] Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней // Евреи в России: XIX век; ред. В. Е. Кельнер. М.: Новое литературное обозрение, 2000. С. 314.

Аэлита Амбралевичюте,
PhD (Вильнюс)

Нелегальные коммерческие практики виленского купечества в 1824–1862 гг.[1]

Изучение становления виленского купечества и экономической деятельности сословия в 1824–1862 гг. обязывает исследователя обратить внимание на социокультурные, социополитические и социоэкономические процессы, в которых отразились изменения и трансформация общества. Следует заметить, что в этих процессах немаловажную роль сыграло создание законодательной базы. Законы, регулировавшие предпринимательскую деятельность, и контроль над их выполнением влияли на формирование купеческого сословия, на развитие предпринимательства в целом, косвенно воздействовали на выбор сферы деятельности купцов, и, возможно, на их креативность и формы поведения.

В таком контексте важным объектом изучения становится *Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний*, изданное 14 ноября 1824 г. Принятые изменения должны были привлечь в гильдии креативных, занимающихся коммерцией людей, повысить доход казны, и главное – создать благоприятные условия для образования среднего класса. Однако слегка измененная система разделения купцов на гильдии, от которых зависела величина налогов, вид и даже сфера деятельности, по-прежнему блокировала самостоятельный выбор формы коммерции, тем самым вынуждая купечество искать альтернативные пути.

Дополнительное постановление 1824 г. действовало вплоть до его изменения 1 января 1863 г., когда *Постановлением о пошлинах за право торговли и других промыслов* были внесены существенные поправки в законы, регулирующие коммерческую деятельность. В частности, была сокращена одна из гильдий, торговля разделена на три разряда (оптовую, розничною и мелочную), кото-

рые более строго определили сферы деятельности предпринимательских слоев, уменьшая возможности нелегальной деятельности купечества.

Следует заметить, что исследование создания экономической институциональной системы на макроуровне было бы не полным без контекста ее практического применения. Так же будет неполным исследование отдельных статей закона на микроуровне без контекста их практического действия. Соответственно, изучая действие законов Российской империи, их влияние на экономическое развитие и формирование предпринимательского слоя, важно наблюдать реакцию предпринимателей на вводимые новшества, обращать внимание на то, как законы воспринимались самими предпринимателями.

Иными словами, применяя терминологию Дугласа С. Норта, важно проследить, как на основе формальных правил создаются различные неформальные ограничения поведения[2], которые в свою очередь модифицируют формальные правила и распространяют их действие на различные сферы[3].

В данной статье, рассматривая действие законов Российской империи и их распространение на захваченных территориях с устоявшейся правовой системой через призму взаимодействия *формальных правил и неформальных ограничений поведения*, будет анализироваться формирование нелегальных практик (или нелегальной деятельности) коммерсантов на территории Виленской, Гродненской и Ковенской губерний. Объектом исследования стало виленское купечество, как наиболее яркая группа коммерсантов названных губерний в 1824–1862 гг.

Основным источником для решения выдвинутой проблемы являются протоколы проверок купеческих предприятий, жалобы купцов и другие документы, отражающие экономическую деятельность сословия, хранящиеся в Литовском государственном историческом архиве (Lietuvos valstybės istorijos archyvas). Также немаловажным источником в изучении данного вопроса является *Полное собрание законов Российской империи* (Собрание 1, Санкт-Петербург, 1824 г., Собрание 2, Санкт-Петербург, 1830 г., Собрание 3, Санкт-Петербург, 1886–1898 гг.).

В законодательном праве Российской империи до 1863 г. существовали три купеческие гильдии, а потом остались только две[4]. Разделение купцов на гильдии зависело от объявляемого *по совести* капитала, который с 1807 г. составлял: первой гильдии – 50 000 руб., второй – 20 000 руб., третьей – 8000 руб. В 1839 г. размеры гильдейских капиталов были переведены на серебро (1:3,5), соответственно – 15 000, 6000 и 2400 руб. В 1861 г. размер объявляемого капитала второй гильдии был увеличен до 7500 руб. и до 2750 руб. – третьей[5]. Налоги считались от суммы объявляемого капитала: в 1824 г. купеческие налоги по первой гильдии составляли 2200 руб., по второй – 800 руб., по третьей – 220 рублей (и 132 руб. в льготных губерниях)[6].

В 1839 г. был введен географический коэффициент, а суммы налогов также переведены на серебро. В результате без других налогов купец первой гильдии за свидетельство платил 660 руб. (евреи – 540 руб.), второй гильдии – 264 рубля. Купцы третьей гильдии, в зависимости от местности платили 66 руб. – в столицах, портовых городах и губернских городах, в других городах и местечках – 43 руб., в льготных – 34 руб. Еще был добавлен 0,25% сбор с купеческих капиталов на общие губернские повинности и особый налог на вспомогательный капитал. Также полагалось выкупать особые билеты на предприятия, если их число по одному свидетельству было больше трех (стоимость билета по первым двум гильдиям и крестьянским свидетельствам двух первых разрядов в столицах – 30 руб., в остальных городах – 23 руб., по третьей гильдии или крестьянскому свидетельству третьего разряда: в столицах – 23 руб., в остальных городах – 15 руб.[7] Именным Высочайшим указом от 30 декабря 1861 г. был изменен размер налогов. Цена свидетельства первой гильдии уменьшалась до 600 руб. (для евреев осталась прежней – 540 руб.), второй гильдии – была поднята до 300 руб., третьей – до 150 руб.[8]

До 1863 г. купцам первой гильдии разрешалось заниматься внутренней и заграничной оптовой и розничной торговлей, импортировать и экспортировать товары, содержать фабрики и заводы (кроме винокуренных), иметь собственные корабли и речные суда, неограниченное число промышленных заведений, магазинов, ла-

вок, заниматься финансовыми операциями, учетом векселей, банкирскими делами, содержать страховые конторы, заниматься казенными подрядами и откупами, заключать частные контракты на неограниченную сумму, заниматься розничной торговлей в городе, где были приписаны и в другом городе, выбрав свидетельство купца третьей гильдии.

Купцам второй гильдии разрешалось заниматься теми же делами, но с ограничениями: производить оптовую и розничную внутреннюю и заграничную торговлю (сумма годового оборота последней не должна превышать 300 000 руб., за один раз ввозя товар на сумму не превышающую 50 000 руб.), входить в казенные подряды и откупа, заключать частные контракты на сумму до 50 000 руб. Одновременно запрещалось содержать страховые конторы и банкирские дома.

Купцу третьей гильдии разрешалась розничная торговля в городе и уезде местным и импортным товаром, «*купленным от Российских купцов первых двух гильдий и от крестьян, торгующих по свидетельствам первых двух родов*», содержать только определенные фабрики и заводы (кожевенные, воскобелильные, свечные, салотопильные, маслобойные, поташные, селитряные, табачные, кирпичные, горшечные, гончарные, лесопильные, дегтярные и некоторые другие) с числом работников, не превышающем 32 чел. Также разрешалось содержать корабли для перевозки товаров купцов первых двух гильдий, малые речные суда для собственных перевозок внутри империи, содержать питейные дома и портерные лавки, магазины, трактирные заведения, ренсковые погреба, постоялые дворы, торговые бани и др. торговые заведения, число которых не должно было превышать трех (за остальные купец третей гильдии был обязан платить пошлины в размере 50 руб., а в обеих столицах – по 75 руб.), закупать товар внутреннего производства в уезде, где выкуплено свидетельство и на ярмарках и торговать им на рынках и пристанях близлежащих уездов, вступать в подряды и откупа, заключать частные сделки на сумму, не превышающую 20 000 рублей[9].

Иными словами предпринимательская деятельность купечества первой гильдии не ограничивалась ни в плане выбора формы

деятельности, ни в плане оборотов капитала. Вторая гильдия была несколько ущемлена в выборе деятельности, также ограничивался годовой оборот капитала по некоторым статьям, а третья, как стартовая площадка для передвижения вверх по коммерческой лестнице – удостоилась лишь малой толики дозволенного купцам первых двух гильдий.

Купеческие гильдии также давали право на получение различных социальных привилегий. Так, к купцам первой и второй гильдии не применялось телесное наказание, разрешалось ездить в карете. Купцы всех гильдий освобождались от рекрутской повинности (с 1807 г. была снята и особая плата за рекрутскую повинность), от подушной подати. Купцам первой гильдии было даровано право приезжать к императорскому двору, носить шпагу (при русской одежде – саблю), мундир той губернии, где купец был записан, ездить в карете запряженной четверкой лошадей. Купцы, занимавшиеся только оптовой торговлей или крупными финансовыми операциями, назывались *негоциантами*, занимавшиеся только банковскими операциями – *банкирами*. Купцы избирались в органы местного самоуправления и в торговые депутации[10].

За важные заслуги перед государством лица купеческого звания награждались медалями и орденами[11]. Законами 1800 и 1810 гг. купцы первой гильдии, состоявшие в ней не менее 12 лет, за особые заслуги в области торговли могли быть удостоены звания Коммерции Советников, а за отличия по мануфактурной промышленности – звания Мануфактур Советников[12]. С 10 апреля 1832 г. по манифесту Николая I, купцам была предоставлена возможность добиваться звания почетного гражданина. До 1863 г. звания почетного гражданина удостаивались лица, пробывшие в первой гильдии не менее 10 лет, во второй – не менее 20 лет. Почетный гражданин сохранял те же основные привилегии, как и купец. Это звание не зависело от успехов коммерческой деятельности и передавалось по наследству, давало право называться «Ваше благородие»[13].

Таким образом, различными стимулами и ограничениями правительство пыталось привлечь в купечество как можно больше предприимчивых людей. Однако разделение крупного предпри-

нимательства по гильдиям (а всей предпринимательской деятельности по категориям) в зависимости от суммы объявляемого *по совести* капитала, от которого, в свою очередь, зависели направление и возможные обороты коммерческой деятельности, размер налогов и социальные привилегии, ограничивало не только самостоятельный выбор вида деятельности, но и связывало социальный статус купца с размером коммерческой деятельности.

На продажу государством (по высокой цене) социальных привилегий и права выбора вида коммерческой деятельности купечество отреагировало с присущим коммерческим слоям прагматизмом. Так, мелкие и средние предприниматели, которые были не в состоянии платить высокие купеческие налоги (возможно не имеющие достаточно капитала для записи в гильдии) или же не желавшие платить налоги, не уменьшая оборотов и вида деятельности, занимались мелочной торговлей по мещанскому свидетельству. Вот как сложившеюся ситуацию прокомментировал автор ***Исторического очерка обложения налогов***: «*До тех пор, пока гильдейская подать была незначительна, именно до 1812 г., когда она составляла 1,5%, вышеизложенные неудобства были мало ощутимы, ибо для приобретения разных почестей и личных преимуществ и для избежания рекрутской повинности многие из мещан записывались в 3-ю гильдию. Но когда гильдейская подать возвысилась, и купечество увидело, что оно должно платить ее за такие права, которыми пользовались и лица других сословий, обложенные несравненно меньшей повинностью, то значительность платежа заставила около половины купцов перейти в мещане. И действительно, между податями купцов третьей гильдии и мещан не существовало никакой соразмерности, так что во многих уездных городах торговцам вовсе не было надобности уплачивать повинности по трем гильдиям*»[14].

Тот же автор дал оценку действиям купцов и форме их поведения: «*Во избежание убытков, тягость гильдейских повинностей побуждала купечество выдумывать разного рода неблагоприятные извороты. Между прочим, пользуясь постановлениями, допускавшими родственников из купцов торговать общим капиталом, многие [не только] из ближних, но и дальних родственников,*

а иногда даже и посторонние между собою люди числились в одном семейном капитале, производя торговлю порознь»[15].

Из этих заметок видно, что купечество в поисках альтернативных решений стало применять нелегальные практики, но не вопреки законодательству, а используя его прорехи. Замечено, что с годами эти практики не уменьшались, а приобретали все больший размах, становясь более изощренными и квалифицированными.

Так, статья закона, направленная на развитие крупного бизнеса, запрещающая купцам второй и третей гильдий заниматься импортом товаров, должна была заинтересовать купцов последних двух гильдий записываться в первую гильдию, но вместо этого спровоцировала обратную реакцию. Купцы этих гильдий, как и предприниматели других категорий, стали нелегально ввозить товар. По словам тогдашнего министра финансов Егора Канкрина (1823–1844), купцы второй гильдии *должны были прибегать к торговле заграничной, запрещенной им, посредством разных подлогов, и позволять противозаконные средства, дабы только иметь возможность употреблять в торговые обороты умеренные капиталы свои*[16].

Если вопрос о нелегальном импорте товаров рассматривался на уровне кабинета министра финансов, то очевидно, что размер нелегальной деятельности купечества достиг такого масштаба, когда правительству было целесообразнее легализовать инициированные практики, чем остановить их.

Однако, в 1824 г. право заниматься импортом товаров получили только купцы второй гильдии. За купцами третьей гильдии сохранялось лишь право продажи импортных товаров, приобретенных у купцов первых двух гильдий[17]. Ни мещане, ни развозчики/разносчики, ни тем более крестьяне не получили ни права импорта, ни разрешения торговать импортным товаром.

Таким образом, предпринимательство более низких категорий не было допущено к импорту товаров, который по-прежнему оставался приоритетом крупного бизнеса. Видимо подобными стимулами и привилегиями, государство не только оказывало знаки внимания купечеству, выделяя его, но и пыталось поощрять

развитие крупного бизнеса, стремясь вывести из тени обладателей крупного капитала.

Однако мелкий и средний бизнес продолжал нелегально ввозить товар, особенно в приграничных регионах**.** Это хорошо видно из жалобы Лиепайского купца министру коммерции: «*[...] привозить товары дозволено только купцам первой гильдии, а на самом деле большинство Курляндских и Литовских купцов записанных в третью гильдию, в которую также переписываются и купцы первой гильдии, без препятствий ввозят заграничный товар, содержат магазины и лавки. Даже люди низкого звания, незнающие ни грамоты, ни арифметики, напрямую сотрудничают с иностранцами, тайно ввозят товар из Пруссии и таким образом, наносят ущерб казне и местному производству*»[18].

С одной стороны, разрешение купцам второй гильдии ввозить товар было одной из немногих акций государства по легитимации нелегальных практик, когда государство готовое на компромисс, на основе *неформальных норм* создавало *формальные правила*. С другой стороны, строгое разграничение не только выбора деятельности, но даже предметов торговли в зависимости от заплаченных в казну налогов, лишало возможности мелких торговцев заниматься более прибыльной деятельностью – торговать более востребованными импортными товарами.

К тому же, несмотря на существующую в законодательстве, казалось бы, строгую категоризацию товаров[19] и установленный контроль за соблюдением правил торговли, мелкие предприниматели без особых преград торговали импортными товарами под видом товаров собственного производства. Еще в 1835 г. служащий Гониондзской таможни предоставил Виленской Купеческой избе список товаров, «*место производства которых*, – по его словам, – *без специальной проверки было невозможно установить*»[20]. Ситуация ничуть не изменилась и по истечении 13 лет. В 1848 г. Департамент мануфактур и внутренней торговли обратил внимание на то, что категории товаров определены неточно, некоторые вообще не упоминались или были обобщены (например, «*всякого рода земледельческие орудия*, *домашняя утварь*)»[21].

Неопределенность категорий товаров оставляла возможность

мелким торговцам торговать импортными товарами, выдавая их за товары своего производства или производства местных фабрик. Таким образом, уменьшалась степень риска быть изобличенными в нарушении правил торговли, и, как результат, с каждым годом росло число мелких торговцев, торговавших импортными товарами.

Картину нелегальных практик дополняют сохранившиеся документы проверок торговых предприятий. Создается впечатление, что дебаты по поводу улучшения надзора за правонарушениями в области торговли безрезультатно велись не один десяток лет. В донесении Департамента мануфактур и внутренней торговли в 1848 г. сообщалось, что «*[...] нередко происходят не только разные недоразумения и затруднения по внутренней торговле, но даже и злоупотребления и подрыв купечества, платящего в казну гильдейские повинности и в ущерб Государственных доходов*»[22].

Как пример таких злоупотреблений, в документе приводилась торговля апельсинами, лимонами, яблоками и другими фруктами, которые, «*как иностранные, разрешенные к продаже только купцам, продавались везде мещанами и крестьянами не только в лавках, но и в разноску, сколько по принятому издавна в торговле обычаю, столько и потому, что яблоки, ранеты и другие иноземные фрукты с трудом различаются от отечественных*»[23].

Для устранения подобного рода нарушений, Департамент обязал Виленскую думу установить размер мелочной торговли и более точно определить категории товаров, «*которые могут продавать мещане и крестьяне в городах и селениях, установленным для сего в законах порядком*»[24]. Машина проверок заработала, изобличая и налагая штрафы за нарушения правил торговли, но ожидаемых результатов не последовало.

Между тем модернизация производства и улучшение качества изделий к середине XIX в. столкнули чиновников с новой дилеммой, затрудняющей идентификацию товаров. «*В продолжение столь долгого времени*, – говорилось в рапорте Виленской думы 1854 г., – *мануфактурные фабрики усовершенствовались в своих изделиях, привели таковые в надлежащую прочность и доброту так, что выделываемые тогда купеческие товары свойственно*

нынче отнести лишь к мещанской торговле, ибо на место таковых для купеческой торговли появились уже таковые лучшей отделки и добросовестнее»[25]. Неопределенность категорий товаров и дальше позволяла, не записываясь в гильдии торговать недозволенным по категории товаром. В свою очередь администрация тщетно вела борьбу с этой формой нарушений.

Еще в 1846 г., планируя проверку торговли, Губернское правление со стороны Казенной палаты поручило назначенному чиновнику *«в особенности обращать ближайшее внимание кроме общей поверки торговли, стараясь сообразить и открыть, не производиться ли в мещанских лавках торга купеческого, а в купеческих, несообразного с гильдиею, в коей записаны»*[26].

Видимо эти нарушения было крайне затруднительно установить, а купцы, скорее всего, были готовы к ежегодно происходящим, так называемым, «*генеральным поверкам торговли*», которые должны были производиться в одно и то же время. В Вильно с 1 февраля по 23 апреля, т. е. до начала ежегодной Георгиевской ярмарки, которая проходила с 23 апреля по 15/23 мая. Однако по сохранившимся данным отдельных годов, из-за неорганизованности Торговой депутации, проверки начинались с опозданием как минимум на неделю и к сроку чаще всего не заканчивались[27], а тот факт, что проверяющим лицам советовалось производить «*внезапные обыски*»[28], говорит об осведомленности и готовности купцов к проверкам.

Возможно, на время проверок вместо нелегально работающих в магазинах приказчиков находились члены семей, состоящие в одном семейном капитале. Также на время проверок купцы могли закрывать лавочки, на которые не были выкуплены билеты, а мелкие торговцы могли убирать с прилавков «лишний» товар и т. д.

Из отчетов проверки 1846–1847, 1850, 1852 гг. видно, что самой распространенной формой нарушений было отсутствие свидетельств приказчика (штраф 30 руб.), отсутствие клейма на весах (штраф 10 руб.), прикрытие своим лавочным билетом, доверенностью или свидетельством приказчика лавочной торговли другого лица (штраф 132 руб.)[29], выдача свидетельства приказчика самостоятельно торгующему лицу[30]. Купцы-евреи, вопреки предписани-

ям Думы, «*бумаги и книги о торговле*» вели «*по большей части на еврейском языке*»[31], т. е. на языке, не понятном чиновникам, а данные 1852 г. свидетельствуют, что во многих купеческих магазинах купеческие книги вообще отсутствовали[32]. Видимо, таким образом предприниматели ограждали себя от «*внезапных обысков*».

Владельцы трактирных заведений, торговых бань, гостиниц, кофе и харчевен, кондитерских и постоялых домов регулярно избегали записи в гильдии[33]. Изворотливость коммерсантов была разнообразна и весьма изобретательна. Так, Антон Рац, несогласный со штрафом за нелегальное содержание бильярда, подал прошение об его отмене, объясняя, что бильярд в помещении его заведения находился не для игры, а был оставлен ему «*в залог в обеспечении исправного возврата одолженных денег одному еврею*»[34]. Другой коммерсант, некто Фридрих Венгеров отсутствие разрешения на бильярдный стол объяснил следующим образом: «*[...] нуждался в покупке бильярда для своего друга, о чем узнал дворянин Маевский, который имел бильярд для продажи, привез таковой к нему, к Венгерову, и оставил на три дня для пробы, между тем на другой день, прибыли к нему торговые депутаты и, найдя бильярд без узаконенного на то свидетельства, заключили о сем акт, не принимая от него никаких объяснений, а потому он, разобрав бильярд, возвратил его владельцу*»[35].

Однако не должно сложиться мнение, будто бы купечество всячески избегало или отказывалось подчиняться законам Российской империи. Нельзя забывать, что до 1840 г. действие Статута Великого Княжества Литовского не было отменено, да и после его отмены, еще долгие годы купцы ссылались на Статут. Например, в донесении Министра финансов Думе говорилось: «*Несмотря на замену прежнего Магдебургского права, которым г. Вильно пользовался до 1840 г., Сводом законов Российской империи, торговая часть в г. Вильне, вопреки стараниям местного начальства до сих пор еще не вполне согласуется с настоящими правилами, сбиваясь на старые обычаи [...]*»[36].

Видимо, путаница в законодательстве, неопределенность статей закона, определяющих виды деятельности в зависимости от предпринимательских категорий при недостаточно строгом кон-

троле, некомпетентность, нередко и бессилие чиновников, с одной стороны, и возможность получения бóльших прибылей и большие шансы уклониться от ответственности, с другой стороны, формировали такую форму поведения предпринимателей, при которой не считалось зазорным обходить закон: купцы записывались в более низкие предпринимательские категории, выкупали только часть положенных документов (свидетельство без билета, приказчичье свидетельство без купеческого разрешения и т. д.), более мелкие купцы, не записываясь в гильдию, по мещанскому свидетельству продолжали заниматься деятельностью, дозволенной только по гильдейским свидетельствам, а во время проверки передавали билет не имеющим его сотоварищам, или один и тот же торговый билет использовался на разные магазины.

Так повышение налогов, недостаток капитала для записи в гильдии, ограничения коммерческой деятельности по категориям, от которых зависела и сама форма деятельности, обуславливали распространение нелегальных практик.

Выводы

1) *Дополнительное постановление* 14 ноября 1824 г. расширило возможности коммерческой деятельности купечества, но из-за специфики учета (налоги все еще платились с объявленного *по совести капитала*), часть (возможно, не малая часть) потенциальных купцов, укрывая доход, занималась деятельностью, не соответствовавшей выкупленному свидетельству, не прекращая прежних занятий и, возможно, не уменьшая оборотов, платила более низкий налог. Эти действия провоцировала не столько возможность получить поддержку государства или социальные гарантии, сколько стремление сохранить бизнес и повысить прибыль.

2) Система разделения коммерческой деятельности по категориям в зависимости от выкупленных документов и заплаченных налогов, от которых зависела и форма коммерческой деятельности, работала не достаточно эффективно, а ограничения при неопределенности некоторых статей закона увеличивали возможности коммерсантов безнаказанно обходить закон.

3) Распространение форм нелегальных практик, скорее всего, связано с некоторыми статьями закона, которые создавая благоприятные условия коммерческой деятельности одним группам, ограничивали деятельность других. Такие ограничения при слабом контроле, вызывали нарушения правопорядка и способствовали формированию определенных стереотипов поведения предпринимателей. В 1824–1863 гг. нелегальные практики не только не искоренились, но наоборот – укоренились еще больше, становясь *modus operandi* части предпринимателей.

---

[1] Доклад подготовлен в рамках проекта *Вильнюсские купцы в XIX веке: правовая ситуация, экономическая деятельность, сомоопределение* (MIP-070/2014), в рамках программы «*Проекты групп ученых* (Mokslininkų grupių projektai)», осуществляемой Научным советом Литвы.

[2] По определению Д. С. Норта, формальные правила – это законы, а неформальные нормы – это правила поведения, обычаи, традиции, из которых состоят институты. Институтами Д. С. Норт называет системы, которые люди изобретают, чтобы уменьшить неопределенность в отношениях друг с другом. Институты создают систему стимулов, лежащую в основе развития общества в ту или иную сторону и определяющую, какие именно типы организаций возникнут в таком обществе, чтобы использовать возможности, предоставляемые данной институциональной средой (См: Норт Д. С. *Парадокс Запада* <Парадокс Запада.htm, см.: 2004-02-21>; North D. C. *Institucijos, jų kaita, ir ekonomikos veikmė*, Vilnius, 2003, p. 14–22).

[3] North D. C. *Institucijos, jų kaita, ir ekonomikos veikmė*, Vilnius, 2003, p. 123.

[4] За последние два десятилетия накопилась огромная база исторической литературы, анализирующей эволюцию законов Российской империи, затрагивающей купеческие права в XIX в., различные аспекты развития купеческого сословия. Белорусской аудитории наиболее доступна монография Натальи Полетаевой. Белорусская исследовательница первую главу монографии посвятила изучению сословных прав купечества и законодательному регулированию предпринимательской деятельности (см.: Полетаева Н. И. *Купечество Беларуси 60-е гг. XIX – начало XX веков*. Минск, 2004, с. 25–48). Этот вопрос не раз анализировался и в статьях автора данного исследования (см.: Ambrulevičiūtė A. Vilniaus pirkliai krikščionys 1795–1824 metais: skaičius ir asmeninė sudėtis (Вильнюсские купцы христиане в 1795–1824 годах: число и персональный состав), *Lituanistica*, 2011, t. 57, nr. 1 (83), p. 28; irklių teisinis apibrėžimas ir socialinė tapatybė Ru-

sijos imperijoje XIX a, pabaigoje – XX a. pradžioje (Правовое определение и самоидентификация купечества в Российской империи в конце XIX – начале XX веков), *Teisė*, 2012, nr. 84, p. 66; Vilniaus pirkliai 1800–1824 metais (Вильнюсские купцы в 1800–1824 годах), *Teisė*, 2014, nr. 92, p. 36).

[5] *Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России*, с *приложением материалов по торгово-промышленной статистике*. Санкт-Петербург, 1893, с. 99–100, 106, 108, 138, 140.

[6] Ibidem, 125–126.

[7] Ibidem, c. 138–140.

[8] Ibidem, c. 144.

[9] *ПСЗ-2*, т. XXXIX, 14 ноября 1824 г., № 30115, гл. I, ст. 1–10.

[10] *ПСЗ-1*, 21 апреля 1785 г., т. XXII, № 16188, ст. 92–119; *ПСЗ-1*, т. XXIX, 1 января 1807 г., № 22418, ст. 1–5, 15–20; *ПСЗ-2*, т. XXXIX, 14 ноября 1824 г., № 30115, ст. 21–27.

[11] СЗ, т. IX, отд. III, ст. 551.

[12] ПСЗ-1, т. XXVI, 27 марта 1800 г., № 19347; ПСЗ-2, т. XXXIX, 14 ноября 1824 г., № 30115, ст. 23; ПСЗ-2, т. XXXV, 8 апреля 1860 г., № 35670, ст. 2; СЗ о состояниях, т. IX, отд. III, ст. 552.

[13] *ПСЗ-2*, т. VII, 10 апреля 1832 г., № 5284, ст. 9–15; СЗ, т. IX, ст. 514.

[14] *Исторический очерк* ..., с. 119.

[15] *Ibidem*, с. 120.

[16] *Ibidem*, с. 124.

[17] *ПСЗ-2*, т. XXXIX, 14 ноября 1824 г., № 30115, гл. I, § 1–10.

[18] Копия письма Либавского купца Гершфелда министру коммерции, 8 октября 1824 г., *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 11, l. 5–6.

[19] По свидетельству мелочного торга дозволялось торговать только *мелочью*, т. е. товарами собственного или местного производства: *мещанам дозволено производить всякого рода рукоделия, иметь в доме, где живет лавку с собственным рукоделием или с мелочью, трактиры, гербергеры, торговые бани…, продавать плоды, овощи и всякие мелочи… Если из мещан под видом этим производит торговлю гильдейскую разрешенную, такое злоупотребление наносящее ущерб казне и подрыв купцам, снесясь к городской полиции тотчас прекратить и не допускать под опасением за всякое послабление* (См.: Запрос 10 марта 1823 г. Виленской городской думы в Департамент Министерства финансов с просьбою разъяснить имеют ли право дворяне производить мещанскую торговлю и промысел, *РГИА*, ф. 18, оп. 4, д. 250, лл. 9–9 об).

[20] В списке значился такой товар: апплике, обувь, бахрома, хлопчатобумажные веревки и ленты, шелк, шерсть, бронзовые, золотые и незолотые вещи, булавки, броши, галантерейный товар, ювелирные изделия, столярные изделия (за исключением мебели), зонты, игрушки, карандаши, корзины, изделия из слоновой и мамонтовой кости, портфели, сафьянные подуш-

ки, маски, изделия из мрамора и алебастра, музыкальные инструменты, медные кофейники и перечницы, перчатки, янтарные изделия и др. (См.: Копия списка товаров, составленного управляющим Гониндзенской таможни, о которых без особого удостоверения нельзя заключить, что он собственной или иностранной выделки 1835 г., *MAB*, f. 78, b. 211, l. 53–53 v).

[21] Департамент Мануфактур и Внутренней торговли об определении торговли и составлении росписей товаров, которые могут продавать мещане и крестьяне в городах и селах, 1848 г., *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 2409, л. 41

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*.

[24] *Ibidem*.

[25] Рапорт Виленской городской думой 19 марта 1854 г., *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 2408, л. 37 об.

[26] Предложение г. Начальника Губернии начать производство поверки торговли в 1846 г. с 1 февраля, *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 1247, л. 29.

[27] См: Рапорт чиновника особых поручений 25 июля 1849 г. в Виленскую городскую Думу, *LVIA*, f. 515, ap. 17, b. 2417, l. 31; Рапорт чиновника особых поручений Виленской Казенной Палаты 23 мая 1850 г. о проверке торговли, *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 2418, л. 248.

[28] Слушания рапорта Городской Думы в Губернском правления от 31 декабря 1846 г., *LVIA*, f. 515, ap. 17, b. 1254, l. 3.

[29] Заключение по рапорту Асессора Гайко от 22 февраля 1847 г., *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 1247, л. 67–67 об.

[30] Акт проверки торговли по г. Вильне, составленный 17 июня 1847 г., *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 1247, л. 290.

[31] Слушания рапорта Городской Думы в Губернском правления от 31 декабря 1846 г., *LVIA*, f. 515, ap. 17, b. 1254, l. 3.

[32] Рапорт 28 июля 1852 г. асессора Цейтлиха о произведенной торговыми депутатами генеральной поверки торговли по г. Вильне, *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 2046, л. 182.

[33] Рапорт чиновников, командипованных Виленской городской думой для проверки торговли в трактирных и другого рода заведениях по г. Вильну, 2 янваоя 1846 г., *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 1247, л. 57; Приложение списка содержателям гостиниц и харчевен по городу Вильне в 1852 г., заключенным на основании чарочного откупа, *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 2046, л. 90–91 об.

[34] Просьба Виленского гражданина Антона Раца об освобождении от штрафа, 1848 г. *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 1508, л. 1.

[35] Рапорт 29 августа 1859 г. чиновника особых поручений Вакара в Виленскую казенную палату, *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 3404, л. 441.

[36] Прошение купцов 22 июля 1854 г. об освобождении от наложенных на них Виленскою казенною палатою штрафов, *ЛГИА*, ф. 515, оп. 17, д. 2419, л. 1035 об.

Любовь Зорина
(Гродно)

Гродненские евреи – строители православных церквей (*вторая половина XIX века*)

Большинство православных каменных церквей Беларуси были построены после восстания 1863–1864 гг. в русско-византийском стиле. В народе они получили название «муравьёвки» от имени ярого русификатора Михаила Муравьёва. Это были типовые здания, разработанные архитекторами и инженерами церковно-строительных присутствий, рассчитанные на количество прихожан от 300 до 700 человек. Они должны были заменить традиционные униатские деревянные церкви, которые не соответствовали канонам российского православия. Церковное строительство являлось одной из форм русификации местного населения.

Устройствами церквей в «Северо-Западном крае» заведовал в Петербурге тайный советник Батюшков. По его распоряжению Временный комитет Гродненского уезда обследовал приходские храмы, после чего 8 июля 1864 г. были определены места построек новых каменных церквей. В Гродненской губернии проектировали и наблюдали за возведением храмов архитекторы Лейхтгаммер, Фордон, Михаэлис, Михайловский, Каленкевич, инженеры Небольсин и Трубников.

Несмотря на то, что большую часть расходов финансировала казна, строительство тяжким бременем ложилось на плечи местного населения. Оно обязано было вносить денежные пожертвования и участвовать в постройке и обустройстве храмов. Параграф 26 правил для постройки церквей в губерниях Западного края гласил: «Снабжение храмов колоколами, утварью, книгами и прочими Богослужебными предметами должно из средств, собранных частными лицами и пожертвованиями, либо сэкономленных на строительстве церквей сумм»[1].

Мы имеем возможность проследить весь путь от возникновения мысли о строительстве до его воплощения на примерах головачской и индурской церквей Гродненского района. У них много общего: схема формирования новых приходов, сбор средств, проекты церквей, один и тот же подрядчик, но есть и существенная разница.

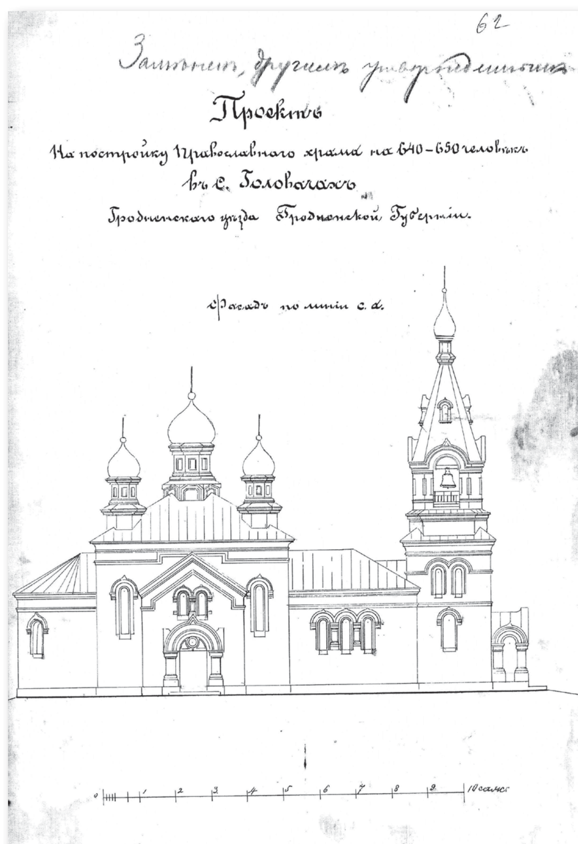
Головачи

Старинная головачская деревянная униатская церковь после 1839 г. была закрыта, верующие были приписаны к местечку Скидель. Однако крестьяне Головачей и близлежащих деревень 3 июля 1864 г. подали прошение о возобновлении церковных обрядов в упразднённой церкви и восстановлении бывшего прихода. По освидетельствовании церкви Комиссией во главе с архитектором Михаэлисом было признано, что здание церкви ещё довольно прочное и после надлежащего ремонта может простоять долгое время. Однако губернские власти посчитали нужным построить новую каменную православную церковь. Об этом было объявлено на волостном сходе. Крестьяне Конюховского и Головачского сельских обществ отказались от новой церкви и соглашались построить на свои средства дома для священника и дьячка, а также отремонтировать старую церковь на пособие от правительства. В результате приход был восстановлен, а при ревизии в 1870 г. отмечалось, что «[…] в Головачской церкви иконостас самый безобразный, а также утварь очень скудная»[2]. Однако постройку каменной церкви на время отложили.

В 1878 г. Церковно-строительное присутствие приняло окончательное решение построить рядом с деревянной новую каменную церковь по проекту губернского архитектора Каленкевича. Сохранились списки Головачского прихода с пожертвованиями от 1 до 4 рублей со двора (условный двор – 4 человека) в зависимости от благосостояния крестьян. По 4 рубля было собрано с жителей сёл Головачи (26 дворов – 104 руб.), Конюхи (24 дв. – 96 руб.), Бобровичи (3 дв. – 12 руб.), деревень Залесяны (10 дв. – 40 руб.). По три рубля жертвовали деревни Карачево (26 дв. – 78 руб.), Лошицы

(15 дв. – 45 руб.), Бондари (26 дв. – 78 руб.), Скрибовцы (27 дв. – 81 руб.). Согласились дать по 1 руб. и отработать по 2 дня на подвозке глины, песка, камня и воды крестьяне деревень Тарасово (7 дв.), Бубны (20 дв.), Осники (10 дв.), Ахримовцы (13 дв.), Приступичи (3 дв.) и Беловодцы (40 дв.).

План церковного плаца был составлен землемером Страшуном с учётом границ поместья Флорентины Чечот. К этому времени подготовительные работы были закончены и выделены казённые средства в сумме 12 891 руб. 99 коп. «Гродненские губернские ве-

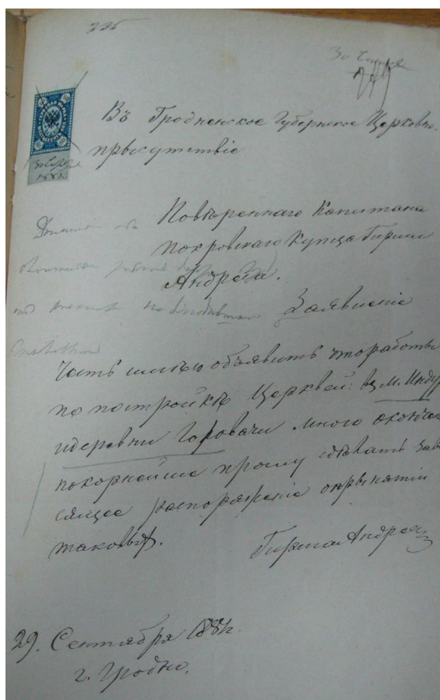

Первая страница проекта церкви в с. Головачи арх. Каленкевича (НГАБ в Гродно. Ф. 97, оп. 1, д. 428, л. 62).

домости» 20 сентября 1878 г. объявили о торгах на подряд строительства.

В соответствии с параграфом № 23 от 7 декабря 1867 г. Церковно-строительных правил к ним допускались только лица, имеющие право приобретать в «Северо-Западном крае» недвижимую земельную собственность или их поверенные. Евреи такого права были лишены по закону, но поскольку подавший заявку слонимский мещанин Лейба Скидельский был единственным, кто готов был взяться за постройку церкви, и то с условием дополнительного кредита, за него ходатайствовал исполняющий обязанности Предводителя дворянства Шпейер. Кандидатура Скидельского была отклонена. Шпейер доказывал, что невозможно построить церковь за выделенную сумму, так как выросли цены на материалы и работы, и по новой смете необходимо 21 294 руб. 95 коп. Понимая, что денег никто не добавит, он просил уменьшить размеры церкви, что и было исполнено.

15 июня 1879 г. новые торги были объявлены сразу на постройку двух церквей – в местечке Индура за сумму 15 433 руб. и в селе Головачи – за 12 977 руб. 27 коп. Их выиграл купец 2-й гильдии Гирша Майсеевич Андрес, поверенным которого выступил отставной капитан Александр Николаевич Покровский. Г. Андрес за постройку головачской церкви заявил на торгах сумму 12 600 руб. 10 августа 1879 г. был заключён контракт, со-

Въ Гродненское Губернское Церковно-присутствіе

Повѣреннаго Капитана Покровскаго Купца Гирши Андреса.

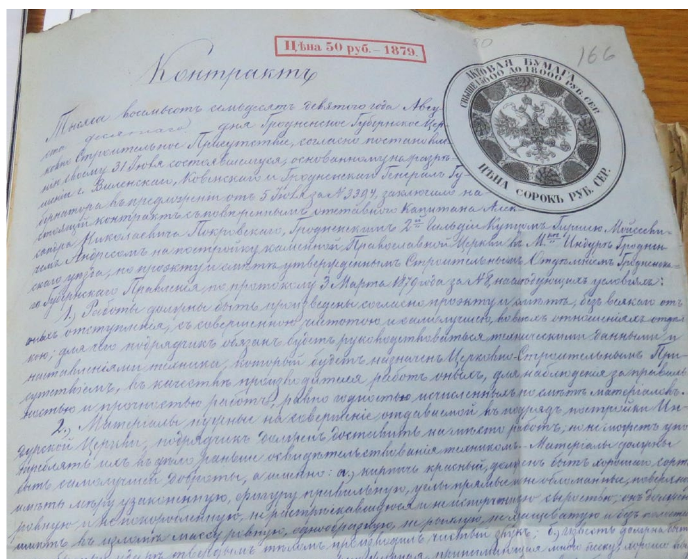
Заявленіе

Честь имѣю объявить что работы по постройкѣ Церквей: въ м. Индур[illegible] и деревни Головачи [illegible] окончены [illegible] покорнѣйше прошу сдѣлать [illegible] распоряженіе о принятіи таковыхъ.

Гирша Андресъ

29. Сентября 188[illegible]
г. Гродно.

Докладная Г. Андреса об окончании стройки (НГАБ. Ф. 97, оп. 1, д. 428. л. 201)

Фрагмент контракта с Г. Андресом
(НГАБ. Ф. 97, оп. 1, д. 428, л. 166).

гласно которому в качестве залога купец Андрес передавал Гродненскому церковно-строительному присутствию собственный двухэтажный дом с мезонином под черепичной крышей и хозяйственными постройками по улице Купеческой в Гродно, а также застрахованное имущество поручителей купца Шемпеля и его жены Хаи-Гольды Черток и денежный залог Фрумкина в 2 000 руб. По условиям контракта в первый год необходимо было произвести работ на сумму 4 807 руб. 40 коп., в следующем – на 4 000 руб., в третьем – 4 169 руб. 57 коп., а закончить работы до 10 октября 1881 г. Церковь была построена в срок.

Сохранилось «Инвентарное описание вновь построенной православной церкви в с. Головачи Гродненского уезда: «Воздвиженская православная церковь в селе Головачи построена из кирпича на фундаменте из колотых из булыжного грубо обтёсанного камня с лица, имеет длины с колокольнею в два яруса, расположенную впереди 13 сажен, шириною в средней части в 6 сажен, оштукатурена внутри и снаружи. При входе имеется каменное крыльцо

со станками, ступенями и площадкою. На средней части церкви построен деревянный купол, обшит цинком и покрашен. Крыша колокольни и глава купола покрыты белым листовым железом, а крыша церкви чёрным листовым железом и окрашена масляной краской. На колокольном и главном куполе имеются два чугунных с шарами позолоченных креста. Карниз цоколя второго яруса колокольни обложен цинковым железом. Для входа под крышу средней части церкви имеется люк, закрываемый лежачими дверцами, обшитыми железом. На крыше кругом здания сделаны надстенные желоба с 10-ю водосточными трубами с воронками, окрашенными масляной краской. Дымовая труба в запрестольной части имеет снаружи железную с колпаком трубу, внутри закрывается чугунными дверцами. Дверей в свету 5 и 2½ аршин окрашенных под дуб – двое, при каждой врезной замок с ключом, две пары шарнирных петель, одна врезная задвижка и медные рукоятки. Окон полукруглых – шесть, и простых – четыре, все с косяками, наглухо утопленными винтами створчатыми переплётами со стёклами, железными решётками и железными снаружи подоконниками, окрашены масляной краской, в окнах имеются четыре форточки с петлями и крючками. Потолки во всей церкви кроме колокольни оштукатурены. В колокольне в двух этажах настланы по балкам потолки, из коих нижний подшит досками и окрашен масляной краской. В нижнем этаже колокольни имеется дощатая перегородка с двумя одиночными дверями, при каждой пара петель и накладка. Перегородка и двери окрашены масляною под дуб краскою, за перегородкой имеется деревянная лестница через 2 этаж колокольни, наверху дверь с петлями и накладкою. В четырёх пролётах верхнего яруса колокольни имеются жалюзи створчатые, окрашенные с петлями и задвижками. Полы во всей церкви дощатые с плинтусами, окрашенные масляной краской. По бокам амвона клиросы отделены балюстрадой из точёных балясин и окрашены масляной краской. Престол и жертвенник из дубового дерева. При аналоях два титронада, шесть табуретов, два шкафа и комод из соснового дерева, окрашенные масляной краской»[3].

Были также установлены чугунные кресты: «на куполе – с яблоком вышиною 1½ аршина считая от яблока, на колокольне вы-

шиною в 2 аршина с позолотою всех на мардан с магистралом и работою всего 150 руб.»[4]. По проекту губернского архитектора Каленкевича были изготовлены иконостас, престол, жертвенник из дубового дерева, три аналоя и два окрашенных киота с позолотой карнизов, колонн, баз и поясков.

Комиссия, которая принимала храм, установила, что церковь построена во всём согласно проекту и все работы произведены прочно, из хороших материалов. Здание было передано в духовное ведомство 26 ноября 1881 г. Документ подписали архитектор Каленкевич, инженер Небольсин, церковный староста Василий Михайлов, член церковного совета Самуил Косяковский, настоятель Скидельской церкви Дмитрий Некрасов и др.

Иконы из старой церкви были перенесены в новую, и до сих пор перед ними молятся верующие.

Индура

Неподалёку от Гродно расположено старинное местечко Индура, населённое в XIX веке почти исключительно евреями. Индурский костёл объединял католиков близлежащих деревень. Индура находилась в центре Лашанского прихода в 4000 душ. Православной церкви в Индуре не было, как не было и православных верующих. В 1865 г. пристав Николай Петров предложил построить здесь церковь, поскольку часть прихожан жили за Индурой, некоторые на расстоянии 20 километров от Лаши. Ему и был поручен 15 сентября 1865 г. сбор денег и других пожертвований на постройку церкви Святого Александра Невского. С самых первых шагов это намерение встречало различные преграды и сопровождалось недоразумениями, скандалами и судебными исками.

Сохранились списки жертвователей. Так, крестьяне деревень Малищевичи, Хлитовичи, Стецки, Кузьмичи, Пащинки, Бараново, Прани, Варахи, Глебовичи собирали по 1 руб. 50 коп. (всего 57 руб., 85 коп.), от имения Де Ласси Августовок поступило 6 руб. От 1 до 3 руб. пожертвовали унтер-офицер Алексей Якулин, приказчик имения Свислочь Горшковский, писарь имения Свислочь Реймерс, приказчик имения Нетеч Боуфал, писарь сплавный

Эйгенфельт, писарь имения Свислочь Иван Богданович, отставной подпоручик Виктор Горянковский, Осип Гомолицкий, управитель имения Абрамщизны Иван Банцер, приказчик имения Абрамщизна Иван Игнатовский, механического дела мастер Готлиб Лойц, садовник имения Андрей Домбровский, гумённый того же имения Варфоломей Домбровский, Альфонс Ютейко, Иван Семашко, Михаил Козловский, Деонизий Кузьмицкий, писарь Голецкий, унтер-офицер А. Фомин, эконом имения Князевичей Андрей Стецкевич, священник Коптёвского прихода Ястребов, ксёндз Квасовского прихода Эйсмант, Пётр О'Бриен де Ласси, управляющий помещика Князевича Антон Буш, ксёндз Индурского прихода Корсак, ксёндз Квасовского костёла Куликовский, управляющий имения Августовок Краузе. Более значительные средства пожертвовали помещик имения Квасовка Буховецкий – 10 руб., помещик имения Адельковщизна Почобут – 5 руб., помещица имения Хлестовичи Горбачевская – 5 руб., помещик имения Чеховщизна Меир Якович – 6 руб., Патрикия О'Бриен – 6 руб., помещик имения Коптёвщизна Валицкий – 10 руб., помещик Борукенский – 15 руб., помещик Цыдик – 50 руб., служащие фабрики Сухой Долины – 5 руб. Камер-юнкер Двора Его Величества К. Ляхницкий из Варшавы передал 190 руб. 39¼ коп. оброчных денег с Рогацкого сельского общества. Помещик имения Горны Гродненского уезда О'Бриен де Ласси пожертвовал долг индурского еврея Матвиса Розенталя 148 руб. 50 коп. Эти деньги – арендную плату – долгое время де Ласси не мог взыскать и предпочёл передать их на строительство церкви. Взыскивать их пришлось церковным властям. Помещик Александр Козловский пожертвовал 42 кв. сажени земли под постройку, помещик Вандалин Пусловский – 10 десятин пахотной земли. Всего же в Индуре православной церкви было пожертвовано 539½ кв. сажeней пахотной и сенокосной земли.

При изучении документов создаётся впечатление, что самыми заинтересованными в строительстве церкви были иудеи. Общественный приговор индурских евреев гласит: «Мы, ниже подписавшиеся жители местечка Индура, собравшись на общественный сход, рассудили о том, что как в местечке Индура предположено

соорудить новую православную церковь во имя святого Александра Невского в честь Всемилостивейшего нашего благодетеля монарха, усмирившего в нашем крае бывшие через три года беспорядки, и тем освободил нас от прежних притеснений поляков [...], узнав, что приглашают жителей к добровольному пожертвованию, то будучи преданными русскому правительству, хотя мы иноверцы, желаем изъявить нашу искреннюю любовь и преданность Батюшке нашему царю и им приставленному к нам начальству собрать со всякого двора по одному рублю серебром»[5]. Всего было собрано 157 руб. серебром.

13 декабря 1866 г. Петров был отстранён от сбора денег. Он передал преемнику Любимову только две квитанции казначейства на 289 руб. 78 коп. и 159 руб. 50 коп. Остальные наличные деньги, по его словам, он передавал председателю Гродненского уездного Комитета по сооружению православной церкви статскому советнику Чаплину, но свидетельства о собраных средствах не получил.

Священнику Лашанской церкви Григорию Парчевскому поручено было надзирать за всеми пожертвованными землями. Однако в 1872 г. он отказался от этой обязанности, так как, якобы, не «имел с неё никакой прибыли». Тем не менее, ему пришлось уплатить недоимки в 98 руб., когда выяснилось, что он отдавал пожертвованную землю в аренду крестьянам деревни Козлы. Новый арендатор помещик Карл Маньковский также уклонился от уплаты 107 руб. 65 коп. Когда Комитет через суд ходатайствовал о разрешении на продажу его имущества в счёт уплаты долга, у Маньковского деньги нашлись.

К 1878 г. был определён состав индурского православного прихода. Он состоял из жителей деревень Круглики ($6^{2}/_{3}$ двора), Могиляны ($31^{1}/_{3}$ двора), Великая Жорновка ($22^{1}/_{3}$ двора), Дубовка (1 двор), Луцковляны (15 дворов), Белева (14 дворов), Козлова ($24^{1}/_{3}$ двора), Конюхова (16 дворов), Суковичи (1 двор), Прокоповичи (1 двор), Плебановцы (2 двора), Казённвя Жорновка (20 дворов), Огородники (1 двор). Всего 1923 душ обоего пола. В самой Индуре православных нашлось 3 мужчин и 4 женщины из дворян и 3 мужчин и 6 женщин из крестьян. Во вновь образованный приход был назначен священник Илья Соколов.

19 мая 1878 г. МВД наконец разрешило приступить к строительству церкви. Крестьяне должны были привозить собственными силами песок, глину, камни, воду и выделить чернорабочих. По решению Индурского волостного схода они обязались выплатить с каждого двора по 3 руб. 15 коп. (всего 639 руб. 45 коп.) и собрать их в три срока до 1880 г.

Михаил Казакевич, Михаил Жвалевский и Николай Клепач из Конюхов посчитали такое решение несправедливым и 12 июня 1878 г. подали прошение начальнику Гродненской губернии: «Мы принадлежали к Лошанскому приходу и приписной церкви в Глебовичах, очень многое сделали для их благоустройства, рискуя своим достоянием, ныне мы отчислены от Лошанского и причислены к новообразованному Индурскому приходу. Мы лишены отправления духовных треб. Мы не получили выгод, так как расстояние до Лаши и Индуры одинаковые, лишь Строительный комитет обременяет нас отяготительными работами на постройку церкви и причтовых строений и денежною раскладкою, которые разоряют наши хозяйства. Легко индурцам соглашаться на постройку церкви, так как они люди новые и не участвовали в строительстве церкви в Лаше и Глебовичах. Начальство обложило нас штрафами за невыполнение распоряжения по доставке материалов на не начатую ещё постройку церкви, а священник Индурского прихода утешает нас, что если не в состоянии будем платить, то будет продано с молотка всё наше имущество, лошади, коровы и вилы. При том заставляет к выдаче обязательной подписи на участие в постройке, а по-нашему выдать таковую – закрыть нашу приписную глебовичскую церковь и при ней кладбище, где покоятся прахи наших предков и где нам предстоит почить. Если нельзя оставить нас при Лошанском приходе, то освободите от строек»[6].

Жалобы были оставлены без удовлетворения. Подполковник Шпейер мотивировал это тем, что Индурский приход состоит всего из 2180 душ обоего пола. Если отнять крестьян деревни Конюхи и двух Жорновок, как построивших Глебовичскую церковь, то вся тяжесть ляжет на индурских, а конюховские крестьяне довольно зажиточные, и распределение натуральных работ на весь приход не будет для них отягощением.

На состоявшихся 7 августа 1878 г. торгах на строительство церкви поступила заявка иностранца Карла Кельма, который был согласен построить церковь в Индуре за 16 888 руб. 55 коп. кроме иконостаса за 800 рублей. О том, что подряд достался Гиршу Андресу, который запросил только 16 000 руб. и обязался построить две церкви в срок, читатель уже знает.

О запрещении евреям строить церкви

До поры до времени запрет на строительство церквей иудеями удавалось обходить благодаря их поверенным лицам христианского исповедания. Власти мирились с таким положением. После воцарения Александра III (1881–1894) политика русификации получила новый толчок, а права евреев были ещё более ограничены.

Через двадцать лет со времени принятия программы по постройке каменных православных церквей она была в значительной части выполнена, финансирование иссякло. Тогда-то в 1887 г. и появилась корреспонденция в «Литовских епархиальных ведомостях» № 18. Она носила форму доноса, поскольку автор прямо указывал на двух подрядчиков-евреев, построивших церковь в Верхолесьи Гродненской губ. К осуждению такой практики присоединился влиятельный «Виленский вестник».

Гродненский губернатор вынужден был реагировать на это. 26 мая 1887 г. на фирменном бланке МВД его канцелярия направила всем церквям «Параграф № 23 Высочайше утверждённых 7 декабря 1867 г. правил» с напоминанием, что агентами или подрядчиками по постройке православных храмов могут быть только лица, которые имеют право приобретать в «западных губерниях» недвижимую земельную собственность, что евреям было запрещено. Священникам было предложено сообщить в Гродненское церковно-строительное присутствие, что им известно о подобных случаях.

В деле «О запрещении евреям заниматься постройкой и ремонтом православных церквей» подшиты их письменные ответы, приводим некоторые из них.

Настоятель Сокольской церкви 8 июня 1887 г.: «В приписной церкви в Верхолесье никаких работ не было».

Священники из Суража, Лукошицкой церкви Слонимского уезда и села Добромысль: «Никогда евреи к работе не допускались».

Священник Коснянской церкви Бельского уезда: «Строится каменная церковь купцом Корабликовым. Руководит работами и надзирает какой-то еврей из Ковны, столярные и малярные работы производятся тоже евреями. Каменщики и плотники – люди русские, по большей части – староверы».

Священник Сокольской церкви 6 июня 1887 г.: «В истекшем году была ремонтирована […] хозяйственным способом на средства церкви подёнными рабочими. Плотничьи, малярные, штукатурные работы производили христиане. Новую железную крышу делали евреи, так как мастеров христиан в Сокулке нет, кровельщиков-христиан нет и в Гродно, они же строят казармы».

Радетская церковь: «Евреи работ не производили, хотя они всячески стараются перебить работу христиан, чем нередко доставляют священнику немало забот и хлопот, старающемуся обойтись без еврея, который назло мастеру-христианину понижает цену до невозможности браться за работу».

Настоятель Верхопеской церкви: «Евреи построили у нас уже 4 церкви».

Священник Пётр Долгоруков (Жидомля): «Между прочим, евреи взяли у нас подряд на постройку домов священника и псаломщика, на что имеются контракты, утверждённые правительством».

Священник (местечко Яловка): «[…] до 1885 г. к ремонту Яловской церкви попечительством допускались евреи – красильщики, штукатуры, кровельщики».

Священник (местечко Городец): «Евреи к постройке не допускаются за исключением починок: вставление стёкол в окнах, покраска крыши и т. п., так как христиан не имеется вблизи».

Протоиерей Георгий Шостаковский (Ивановская Покровская церковь Брестского уезда): «[...] нельзя обойтись без допущения евреев к исправлению мелких наружных починок, так во всём Кобринском уезде нет мастера из христиан, который вставил бы разбитое стекло в церковном окне. Евреи, действуя систематиче-

ски и корпоративно, уничтожили все ремёсла между крестьянами, шьют им одежду, строят дома, и вообще в руках евреев ремесленность и промышленность».

Иосиф Янковский (местечко Зельва Волковыского уезда): «[…] приходское попечительство Зельвенской православной церкви имеет честь почтительнейше донести, что во исполнение параграфа 23 оно вообще не допускало евреев к строительным работам, как агентов, так и подрядчиков, но в то же время в интересах прихожан не считало себя вправе воспрещать лицам христианского исповедания, принявшим на себя подряд по выполнению строительных работ, нанимать для наружных работ евреев в качестве мастеровых-ремесленников, если последние оказывались более надёжными и выгодными».

Настоятель Гершоновичской церкви священник Качаловский: «А как же должно поступить в том случае, если нет мастеров, например, золотых дел, между христианами г. Бреста не найти, а между прочим, необходимо починить или позолотить какой-нибудь предмет безотлагательно? Выписывать мастеров из других городов обойдётся слишком дорого, так как там мастера всегда берут в три дорога».

Священник Великодвенской церкви: «Наша вновь строящаяся производилась опытным мастером слонимским мещанином Ясинским православного исповедания при помощи 15 русских рабочих и 5 евреев».

Священник села Котра: «В нынешнем году попечительство озабочено устройством иконостаса в кладбищенской часовне. Несмотря на сильную конкуренцию со стороны евреев, попечительство отдало устройство иконостаса крестьянину-православному».

Священник (местечко Дывин): «Попечительство евреев не нанимало, но в м. Дывин из христиан православных единственно занимающихся землепашеством, нет ни одного человека, сколько-нибудь способного к плотническим или красильным и другим работам. А между тем […] необходимая нужда возобновить покраску церковной крыши, починить водосточные трубы, нижние навесы над основанием церкви в некоторых местах изгнивания заменить новыми, да и починка, и окраска самих ступеней с под-

мостками к дверям церковным, и наконец возобновлению покраскою наружных и внутренних стен и потолков, пилястров и т. п. Это такие предметы, требующие внимания церковного попечительства, к приведению во исполнение которых решительно нельзя обращать внимание на выбор по вероисповеданию и народности работников. У нас в Дывине есть еврей средних лет самый искусный столяр, маляр, бондарь, плотник, даже механик. Всё что ему укажешь, сделает отлично с двумя своими сыновьями [...] Он без особых отмостков и лесов только с помощью верёвочных лестниц отлично починил церковную крышу. Несравненно выгоднее отдавать работу такому мастеру, чем иметь где-то далеко нужного мастера даже для мелочных починок, которые обходятся втрое и четверо дороже».

Председатель Озятского церковного попечительства священник Василий Котович 25 августа 1887 г. писал, что по причине запрета на еврейский труд, пришлось приглашать артели из Калуги и Рязани: «Будучи соседом, я видел, как крайне медленно и беспорядочно работают христиане [...] О постройке церкви в Верхолесье ничего сказать не могу, хотя там издавна проживает в дер. Свечево в собственном доме еврей Меер, он строил Свенцицкую Покровскую и Косечскую церковь Бресткого благочиния».

Священник Свентицкой церкви Михаил Бурянко: «[...] только кладку печей в доме священника делали евреи. Однако церковь построена в 1872 г. через еврея-подрядчика, и потом в 1881 г. прихожане нанимали ремонтировать оную тоже еврея, но в будущем не будем допускать их к работам [...]».

Священник Мизгировской церкви: «Только в прошлом 1886 г. производилась ремонтировка новой каменной церкви, построенной подрядчиком-евреем в 1868 г. [...] Произведена вновь штукатурка церкви, исправлен купол и возведена новая каменная ограда вокруг церкви – но это хозяйственным способом без подрядчика. Эти работы выполнялись христианами, кроме кузнеца-еврея, так как кузнецов-христиан не находится».

А вот что ответил священник Индурской церкви Илья Соколов: «Индурское церковное попечительство имеет честь сообщить, что 1) циркуляра вашего Превосходительства в церкви не имеется,

2) корреспонденция в «Виленском вестнике» 1887 г. за № 96 справедливая, таковая значится в № 18 за настоящий год в «Литовских епархиальных ведомостях»[7].

Читатели уже поняли, что православные церкви строили евреи. Это не должно нас удивлять, так как структура белорусского населения была такова, что каждое сословие имело свою социальную нишу, и это было закреплено законодательно. Помещики владели и распоряжались землёй, крестьяне (католики и православные) обрабатывали землю, горожане-иудеи занимались торговлей и ремёслами, а позднее организацией промышленного производства. На протяжении всего XIX века в городах сохранялась цеховая организация труда, и опыт каменного строительства имелся только у членов цеха каменщиков. Секреты мастерства передавались по наследству и были утрачены вместе с их носителями.

Гирша Майсеевич Андрес был талантливым предпринимателем, организатором чугунно-литейной мастерской в Гродно, в которой отливались, по всей вероятности, и кресты для церквей.

---

[1] Национальный исторический архив Беларуси в Гродно (далее – НГАБ в Гродно). Ф. 97, оп. 1, д. 256. Л. 4.

[2] Тамже. Л. 4 об.

[3] Тамже. Д. 428. л. 203–203 об.

[4] Тамже. Л. 203 об.

[5] Тамже. Д. 71. Л. 27–28 об.

[6] Тамже. Д. 442. Л. 18–18 об.

[7] Тамже. Д. 570. Л. 6, 7, 9, 10, 11, 12, 12а, 21, 25, 31, 32–32 об., 38, 41, 46, 53, 54, 55, 57, 63, 67, 73, 85, 101, 116, 138, 150–150 об., 201, 202, 206, 235–235 об., 246.

Валянціна Лебедзева
(Гомель)

Парадыгма сацыяльнай мабільнасці рэгіянальнай гарадской эліты ў трансфармацыях XIX–XX стст. (*на прыкладзе рэчыцкай дынастыі Рыкаў*)

Адмена прыгоннага права пачала доўгую эпоху мадэрнізацыі Расійскай імперыі, вынікам якой быў у тым ліку злом жорсткай саслоўнай структуры і крокі да фарміравання адкрытай стратыфікацыйнай сістэмы. Запушчаныя ў дзеянне механізмы сацыяльнай мабільнасці выводзілі на грамадскую арэну не толькі імперскага цэнтра, але і рэгіёнаў эліту новай фармацыі – носьбітаў высокай актыўнасці ў розных грамадскіх сферах.

Эканамічную аснову фарміравання гэтай новай фармацыі складала ўжо не манаполія на зямельную ўласнасць і саслоўны патэрналізм, а прадпрымальніцтва буржуазнага тыпу, хаця вырастала яно найчасцей з магчымасцей буйнога землеўладання. Гэты працэс, як вядома, вельмі актыўна развіваўся ў Беларусі і абумовіў дамінаванне ў групе гарадской правінцыяльнай эліты выхадцаў з дваранска-памешчыцкага класа, але ў яе таксама рэкрутаваліся прадстаўнікі мяшчанства, духоўнага саслоўя і т. п. Здабыўшы ключавыя эканамічна-прадпрымальніцкія нішы і ўплыў, прадстаўнікі групы актыўна засвойвалі новыя статусы і ролі, дэманстравалі новыя мадэлі паводзін і самарэалізацыі. Калі на стартавым этапе гэнэзісу рэгіянальнай эліты важным каналам мабільнасці заставалася паходжанне, землеўладанне і дачыненне да дзяржаўнай сферы, то на рубяжы XIX–XX ст. у дзеянне ўступіў фактар асабістай канкурэнтаздольнасці, які прадугледжваў наяўнасць спецыяльнай адукацыі і кампетэнтнасці, уключанасць у грамадскія структуры, арыентацыю на выніковасць уласнай дзейнасці і яе сацыяльны эфект.

Месцам прыкладання намаганняў гэтай групы становіцца менавіта горад, хаця ў рэалізацыі яе прадпрымальніцкіх праектаў даволі часта захоўваюць сваё значэнне маёнткавыя прадпрыемствы.

Выкарыстоўваючы, хаця і ў значнай ступені абмежаваныя для Беларусі, магчымасці палітычных рэформ, прадстаўнікі групы прасоўваліся ў эканамічныя структуры, органы кіравання і самакіравання, адукацыйныя, дабрачынныя ды інш. грамадскія ўстановы. Сцвярджэнне і вага гэтай групы ў значнай ступені з'яўлялася паказчыкам і ўмовай урбанізацыі, а яе сыходжанне з гістарычнай арэны ў савецкі перыяд мела наступствам заняпад перыферыйных гарадоў.

Узыходжанне новай генерацыі дзеячаў было даволі імклівым, а яе патэнцыял у назапашванні «грамадскага капіталу» – надзвычай высокім. Аднак ёй было наканавана надзвычай кароткае гістарычнае існаванне. У савецкую эпоху рэгіянальная эліта была залічаная да «класавага ворага», супраць якога «пралетарская» сістэма вяла барацьбу на фізічнае альбо сацыяльнае вынішчэнне.

Амаль класічным прыкладам гістарычнага лёсу гэтай групы і страчаных разам з ёй сацыяльных магчымасцей служыць радавод рэчыцкай прадпрымальніцкай дынастыі Рыкаў.

Аналіз гэтага прыкладу цікавы тым, што Рэчыцкі рэгіён вызначаўся адметнымі і, на наш погляд, спрыяльнымі ўмовамі для фарміравання новай сацыяльнай страты, а лёс Рыкаў яскрава выяўляе парадыгму і механізмы яе мабільнасці ў гістарычным адрэзку ад расійскай да савецкай мадэрнізацый.

Будучы адным з самых вялікіх па тэрыторыі ў Мінскай губерні, Рэчыцкі павет не мог прэтэндаваць на лідэрства ў сельскагаспадарчай вытворчасці з прычыны малаўрадлівых глебаў і высокай лясістасці. Затое з развіццём прамысловасці лес стаў сапраўдным багаццем рэгіёна. У пачатку ХХ ст. тут з'явілася сапраўдная індустрыя лесараспрацовак і дрэваапрацоўчай вытворчасці. Яе аснову складалі каля дзесятка лесапільных прадпрыемстваў і буйная запалкавая фабрыка «Днепр». У першае дзесяцігоддзе ХХ ст. штогадовае абарачэнне ў лясной галіне складала каля 1,25 млн. руб.[1]

Эканамічная роля Рэчыцы была таксама абумоўлена яе сувяззю

з Дняпроўскім водным шляхам. Горад пераўтварыўся ў значны порт. Прыстані меліся таксама ў Горвалі, Холмечы і Чорным. Па маштабам лесасплаву павет займаў першае месца ў Мінскай губерні. Уніз па Дняпру ад Рэчыцы ішлі галоўным чынам лясныя тавары. Лесаматэрыял масава адпраўляўся на Украіну, дзе выкарыстоўваўся ў якасці крапежнага матэрыялу на шахтах Данецкага вугальнага басейна і ў будаўніцтве. Уверх па Дняпру адпраўляліся цукар, пшаніца, соль, а таксама сыравіна для вытворчасці.

У 1886 г. праз Рэчыцкі павет прайшоў участак Палескіх чыгунак «Лунінец–Гомель», што надало гораду якасна новае транспартнае значэнне. У 1908 г. Рэчыца займала першае месца сярод станцый Палескіх чыгунак па транспартыроўцы лесу (больш 4 млн. пудоў), а Васілевічы – чацвёртае[2], што сведчыла пра інтэнсіўнасць эканамічных сувязей рэгіёна.

Роля важнай камунікацыйнай зоны разам з актыўнай прамысловай распрацоўкай мясцовых рэсурсаў падвысіла прывабнасць Рэчыцкага павета для прадпрымальніцтва, стварыла ўмовы для ўнутрыгарадскіх сацыякультурных мадэрнізацый. У гэтым полі адбывалася фарміраванне і самарэалізацыя мясцовай эліты, у першых шэрагах якой ішла сям'я Рыкаў.

Адметна тое, што ступень паспяховасці і наватарства прадстаўнікоў дынастыі абумовілі іх ўяўленне як нечага не тутэйшага, запазычанага. Да нашых дзён захоўваўся «генеалагічны міф» пра нямецкае паходжанне сям'і і пра вяртанне яе прадстаўнікоў ў Нямеччыну падчас Другой сусветнай вайны. Падставу для гэтага меркавання давала таксама руская форма прозвішча «Рикки», якая, нібыта, мела нямецкую аснову.

Аднак даследаванні развеялі гэты міф. Пра больш глыбокія карані сям'і пакуль вядома мала, аднак заснавальнік дынастыі мешчанін мястэчка Баркулабава Быхаўскага павета Магілёўскай губерні Афанасій Фёдаравіч насіў тыпова беларускую форму прозвішча «Рык». Так ён пазначаны сярод навучэнцаў старэйшай у Беларусі і даволі прэстыжнай Магілёўскай мужчынскай гімназіі[3]. Можна дапусціць, што русіфікацыя прозвішча адбылася ў працэсе ваеннай і дзяржаўнай кар'еры А. Ф. Рыка, хаця ў дакументах савецкага перыяду сустракаецца «кампрамісны» варыянт – «Рыкк».

Службовы шлях заснавальніка дынастыі адбываўся ў межах традыцыйнай для дарэформеннай Расіі мадэлі. «Сацыяльным ліфтам» для многіх прадстаўнікоў яго пакалення стаў удзел у Крымскай вайне і яе галоўнай падзеі – абароне Севастопаля. У 1863–1864 гг. Афанасій Рык выявіў лаяльнасць да царскай улады і быў прыцягнуты да падаўлення паўстання. Урад адзначыў яго асабістыя заслугі ардэнамі св. Станіслава 2-й і 3-й ступені, св. Ганны 3-й ступені[4]. Кар'ернае ўзыходжанне закончылася чынам стацкага саветніка, што азначала набыццё спадчыннага дваранства, уваходжанне ў вышэйшую наменклатуру з адпаведным маёмасным забеспячэннем. Калі А. Рык вярнуўся на радзіму, ён ужо меў значныя землеўладанні на Кіеўшчыне і Чарнігаўшчыне. Неўзабаве ён выкупіў у прыватную ўласнасць роднае Баркулабава, а ў 1891 г. – багаты маёнтак Салтанова ў Рэчыцкім павеце і вёску Маладуша, а таксама частку гарадской зямлі ў самой Рэчыцы.

У 1900 г. Афанасій Рык заклаў у павятовым цэнтры лесапільны завод, які праз дзесяць год даваў прадукцыі на 6 806 руб. Рэчыцкія вінакурны і рэктыфікацыйны заводы мелі гадавую вытворчасць у 14 561 руб. У Салтанове пачаў дзейнічаць млын, а ў Маладушы – яшчэ адзін вінакурны завод. Буйнейшай вытворчасцю Рыка заставаўся рэктыфікацыйны завод у мястэчку Бахмач Канатопскага павета Чарнігаўскай губерні з гадавой вытворчасцю ў 90 тыс. руб.[5] Пераўтварэнне жыхара беларускага мястэчка ў расійскага саноўніка было паказальнікам высокага сацыяльнага ўзыходжання. Але далейшая кар'ера А. Рыка не выйшла за межы даволі традыцыйнай і пашыранай у Беларусі ролі памешчыка-прадпрымальніка ў даволі традыцыйных галінах вытворчасці. Ва ўсялякім выпадку, звесткі пра яго грамадскую чыннасць не захаваліся.

Сыны А. Рыка скарысталі назапашаныя бацькам стартавыя магчымасці, але міжпакаленная мабільнасць гэтай сям'і адбывалася ўжо на новай аснове. Нашчадкі прадэманстравалі новую мадэль паводзін. Яны адмовіліся ад найбольш перспектыўнага і традыцыйнага для першай паловы XIX ст. шляху ваеннай службы. Старэйшы Уладзімір (1869 г. н.) закончыў адну з самых прэстыжных вышэйшых устаноў Расіі – Маскоўскую Пятроўскую сельскагаспадарчую акадэмію. У 1893 г. ён далучыўся да справы

бацькі, каб выкарыстаць набытыя веды па аграноміі і лясной справе ў сямейных уладаннях. Малодшы на пяць гадоў Барыс у 1899 г. скончыў не менш прэстыжную Рыжскую палітэхніку і таксама вярнуўся да бацькоўскай гаспадаркі[6]. Новае пакаленне сям'і дэманстравала дынамічныя і якасныя змены ў ментальнасці і паводзінах рэгіянальнай эліты, якая не абапіралася на дзяржаўна-патэрналісцкі рэсурс, а кіравалася прафесійнымі ведамі, прадпрымальніцкай свядомасцю, прагматычным разлікам і грамадзянскімі каштоўнасцямі.

Адметна, што пры даволі значнай маёмасці ва ўкраінскім Чарназем'і – найбольш прыдатным аграрным рэгіёне – Рыкі абралі месцам свайго пастаяннага пражывання і прыкладання асабістых прадпрымальніцкіх і грамадскіх ініцыятыў менавіта Рэчыцкі павет. У 1891 г. яны перабраліся сюды. Гэта, на наш погляд, сведчыла аб іх арыентацыі на мадэрнізацыйныя і ўрбаністычныя працэсы.

У 1911 г. уся ўласнасць Афанасія Фёдаравіча Рыка пераходзіць да яго сыноў на правах сумеснага валодання. Галоўнай справай братоў становіцца новая і ўнікальная для беларускага Палесся вытворчасць, звязаная з металаапрацоўкай – Рэчыцкі цвікава-дротавы завод.

Стварэнне прадпрыемства запатрабавала значных сродкаў, і браты пайшлі на крок, які яшчэ раз пацвердзіў іх прыярытэт у абранні рэгіёна дзелавой актыўнасці. Яны прадаюць маёнтак Русакі ў Радамысльскім павеце Кіеўскай губерні, Бахмачскі завод, а вось Салтанова і рэчыцкая лесапілка былі захаваныя, хаця і закладзеныя ў Руска-Азіяцкім банку.

У маі 1912 г. паравы цвікава-дротавы завод братоў Рык пачаў вытворчасць пры дзесяці рабочых. Кіраўніцтва прадпрыемствам узяў на сябе Барыс Афанасьевіч. Дзякуючы дняпроўскай артэрыі і дзелавым кантактам з украінскімі губернямі, была вырашана самая складаная праблема. Метал (катанка) баржамі перавозіўся ў Рэчыцу з Кацярынаслаўскай губерні. Станкі былі набытыя ў Нямеччыне, у знакамітых фірм «Кук» і «Кайзер». Дзеля будаўніцтва карпусоў і мантажу абсталявання запрашалі спецыялістаў з усёй Расіі і разам з карпусамі завода ўзводзіліся дамы для персаналу. Прадпрыемства дынамічна развівалася. Ужо напрыканцы 1912 г. колькасць рабочых вырасла да 28 чалавек, а сутачны выпуск прадукцыі – з 30 да 100 пудоў[7].

Прадпрымальніцкая інтуіцыя не падманула братоў. Першая сусветная вайна стала моцным стымулам яго развіцця. Завод крэдытаваўся Галоўным ваенна-тэхнічным упраўленнем Генеральнага штаба Расійскай арміі. Вытворчасць была перапрафіліяваная на выпрацоўку калючага дроту – востра запатрабаванага матэрыялу ў будаўніцтве ваенных умацаванняў, а таксама вялікапамерных цвікоў для вырабу пантонаў.

Да 1917 г. завод братоў Рыкаў пераўтварыўся ў адно з найбольш значных і тэхнічна наватарскіх вытворчасцей Беларусі, а маёмасць яго ўладальнікаў ацэньвалася на суму 120 тыс. руб. У Рэчыцы акрамя цвікава-дротавага заводу ім належалі лесапільны і цагляны заводы, паравы млын, некалькі дамоў. У іх уласнасці заставаліся таксама спіртавыя заводы ў Рэчыцкім і Быхаўскім паветах, Кіеўскай і Чарнігаўскай губернях, прыстані на Дняпры з пад'яздной чыгуначнай веткай. Браты ўвайшлі ў спіс 50 найбольш паспяховых і заможных людзей «Паўночна-Заходняга краю»[8] разам з такімі прадпрымальнікамі, як гарадзенскі «тытунёвы кароль» І. Шарашэўскі, пінскія фанера-запалкавыя магнаты Лур'е, мінска-гомельскія Лекерты ды інш.

Акрамя паспяховага бізнэсу, статусна-ролевы партрэт Рыкаў уключаў разнастайную грамадскую чыннасць, а таксама мецэнацтва.

Барыс Афанасьевіч Рык з 1902 г. уваходзіў у губернскую Апеку дзіцячых прытулкаў, якая забяспечвала сродкамі і кантралявала ўтрыманне сірот усёй Мінскай губерні. У 1915 г. ён быў абраны ў склад Рэчыцкай земскай управы. На працягу 1914–1916 гг. актыўна падтрымліваў дзейнасць мясцовых аддзяленняў «Таццянінскага камітэта» і Чырвонага крыжа.

Уладзімір Афанасьевіч быў абраны ганаровым міравым суддзёй, сябрам Павятовага камітэта па размеркаванню прамысловага падатку, ганаровым папячыцелем рэчыцкай рамеснай школы, уваходзіў у кіраўніцтва мясцовага аддзялення Вольна-пажарнага таварыства. З 1907 г. ён быў дэпутатам Рэчыцкага дваранскага сходу. Таксама быў абраны ў склад Губернскага камітэту па справах земскай гаспадаркі.

Заўважым, што на адміністратыўных і грамадскіх пасадах Рыкі

даволі актыўна абаранялі і лабіравалі інтарэсы свайго рэгіёну. Так, у чэрвені 1908 г. на пасяджэнні губернскага камітэта па справах земскай гаспадаркі Уладзімір Рык рашуча выступаў за будаўніцтва чыгуначнай веткі Жлобін – Кіеў не праз Мазыр, а праз Рэчыцу і аргументаваў гэта інтарэсамі насельніцтва і эканомікі ўсяго Рэчыцкага павета[9].

У. Рык абіраўся галосным Рэчыцкай земскай думы ад яе першай у 1913 г. і да апошняй у 1917 г. кадэнцый, дзе быў ініцыятарам і абаронцам маштабных праектаў сацыяльнага развіцця. Ён неаднаразова даводзіў недапушчальнасць эканоміі на медыцынскай дапамозе насельніцтву і неабходнасць адкрыцця валасных фельчарскіх пунктаў, выступаў з прапановамі па добраўпарадкаванні горада і мясцовых дарог, будаўніцтве каменных мастоў, акультурванні забалочаных глебаў і г. д. У 1913 г. У. Рык увайшоў у земскую школьна-будаўнічую камісію, якая імкнулася да ўвядзення ў павеце ўсеагульнай пачатковай адукацыі і планавала будаўніцтва дзесяці новых школ, у тым ліку за кошт прыцягнення сродкаў заможных грамадзян. У лістападзе 1917 г. разам з іншымі галоснымі Рэчыцкай гарадской думы Уладзімір Рык прагаласаваў за неабходнасць удзелу і абранне дэлегата ад Рэчыцы на Усебеларускі сход, а затым слухаў яго справаздачу[10].

Такім чынам, праз рыначнае мысленне новая рэгіянальная эліта падыходзіла да разумення рэгіянальных інтарэсаў – не толькі эканамічных, але сацыяльных і культурных. На наш погляд, у перспектыве гэтая група была здольная ўзняцца да ўсведамлення неабходнасці нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі і стаць яго апорай.

Невядомыя ацэнка і стаўленне Рыкаў да кастрычніцкага перавароту, але ў адрозненні ад такіх прадстаўнікоў рэчыцкай эліты як прадпрымальнік А. Шышкін ці землеўладальнік і грамадскі дзеяч П. Патон, яны не пакінулі радзіму. У савецкі час грамадскі патэнцыял братоў застаўся незапатрабаваным, але ўлады не адмовіліся ад выкарыстання іх як «буржуазных спецаў» у эканамічных мадэрнізацыях савецкага тыпу.

У лютым 1919 г. уласнасць Рыкаў, у тым ліку і цвікава-дротава завод, была нацыяналізавана. Барыс Рык быў пакінуты на пасадзе

«тэхнарука», г. зн. інжынернага і тэхналагічнага кіраўніка былога ўласнага прадпрыемства. Афіцыйным дырэктарам рэчыцкі рэўкам прызначыў бальшавіцкага актывіста Барыса Ізраілевіча Эвенчыка. На рахунку Б. Рыка ў савецкі час – выратаванне завода ад яго дэмантажу і вывазу ў Польшчу падчас савецка-польскай вайны, калі летам 1920 г. Рэчыца больш за месяц знаходзілася пад акупацыяй. Перамовы аб лёсе завода ён вёў непасрэдна ў Варшаве[11].

Інжынерны досвед Барыса Афанасьевіча быў таксама выкарыстаны пры будаўніцтве і мантажы ў пачатку 1920-х гг. Рэчыцкай гарадской электрастанцыі.

Інтэграцыя ў савецкую сістэму Уладзіміра Рыка, чыя рэпутацыя актыўнага грамадскага дзеяча выклікала падазронасць новых уладаў, адбывалася больш складана, хаця прыход саветаў ён прыняў без пярэчанняў. Як сведчылі сяляне вёскі Салтанова, у 1918 г., калі стала вядома пра нацыяналізацыю зямлі і яе «пераход да працоўнага класа», У. Рык добраахвотна выехаў з маёнтка і пакінуў усю яго ўласнасць некранутай. Ёсць падставы меркаваць, што перыяд нямецкай і польскай акупацыі Рэчыцы Уладзімір Афанасьевіч правёў у сталіцы Украінскай Народнай Рэспублікі Кіеве і толькі пасля заняцця Украіны Чырвонай Арміяй ў чэрвені 1920 г. вярнуўся на радзіму.

Рэчыцкія ўлады ўчынілі следства наконт яго лаяльнасці, прымусіўшы да паказанняў Валасны камітэт в. Салтанова, мясцовага міліцыянера ды інш. Дакументы, звязаныя з эпізодам вяртання У. Рыка, яскрава ілюструюць выніковасць намаганняў рэгіянальнай эліты па назапашванню «сацыяльнага капіталу» і выкрываюць ідэйна-палітычную прыроду бальшавіцкай дактрыны «класавай барацьбы».

На зварот У. Рыка ў «Рабочы камітэт савецкай гаспадаркі Салтанова» за дазволам пасяліцца ў сваім доме часова, «да падшукання працаўладкавання», быў скліканы агульны сход саўгаса вёскі Салтанова. Змест «Прыгавору», вынесенага сходам, хутчэй за ўсё супярэчыў планам яго арганізатараў: *«…1) за час 30-гадовага валодання і кіравання маёнткам Рык не толькі заўсёды быў добрым суседам, але і незаменным нашым абаронцам і дарадцам, нікому не адмаўляючы ў парадзе і дапамозе, якую шырока праяўляў*

як службовец у былых сялянскіх і судовых установах; 2) ён не вёў грабежніцкай гаспадаркі з мэтай чужым потам набіць свае кішэні, а ўсе прыбыткі з маёнтка ўкладваў у пабудову і ўдасканаленне прамысловых прадпрыемстваў, у значнай ступені даваўшых жыццё мясцовасці; 3) ён выбудаваў для нас школу, ніколі нікога не прыцясняў а, наадварот, рабіў усялякія льготы і уладжваў усё міралюбіва […]».

Прыгавор падпісалі 80 сялян, з якіх 62 былі непісьменнымі, што можа сведчыць пра іх прыналежнасць да катэгорыі маламаёмасных. Зацвердзіў рашэнне сходу «Рабочы камітэт саўгаса»: «*Усе рабочыя, з якіх некаторыя працавалі з Вамі па 20 год, не толькі нічога не маюць супраць пражывання Вашай сям'і ў Саўгасе, але і лічаць сябе абавязанымі ўсімі сіламі палегчыць яе існаванне ў памяць добрых і справядлівых Вашых да іх адносін у перыяд працяглай сумеснай працы па паляпшэнні Салтанова і па стварэнні у ім заводаў, якія кармілі столькіх людзей і ў такой ступені давалі жыццё мясцовасці*»[12].

У падтрымку У. Рыка выступіў таксама і Рэчыцкі выканкам, які хадайнічаў перад губернскім лясным пададдзелам аб прызначэнні «вучонага агранома» загадчыкам мясцовага лясніцтва. Аргументацыя савецкай структуры амаль супала з прыгаворам сялянскага сходу: «*Былы лесаўладальнік вёў рацыянальную гаспадарку ва ўласных лясах […] і таму служба яго ў гэтым лясніцтве вельмі пажадана, тым больш, што В. А. Рык з навакольным насельніцтвам знаходзіўся ў самых лепшых добразычлівых адносінах*»[13].

Аднак перыяд кампрамісу паміж былой элітай і бальшавіцкай уладай працягваўся нядоўга. У кастрычніку 1921 г. Уладзімір Афанасьевіч быў арыштаваны і пэўны час правёў у гомельскай губернскай турме[14]. На жаль, прычына і абставіны гэтага арышту застаюцца невядомымі. Але гэта быў толькі першы знак трагічнага павароту ў лёсе дынастыі.

Вясной 1924 г. уся сям'я Рыкаў папала ў катэгорыю «лішэнцаў», што азначала не толькі пазбаўлення палітычных правоў, але і непазбежнае звальненне з адказных пасад, што і здарылася ў той жа год. Братам прыгадалі іх «памешчыцка-буржуазнае мінулае», хаця ад іх маёмасці амаль нічога не засталося. Так, у карыстанні

Уладзіміра Афанасьевіча, на руках якога знаходзілася сям'я з шасцю непрацуючымі, было дзве дзесяціны пашы, тры сенакосу і адзін конь – узровень мінімальнай серадняцкай гаспадаркі. Тым не менш, уся сям'я Уладзіміра, уключаючы жонку, сталага веку цешчу, а таксама пецярых дзяцей, старэйшаму з якіх было 18, а малодшаму 5 год, апынуліся ў катэгорыі адрынутых[15].

Барысу Афанасьевічу пасля доўгіх намаганняў удалося ўладкавацца на запалкавую фабрыку «Днепр», дзе ён адпрацаваў інжынерам яшчэ амаль дзесяць гадоў.

Уладзімір Рык палічыў за лепшае «згубіцца». У 1926 г. разам з сям'ёй ён перабіраецца ў Маскву, дзе яшчэ з часоў студэнцтва ў яго захаваліся сувязі. Тут яму ўдалося набыць кватэру для сям'і, але ўладкавацца на працу ў сталіцы «лішэнцу» было немагчыма. Гэта атрымалася зрабіць толькі ў райцэнтры Яфрэмаў Тульскай губерні. Можна меркаваць, што працаваў ён на мясцовым спіртавым заводзе – галоўнай вытворчасці райцэнтра. Гэтая справа была яму добра вядома яшчэ з сямейнага бізнесу. Але і тут злы рок напаткаў Уладзіміра Афанасьевіча. У 1932 г. ён памёр ад сэпсісу ў выніку траўмы нагі[16].

Яшчэ больш страшны канец напаткаў Барыса Афанасьевіча. У лістападзе 1933 г. разам з вялікай групай спецыялістаў і рабочых рэчыцкіх і гомельскіх запалкавых прадпрыемстваў ён быў арыштаваны па абвінавачванню ў *«прыналежнасці да контррэвалюцыйнай арганізацыі і здзяйсненні шкодніцкай і дыверсійнай работы ў запалкавай прамысловасці СССР»*. Пастановай Калегіі ОГПУ Б. А. Рык быў асуджаны да вышэйшай меры пакарання і 22 мая 1934 г. расстраляны. Сям'і, якая засталася без сродкаў існавання, па правілах чэкісцкай гульні было выдадзена пасведчанне аб яго высылцы на Беламорканал, і родныя доўга спадзяваліся на яго вяртанне. Поўнае апраўданне Б. А. Рыка было зроблена ўжо ў першую хвалю рэабілітацый – у кастрычніку 1956 г.[17] Можна амаль з упэўненасцю меркаваць, што такі самы лёс чакаў бы і Ўладзіміра Рыка ў 1930-я гг., калі б не смерць.

Удава Барыса Афанасьевіча разам з трыма малодшымі дзецьмі перажыла акупацыю, а пасля вайны перабралася ў Маскву да ўдавы Уладзіміра (дарэчы, сваёй роднай сястры).

Савецкая рэпрэсіўная сістэма не абышлася вынішчэннем уласна прадстаўнікоў разгляданай групы. Яна прыклала намаганні да разрыву пакаленняў, вынішчэння гістарычнай і сямейнай памяці пра іх саміх і іх чыннасць. Гэта сістэма эфектыўна спрацавала на паніжэнне грамадскіх статусаў усіх нашчадкаў братоў Рыкаў. У 1927 г. былі адлічаныя з вышэйшых навучальных установаў Ленінграда сыны Уладзіміра Аляксандр і Уладзімір. Яны так і не атрымалі вышэйшай адукацыі. Але здолелі застацца з сям'ёй у Маскве як «лішэнцы». Уладзімір пэўны час жыў у Новачаркаску, а пасля вяртання ў Маскву да маці працаваў рабочым на аўтамабільным заводзе імя Сталіна. Аляксандр асеў у Аляксандраўску (напэўна, у тым, што ў Луганскай вобласці), дачка Наталля апынулася аж ва Ўладзівастоку. У Мардовію з'ехала дачка Барыса Тамара, у Ленінград – Ірына[18].

Аднак цалкам вынішчыць закладзены мінулымі пакаленнямі дух грамадзянскай адказнасці і патрыятызму не ўдалося. Пра гэта сведчыць тое, што на савецкі фронт Другой сусветнай вайны пайшлі ўсе чатыры сыны Барыса Афанасьевіча, прычым двое – добраахвотна і не па ўзросце. Рыгор і Барыс былі параненыя, а сярэдні Дзмітрый загінуў у баях. Ваявалі таксама і сыны Ўладзіміра – Аляксандр і Аляксей.

Ніводнага нашчадка рэчыцкіх прадпрымальнікаў і грамадскіх дзеячаў не засталося на радзіме. У часы савецкага «застою» ў Салтанове былі зруйнаваныя магілы Афанасія Фёдаравіча, яго жонкі і дачкі Марыі. Сёння нашчадкі Рыкаў жывуць у Падмаскоўі і толькі ў апошнія гады пачалі аднаўляць сямейную памяць. Важныя крокі па аднаўленні памяці выбітных гарадскіх дзеячаў зробленыя, нарэшце, і ў Рэчыцы. У 2012 г. падчас святкавання 100-годдзя Рэчыцкага метызнага завода была ўсталяваная дошка ў памяць Уладзіміра і Барыса Рыкаў. Таксама матэрыялы пра заснавальнікаў прадпрыемства былі ўключаныя ў юбілейнае выданне, апублікавана некалькі даследчыцкіх і папулярных матэрыялаў[19].

Прыклад адной дынастыі ўсяго толькі аднаго палескага павета сведчыць, што на рубяжы XIX–XX ст. у беларускай правінцыі ішло дынамічнае фарміраванне першага пакалення грамадскай эліты новай якасці, надзеленай значным сацыяльна-стваральным патэн-

цыялам і актыўнасцю. Гэта новая, перш за ўсё гарадская група дэманстравала пошукі адэкватных адказаў на гістарычныя выклікі, звязаныя з эканамічнымі і сацыяльнымі трансфармацыямі і ўзрушэннямі пачатку XX ст. На жаль, савецкая сістэма не здолела ацаніць, развіць і доўгатэрмінова скарыстаць гэты патэнцыял. Трагічныя лёсы асобных прадстаўнікоў рэгіянальнай эліты, таксама як і ўсёй групы сталі безумоўнай нацыянальнай гістарычнай стратай Беларусі.

---

[1] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей - НГАБ). Ф. 295, воп. 1, адз.з. 5468. Арк. 21.

[2] Очерк 25 лет эксплуатации Полесских казенных железных дорог (1884–1909 гг.). Вильна, 1909. С. 47.

[3] Адрес-календарь Могилевской губернии на 1885 год. Могилевский Губернский статистический комитет. Могилев, 1885. С. 75.

[4] Тамсама.

[5] Список фабрик и заводов европейской части России. СПб., 1903. С. 541–542, 578, 708; Список фабрик и заводов Российской империи. СПб., 1912. С. 76, 171, 198.

[6] Мой завод – моя гордость : Речицкий метизный завод 1912–2012 / Под общ. ред. А. С. Вашкова; авторы текста О. М. Шандрак, В. М. Лебедева. Минск, 2012. С. 26.

[7] Мой завод – моя гордость : Речицкий метизный завод 1912–2012. С. 36.

[8] НГАБ. Ф. 1237, воп. 1, адз.з. 7. Арк. 213–220.

[9] Тамсама. Ф. 323, воп. 1, адз.з. 15, арк. 10–10 адв.

[10] Тамсама. Ф. 323, воп. 1, адз.з. 6, Арк. 248.

[11] Архіў УКДБ РБ па Гомельскай вобласці. Архіўна-крымінальная справа 10344-С.

[12] Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (далей – ДАГВ). Ф. 13, воп. 2, адз.з. 921. Арк. 7–7 адв., 8.

[13] Тамсама. Арк. 8.

[14] Тамсама. Арк. 19.

[15] Тамсама. Арк. 33–34.

[16] Звесткі прадстаўлены унучатай пляменніцай Б. А. Рыка Ірынай Цішчанка.

[17] Архіў УКДБ РБ па Гомельскай вобласці. Архіўна-крымінальная справа 10344-С.

[18] Звесткі прадстаўлены Ірынай Цішчанка.

[19] Лебедева В. М. Патоны и Рикки как представители новой региональной элиты

начала XX века / В. М. Лебедева // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны. Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 1. / Р. Р. Лазько (гал. рэд.) і інш. Гомель, 2012. С. 111–117; Киштымов А. Л. На пороге XX века: социальные и демографические изменения / А. Л. Киштымов // Речица. Дорогой столетий в будущее / под общ. ред. В. С. Панченко [и др.]. Речица: Редакция газеты «Дняпровец», 2013. С. 74–86; Валентина Лебедева, Оксана Шандрак. Как речицкие фабриканты стали врагами народа // Гомельская праўда. 9 лістапада 2012 г.; Валентина Лебедева, Оксана Шандрак Первые предприниматели Речицы. Судьба династии // Дняпровец. 5 снежня 2012 г.

Володимир Бойко,
канд. іст. наук (Чернігів)

Національні політичні сили України у виборчій муніципальній кампанії 1917 р.

Серед численних виборчих кампаній, що відбувалися на теренах України (втім так само й Білорусі) муніципальна 1917 р. становить особливий інтерес, адже йдеться про першу спробу демократичного формування місцевої влади у новітній історії наших народів.

На українських теренах вибори до міських дум тривали з червня по вересень 1917 р., найінтенсивніше – у липні-серпні. Закон, ухвалений Тимчасовим урядом у середині квітня 1917 р.[1], встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування за майже цілковитої відсутності будь-яких цензових обмежень. Автори законопроекту погодилися на пропорційну систему виборів за партійними списками. Це рішення обумовлювалося необхідністю підготовки населення країни до голосування на виборах до Установчих зборів. Щоправда, такі списки могли формувати об'єднання громадян за будь-якою ознакою, а не лише партійною. Враховуючи перехідний характер реформи, гласні обирались терміном до 1 січня 1919 р.[2]

Такі вибори проходили в країні, де право вибору місцевої влади стало абсолютною новиною для більшості городян. До цього додавалася вкрай строката та невідповідна до навколишнього сільського населення етнічна структура тогочасних міст. Так, 33 % міського населення становили євреї, трохи менше – росіяни та українці, кілька відсотків – поляки, німці, румуни, білоруси, кримські татари та ін. Між тим ключові адміністративні посади в містах України обіймали росіяни, а на Волині та Поділлі – також поляки, бо саме вони представляли статечні верстви. Третина ж населення міст – євреї – взагалі мали суто символічне представництво.

Міські вибори стали для національних партій першою спробою легальної політичної боротьби за симпатії своїх ймовірних

прихильників. Втім, в середині останніх існували власні, часом дуже серйозні, протистояння за соціальною ознакою. Така ситуація створювала об'єктивне підґрунтя до жорсткої конкуренції на виборах та виявляла реальні, а не удавані цілі їхніх суб'єктів. Щодо національних політичних угрупувань, то мовиться, насамперед, про єврейські, українські, польські, як такі, що сформували під час муніципальної кампанії найбільшу кількість своїх списків, відповідно 156, 76 та 22. Інші не грали такої помітної ролі за виключенням кримських татар у Криму. Це узагальнення за 105 містами губерній, що згодом увійшли до складу Української Народної республіки.

За всієї різнобарвності українського руху в 1917 р. виділяють, як правило, три провідні партії – його репрезентанти. Це Українська соціал-демократична робітнича партії (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Існували й інші політичні угрупування, але вагомого впливу вони на той час не мали. Як видно з тогочасних програмних документів провідних українських партій, від початку революції існувала можливість реалізації двох принципових варіантів – єдиного національного блоку та спілки українських партій з ідеологічно близькими російськими та єврейськими партіями на ґрунті класової боротьби. У їх взаємодії формувалася реальна лінія поведінки головних політичних чинників.

Найшвидше загальна тенденція почала вимальовуватися у містах, де від початку революції існували партійні осередки українських соціал-демократів та есерів – Києві, Харкові, Полтаві, Одесі. Тут українські соціалісти при першій ліпшій нагоді підкреслювали свою відмінність від українських лібералів.

В переважній більшості міст України на початку революції не було й мови про існування філій українських політичних партій. З їхнім виникненням у Вінниці, Херсоні, Миколаєві, Ромнах, Кременчузі, Конотопі, Черкасах, Єлісаветграді та деяких інших містах осередки УСДРП та УПСР відхили пропозиції представників консервативно-ліберального напрямку українського руху про утворення національного блоку, мотивуючи це необхідністю класової боротьби. Вимальовувалася тенденція, як тільки від загальної

української організації («Просвіта»), «Українська хата» та ін.) відокремлювалися партосередки соціалістів, відразу вони звинувачували колишніх союзників у найжахливішій на той час ваді – буржуазності (а часом й у чорносотенстві), забуваючи й про спільні цілі, й про спільних політичних противників. У результаті в великих та багатьох середніх за розмірами містах, як правило, хоч і не завжди (відомо, щонайменше, 11 випадків), осередки Української радикально-демократичної партії (ліво-ліберальна партія, згодом – УПСФ) змушені були, всупереч переконанням, утворювати власні блоки. Часто до них залучалися різноманітні професійні та освітні організації.

Українські ж соціалісти у переважній більшості з названих міст прагнули блокуватися з російськими та єврейськими, часом – польськими соціалістами. Однак доволі часто вони стикалися щонайменше з нерозумінням, а то й відвертою ворожістю своїх лівих колег.

Всього відомо про 22 (у 21 місті) самостійних списки українських соціалістів і 18 випадків їх блокування з російськими та єврейськими партіями. Можемо казати про відсутність чіткої концепції пошуку союзників українськими соціалістами під час виборів. УПСР та УСДРП могли утворити український соціалістичний блок, виступати окрема одна від одної, спільно ввійти до соціалістичного блоку з російськими та єврейськими соціалістичними партіями, брати участь у есерівському та есдеківському списках. Вибір того чи іншого варіанту залежав, насамперед, від характеру стосунків у конкретному місті українських та російських соціалістів. Однак простежується загальна тенденція: лише в разі відвертого нехтування національними інтересами з боку російських соціалістів їх українські візаві наважувалися, та й то не скрізь, на самостійний виступ. Здебільше це був не запланований заздалегідь, а вимушений крок. Не завжди він приводив до об'єднання на виборах зусиль УСДРП та УПСР, хоч і сприяв цьому. У будь-якому разі спілка з українськими лібералами вважалася небажаною. Як можна було очікувати, поява кількох списків за участю провідних українських партій призводила часом до гострої боротьби між ними з очікувани наслідками.

Між тим існував принципово інший вибір, реалізований у Чернігові. З самого початку революції у місті активно діяв осередок Товариства українських поступовців (потім – громада автономістів-федералістів) на чолі з Іллею Шрагом. І якщо в інших містах України ця організація досить швидко перетворилася на об'єднання лише українських лібералів, то у Чернігові довгий час до неї входили й визнавали авторитет усі українські діячі. Такий підхід зробив можливою мобілізацію усіх українських організацій міста навколо одного списку. До його складу входили також представники громади автономістів-федералістів, спілка службовців, Товариство поляків. Місцеві українські соціалісти (насамперед, українські есери на чолі з Василем Елланським), не без вагань, але все ж таки підтримали національний список, а не своїх колег – російських соціалістів, з якими мали досить ворожі стосунки.

В результаті, в Чернігові на відміну від інших міст України під час виборів українські соціалісти не звинувачували українських лібералів у буржуазності та недемократичності. Великою мірою така ситуація склалася завдяки особистому авторитету Іллі Шрага. Його вплив на результати виборів належним чином оцінила місцева соціалістична преса: *«Це ім'я настільки популярне в місті, що досить було чернігівському обивателю [...] сказати, що в списку на першому місці І. Шраг, як цей обиватель охоче виявив готовність голосувати за національний блок»*[3]. Чернігів виявився єдиним губернським центром України, де була блискуче реалізована тактика українського національного блоку.

Щоправда позапартійні українські списки створювалися в багатьох повітових містах (всього 34 з виявлених). Це той випадок, коли слабкість була силою. Загальмованість процесу партійної диференціації у провінційних містечках відкривало можливість об'єднання прихильників різних політичних напрямків навколо спільних національних гасел.

Всі українські списки разом отримали на міських виборах 12,15 % (в тому числі український соціалістичний блок у складі УПСР та УСДРП – 5,1 %, УПСР – 0,22 %, УСДРП – 0,81 %, українські соціалісти у блоках з російськими – 1,96 %, УПСФ – 1,01 %, різноманітні позапартійні – 3,05 %)[4].

Результати явно недостатні для того, аби вважати їх перемогою, хоча в окремих містах українці й отримали більшість голосів. Зрозуміло, що без союзників працювати в містах їм було складно. Тому не дивно, що українські політичні чинники висловлювалися за співпрацю з іншими національними силами в разі визнання ними ключових вимог українського руху: надання Україні національно-територіальної автономії, перебудови Росії на засадах федерації. І тут їхніми потенційними спільниками могли бути, насамперед, єврейські та польські політичні сили.

Власне, найбільше складощів виникає, коли ми намагаємось ідентифікувати «єврейський рух». Як влучно зазначив один з єврейських діячів 1917 р. В. Рахер: «*У нас є всі: більшовики, меншовики, есери, трудовики, інтернаціоналісти, націоналісти, сіоністи, цейре-сіоністи, територіалісти, бундівці, сеймівці, комуністи, синдикалісти, індивідуалісти, гербеісти, жаргоністи, асимілятори, ортодокси та просто окси, космополіти і ледь не триглодіти, і все це між собою свариться, ворогує, воює*»[5]. Саме за результатами муніципальної кампанії 1917 р. більш-менш стало зрозумілим, що провідні позиції в єврейському русі займають, насамперед, сіоністи, Бунд, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП), Поалей-Ціон.

Бунд не бажав визнавати за соціалістичні Поалей-Ціон та ОЄСРП і, використовуючи свої тісні зв'язки з РСДРП, зробив на міських виборах все можливе, щоб ізолювати ці партії. Водночас всі єврейські соціалістичні партії (включно з Поалей-Ціон та ОЄСРП) з класових позицій завзято поборювали сіоністів – зазначимо, невдало. Останні, в свою чергу, доклали максимум зусиль, аби об'єднати під національними гаслами єврейську громаду. А ще існували й різноманітні ортодоксальні угрупування. Отже, ставлення провідних єврейських політичних сил до українського руху формувалося опосередковано, через призму бачення майбутнього єврейського народу, а з цим якраз була проблема.

На думку одного з лідерів Бунду Мойсея Рафеса: «*Українська інтелігенція [...] сподівалася приручити найменш небезпечну в державному відношенні частину інтелігенції – єврейську. Але беззастережно могла встати на цей шлях лише партія єврейських сіоніс-*

тів»[6]. За його твердженням у 1917 р. найближчою до українських есдеків серед єврейських соціалістичних партій була Поалей-Ціон, яка «*все підпорядкувала інтересам єврейської національної ідеї*»[7].

В муніципальних програмах усіх без винятку єврейських партій обов'язкова присутня низка національних вимог. Головним чином, йшлося про передачу деяких функцій дум єврейській громаді, першочергово порушувалися питання національної освіти. В разі блокування єврейських партій з російськими до спільних платформ вносилися відповідні положення. В цьому сенсі єврейські партії були зручними спільниками для українських, адже їх інтереси співпадали.

Однак під час розробки муніципальних програм жодна з єврейських політичних партій не фіксувала вимоги національно-територіальної автономії України. Тобто це питання для них було неголовним, а ставлення не однозначним. В цьому контексті показовим, на нашу думку, є бачення єврейськими партіями українських як потенційних союзників на міських виборах.

Хоча єврейські соціалісти, в принципі, висловлювалися за бажаність угод з іншими національними партіями, однак жодна з єврейських партій на рівні керівництва серйозно не розглядала можливості самостійної (без росіян) спілки з українськими партіями будь-якого гатунку. Йшлося лише про бажаність їх залучення до соціалістичного блоку чи, як у випадку з Бундом, до есдеківського списку. Це може бути свідченням існування певної недовіри до українських сил та свого роду інерції мислення. Українські партії на той час не сприймалися єврейськими як такі, що в змозі, в разі потреби, захистити їх інтереси.

Не в останню чергу це обумовлено позицією самих українських партій. Їх часом досить сумбурна тактика пошуку політичних союзників, невпевненість у власних можливостях в умовах міста ставили під сумнів доцільність спілки саме з ними. Водночас, єврейські соціалістичні партії, особливо Бунд, були надто тісно зв'язані з російськими, щоб у стислий термін наважитися на рішучу зміну орієнтації. Той факт, що серед російських партій, на відміну від українських, помітні посади обіймали євреї також впливав на позицію єврейських національних партій під час муніципальної кампанії.

Як результат, під час муніципальної виборчої кампанії 1917 р. не було створено жодного українсько-єврейського блоку будь-якого напрямку. І якщо для представників, умовно кажучи, правого крила – це нормально, то для соціалістів з їх класової солідарністю – нелогічно.

Відомий лише один випадок, коли єврейська соціалістична партія, а саме Бунд, свідомо намагалася укласти угоду з відповідною українською партією – УСДРП. У Полтаві філія Бунду, виконуючи вказівки Південного комітету партії, встигла пересваритися зо всіма місцевими соціалістами. Перед загрозою повного провалу на виборах Мойсей Рафес вимушений був надіслати до Полтави телеграму такого змісту: «*В теперішніх умовах допускаємо угоду виключно з українською соціал-демократією. Якщо відмовляться, вважати необхідним виступ суто бундівським списком. Наше рішення остаточне. Просимо провести в життя*»[8]. Однак українські есдеки в Полтаві заради сумнівного блоку з Бундом не мали намір руйнувати вже складений з російськими соціалістами список. Крім того, чернігівська філія ОЄСРП, між іншим, запитувало своє керівництво у Києві чи можуть вони блокуватися з українськими есерами та есдеками. Та через відсутність такого списку в Чернігові питання відпало автоматично.

Натомість, залишилися низка свідчень про не найкращі стосунки між представниками українських сил та єврейських. В цілому, справа виглядає так, що бундівці виявили найбільший нахил серед єврейських партій до конфронтації з українським рухом. Щоправда, після ІІ Універсалу УЦР тональність Бунду змінилася.

Єврейські соціалісти балотувалися по одному списку разом з українськими лише в разі наявності там кандидатів від російської партії. Це міг бути соціалістичний блок, як у Полтаві (ПСР, УПСР, УСДРП, ОЄСРП, Поалей-Ціон), Херсоні (ПСР, РСДРП, Бунд, Єврейський соціалістичний клуб, Дашнакцюцюн, УСДРП, УПСР), Проскурові (УПСР, УСДРП, РСДРП, ПСР, Бунд, ОЄСРП), Ромнах (РСДРП, Бунд, УСДРП, ПСР) чи Бердичеві (Бунд, РСДРП, ПСР, УПСР, УСДРП). Або партійні списки, як у Харкові, де постав есерівський блок (ПСР, УПСР, ОЄСРП), у Луганську – соціал-демократичний (меншовики, Бунд, УСДРП), у Бахмуті есерівський

(ПСР, УПСР, ОЄСРП) та есдеківський (РСДРП, Бунд, УСДРП) блоки тощо. В такому разі відносини між представниками українських та єврейських партій були союзницькими.

У містах, де діяли самостійні українські списки, єврейські соціалісти як союзники російських, насамперед Бунд, доклали чималих зусиль, аби провалити українські партії. Водночас зіткнень із суто єврейськими списками (ОЄСРП, Поалей-Ціон, сіоністів, ортодоксів) у українців не виявлено. І це цілком природно – адже виборець в цьому випадку був різний і грунт для конфронтації зникав.

Бундівський інструктор Андрій Жук звернув увагу на таке: «*Українці, наскільки я помітив, відносяться до цих партій [Поалей-Ціон, ОЄСРП] далеко не так негативно, як Російська с.-д. Так, у Прилуках українець казав про Поалей-Ціон: «[...] У них та ж програма, що й у нас: ми вимагаємо національно-територіальної автономії, й вони те ж саме*»[9].

Найбільше ж симпатії до українського руху виявили не єврейські соціалістичні партії, а праві угрупування, насамперед сіоністи. Так, у містечку Златополь Чигиринського повіту під час українського свята «*сіоністи побажали Україні добути свою автономію, бо добре розуміють і співчувають бажанням українського народу, бо й самі бажають здійснення своїх мрій автономії Сіону*». В свою чергу українці заявили, що «*цілком приєднуються до бажання єврейських сіоністів здобути свого Сіона*»[10].

У Прилуках на свято проголошення І Універсалу запрошення отримали лише бундівці та сіоністи. Доповідаючи в Київ місцева філія Бунду зазначила: у зв'язку з досягненням угоди їх представник не наголошував на негативних, на думку бундівців, моментах цього документу. Бундівець у досить плутаних висловах охарактеризував першу реакцію на Універсал як непорозуміння. А представник сіоністів, за свідченням бундівця, «*у пишномовних висловах вітав українських рух, як зайвий доказ того, що "вони" [сіоністи] завжди кажуть і на завершення висловив надію, що і євреям знайдеться місце у вогнища та трохи тепла від нього*»[11].

Справжнє братання української та єврейської частини населення містечка мало місце під час першотравнях урочистостей у Хоролі. Поштовхом стала така заява представника євреїв на мі-

тингу: *«Українці були довго позбавлені своєї рідної мови, вони багато терпіли від старого уряду [...] В обличчі українців частково відображаються страждання євреїв»*[12]. У відповідь євреї почули вибачення за старі історичні гріхи часів Богдана Хмельницького та пропозицію об'єднатися разом з українцями для того, щоб відстояти свободу.

Не залишалися в боргу й українці. У полтавській міській думі під час формування «шкільної ради» (входила до комісії з народної освіти) більшість спочатку забалотувала кандидатуру сіоністів. І лише після демаршу лідера української фракції Віктора Андрієвського, який рішуче підтримав цю кандидатуру, міське самоврядування змінило своє рішення. За твердженням бундівця у Прилуках саме з ініціативи українця було ухвалено рішення про відкриття єврейської школи.

Водночас розвиток співпраці українських політичних сил із сіоністами та іншими єврейськими несоціалістичними угрупуваннями гальмувався слабкістю правого крила українського руху. Вплив есефів, яких дуже умовно і лише порівняно з есерами та есдеками, можна віднести до правих політичних сил, був явно недостатнім для ефективної взаємодії з сіоністами. А українські соціалісти до несоціалістів всіх націй, включаючи і свою власну, відносилися з підозрою й налагоджувати контакти не поспішали.

Між тим, і це добре видно за результатами міських виборів, саме праве крило домінувало в єврейському русі. Сіоністи, які в більшості міст створювали разом з єврейською громадою національний блок, одержали переконливу перемогу – 8,7 % голосів від їх загальної кількості або трохи більше 50 % єврейського електорату. Для порівняння Бунд (з врахуванням голосів, отриманих у спільних з російськими соціалістами списках) відповідно – 2,4 % та 14 %, ОЄСРП та Поалей-Ціон по всіх можливих списках разом – 4,15 % та 24,4 %[13].

Польські списки не мали та й не могли мати таких успіхів. Щоправда, джерела, які дійшли до нас, містять доволі уривчасту інформацію. Головним чином, там йдеться про польських соціалістів, причому далеко не завжди розрізняється приналежність до певної фракції – ППС-правиці та ППС-лівиці. Ще складніше –

з непартійними організаціями. Про їхні уподобання можна зробити висновок хіба що з гасел, які висувалися, окремих прізвищ, що фігурували у виборчих списках, та з їхніх назв.

Тактику польських об'єднань в Україні різних спрямувань значною мірою визначила низка подій, що сталася в розпал муніципальної кампанії. У другій половині червня в Києві пройшов обласний польський з'їзд, який засвідчив розкол серед польської громади в Україні. Втім резолюцію з українського питання він таки ухвалив. «*З'їзд делегатів організацій на Русі,* – зазначалося в документі, – *вітає прагнення братнього українського народу до політичного визволення і заявляє, що поляки, почуваючи себе споконвічними громадянами цього краю, готові сприяти в улаштуванні основ життя українського народу із забезпеченням прав меншин польського народу на Україні*»[14]. Одночасно ліва частина, ППС та демократичний блок, що утворила Польський демократичний централ, в свою чергу зазначила: «*Для поляків на Україні в суто національних питаннях обов'язково солідаризуються з політикою корінної Польщі, а в місцевих питаннях – солідаризуються з російським революційним та українським визвольним рухами*»[15].

Ці заяви майже співпали у часі з компромісом, досягнутим під час переговорів лідерів українського руху та Тимчасового уряду в Києві. Тоді кожне польське угрупування намагалося забезпечити свій вплив у реорганізованій УЦР. В цілому, позиція з'їзду виглядала прийнятніше для української сторони, ніж Польського демократичного централу. Але ж сама Центральна рада була соціалістичною, що вплинуло на обрання принципу її поповнення репрезентантами національних меншин – через партійні організації. Таким чином, автоматично штучну перевагу отримували ліві сили. У відповідь Польський виконавчий комітет на Русі 7 липня висловив свій протест[16]. Тож склалася ситуація, коли праві польські політичні чинники відкрито висловлювали своє незадоволення політикою Центральною радою, одночасно підкреслюючи всіляко свою лояльність до української ідеї як такої. А представники лівих, соціалістичних партій зайняли позицію, яка могла трактуватися двояко – в залежності від розуміння на місцях польських інтересів.

Це загальні підходи, які звичайно досить суттєво могли корегуватися на місцях. Отже, польські списки балотувалися у 22 з 105 досліджених міст України. І лише в одному випадку маємо справу з соціалістами – в Києві окремо йшла ППС-правиця. Інша справа – різного роду польські списки, об'єднані національними гаслами, а саме «польських виборців», «польська група», «польських громадських організацій», «польського товариства», «польського демократичного клубу», «польського комісаріату», «польський демократичний список», «група осіб польської національності» та інш. Абсолютна їх більшість діяла на Київщині (4), Волині (3), Поділлі (3) та Херсонщині (3). В Катеринославській, Чернігівській, Харківській, Таврійській губерніях балотувалося по одному польському списку, а на Полтавщині – жодного. Тобто, як правило, йдеться про землі, де поляки жили споконвіку, становили суттєву меншість і, вочевидь, так чи інакше пов'язували своє майбутнє з їх долею. Часом вони досягали помітних успіхів – на Волині та Поділлі.

Досить широке за географією представництво польських списків на півдні України значною мірою обумовлене впливом війни на національний склад міст. В найбільшому місті України Одесі діяли численні польські організації – «Дім польський», «Огниско», «Благодійне товариство», «Товариство допомоги жертвам війни», «Союз поляків-педагогів», «Польський робочий союз»[17]. Як і в інших губерніях тут спостерігався розкол лівими і правими у польському стані. В інших регіонах України поява таких об'єднань – виняток. Вони діяли у Катеринославі, Харкові, Шостці.

Крім суто польських, існували списки, укладені на умовах блоку – 9, а саме: на Чернігівщині (3), Волині (3), Київщині (2), Поділлі (1). Серед них – низка українсько-польських. Утворювалися вони там, де польські політичні чинники, як правило, самостійно на перемогу не претендували, а подібні гасла штовхали їх до спілки з українцями. В Чернігові, завдячуючи спілці з українцями, польські представники отримали чотири місця в думі – 6,6 %, що в два з половиною рази перевищувало відсоток етнічних поляків у місті. Показово, що в останньому випадку поляки проявили себе палкими прихильниками українського руху.

Українці з поляками порозумілися ще в одному місті на півночі Чернігівщині – Городні (у транскрипції місцевих мешканців – Гародні). Там 28 травня організувався «Польський громадський клуб» як відділ Чернігівського. В пресі вказується його приналежність до ППС, однак про певне політичне забарвлення самого об'єднання сказати важко. Зрештою, поляки уклали блок з місцевої «Просвітою», спілкою квартиронаймачів та організацією біженців. На появу цього списку досить нервово відреагували російські та єврейські політичні партії, обізвавши його «дивним блоком»: *«Діапазон політичних уподобань блоку дуже широкий, починаючи від есерів, соціалістів, демократів-автономістів [...] і до квартиронаймачів включно»*[18]. Список здобув досить пристойний результат – 16,5 %[19], але поляк пройшов лише один.

У Здолбунові що на Волині спілка українців та поляків посіла друге місце після списку ради робітничих і солдатських депутатів. У Білій Церкві на Київщині, як засвідчує інструктор Центральної ради, українці об'єдналися з поляками на ґрунті спільних національних гасел і отримали 21,2 % голосів. Крім того, в Конотопі на Чернігівщині маємо доволі унікальне явище – польсько-литовський блок. Він задовольнився 161 голосом – 2 %, провівши одного гласного. В Ніжині (єдиний випадок в Україні) балотувався список «ПНС і групи польських виборців»[20]. Але кандидат поляків, обіймаючи третє місце, в думу так і не потрапив. В Звенигородці на Київщині *«блок службовців в урядових і громадських установах і польської групи»* здобув 405 голосів, 5 мандатів – майже 12 %[21]. У Луцьку польсько-чеський список задовольнився 1 місцем у думі – 2,1 %. В Старокостянтинові русько-польський список отримав 11 %. В Жмеринці однойменний *«русько-польський демократичний блок»* здобув 776 голосів або 10,5 %, що забезпечило йому чотири місця в думі[22]. Таке різноманіття союзників, особливо два останніх приклади, засвідчують все ж таки певну невизначеність поляків щодо свого майбутнього місця в українському суспільстві.

Польські соціалісти балотувалися, крім одного вищенаведеного випадку, завжди у блоці з російськими та єврейськими партіями. Всього виявлено десять таких списків в Катеринославській (2),

Харківській (2), Херсонській (2), Київській (1), Таврійській (1), Подільській (1), Полтавській (1) губерніях. Так, на практиці була отримана відповідь щодо їх солідарності з російською революцією та українським визвольним рухом. Оцінюючи в принципі мотиви дій польських політичних чинників лідер українських есерів Михайло Ковалевський стверджував, що хоча поляки і виступали проти Російської імперії, але бачили на сході Європи лише дві історичні нації – росіян і поляків. Доля України в такому разі залежала від того хто переможе, отже кому вона буде підпорядкована[23].

Теза виглядає аж занадто категоричною, але саме вона, на нашу думку, здатна пояснює той факт, що у Луганську склався унікальний альянс – більшовицько-польський. Треба сказати, що перші в разі існування окремої організації у блоки практично не вступали. Луганськ, мабуть, єдине в Україні виключення з цього правила. Список отримав 5791 голос або 38,3 %, тож польські соціалісти мали отримати своє представництво[24].

Водночас в жодному з міст і містечок під час виборчої кампанії не зафіксовано випадків негативного ставлення української та польської громад одна до одної. В деяких випадках маємо справу з вичікувально-нейтральною позицією, якщо йдеться не про декларації, а реальні дії.

За нашими даними, всього у міських виборах на теренах України взяли участь 37 списків, сформованих польськими політичними чинниками або за їх участю. Соціалістичні польські політичні партії, там, де вдалося підрахувати, отримали 1622 голоси – 0,13 %, різного роду блоки, створені на ґрунті або з використанням польських національних гасел – 27 117 голосів або 2,23 %[25].

Отже, вибори до міських дум 1917 р. віддзеркалюють проблеми, що існували серед різних політичних сил, які спиралися на національні гасла, й водночас демонструють явну тенденцію до їхнього зближення та взаєморозуміння на основі визнання принципу національно-територіальної автономії України. На жаль, українські політичні сили на той час не змогли запропонувати своїм потенційним союзникам зрозумілого для них алгоритму співпраці, що обумовлювалося, насамперед, проблемами внутрішнього характеру. Власне, самі муніципальні вибори стали свого роду інстру-

ментом емпірічного пошуку оптимальної моделі. Ймовірно, тривалий мирний розвиток революції міг ми зрештою призвести до прийнятного для всіх сторін вирішення питань що повстали. Але наступна війна звела нанівець попередні зусилля, зупинивши (але не знищивши) природній розвиток подій на десятиріччя.

---

[1] Державний архів Російської федерації (далі – ДАРФ). Ф. 1779, оп. 1, спр. 136. Арк. 45; Вестник Временного правительства. 1917, 16, 20 апреля, 4 мая.

[2] Вестник Временного правительства. 1917, 16 апреля.

[3] Голос труда (Чернигов). 1917, 13 августа.

[4] Бойко В. М. Участь українських партій у муніциальній кампанії 1917 р. // Український історичний журнал. 1997, № 5. С. 25-40.

[5] Винницкий листок. 1917, № 4, август.

[6] Рафес М. Два года революции на Украине (эволюция и раскол Бунда). Москва., 1920. С. 8.

[7] Там же. С. 11.

[8] Російський центр збереження та вивчення документів новітньої історії (далі – РЦЗВДНІ). Ф. 271, оп. 2, спр. 41. Арк. 208.

[9] РЦЗВДНІ. Ф. 271, оп. 2, спр. 52.

[10] Нова Рада (Київ). 1917, 26 липня.

[11] РЦЗВДНІ. Ф. 271, оп. 2, спр. 52.

[12] Известия Хорольського общественного комитета. 1917, 25 апреля.

[13] Бойко В. М. Назв. праця. С. 25–40.

[14] Киевская мысль. 1917, 28 июня.

[15] 1917 год на Киевщене. Киев, 1927. С. 138.

[16] Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. Київ: Наукова думка, 2003. С. 549.

[17] Одесский листок. 1917, 21 апреля.

[18] Известия (Городня). 1917, 22 июня.

[19] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 115, оп. 1, спр. 48. Арк. 110.

[20] Известия Нежинского общественного комитета. 1917, 3 июля.

[21] Державний архів Київської області. Ф. 9, оп. 33, спр. 16. Арк. 18–19.

[22] ЦДАВО України. Ф. 1115, оп. 1, спр. 48. Арк. 58, 59.

[23] Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлекції. Інсбрук, 1960. С. 302.

[24] Николаенко Н. Февральская революция в Луганске // Літопис революції. 1927, № 4. С. 32–49.

[25] Бойко В. М. Назв. праця. С. 25–40.

Ольга Зубко,
канд. ист. наук (Винница)

Юмор в повседневной жизни города (*на примере популярных в 1917–1920 гг. украинских бытовых ироний, анекдотов, сарказмов и игре слов*)

Иосиф Бродский как-то заметил, что частностей без целого не бывает. Сотни тысяч частностей образуют многоликое и неповторимое, но всё же легко идентифицируемое целое, например – город. Урбанистика как теория и практика функционирования и развития городских центров исходит из того, что город – это сложный социально-культурный феномен, все аспекты которого находятся в неразрывной связи. Ежедневные ритуалы социального этикета, повторяющиеся практики общения, потребления, обмена, круговорот будней и праздников, рабочего времени, досуга, дружбы, любви, все это кажется нам неизменным как раз в силу своей повторяемости. Невидимая глазу сеть из тончайших связей образует устойчивую, но непрерывно изменяющуюся структуру городской повседневности.

А эта повседневность, как и все, имеет историю. Это мощнейший комплекс спонтанной непрерывности, изучение которого сродни цепной реакции. Мы редко задумываемся о том, что повторяющиеся реальности повседневности изменяются. Их изменения почти незаметны на первый взгляд, но эти реальности были другими до нас и станут другими после нас.

«История повседневности» (*everyday life history*) – новая отрасль исторического знания, предметом изучения которой является сфера человеческой обыденности в самых разнообразных контекстах. В центре внимания истории повседневности находится исследование повторяющегося, «нормального» и привычного, конструирующего стиль и образ жизни у представителей разных социальных

слоев, включая эмоциональные реакции на жизненные события и мотивы поведения.

История повседневности возникла из великого разочарования XX века. В результате крушения «великих идей», которые должны были изменить мир к лучшему, все старые объяснительные концепции от идеи прогресса до учения о классовой борьбе рухнули. Историки, социологи и философы отказались от универсальных объяснений. Настало время частности и партикулярности вместо тотальности и универсальности.

Изучение разных сторон жизни индивида или социальных групп – внешнего вида и манер поведения, намерений, чувств и переживаний, речи, этикета тому подобного, – стало основой для того чтобы проследить процесс изменения социальных норм и их влияние на повседневную жизнь.

В украинской историографии тематика повседневной жизни появилась сравнительно недавно, с 1991 года. Первым из украинских историков, кто начал заниматься повседневностью, был А. Удод. В своем научном труде «*История повседневности как методологическая проблема*» автор раскрыл актуальность «людской истории», акцентировав внимание на методологическом, мировоззренческом и политическом значении этого направления. Историк утверждал, что история повседневности – это в первую очередь процесс очеловечения быта, психологизация ежедневной жизни, отношение человека к бытовым проблемам, к власти, государству и обществу в целом сквозь личностное восприятие условий жизни[1].

За период независимости в Украине возникло несколько центров изучения истории повседневности. Больше всего над этой проблемой работают специалисты Института истории НАН Украины. На сайте Института истории есть даже раздел под названием «С истории повседневной жизни». Этот интернет-ресурс информирует о последних разработках по истории повседневности. В свободном доступе имеются монографии, посвященные повседневной жизни украинцев в период «новой экономической политики» (1921–1928 гг.), а также очерки социальной истории послевоенной Украины (вторая половина 1940-х – середина 1950-х гг.).

При поддержке Института истории Украины проходили конференции, на которых специалисты рассматривали актуальные проблемы изучения истории повседневности. Так, в 2010 и 2011 гг. в Переяслав-Хмельницком прошли конференции «История повседневности: теория и практика». В сентябре 2010 г. в Киеве состоялся научный форум «История Украины сквозь призму микроистории и истории повседневности», а в октябре 2010 г. в Харькове была организована конференция «История повседневности: «научная теория», методы исследования, успехи и перспективы в Украине»[2].

В последние годы проблематика повседневности стала разнообразней. Об этом свидетельствуют несколько диссертационных исследований, защищенных в 2000-2011 гг. В частности, над проблемой повседневности сельских и городских жителей работают Исайкина О. Д., Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю., Борисенко М. В. и др. Институт семьи в контексте истории повседневности изучает Мелешко Л. А. Над региональными проблемами истории повседневности работают Аверина-Лугова Д. Ю., Герасимова М. С., Заболотная Т. В., Пенькова А. Б. История повседневности социальных групп, в частности научно-педагогической интеллигенции находится в поле зрения Прохоренко О. А., Коляструк О. А. Также следует отметить научное исследование Тевиковой О. Е. «Повседневная жизнь граждан УССР: социальные и культурные аспекты (1953–1964 гг.)», которое охватывает всю Украину[3].

Феномен юмора в повседневной жизни практического любого города – явление уникальное. Ведь смех – часть культуры, способный помочь человеку и человечеству выразить себя, понять и победить в себе негативное, изменить ситуацию в лучшую сторону. В смехе воплотились народный опыт и мудрость, народная философия и психология. Юмор горожанина – это некий эстетический идеал с одновременным отрицанием противоречивых знаний человека о истине, добре, красоте, возвышенном и человеческом в целом.

Обычно городской юмор определяется, как подчеркивание абсурдности и несуразности людей, вещей или ситуаций, направленное на то, чтобы предотвратить полный социальный некроз

и вызвать смех. В большинстве случаев городской юмор демонстративен и утрирован.

Существует масса разновидностей и форм юмора, каждая из которых характерная для различных ситуаций, возрастов, сфер деятельности и т. д. Ирония, остроумие, шутка, сарказм, сатира, каламбур, анекдот, игра слов, пародия и многое другое – все это различные формы юмора. У всех их есть свои особенности, но объединяющим фактором является смешной эффект. При этом юмор выражается не только в письменной и графической формах, но и в устной.

Главный инструмент городского юмора – шутка. При этом различают несколько подвидов шуток. И если в XXI веке главенствующие подвиды шуток – анекдот, прикол, стёб и черный юмор, то в 1917–1920 гг. в городской бытовой повседневности преобладали ирония, сарказм, игра слов и анекдот.

Юмор мы рассматриваем в тесной взаимосвязи с эволюцией городской среды – обжитого городского пространства, сложившейся системы городских коммуникаций и «узлов» (общественных мест), поскольку человек, живущий в городе, неизменно обращается к городской среде в целях реализации своих потребностей. Такие отношения городского населения с городской средой мы и называем «городской повседневностью».

Связь между человеческими потребностями и городской средой на повседневном уровне является двусторонней. С одной стороны, она выражается в активности человека по отношению к городской среде, в форме, способе и процессе осуществления этой активности, в конечном ее результате. С другой стороны, указанная взаимосвязь проявляется в потенциале, которым обладают различные объекты городской среды, предназначенные для реализации потребностей горожан. Под потребностью мы подразумеваем состояние индивида, создаваемое испытываемой им нуждой в объектах, необходимых для его существования и развития, выступающих источником активности индивида.

Существуют различные классификации потребностей человека. В своем исследовании мы опирались на концепт «пирамиды потребностей» психолога А. Маслоу. Как известно, автор теории

потребностей или теории иерархии американский психолог и социолог Абрахам Маслоу в 1954 г. расположил человеческие потребности в виде иерархической лестницы. Он признавал, что люди имеют множество различных потребностей, но также полагал, что эти потребности можно разделить условно на пять основных категорий:

1. Физиологические: голод, жажда, половое влечение и т. д.

2. Потребности в безопасности: комфорт, постоянство условий жизни

3. Социальные: социальные связи, общение, привязанность, забота о другом и внимание к себе, совместная деятельность.

4. Престижные: самоуважение, уважение со стороны других, признание, достижение успеха и высокой оценки, служебный рост.

5. Духовные: познание, самоактуализация, самовыражение, самоидентификация.

Потребности человека слишком разнообразны, поэтому задача изучения городской повседневности украинского города 1917–1920 гг. во всей полноте выходит за рамки нашего реферата. На данном этапе мы ограничиваемся лишь изучением того, как горожане посредством юмора реализовывали свои базовые биологические потребности – в питании, отдыхе, тепле и безопасности, в сохранении здоровья и гигиене.

Периодическая печать составляет существенную долю источников нашего исследования. Мы мобилизовали публикации двух довоенных винницких журналов разной направленности (специализированных профессиональных и общественно-литературных) и шести винницких газет. Если журналы помогают понять специфику интересов, вкусов и потребностей их читателей, в первую очередь – горожан, то местные газеты содержат не только богатый фактический материал, но и фиксируют первичную, необработанную общественную рефлексию. Использовали мы и дневниковые записи. В числе визуальных свидетельств – картографические материалы, натурально-изобразительные источники, представленные фотоматериалами из семейных альбомов винничан и музейных коллекций, а также художественно-изобразительные материалы.

Несколько слов, собственно, о истории юмора и его видах. Пер-

воначально на латинском языке слово *humor* означало «жидкость», «сок». Другие значения оно получило в связи со средневековой медициной, по которой здоровое состояние человеческого организма зависит от надлежащих свойств и соединений четырёх жидкостей, заключающихся в организме. Понемногу название *humor* стало прилагаться к этому надлежащему соединению телесных жидкостей и обусловленному им здоровому состоянию тела и особенно духа. Таким образом довольно рано слово *humor* в европейских языках стало означать настроение, то дурное (у французов, французский вариант *humeur*), то хорошее у немцев с XVIII века (немецкий вариант *humor*).

Первым, кто «уделил» внимание юмору, был выдающийся философ Платон (427–348 гг. до Р.Х.) Основатель философии не обошёл вниманием несерьёзный предмет. И мнение его о предмете оказалось отрицательным. Платон считал юмор негативным явлением, ибо чувство это основано на злобе и зависти, особенно смех, вызванный несчастьем или неудачей других, или насмешки над стоящими ниже по положению. Он не сделал попытки объяснения природы смешного, но пришёл к весьма важному выводу о том, что смех может иметь серьёзные последствия, в том числе для жизни целого государства.

Еще один философ, Аристотель (374–322 гг. до Р.Х.) в «Риторике» рассматривал шутки как форму образованного высокомерия. Он отмечал две черты комического: «*Смешное – это некоторая ошибка и безобразие, никому не причиняющее вреда и ни для кого не пагубное*». Аристотель был первым, кто ввёл понятие о эффекте неожиданного или триггерного смеха. Эта идея была прочно забыта его последователями и нашла поддержку только через две тысячи лет в работах Канта и Шопенгауэра. В отличие от Платона. Аристотель допускал, что в умеренных количествах юмор может быть полезным.

Свое объёмистое сочинение посвятил юмору Квинтиллиан. Средние века не были лучшим временем для исследования такого радостного явления как юмор, и следующий период активности исследований этого вопроса пришлось ожидать до начала эпохи Возрождения.

Томас Гоббс (1588–1679) развил взгляды Платона и Аристотеля о том, что смех имеет отношение к превосходству над окружающими. Гоббс высказал плодотворную идею о том, что смех является выражением внезапного триумфа, происходящего от внезапного же чувства превосходства над окружающими или над своим прошлым.

В дальнейшем различные философы (Кант, Фрейд, Локк и др.) развивали разные идеи происхождения и появления юмора. Однако так и не создали «универсальной» теории. Парадоксально, но теория юмора, которая полно, логично и убедительно раскрывает его природу, пока так и не создана.

Касаемо классификаций юмора, то первые попытки классифицировать остроумие предприняты Цицероном и Квинтиллианом. Классификация Цицерона – словесная форма остроумия, которая включает в себя абсурд, двусмысленность, неожиданные умозаключения, каламбур, аллегорию, противоположность, кажущуюся простоту, карикатурное изображение, сравнение, противоречие, несбывшееся ожидание, уклончивость, иронию, метафору, передразнивание, небылицу, пословицу, лёгкую насмешку, неожиданность, недооценку, буквальное понимание слова, необычное истолкование имён собственных.

Классификация Квинтиллиана – рассмотрение юмора в тесной связке с риторикой. Квинтиллиан выделил 6 групп: изысканность (urbanitas), грациозность (venustum), пикантность (salsum), шутка (facetum), острота (jocus), добродушное подтрунивание (decacitas)[4].

Современная же универсальная классификация юмора такова: юмор унижения, юмор возвышения, смешанный юмор.

Формы и виды юмора – не менее различны. Но здесь нужно сделать важное замечание: при всех «модификациях» юмора, он редко переносится из одной культуры в другую, так как зависит от деталей конкретного культурного окружения.

Разберемся с упомянутыми нами формами юмора. *Ирония* – это высказывание, истинный смысл которого напрямую противоречит буквальному. Например, фраза «Какой же ты пунктуальный!» при определенных обстоятельствах может нести абсолютно про-

тивоположное значение. *Сарказм* – это обычно довольно жесткая, язвительная насмешка, несущая негативную окраску и высмеивающая какой-либо недостаток человека или объекта. Другими словами, это высшая степень иронии. *Игра слов* или *оксюморон* – сочетание слов с противоположным значением, намеренное использование противоречия для создания стилистического эффекта. Например, *обаятельный мерзавец, лукавое простодушие, некоррумпированный гаишник, почётная обязанность*. *Анекдот* – короткая комическая история, вымышленная или реальная.

Жизнь украинского города 1917–1920 гг. была подчинена, фактически, политическим событиям тех времен. Например, в очерке «Киев-город» Михаил Булгаков насчитал ЧЕТЫРНАДЦАТЬ (!) киевских и не только киевских переворотов, выпавших на долю горожан всего за три года революции: «*Пенсии не платили вообще. Банки, правда, работали. Но с большими перерывами. В Триполье сидел атаман Зеленый. На Куреневку заходил атаман Козырь-Зирка. Временное правительство, Центральная рада, красные Муравьева, немцы (и снова Рада), гетман Скоропадский, Петлюра, снова красные, Петлюра во второй раз, белые, после них обратно красные, поляки и Петлюра в третий раз, красные… Не было только греков*», – утверждал Булгаков». Греки же в то время, следует отметить, осчастливили своим вторжением Одессу. Вместе с французами.

Исходя из концепта «пирамиды Маслоу», с учётом упомянутой политической ситуации горожан 1917–1920 гг. интересовали в первую очередь вопросы питания, одежды и обуви, лечение болезней, борьба с пьянством и организованной преступностью, вопросы дружбы, любви и взаимопомощи, самоуважения и признания[5].

Пища. Еда

В Дневниках известного украинского общественно-политического деятеля, издателя и публициста Сергея Ефремова (1876–1939) зафиксировано множество устных пересказов, историй, бытовых ироний и анекдотов на различную тематику. В частности, касаемо «еды», отмечено: «...*Зустрів колишнього міністра землеробства*

Центральної Ради Миколу Ковалевського. Він і переповів, що німці голодні, і що було видно це ще здалеку, видно з того, що на вулицях Києва можна часто бачити було групи німецьких солдатів, що довго вистоювали перед склепами і милувалися виглядами ковбас, сала й шинки, яких вони вже давно не бачили. Бо ж відомо, що «Голодній кумі – ковбаса на умі». Это выражение, следует отметить, оказалось живучим. Оно бытовало в городе в целом с 1918 г. и по 1985 г., видоизменившись лишь в 1932–1945 гг. в «Голодній кумі – хліб на умі», что было связано с Голодом 1932–1933 гг. и событиями Второй мировой войны[6].

Одежда. Обувь

Больше всего бытового и юморного касалось «одежды» в частности и моды в целом. 1917–1920 гг. привнесли в моду мужские брюки-галифе, рукав-реглан, высокие и прочные каблуки в сапогах и ношение трусов. Парадоксально, но очень быстро все это перешло из мужской моды в женскую.

Немого истории, а уже затем примеров. В русском и украинском языках слово «трусы» появилось в 1920-е гг. в советский период, когда жизнь значительно упростилась. Исчезли целые состояния, нормы этикета, правила приличия. Перестали носить сюртуки, визитки, корсеты. Появление трусов зафиксировано в 1919 г. Раней мужскую одежду шили преимущественно из сукна. Оно было толстым и тонким, дешёвым и дорогим, но как всякая шерстяная ткань – «кусалось». Одежда из такой ткани требовала длинного белья даже летом, поэтому мужское население украинских городов различных сословий носило кальсоны.

С началом Первой мировой войны простые солдатские кальсоны были из бязи – дешёвой хлопчатобумажной ткани довольно жидкого плетения. Офицеры предпочитали этот предмет из трикотажа. А наиболее продвинутые – из шёлка. Ибо на шёлковом белье даже окопная вошь не жила – соскальзывала. Самым модным цветом для кальсон был лиловый. Резинок солдатские кальсоны не имели. Они завязывались на обычную тонкую верёвочку. Низ штанин тоже подвязывался верёвочками, чтобы они не болтались на ноге. В такой исподней амуниции Российская империя, в соста-

ве которой в те годы была и Украина, пережила Первую мировую и Гражданскую войны вне зависимости политических пристрастий владельцев подштанников.

После национально-освободительной революции 1917–1920 гг. каждый устраивался, как умел. Например, Михаил Булгаков, получив гонорар за «Дни Турбинных», заказал штаны на шёлковой подкладке. Еще и хвастался друзьям своим приобретением. Но не у всех были такие возможности. Качественное сукно ушло в прошлое вместе со старым режимом. Большинство теперь носило самые примитивные широкие полотняные штаны и радовалось жизни, а под них стало одевать укороченные – те самые трусы.

Изобретение это появилось, правда, не у нас, а в Европе. Слово трусы происходит от английского *trousers* («брюки»). А «брюки» уже от французского *troussée* («короткие»). Кто-то во Франции догадался укоротить кальсоны и поддеть это новое изобретение под холщевые, летние, уже не кусающиеся штаны. А мы переняли их в 1919 г. Причем поначалу трусы появились у мужчин, а уже затем с триумфальным ходом юбки, красной помады и чёрной туши для ресниц, трусы «освоили» женщины, так как женские панталоны предательски выглядывали из-под укороченной юбки.

Так же прочно с 1915 г. в украинскую моду вошли рукав-реглан и штаны-галифе. Авторство рукава-реглана принадлежит командующему Британской армии во время Крымской войны 1853–1856 гг. лорду Реглану. Этот рукав отличает отсутствие обычной проймы – без шва на плече. Собственно, регланом лорд собирался спастись от осенних дождей под Севастополем. А вот брюки-галифе придумал французский генерал Огюст де Галифе в 1899–1900 гг. У генерала было раненное бедро, криво сросшееся после ранения, и узкие рейтузы, которые носили в то время французские кавалеристы, не подходили. Замаскировав бедро штанами, резко расширяющимися в том месте, где заканчивается сапог, Галифе как военный министр Французской республики сразу же переодел и всю французскую армию. Брюки оказались удобными для солдат и сразу же начали плавно перекочёвывать к соседям.

Трусы, галифе и реглан прочно укоренились у украинских горожан. В 1918 г. соратник Симона Петлюры, бывший офицер рос-

сийской армии Всеволод Петров вспоминал: «*…Сьогодні у місті – гайдамаки Махна. Смужкова шапка з червоним шликом, голена голова з довгим чорним оселедцем за вуха та свіжим шрамом від кулі, нерухоме самовпевнено залізне обличчя маніяка – аномальної людини, нібито справді воскресший гайдамака прастарих часів. Білі кольорові куфайки-камізельки, надзвичайно широкі шаровари-галіфе з червоними поясами навколо талії, кінці яких спускалися до самісінької землі. Доповненням усьому є гранати, кулемети, шаблі, револьвери й кулеметні стрічки. Оце видовище!!!!!!!!…*»[7]

Архивные фотографии подтверждают достоверность «исторически модного полотна». Правая рука Нестора Махна – матрос Фёдор Щусь на снимках 1920 г. неизменно позирует в невообразимо прекрасном наряде, перед которым меркнет фантазия современных кутюрье – в матросской бескозырке с ленточками, в гусарском доломане, расшитом шнурами, щегольских галифе и с парадной кавалерийской саблей образца 1827 г. в металлических ножнах. А на шее вместо кулона у этого модника болтался кавказский кинжал. Поговаривали, что, дабы не испортить это великолепие, в дождливую погоду Щусь дополнял свой туалет прорезиненным непромокаемым плащом.

В целом, с махновцами в «дембельской элегантности» в городе не смогли конкурировать ни Белая, ни Красная армии. Стиль «Милитари» дополнялся дореволюционными киверами, трофейными австрийскими кепи, двуплечными офицерскими снаряжениями с узорчатыми запорожскими поясами поверх ремней. В народном фольклоре это выразилось ёмким ироничным стёбом: «*Оце фе, оце фе. Тільки й того – галіфе!*»[8]

С 1915 г. и до 1921 г. в моду украинских горожан прочно вошли также щегольские сапоги с пряжками на икрах. Их любили носить не только «верхи», но и «низы». Ведь такие сапоги запросто шились на заказ. Маленькая пряжка в самом верху голенища позволяла регулировать его ширину и удобно фиксировать на ноге.

По части «обувной дембельской элегантности» первенство держали те же махновцы. В 1919 г. журналисту К. Паустовскому пришлось путешествовать железной дорогой по занятой белогвардейцами территории Украины от Киева до Одессы 18 суток! Во время

этого более полумесячного путешествия Паустовский на станции Помошная стал свидетелем проезда по «чугунке» разбитой деникинцами армии батьки Махно из Голты (села возле города Первомайска Николаевской области) в Златополь (ныне Новомиргород). Махно двигался на трёх эшелонах. В одном ехали «хлопцы», в другом – кони и тачанки, в третьем – сам Махно и его штаб.

Поскольку «хлопцы» сидели в теплушках, свесив ноги, Паустовский дал любопытное описание махновской армии через обувь: *«Мелькали жёлтые сапоги, сапоги, валенки, бурки, зашнурованные до колен ботинки, серебряные шпоры, гусарские сапожки с офицерской кокардой на голенище, болотные бахилы, оранжевые туфли с пузырями на носках, красные и закорузлые босые ноги, обмотки, вырезанные из красного плюша и зеленного биллиардного сукна».*

Обувной тематике в те годы городская среда вынесла чёткое ироническое постановление: *«Прежде, чем обуться, посмотри разут ли ты!»*[9]

Болячки. Преступность. Пьянство

Первая мировая война и национально-освободительная революция принесли в украинский город тиф, вши и венерические болезни, к которым в средине 1920 г. добавились первые вспышки неизвестной тогда еще «испанки». Темы болячек, пьянства и преступности прекрасно отразились в анекдотах, многие из которых дошли до наших дней:

У лекарей, увы, только два диагноза: Ну и чего припёрся, если ходить можешь? И – А где ж ты, дорогой, раньше был?

Молодой доктор, не зная, как правильно сформулировать диагноз, пишет: «Рваная рана правого полужопия».

Помогать преступнику до того, как он совершил преступление, значит быть его соучастником. Помогать преступнику после того, как он совершил преступление, значит быть его адвокатом.

Вы можете описать преступника?
– Да, конечно: высокого роста, лысина, борода, усы...
– Мужчина или женщина?

Зустрілись Микола II з Леніним на тому світі.
– А що, Ілліч, горілку продаєте?
– Продаєм.
– А скільки градусів?
– 38.
– І варто було за 2 градуси здіймати таку веремію?

– В Киеве, увы, остались одни «воры» и «чижи». То есть, весьма ответственные работники и чрезвычайно интересные женщины[10].

Дружба. Любовь. Взаимопомощь

А вот эти уже жизненные городские проблемы «оказались» в рубриках ирония, сарказм и афоризмы.

Так, например, в винницких газетах тех времен возможно было прочесть в рубрике «Разное»:

– Красивая женщина всегда вызывает мысль, что у неё кто-то есть. В итоге она либо не достаётся никому, либо тому, кто ни на какую мысль не способен.

– Она липнет ко мне, как муха... А я, получается, кто?

– Случилось так, что во время нашей любовной игры у дивана подломилась ножка. Я свалился прямо на её кота, который, прямо скажу, поступил со мной жестоко...

– Опираясь на плечо друга, не вешайся ему на шею[11].

Самоуважение. Признание

В этих уже «ипостасях» проявил себя наиболее полно городской оксюморон:

– Очень часто нынешним мужчинам приходится сталкиваться с таким удивительным феноменом как «женская гордость». Последнее время ей буквально пронизаны все жалкие попытки построить очередные отношательства окончательно опотреблядевших баб. Тут она «слишком горда, чтоб заговорить первой», там она «не может переступить через свою гордость и пойти на примирение», а здесь она «не на помойке себя нашла, чтобы встречаться

с таким жлобом, скрягой и нищебродом». И ситуаций, в которых проявляется мнимая гордость современных дам, становится все больше. С чего бы им стать такими «гордячками»? И куда, интересно, девается их гордость, когда они, ее продемонстрировав, принимают материальные знаки внимания? И ладно, если просто принимают, а не требуют, как это стало модно.

– «Баба с возу – кобыле легче». Народные мудрости забывать – себе дороже.

– А много ли ты пользы нанёс, человече?[12]

Даже в те неспокойные и далеко непростые годы юмор позволял горожанину переключаться с негатива на позитив, смотреть на проблемы со стороны, подбадривать не только других, но и самого себе. И таким образом, просто жить дальше.

---

[1] Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. 112 с.

[2] Інститут історії НАН України. Електроний ресурс. Режим доступу: history.org.ua

[3] Інститут історії НАН України. Електроний ресурс. Режим доступу: history.org.ua›?litera&id=2369

[4] Происхождение слова «юмор». Электронный ресурс. Режим доступа: http://art.ioso.ru/wiki/index.php

[5] «Пирамида потребностей» А.Маслоу. Электронный ресурс. Режим доступа: http://ru.wikipedia.org

[6] Єфремов С. Щоденники. 1918-1923. К.: ЗАТ, Газета «РАДА», 1997. (Серія «Мемуари»). С. 86.

[7] Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. К.: Арий, 2013. С. 116.

[8] Там же. С. 124.

[9] Задворков В. Музей в честь киевлянина по душе или о железнодорожных мотивах в творчестве Константина Паустовского // «Рабочее слово». Газета железнодорожников. Юго-западная железная дорога. № 14 (10886). 12–18 апреля 2014 г. С. 7.

[10] Государственный архив Винницкой области. Ф. 54-1 (Винницкая Директория), оп.1, д. 187. Л. 8.

[11] Там же. Л. 7.

[12] Тамже. Л. 24.

Алена Трубчык
(Менск)

Дзейнасць Гарадзенскага школьнага інспектарата падчас польска-савецкай вайны (1919–1921 гг.)

У выніку новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу на занятых польскімі войскамі беларускіх землях былі ўтвораныя Віленская, Берасцейская і Менская акругі. Адміністрацыйны апарат Грамадзянскага ўпраўлення Усходніх зямель (ГУУЗ) складалі кіраўнікі розных аддзелаў і інспектаратаў. Справы адукацыі знаходзіліся ў кампетэнцыі Секцыі асветы і грамадскай апекі Генеральнага камісарыята, якой падпарадкоўваліся акруговыя і павятовыя школьныя інспектараты.

Гарадзенскі інспектарат на чале з Рафалам Вазнякоўскім быў створаны адным з першых на тэрыторыі ГУУЗ. Школьны інспектар прыбыў у Гародню за 6 месяцаў да арганізацыі акруговых школьных уладаў. Віленскі акруговы школьны інспектарат на чале з В. Венслаўскім распачаў дзейнасць толькі ў жніўні 1919 г.

Да кастрычніка 1919 г. пакуль вяліся актыўныя баявыя дзеянні польскія ўлады амаль не фінансавалі школьную справу. Матэрыяльную падтрымку польскай адукацыі аказвала Таварыства Стражы крэсовай, якое з пачатку польска-савецкай вайны пачало накіроўваць на занятыя землі сваіх інструктараў дзеля «*падтрымкі польскага войска і здабыцця сімпатый з боку мясцовага насельніцтва*»[1]. Р. Вазнякоўскі, абмежаваны ў грашовых сродках, павінен быў наладзіць добрыя адносіны з інструктарам Стражы крэсовай Гарадзенскага пав. Стэфанам Мыдлярам і супрацоўнічаць з ім у справе развіцця польскага школьніцтва і стварэння культурна-асветніцкіх устаноў.

У красавіку 1919 г. у Гародні сумеснымі сіламі Стражы крэсовай і школьнага інспектара былі арганізаваныя трохмесячныя настаўніцкія курсы, якія закончылі 80 чалавек. Пры дапамозе гэтых

курсаў улады спадзяваліся атрымаць інфармацыю аб дакладнай колькасці школ і настаўнікаў у павеце. З часоў нямецкай акупацыі на Гарадзеншчыне дзейнічала нявызначаная колькасць школ. Паводле меркавання школьнага інспектара, не зарэгістраваных школ было больш за 60. Невядомыя былі ні мовы выкладання, ні этнаканфесійны склад, ні ідэалагічныя схільнасці настаўнікаў[2]. Рафал Вазнякоўскі спадзяваўся, што курсы адыграюць ролю «фільтра» для мясцовых педагагічных кадраў і часткова забяспечаць новыя школы праверанымі і надзейнымі ў ідэалагічным сэнсе працаўнікамі. Пры гэтым галоўным чыннікам вырашэння кадравай праблемы лічыліся семінарыі і педагагічныя курсы, арганізаваныя ў Польшчы.

У планах Р. Вазнякоўскага было хуткае разгорваннне сеткі польскіх школ. У ліпені 1919 г. інспектарам быў складзены і накіраваны ў Арганізацыйны аддзел Стражы крэсовай ў Варшаве бюджэт на развіццё школьнай справы ў Гарадзенскім пав. у памеры 246 тыс. марак. Частку выдаткаў на ўтрыманне школ у Гародні збіраўся ўзяць на сябе магістрат. Вялікія надзеі на фінансаванне ўскладаліся на Народныя рады. Гэтыя мясцовыя органы самакіравання арганізоўваліся ў паветах па ініцыятыве і пад кантролем Стражы крэсовай.

Да кастрычніка 1919 г. школьны інспектар атрымаў ад ГУУЗ толькі 100 тыс. марак, што магло забяспечыць утрыманне менш паловы запланаваных школ. Стража крэсовая не мела магчымасці аказаць значную фінансавую дапамогу школам, мясцовае самакіраванне арганізоўвалася вельмі павольна, а Гарадзенскі магістрат адмаўляўся выплачваць зарплату ўсім настаўнікам гарадскіх школ. Тым не менш да пачатку новага навучальнага года школьны інспектар збіраўся адчыніць 43 польскія школы. Пры кожнай школе планавалася зацвердзіць кантралюючы арган («Школьны нагляд»), які з дапамогай мясцовай жандармерыі павінен быў сачыць за наведваннем вучнямі школ і збіраць школьны падатак. Трэба адзначыць, што ніякіх афіцыйных распараджэнняў наконт «Школьнага нагляду» не існавала. Гэта была мясцовая ініцыятыва, але, паводле меркавання інструктара С. Мыдляра, «вельмі добрая дзеля забеспячэння школ грашыма»[3].

Адначасна школьны інспектар разам з інструктарам Стражы крэсовай усімі магчымымі сродкамі стараліся стрымліваць развіццё беларускай школьнай справы ў Гарадзенскім павеце.

У той час у Гародні дзейнічала Беларуская школьная рада, якая фінансава не залежала ні ад школьнага інспектара, ні ад інструктара Стражы крэсовай, не рабіла справаздач аб сваёй дзейнасці і не давала статыстычных дадзеных. У ліпені 1919 г. кіраўнік беларускай гімназіі Іван Антонаў прывёз з Коўна грошы на арганізацыю і правядзенне беларускіх настаўніцкіх курсаў. Дадзеныя курсы праіснавалі ўсяго тры дні. Па загаду школьнага інспектара кіраўніцтва Беларускай школьнай рады было арыштавана, а сабраныя грошы былі перададзены ў Гарадзенскі школьны інспектарат.

Аднак у жніўні 1919 г. на арганізаваныя ў Вільні І-я Беларускія курсы прыехалі 40 настаўнікаў з Гарадзеншчыны. На гэтыя настаўніцкія курсы ГУУЗ вылучыла авансам 19 тыс. марак, аднак астатняя частка бюджэту (27,4 тыс. марак), якая прадугледжвалася каштарысам курсаў, так і не была выплачана[4].

У пачатку верасня 1919 г., атрымаўшы ад Беларускай школьнай рады «назначэнні», грошы на дарогу і пасведчанні, якія павінны былі даваць права адчыняць беларускія школы, 95 выпускнікоў курсаў раз’ехаліся па паветах Віленшчыны і Гарадзеншчыны[5].

У Гарадзенскім пав., як і ва ўсёй Віленскай акрузе, за дзейнасцю беларускіх настаўнікаў быў арганізаваны нагляд з боку польскай жандармерыі. Мясцовая польская адміністрацыя не жадала прызнаваць дакументы Беларускай школьнай рады. Яна не дапусціла да працы аніводнага выпускніка віленскіх курсаў. Лёс большасці з гэтых людзей склаўся трагічна.

Аднак у Гарадзенскім пав. без ведама польскіх уладаў працягвалася арганізацыя беларускіх школ. У канцы кастрычніка 1919 г. на ІІ Беларускіх настаўніцкіх курсах у Вільні было падрыхтавана яшчэ 233 беларускіх настаўніка для Віленшчыны і Гарадзеншчыны[6].

З-за адсутнасці агульнай статыстыкі вельмі цяжка вызначыць дакладную колькасць школ ў Гарадзенскім пав. Вядома, што ў кастрычніку 1919 г. пад апекай Стражы крэсовай знаходзіліся 33 польскія і 3 беларускія школы. Большасць габрэйскіх школ

знаходзілася на ўтрыманні габрэйскіх гмінных радаў. У Гародні працавалі 4 габрэйскія школы, якія знаходзіліся на ўтрыманні магістрату, і 5 прыватных школ[7].

Паводле дадзеных школьнага інспектара, у кастрычніку 1919 г. у горадзе дзейнічалі 5 польскіх агульнаадукацыйных школ на 2 тыс. дзяцей. Дзейнічала настаўніцкая семінарыя, 6-класная жаночая гімназія Сясцёр назарэцянак (250 дзяўчат). Да канца 1919 г. планавалася адкрыццё мужчынскай гімназіі і рамеснай школы.

Да кастрычніка 1919 г. у Гарадзенскім пав. былі арганізаваныя 43 агульнаадукацыйныя польскія школы, аднак у 28 адсутнічалі настаўнікі. У рапартах інструктара Стражы крэсовай неаднаразова падкрэслівалася, што настаўніцкія курсы не вырашыць кадравай праблемы, калі дзяржаўная ўлада не павялічыць заробкі настаўнікам і не пачне аказваць ім харчовую дапамогу[8]. Дарэчы, настаўнікі на тэрыторыі ГУУЗ, у тым ліку і на Гарадзеншчыне зараблялі ў месяц 100 марак, што было ў некалькі разоў менш заробкаў настаўнікаў цэнтральнай Польшчы. Нядзіўна, што выпускнікі настаўніцкіх семінарый Польшчы не хацелі ехаць на спустошаныя вайной «крэсы».

Цікава, што кіраўніцтва Секцыі асветы і грамадскай апекі не падтрымлівала ініцыятываў гарадзенскага школьнага інспектара. Р. Вазнякоўскага абурала тое, што адукацыйныя пытанні краю вырашаў *«далёкі ад педагогікі»* намеснік Генеральнага камісара Эдмунд Івашкевіч, які *«не разумеў школьнай справы і перашкаджаў яе развіццю»*[9]. Калі ў Генеральны камісарыят прыбыла дэлегацыя ад Гарадзенскага магістрату з просьбай вылучыць сродкі на дапамогу школьнай справе, Э. Івашкевіч адмовіў. Ён заявіў, што школьнага абавязку у краі няма, а гарадзенскі школьны інспектар адчыняе зашмат польскіх школ.

На бок школьнага інспектара стаў згаданы інструктар Стражы крэсовай Стэфан Мыдляр. У пачатку кастрычніка 1919 г. ён арганізаваў з’езд дэлегатаў Народных радаў, на якім былі сфармуляваныя патрабаванні да вышэйшых адукацыйных уладаў ГУУЗ:

1) Павялічыць зарплаты мясцовым настаўнікам да ўзроўню настаўнікаў Польшчы. Распрацаваць нормы заробкаў у залежнасці ад кваліфікацыі і працоўнага стажу.

2) Увесці спецыяльны падатак на школьніцтва, які будуць збіраць адпаведныя дзяржаўныя служачыя, а не жандармерыя, да якой насельніцтва адносіцца негатыўна.

3) Аслабіць залежнасць школьных інспекаратаў ад павятовых камісарыятаў, да якіх прыходзіцца звяртацца па ўсіх пытаннях.

4) Прымусіць камісарыяты выдаваць транспартныя сродкі для патрэбаў школьных інспектаратараў, бо адсутнасць транспарту перашкаджала кантролю за арганізацыяй і дзейнасцю школ у павеце.

5) Арганізаваць пры Генеральным камісарыяце асобны Аддзел асветы з кіраўнікамі спецыяльных пададдзелаў[10].

Сітуацыя ў польскім школьніцтве не палепшылася і пасля кадравых зменаў, якія адбыліся ў Генеральным камісарыяце ГУУЗ у канцы кастрычніка 1919 г. Новы кіраўнік аддзела асветы Люцыян Зажэцкі быў дастаткова вядомым ў Польшчы педагогам і грамадска-палітычным дзеячам. Перакананы прыхільнік нацыянальных дэмакратаў ён працаваў дырэктарам ў Галоўным урадзе Польскага школьнага таварыства, узначальваў секцыю прафесійных школ пры Міністэрстве веравызнанняў і грамадскай асветы. Ён лічыў, што на тэрыторыі ГУУЗ неабходна арганізоўваць і фінансаваць перш за ўсё сярэднія і вышэйшыя школы, якія павінны быць толькі польскімі. Развіццё агульнаадукацыйных школ ён лічыў другарадднай задачай і не бачыў неабходнасці ва ўвядзенні ўсеагульнай адукацыі на «усходніх крэсах» да моманту іх уваходжання ў склад Польшчы[11].

У сваю чаргу, гарадзенскі школьны інспектар імкнуўся перавесці на дзяржаўнае забеспячэнне ўсе польскія навучальныя ўстановы павета, цалкам выціснуўшы прыватную адукацыю. Паводле Р. Вазнякоўскага, на тэрыторыі ГУУЗ неабходна было арганізаваць усеагульную адукацыю, пашырыць сетку агульнаадукацыйных школ, якія павінны былі працаваць па адзіным навучальным праграмам, прынятым ў Польскай дзяржаве. У прыватнасці, у гэты час прагрэсіўныя педагагічныя сілы Польшчы выступалі за абмежаванне клерыкальных ўплываў у сферы адукацыі грамадства.

У Гарадзенскім павеце яшчэ з часоў нямецкай акупацыі апекай школ займалася каталіцкае Польскае школьнае таварыства. Мяс-

цовыя ксяндзы не жадалі перадаваць адукацыю насельніцтва ў рукі свецкай улады і не прызнавалі службовых паўнамоцтваў школьнага інспектара. Школы ўтрымліваліся мясцовым насельніцтвам, якое знаходзілася пад моцным уплывам духавенства[12].

У маі 1920 г. кіраўніцтва Стражы крэсовай Віленскай акругі рапартавала Генеральнаму камісару аб тым, што ў Гарадзенскім пав. школьны інспектар Рафал Вазнякоўскі робіць усё магчымае, каб абмежаваць уплыў Польскага школьнага таварыства. Мясцовыя клерыкальныя колы, не жадаючы губляць кантроль над школамі, звярнуліся ў Секцыю асветы і грамадскай апекі да Л. Зажэцкага з прапановай змясціць інспектара з пасады. Іх кандыдатам быў дырэктар Ваўкавыскай гімназіі Лукашэвіч. Замены школьнага інспектара на Гродзеншчыне не адбылося, аднак Л. Зажэцкі, загадаў перадаць пад апеку Польскага школьнага таварыства рамесную школу, мужчынскую гімназію і настаўніцкую семінарыю[13]. Пры гэтым кіраўнік асветай пісьмова папярэдзіў Р. Вазнякоўскага, што нягледзячы на ўсе заслугі ў развіцці школьнай справы ў Гарадзенскім пав., інспектар будзе пазбаўлены пасады, калі не спыніць празмерную апеку над агульнаадукацыйнымі школамі, бо калі ахапіць адукацыяй ўсё насельніцтва на «крэсах», то *«не будзе каму прыслужваць і боты чысціць»*[14].

У канцы красавіка 1920 г. па ініцыятыве Р. Вазнякоўскага, сумесна з С. Мыдлярам і асобнымі кіраўнікамі гарадзенскіх школ быў складзены мемарыял, накіраваны ў Сейм Польскай дзяржавы і адначасна да Юзафа Пілсудскага і Генеральнага камісара Ежы Асмалоўскага. Дзеля падняцця ўзроўню развіцця школьнай справы на тэтыторыі ГГУЗ прапаноўвалася наступнае:

1. Назначыць ў Секцыю асветы і школьныя інспектараты спецыялістаў па агульнаадукацыйнаму школьніцтву.

2. На тэрыторыі ГУУЗ не прыціскаць агульнаадукацыйныя школы, бо «*паляк крэсовы, які падпарадкоўваецца польскаму ўраду мае права на адукацыю*».

3. У агульнаадукацыйных школах, асабліва на тэрыторыі сумежных з Польшчай паветаў, дзе каталіцкае насельніцтва складае большасць, павінны быць уведзены вучэбныя праграмы, прынятыя ў Польшчы.

4. Фінансаванне агульнаадукацыйных школ на тэрыторыі ГГУЗ павінна дасягнуць узроўню сярэдніх школ.

5. Генеральны камісар пры назначэнні настаўнікаў з Польшчы павінен атрымаць з Міністэрства веравызнаняў і грамадскай асветы пацвярджэнне іх кваліфікацыі[15].

У справу ўмяшалася вайна. Увесну 1920 г. распачаліся актыўныя ваенныя дзеянні, якія суправаджаліся адступленнем польскіх войскаў.

У гэты час у Гародні працавалі 5 польскіх агульнаадукацыйных школ, якія знаходзіліся на ўтрыманні магістрата, 9 прыватных польскіх школ, 2 польскія гімназіі, настаўніцкая семінарыя і рамесная школа. Ва ўсіх пералічаных установах працавала 142 настаўніка, а польскую адукацыю атрымлівалі 5086 чал.

Усяго ў Гарадзенскім пав. (разам з Гародняй) працавала 75 агульнаадукацыйных школ (56 польскіх, 15 габрэйскіх, 3 беларускія, 1 нямецкая), 4 сярэднія школы (2 польскія і абрэйскія), 3 рамесныя польскія школы. Адукацыяй было ахоплена 9731 чал.: 5265 дзяцей вучыліся ў польскіх агульнаадукацыйных школах, 2167 – у габрэйскіх, 274 – у беларускіх, 50 – у нямецкіх; 1723 вучні атрымлівалі сярэднюю адукацыю (557 – у польскіх і 1166 – у габрэйскіх школах); у польскай настаўніцкай семінарыі налічвалася 252 вучні. У павеце працавала 313 настаўнікаў, сярод якіх 142 – у польскіх школах, 8 – у беларускіх, 159 – у габрэйскіх, 4 – у нямецкіх[16].

Такім чынам, за час дзейнасці школьнага інспектарата ў Гародні (красавік 1919 г. – чэрвень 1920 г.) хуткімі тэмпамі развівалася польская адукацыя. Іншыя нацыянальныя школы не мелі дзяржаўнай падтрымкі і перадаваліся на ўтрыманне насельніцтву. Мясцовае грамадства паступова схілялася да польскіх школ, якія лічыліся больш перспектыўнымі.

Накіроўваючы ўсе сродкі на арганізацыю польскіх агульнаадукацыйных школ, гарадзенскі школьны інспектар дзейнічаў насуперак палітыкі Секцыі асветы, кіраўнік якой праектаваў на тэрыторыі ГУУЗ сетку сярэдніх і прафесійных навучальных установаў. Падрыхтаваўшы пласт мясцовай інтэлігенцыі, лаяльнай да Польскай дзяржавы, чыноўнікі ГУУЗ намагаліся забяспечыць

сабе падтрымку на тэрыторыі, лёс якой да канца польска-савецкай вайны заставаўся не вырашаным.

[1] Raport polityczny z powiatu grodzieńskiego Stefana Mydlarza za okres od 29 kwietnia do 19 maja 1919 r. // Archiwum Akt Nowych (далей – AAN). Zespół «Towarzystwo Straży Kresowej». Syg. 305. K. 10–15.

[2] Ibidem. K. 16-23.

[3] Raport Straży Kresowej Grodzieńskiego powiatu, październik 1919 r. // Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy (далей – BPW). DRiSD. ZCZW. Akc. 1721. K. 30–43.

[4] Справа Беларускіх настаўніцкіх курсаў у Вільні, 1919 г. // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). Ф. 878, воп. 1, адз. з. 15. А. 107.

[5] Спіс выпускнікоў Беларускіх вучыцельскіх курсаў (з асабістымі подпісамі), верасень 1919 г. // НАРБ. Ф. 878, воп. 1, адз. з. 25. А. 11–12 адв.

[6] Справа Беларускіх настаўніцкіх курсаў у Вільні, 1919 г. // НАРБ. Ф. 878, воп. 1, адз.з. 15. А. 107.

[7] Raport Stefana Mydlarza w sprawie szkolnictwa w powiacie grodzieńskim, 31 lipca 1919 r. // AAN. TSK. Syg. 305. K. 51–53.

[8] Sprawozdanie ze zjazdu instruktorów Okręgu Grodzieńskiego Straży Kresowej, 27-28 maja 1919 r. // BPW. DRiSD. ZCZW. Akc. 1721. K. 4–5.

[9] Raport z powiatu grodzieńskiego sporządzony przez kierownika Obwodu Grodzieńskiego Straży Kresowej Stefana Mydlarza, 3 października 1919 r. // AAN. TSK. Syg. 305. K. 81–83.

[10] Ibidem. K. 87–111.

[11] Trębicka-Postrzygacz B. Lucjan Zarzecki / Beata Trębicka-Postrzygacz // Polska myśl pedagogiczna po 1918 roku / pod. red. Ewy Brodawskiej-Adamowicz / Wyd. Akademii Podlaskiej. Siedlce, 2009. S. 132.

[12] Raport Stefana Mydlarza w sprawie szkolnictwa w powiacie grodzieńskim, 31 lipca 1919 r. // AAN. TSK. Syg. 305. K. 51–53.

[13] Raport Straży Kresowej Okręgu Wileńskiego o szkolnictwie, 6 maja 1920 r. // BPW. DRiSD. ZCZW. Akc. 1680. K. 33–34.

[14] Raport Stefana Mydlarza na temat szkolnictwa w powiecie grodzieńskim, 6 maja 1920 r. // AAN. TSK. Syg. 306. K. 27.

[15] Ibidem. K. 354.

[16] Ibidem. K. 29.

Jan Jerzy Milewski,
PhD (Białystok)

Grodzieńska «mała wieża Babel» w okresie międzywojennym

Grodno w okresie międzywojennym było swojego rodzaju tyglem narodów, ale ze zdecydowaną dominacją Polaków i Żydów, przy dosyć szybkim spadku udziału procentowego tych ostatnich w latach dwudziestych. Według spisu przeprowadzonego w grudniu 1919 r. przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich ludność wyznania mojżeszowego (którą to grupę utożsamiamy z osobami narodowości żydowskiej) stanowiła aż 59,1 proc. ogółu mieszkańców, pierwszy spis powszechny ludności (30 IX 1921 r.) wykazał 53,9 proc. a przeprowadzona dwa lata później przez władze miejskie tzw. «rejestracja grodzieńska» – 50,1 proc.

Od początku lat trzydziestych przeważała już ludność chrześcijańska: według wyników II spisu powszechnego z 9 XII 1931 r. 43,4 proc. mieszkańców stanowili katolicy (których należy utożsamiać z Polakami, a w kilku procentach także z Białorusinami), zaś 12,6 proc. prawosławni (Rosjanie i Białorusini, a niektórzy z nich w latach trzydziestych zaczęli deklarować się jako Polacy), Żydzi stanowili wówczas już tylko 42,6 proc. ludności[1]. Tu warto zauważyć, że bezwzględna liczba ludności narodowości żydowskiej rosła (od 16 628 w 1919 r. do 21 159 w 1931 r.), ale o wiele wolniej niż ludności chrześcijańskiej, która powiększała się dzięki powrotom z «bieżeństwa» (głównie prawosławni), włączenia do miasta kilku podmiejskich wsi, napływowi poszukujących pracy z bliższej i dalszej okolicy oraz urzędników z innych części Polski (prawie wyłącznie Polacy). Bardzo stabilna była grupa ludności wyznania ewangelickiego (0,7 proc. mieszkańców Grodna) pochodzenia niemieckiego, ale z których najpierw połowa, a później mniej niż jedna trzecia, deklarowała narodowość niemiecką. Dosyć szybko obniżał się też odsetek prawosławnych uważających się za Białorusinów lub Rosjan: z 92,5 proc. w 1919 r. do 79,5 proc. w 1931 r.

Trzeba natomiast zwrócić uwagę na małą podatność na polonizację

grodzieńskich Żydów, z których w 1921 r. polskość zadeklarowało tylko 0,25 proc., a dziesięć lat później język ojczysty polski – 1,1 proc. Warto też zapamiętać, że choć Białorusini – jak wynika ze spisów w 1919 i 1923 r. – stanowili wśród prawosławnych odpowiednio: 92,7 proc. i 87,6 proc., to w 1931 r. trzykrotnie więcej osób tego wyznania podało jako język ojczysty rosyjski (3 730) niż białoruski (1261).

Pierwszy spis powszechny wykazał, że w 1921 r. w Grodnie poza Żydami, Polakami, Białorusinami i Niemcami mieszkali także Litwini (18), Rusini tj. Ukraińcy (12), Łotysze (11), Francuzi (6) oraz po jednym Gruzinie, Szwajcarze i Turku. Zapewne było też kilkudziesięciu Tatarów, bo 38 osób zadeklarowało wyznanie mahometańskie[2]. Należy przypuszczać, że w latach następnych zwiększyła się liczba Ukraińców (głównie były żołnierzy sojuszniczej armii gen. Petlury), bo istniał w mieście oddział Ukraińskiego Centralnego Komitetu w Polsce – 26 V 1926 r. w jego zebraniu uczestniczyło 13 osób[3].

W pierwszym okresie po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i wcieleniu do niej ziem wschodnich, choć początkowo jeszcze na «przejściowych» zasadach (Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich), sprawa publicznego używania języka ojczystego, zwłaszcza w kontaktach z władzami, miała przede wszystkim znaczenie praktyczne, choć oczywiście była także kwestią o charakterze symbolicznym, kwestią zachowania własnej tożsamości i możliwości rozwoju właściwości narodowych. Znaczna część mieszkańców nie znała bowiem języka polskiego i z kolei urzędnicy przybywający zwłaszcza z byłego Królestwa Polskiego i Galicji – języków miejscowych. I tak np. w pow. grodzieńskim w lutym 1920 r. na 140 nauczycieli (chodzi prawdopodobnie tylko o szkoły polskie) 85 wywodziło się z ludności miejscowej, 6 z Królestwa, a 49 z Galicji[4].

Generalny Komisarz Cywilny przy Naczelnym Dowództwie Wojsk Polskich 5 marca 1919 r. wydał rozporządzenie o ustanowieniu języka polskiego językiem urzędowym. Jednocześnie poinformował, że do rozporządzeń w języku polskim będą dodawane tłumaczenia w języku ludności miejscowej, która miała także prawo do posługiwania się w stosunkach z władzami językiem litewskim, białoruskim i ukraińskim. Te trzy języki były także dopuszczone w instytucjach społecznych, samorządowych i w szkolnictwie. Zgodnie z dalszymi rozporządzeniami

w sądownictwie stronom przyznano prawo wnoszenia do sądów podań w językach krajowych i posługiwania się nimi przed sądami[5].

Rada Miejska w Grodnie na swoim pierwszym posiedzeniu w dniu 5 marca 1919 r. (a więc jeszcze pod okupacją niemiecką) w kwestiach językowych utrzymała stan z okresu funkcjonowania Tymczasowego Komitetu Miejskiego: przejęto biurowość prowadzoną w dwóch językach (polskim i żydowskim) i wybrano dwóch sekretarzy Rady: Polaka i Żyda, odrzucono natomiast postulat przedstawiciela Białorusinów, który domagał się równouprawnienia także dla języka rosyjskiego[6].

Po kilku miesiącach zaczęło jednak dochodzić do spięć na tle używania w działalności samorządu miejskiego języka żydowskiego (tj. jidysz). 4 września 1919 r. frakcja socjalistyczna wniosła interpelację z powodu wydrukowania kart meldunkowych tylko w języku polskim i zażądała wydrukowania ich także w języku żydowskim. Interpelacja została poparta przez frakcję narodową żydowską. Prezydent, opierając się na rozporządzeniu Komisarza Generalnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, nie dopuścił do głosowania wniosku frakcji socjalistycznej, ale Rada Miejska postanowiła zwrócić się do władz polskich o dopuszczenie języka żydowskiego w relacjach z ludnością. Sytuacja ta została skrytykowana na łamach żydowskiej gazety «Das Judische Volk» z 15 października 1919 r.; stwierdzono tam, że pozycja języka żydowskiego w kontaktach z władzami i odwrotnie zaczęła się psuć od momentu wkroczenia do Grodna wojsk polskich. Jakoby władze wojskowe, a podobno i administracja Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, zaczęły wydawać Zarządowi Miasta różne nakazy deprecjonujące język żydowski[7].

Sprawa konfliktu językowego została ponownie podjęta na posiedzeniu Rady Miejskiej 23 października tegoż roku w związku z wniesieniem przez frakcję narodową żydowską obszernej interpelacji w sprawie usuwania języka żydowskiego: nieprzyjmowanie podań w tym języku, zdjęcia szyldów żydowskich przy wejściach do niektórych instytucji, odcięcia żydowskiej treści napisu z pieczęci Magistratu i drukowania ogłoszeń tylko w języku polskim. Powołując się na odezwę Naczelnika Państwa wydaną po zajęciu Wilna, żądano przywrócenia stanu z czasów Tymczasowego Komitetu Miejskiego i pierwszych miesięcy istnienia Rady Miejskiej. Jednocześnie frakcja narodowo-żydowska i socjali-

styczna oświadczyły, że w przypadku negatywnego ustosunkowania się do interpelacji ich członkowie zrzekną się mandatów radnych. Ostatecznie Rada Miejska przyjęła uchwałę zaproponowaną przez frakcję polską popierającą uznanie języka żydowskiego za język miejscowy i apelującą o dopuszczenie go w kontaktach Magistratu z mieszkańcami, postulującą przyjmowanie podań w języku żydowskim i drukowanie ogłoszeń w dwóch językach. Rada Miejska wysłała też dwóch radnych do Wilna w celu przedstawienia tego problemu Generalnemu Komisarzowi Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich.

Większą siłę oddziaływania miał wspomniany artykuł w «Das Judische Volk», bo naczelnik okręgu wileńskiego ZCZW Konrad Niedziałkowski, w piśmie skierowanym do Komisarza Generalnego, udzielił odpowiedzi na sformułowane tam zarzuty. Niedziałkowski tłumaczył, że powstała w Grodnie w końcu okupacji niemieckiej Rada Miejska, w której większość stanowili Żydzi, zaczęła nadawać żargonowi nadzwyczajne prawa, ale kiedy nastały władze polskie kategorycznie uznały jako język urzędowy – polski.

Zdaniem Niedziałkowskiego bardziej niejasna była sprawa używania języka żydowskiego jako miejscowego – jego rolę zaczęto ograniczać, choć nie cofnięto obwieszczenia zastępcy Komisarza Generalnego M. Jamontta z 12 maja 1919 r., że czasopisma w językach: polskim, litewskim, białoruskim i żydowskim mogą być wydawane bez koncesji, co traktowano jako przyznanie językowi żydowskiemu prawa języka krajowego na równi z pozostałymi. Żydzi często powoływali się na powyższe rozporządzenie, natomiast administracja interpretowała tą sprawę według osobistych poglądów lub sympatii. Podsumowując, Niedziałkowski stwierdził, że niedopuszczenie języka żydowskiego jako «współurzędowego» jest oczywiste, ale ograniczenie jego używania w życiu prywatnym i społecznym jest bezcelowe i sytuacje opisane w gazecie nie powinny mieć miejsca[8].

W zupełnie innym duchu sformułowane było wyjaśnienie w tej samej sprawie starosty grodzieńskiego z 30 stycznia 1920 r. Starosta informował, że wszystkie ogłoszenia i zarządzenia władz polskich są podawane w języku polskim, który jest *«miejscowej ludności żydowskiej doskonale znany»*. Ową «doskonałą» znajomość uzasadnił na podstawie przykładu: kiedy ogłoszono w języku polskim zarządzenie Komisarza General-

nego w sprawie podatku jednorazowego i o powołaniu komisji ds. skarg od decyzji Rady Miejskiej, to płatnicy (głównie Żydzi), choć był krótki okres, złożyli skargi w jęz. polskim. Radni grodzieńscy (w większości Żydzi) podczas obrad używają języka polskiego i żydowskiego (ewentualnie rosyjskiego), a dopiero po objęciu urzędowania w lipcu 1919 r. starosta zabronił używania pieczęci, która była wyłącznie w języku żydowskim. Dodawał, że także nazwy ulic i nazwiska właścicieli muszą być po polsku, bo noszą charakter urzędowy. Ukarał także przemysłowca Żyda, który stałemu klientowi Polakowi wystawił rachunek w trzech językach (żydowskim, niemieckim i rosyjskim), ale bez polskiego.

Starosta odpowiadał jeszcze na dwa nie wymienione wcześniej zarzuty: zwolnienia z policji Żydów i zamknięcia gazety «Nowe Utro». W celu przeprowadzenia zwolnień policjantów, spowodowanych koniecznością redukcji stanu ze stu kilkudziesięciu do 88, powołano komisję kwalifikacyjną, a zwolnienia dotknęły nie tylko Żydów, ale i chrześcijan (w policji w Grodnie pozostało 15 posterunkowych, księgowy w komendzie, naczelnik obwodu oraz zastępca naczelnika obwodu narodowości żydowskiej). Sprawę zawieszenia wydawania gazety uzasadniał złamaniem przepisów, które nie zezwalają na wydawanie gazet w dwóch językach («Nowe Utro» drukowano w języku żydowskim i rosyjskim)[9].

Już wcześniej nastąpiła kulminacja konfliktu. 12 stycznia 1920 r., przed zapowiedzianym posiedzeniem Rady Miejskiej, radni Żydzi odbyli w budynku Magistratu zebranie frakcyjne. Starostwo zebranie to uznało za nielegalne i ukarało jego uczestników (9 radnych) grzywną po 500 marek, z zamianą w razie nieuiszczenia na 7 dni aresztu, ponadto pełniący obowiązki wiceprezydenta radny Hilel Birger oraz radny Izaak Badasz (policjant) zostali zawieszeni w czynnościach bez wypłacania poborów. Ukarani złożyli odwołanie od tej decyzji. Jednocześnie na posiedzeniu Rady Miejskiej 24 stycznia frakcja żydowska złożyła interpelację w tej sprawie, a także wskazując na zakaz przyjmowania podań w języku żydowskim i niepublikowanie ogłoszeń w tym języku. Do protestu przyłączyła się frakcja PPS, która wytykała umniejszanie praw członków Rady Miejskiej jako przedstawicieli samorządu, co uchybiało godności tej instytucji. Na tymże posiedzeniu wszyscy radni Żydzi i członkowie frakcji PPS zgłosili swoje ustąpienie z Rady Miejskiej[10].

W konsekwencji tego działalność samorządu miejskiego została spa-

raliżowana, a w sytuacji przedłużania się tego stanu mogło to doprowadzić do znacznych strat materialnych. Prezydent zaprosił więc wszystkich radnych w celu przeprowadzenia posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 2 marca 1930 r. (przybyło 27). Po otwarciu posiedzenia oświadczył, że Starostwo Powiatowe cofnęło swoje rozporządzenie o ukaraniu radnych, którzy wzięli udział w zebraniu 12 stycznia w sali Magistratu i w związku z tym nie widzi przeszkód do wznowienia prac przez Radę Miejską. Zarówno frakcja PPS jak i frakcja żydowska uznały, że w ten sposób zadośćuczyniono «znieważonej godności samorządu miejskiego» i wyraziły gotowość dalszej pracy.

W następnych miesiącach w życiu mieszkańców zaczęły dominować wydarzenia związane z wojną polsko-bolszewicką, łącznie z kilku tygodniami rządów bolszewickich w mieście, a po polskim zwycięstwie kwestie językowe nie były już tak ostro stawiane.

Zostały one uregulowane w okólniku szefa Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych z 28 października 1920 r., który w zasadzie respektował przepisy stosowane w czasie działalności ZCZW. W części dotyczącej władz i urzędów państwowych stwierdzano, że językiem urzędowym jest język polski, ale w porozumiewaniu ustnym mogą być używane języki miejscowe, podania do urzędów miały być przyjmowane oprócz języka polskiego w językach miejscowych (odpowiedzi tylko w języku polskim), obwieszczenia powinny być drukowane w dwóch językach – urzędowym i miejscowym.

W części dotyczącej organów i instytucji komunalnych ustalano, że mogą one prowadzić urzędowanie i korespondencję w języku polskim lub miejscowym (zgodnie ze swoimi uchwałami), ale korespondencja z władzami państwowymi mogła odbywać się tylko w języku polskim, w obwieszczeniach tekst polski powinien być wydrukowany na pierwszym miejscu, zasadnicze księgi powinny być prowadzone w języku polskim, podobnie w języku polskim powinny być pieczęcie i zaświadczenia urzędowe (choć mogły mieć równoległy tekst w języku miejscowym).

W części dotyczącej szkolnictwa powszechnego, utrzymywanego lub wspieranego przez państwo, stwierdzano, że języki miejscowe są równouprawnione z językiem polskim[11]. Kilka miesięcy później kwestie te zostały uregulowane w konstytucji marcowej (1921 r.), ale w sposób

bardzo ogólny, żeby jej postanowienia z jednej strony nie krępowały władz państwowych, a z drugiej – nie stały w sprzeczności z międzynarodowymi zobowiązaniami Polski. W artykułach 109 i 110 m. in. stwierdzano, że każdy obywatel ma prawo do zachowania swojej narodowości i pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych, zapowiadano też wydanie osobnych ustaw regulujących te kwestie. Przyznano również mniejszościom prawo do zakładania własnym kosztem zakładów dobroczynnych, religijnych, społecznych i szkół oraz używania w nich swojej mowy. Postanowienia te zostały utrzymane w konstytucji kwietniowej z 1935 r.

Konkretyzacja wymienionych wyżej ogólnych zapisów z dwóch artykułach konstytucji marcowej nastąpiła w tzw. ustawach kresowych z lipca 1924 r. Najistotniejsze postanowienia tych ustaw były następujące: podania do władz administracyjnych można było składać w języku ojczystym – białoruskim w woj. wileńskim, nowogródzkim, poleskim i dwóch powiatach białostockiego (grodzieńskim i wołkowyskim). Odpowiedzi udzielano w języku państwowym, a dwujęzyczne były tylko na życzenie stron, jako język obrad rad miejskich mógł być dopuszczony uchwałą rady miejskiej język miejscowy. Obwieszczenia władz samorządowych na podstawie uchwały samorządu mogły być sporządzane w dwóch językach. W sądownictwie dopuszczalne było używanie języka macierzystego (strony i świadkowie, przyjmowanie pism – ale jednocześnie z polskim tłumaczeniem, można też było żądać tłumaczenia wyroku na język ojczysty).

W szkolnictwie powszechnym można było żądać nauki w języku mniejszości, o ile stanowiła ona 25 proc. mieszkańców gminy lub jeśli w szkole zażądają tego w «sposób urzędowy» rodzice co najmniej 40 uczniów[12]. Ustawa nie obejmowała ludności narodowości żydowskiej – w przypadku języka hebrajskiego dopuszczenie tego języka było utopią, ale i w odniesieniu do jidysz raczej decydowały względy praktyczne (nieznajomość przez Polaków tego języka), a nie chęć polonizacji, co było istotne np. w odniesieniu do mniejszości białoruskiej.

Rozporządzenia wykonawcze w różny sposób ograniczały postanowienia ustawy poprzez sformułowania w rodzaju: wykonać «w miarę możliwości», «o ile pozwolą warunki techniczne» itp., choć trzeba zgodzić się z Jerzym Ogonowskim, który zauważył, że władze polskie na

ziemiach północno-wschodnich *«stworzyły dla niepolskojęzycznej ludności tego obszaru stan prawny ewidentnie korzystniejszy od panującego pod rządami rosyjskimi»*[13]. Jednak z jednej strony aspiracje tej ludności były już o wiele większe, a z drugiej – praktyka stosowania ustaw była zła. Administracja często nowych przepisów językowych nie znała, albo – z różnych względów – starała się je sabotować, utrudniać korzystanie z nich itp. Tu warto dodać, że w rozporządzeniu prezydenta RP z 26 marca 1927 r. o unormowaniu stanu prawnego w województwach wileńskim, nowogródzkim, poleskim, wołyńskim oraz w powiatach grodzieńskim, wołkowyskim, białostockim, bielskim i sokólskim województwa białostockiego, stwierdzano, że na tym obszarze obowiązywały nadal, o ile nie zostały uchylone lub zmienione, przepisy prawne ogłaszane wcześniej m.in. w dziennikach urzędowych Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich i Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych.

W sytuacji kiedy język żydowski (jidysz), którym w mieście posługiwali się głównie najbiedniejsi mieszkańcy tej narodowości (bogaci Żydzi używali raczej rosyjskiego), nie został uznany za miejscowy, problem językowy w samorządzie miasta Grodna przestał w zasadzie istnieć, choć do 1927 r. radni narodowości żydowskiej stanowili największą grupę narodową w Radzie Miejskiej. Natomiast radnych narodowości białoruskiej było zbyt mało, żeby mogli przeforsować swoje postulaty. W Tymczasowym Komitecie Miejskim wyznaczonym przez Niemców na początku 1919 r. (głównie według kryteriów narodowościowych) na 36 radnych było 16 Żydów (w tym czterech z listy socjalistycznej), czterech lub pięciu Rosjan, po dwóch Białorusinów i Niemców. W Radzie Miejskiej wybranej w marcu 1919 r. na rok, ale funkcjonującej do r. 1927, reprezentacja ludności żydowskiej była jeszcze liczniejsza – 19 radnych, wobec 11 polskich (w tym dwóch radnych socjalistów, którzy często współdziałali z mniejszościami) oraz jednego radnego Białorusina.

Dotkliwe dla ludności narodowości żydowskiej było niedopuszczanie ich języków podczas zgromadzeń publicznych. Dopiero w okólniku z 12 lutego 1927 r. minister spraw wewnętrznych Sławoj Składkowski zarządził, aby na całym obszarze Rzeczypospolitej Polskiej prawo używania języka żydowskiego i hebrajskiego na zgromadzeniach publicznych nie było ograniczane.

W ostatnich kilkunastu latach Drugiej Rzeczypospolitej batalia w kwestiach językowych dotyczyła głównie szkolnictwa. W roku szkolnym 1926/27 w Grodnie było 14 szkół powszechnych, w tym 8 prywatnych (z czego 7 żydowskich oraz jedna białoruska – nr 4). Szkoła białoruska została założona jeszcze w czasie okupacji niemieckiej, w końcu 1916 r., dzięki staraniom Aleksandra Hrykowskiego i miała około 50 uczniów. Położył on, oraz Tekla Staniszewska, duże zasługi dla jej rozwoju. W końcu 1925 r. w szkole pracowało ośmiu nauczycieli i uczyło się około trzystu dzieci[14].

Grodno było drugim po Wilnie ośrodkiem ruchu białoruskiego w Polsce, ale jego przejawy stopniowo słabły i tak np. rozmaite pisma białoruskie, które próbowano tam wydawać, nie wyłączając polonofilskich, upadały w krótkim czasie. Kwestie językowe przeniosły się w dużym stopniu na teren instytucji kulturalnych i religijnych, ale wtedy była to jakby wewnętrzna sprawa poszczególnych mniejszości, a nie relacji między różnymi grupami narodowymi obywateli polskich. I tak Rosjanie grodzieńscy występowali przeciwko nauce religii prawosławnej w języku polskim[15]. Z kolei część mieszkańców narodowości niemieckiej krytykowała miejscowego pastora Kościoła ewangelicko-augusburskiego, za to że nabożeństwa i kazania nie odbywają się w języku niemieckim[16].

Najważniejsze były jednak relacje między ludźmi. Czy rozumieli się nawzajem i czy akceptowali swoje odmienności językowe i nie traktowali rozmów w innym języku niż polski jako prezentację postawy antypaństwowej?

Bardzo optymistyczna refleksja wynika ze wspomnień Jude Bojarskiego, syna dorożkarza z Grodna, który tak opisuje doświadczenia ojca: «*Stojąc w oczekiwaniu na klienta rozmawiali ze sobą tylko w jidysz, z klientami zaś – jak kto woli, z Polakami – po polsku, z Rosjanami – po rosyjsku, z Białorusinami – po białorusku*»[17]. I dalej: «*Ludzie zaś, mieszkający po sąsiedzku lub razem pracujący, na ogół przyjaźnili się, nie zważając na różnicę wyznaniową. Niektórzy przyjaźnili się na tyle blisko, że uczyli się języka swoich przyjaciół, a nawet ich modlitw*:». Jest to obraz nader optymistyczny, który nie potwierdza szereg innych relacji. Warto tu przytoczyć wypowiedź radnego Trop-Kryńskiego na posiedzeniu Rady Miejskiej 7 maja 1936 r., który prosił o wstawienie do budżetu

miasta na r. 1936/37 900 zł na poradnię przeciwgruźliczą TOZ argumentując: «*skoro mamy być analfabetami [aluzja do obniżenia dotacji na szkoły żydowskie], niechaj przynajmniej mamy zdrowie […] Żydzi nie mogą leczyć się w polskim Ośrodku Zdrowia, gdyż wielu z nich nie rozumie języka polskiego*». Wtedy z sali rozległy się głosy: «*Czas się nauczyć*!»[18].

Zupełnie inne wspomnienia niż Bojarski zapisała w swojej pamięci Anna Sobolewska, której ojciec był prawosławnym spod Grodna, a matka zdeklarowaną Rosjanką, która do końca życia nie potrafiła nauczyć się języka polskiego. «*W domu i na ulicy* – wspomina Sobolewska – *rodzice zwracali się do nas po rosyjsku, co stwarzało nam nieraz pewne problemy. Gdy ojciec wychodził na podwórko i wołał mnie do domu po rosyjsku, sąsiednie dzieci krzyczały przez parkan: Idź już do domu, kacapko!*»[19] Kiedy matka, ledwie mówiąca po polsku, przychodziła do szkoły i nieporadnie rozmawiała z kierowniczką zawsze słyszała wymówki w rodzaju «*w polskim urzędzie czy instytucji obowiązuje język polski*»[20].

I tylko komuniści wydawali ulotki i zawieszali transparenty w języku polskim, rosyjskim, białoruskim i żydowskim. Co zatem było ważniejsze: język czy treść? A może było ważne i jedno i drugie?

---

[1] Milewski J. J. Grodno – miasto i ludność w okresie międzywojennym // Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku) / red. A. Woltanowski, J. Urwanowicz, Białystok, 1997. S. 192–199.

[2] Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie. Warszawa, 1924. T. V. S. 30.

[3] Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej – APB), z. Urząd Wojewódzki Białostocki, t. 48, k. 133.

[4] Litewskie Centralne Archiwum Państwowe w Wilnie, sygn. 13/1/429, k. 4–5.

[5] Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa 2000. S. 65.

[6] Kronika m. Grodna, kwiecień 1928, z. 1, S. 14.

[7] Biblioteka m.st. Warszawy, Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (dalej: ZCZW), sygn. 1723, k. 2–3.

[8] ZCZW, sygn. 1723, k. 13.

[9] Ibidem, k. 8–11.

[10] Ibidem.

[11] Ogonowski J. Op. cit., S. 66–67.

[12] Ibidem. S. 93.
[13] Ibidem. S. 68.
[14] Kurier Wileński. 8.I.1926. Nr 5.
[15] APB, UWB, sygn. 83, k. 19.
[16] Ibidem, sygn. 107, k. 97.
[17] Bojarski J. Moje Grodno // Europa nieprowincjonalna / red. K. Jasiewicz. Warszawa, 1999. S. 232.
[18] Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego, sygn. 46/1, T. 285, k. 33.
[19] Sobolewska A. Moje Grodno // Europa nieprowincjonalna… S. 593.
[20] Ibidem. S. 594.

Андрэй Вашкевіч, Віктар Саяпін
(абодва Гародня)

Смакі старой Гародні: грамадскае харчаванне і прадуктовыя крамы міжваеннага часу

Што елі гарадзенцы ў міжваенныя гады? Дзе куплялі прадукты харчавання? Якія стравы карысталіся папулярнасцю ў старых кавярнях і рэстаранах, і што сёння варта вярнуць на сталы гарадзенцаў? Гэтыя цікавыя і складаныя пытанні толькі нядаўна сталі прадметам увагі гісторыкаў. І калі ў Польшчы сёння ўжо друкуюцца цэлыя манаграфіі, прысвечаныя гісторыі харчавання, то гісторыя кавярняў у міжваеннай Гародні разглядалася толькі ў артыкуле Ванды Рэнік[1]. Наш артыкул таксама не прэтэндуе на вычарпальнае раскрыццё гэтай тэмы, аднак яго аўтары спадзяюцца выклікаць цікавасць іншых гісторыкаў, так і паспалітых гарадзенцаў і найперш тых, што сёння маюць уплывы на стан грамадскага харчавання ў горадзе.

Галоўнымі крыніцамі харчавання для гарадзенцаў былі іх уласныя гаспадаркі, рынкі (Скідзельскі, Занёманскі, Рыбны, Мясны, Сенны, Дроўны) і прадуктовыя крамы. Крамы, як правіла, размяшчаліся пры пякарнях, каўбасных цэхах і вяндлярнях.

Найбольш было пякарняў, бо хлеб гараджане самі ўжо амаль не выпякалі, а ён заставаўся важным штодзённым прадуктам. Пры гэтым кожная пякарня старалася мець нейкі ўласны брэндавы прадукт. Напрыклад, у пякарні Каплана на Дроўным рынку можна было набыць лепшыя ў Гародні булачкі-«кайзэркі». Свежая «кайзэрка» каштавала 5 грошай, а вечарам яе прадавалі ўжо па 4. У пякарні Любэга па вул. 11 лістапада прадаваліся «напалеонкі» (у выглядзе трохкутнага капелюша), якія былі начыненыя макам[2]. Было што выбіраць, калі гарадзенцы набывалі хлеб. Напрыклад на вул. Базыліянскай у краме Сляшынскага можна было набыць

хлеб «Вясковы», што выпякалі ў Грандзічах і раніцай прывозілі ў горад.

Апрача пякарняў па горадзе было параскідана шмат мясных крамаў. Самай вядомай была крама «Вяндліна» (пазней «Склад вяндліны») на рагу сучасных вул. Ажэшкі і Сацыялістычнай у неіснуючым ужо доміку каля кінатэатра «Чырвоная зорка». Розныя віды вяндліны і каўбасаў у гэтай краме можна было перад набыццём не толькі панюхаць, але і пакаштаваць, абмакнуўшы у спецыяльную талерачку з гарчыцай.

У некаторых дамах рабілі і прадавалі вырабы з мяса. Напрыклад у 1932 г. адкрылася мясная крама Полудня на вул. Міцкевіча ў Новым свеце. У будынку працавала мясная майстэрня і крама, у падвале была лядоўня, а на другім паверсе жыла сям'я Полудняў. Таксама, як і ў пякарнях, кожны вытворца, нават самы невялікі, стараўся прыцягнуць пакупнікоў нейкім цікавым прадуктам. Спадар Полудзень, напрыклад, выпускаў лімонную каўбасу, у якую для смаку і паху дадаваліся лімонныя скуркі. Карысталіся папулярнасцю і гарадзенскія сыры кшталту галандскіх[3].

Паколькі заробак гарадзенцы атрымлівалі раз у месяц або ў некалькі тыдняў, то ў сваім раёне ў знаёмага ўласніка прадуктовай крамы заўсёды можна было ўзяць тавар «на кніжку», гэта значыць у крэдыт, каб аддаць доўг пасля атрымання заробку.

Таксама можна было ўзяць тавар «на кніжку» і ў «каланіяльных крамах», дзе прадаваўся шакалад, апельсіны, гарбата, кава, а таксама селядцы, якія стаялі ў бочках перад уваходам[4]. Праўда, нейкага выразнага падзелу на «каланіяльныя» і звычайныя прадуктовыя крамы не існавала. Напрыклад, у «каланіяльнай краме» Талочкаў на Паўночнай вул. (цяпер вул. Валковіча) прадавалі масла і жытнёвы хлеб, які кожны ранак прыносілі сялянкі з бліжэйшых ваколіцаў[5].

Гарадзенцы любілі наведваць кавярню, цукерню або рэстаран. Менш заможныя жыхары ў пятніцу вечарам хадзілі «на авёс» (на піва) ў танны суседні рэстаранчык, а ў дарагі цэнтральны рэстаран выбіраліся раз-два на год, напрыклад, 31 снежня. Сяляне з ваколіцаў адзначалі ўдалы гандаль шклянкай «краёвай чыстай» (гарэлкі) у краме Яблонскага на Дроўным рынку або ў шынку на Сянным рынку, дзе можна было з'есці традыцыйнага для мясцо-

вай кухні смажанага селядца[6]. Багатыя купцы, найперш габрэйскага паходжання, святкавалі ў найбольш дарагім рэстаране горада ў гатэлі «Еўропа», дзе між іншым падавалі найлепшыя ў горадзе флячкі. Наогул, у Гародні рэстаранаў было не менш, чым цяпер: «Зацішша» на Тэлеграфнай, «Раяль» на Гараднічанскай, «Рэсурса Абыватэльская» на Акадэмічнай і шмат іншых.

Захавалася вельмі цікавае аўтэнтычнае сведчанне аб атмасферы гарадзенскіх рэстаранаў сярэдзіны 1930-х гг., якое пакінуў вядомы публіцыст і пісьменнік Юзаф Мацкевіч: *«Кавярня «Еўрапейская», гэта як наш «Штраль». Заходжу туды штораніцы, каб з'есці сняданне. Кавярня «Еўрапейская» з'яўляецца класічным адлюстраваннем «пануючай» Гародні, такой знешняй і вельмі сучаснай. На стэндах шматлікія газеты. Бачу «Gazetę Polską», «Polskę Zbrojną», «I. K. C.», «Kurjer Poranny» і г. д. Штотыднёвыя газеты, увогуле кавярня забяспечана часопісамі. Прашу якую-небудзь віленскую газету.*

– Не трымаем.

Іду на абед у «Royal» на вул. Гараднічанскай. Афішы абяцаюць на вечар значныя забавы: «Мастацкія выступленні the Martin, фенаменальныя акрабаты на роварах. Танцавальны дуэт Эні і Канстанты (хі, хі, што за Лондан!). Выдатная танцорка Зоф'я Макоўская (гэта хіба Варшава?). Найлепшы джазавы гурт Aronson – Berezowski (нарэшце Гродна!). А ежу даюць кепскую. А кошт страваў... варшаўскі. Затое якая зала! Шырыня скляпенняў не ўступае Сенатарскай у замку Баторыя. Афіцыянты амаль у смокінгах, кожнаму госцю мяняюць абрус. Спадарства, што прыязджае з Варшавы, мае дасканалую ілюзію сталіцы!»[7]

Спіс страваў, якія падаваліся ў гарадзенскіх рэстаранах у першай палове 1920-х гг. можна сфарміраваць на аснове цэнніка, складзенага Саюзам уласнікаў установаў грамадскага харчавання ў Гародні і ваколіцах.

Напоі: гарэлка, гарэлка вышэйшага гатунку, лікёры (усё гэта падавалася вялікімі або малымі графінамі, а таксама вялікімі або малымі кілішкамі), піва цёмнае або светлае (бутэлька, вялікі або малы куфаль), ліманад, содавая вада, гарбата (з лімонам і без), кава, малако.

Пры піве.

Афіцыянткі гарадзенскага рэстарана.

У рэстаране «Раяль».

Стравы: хлеб (100 грам), «кайзэрка», абед з 4, 3 або 2 страваў, порцыя шынкі або разнастайныя вяндліны, канапкі (бутэрброды) з вяндлінай і сырам, сардэлькі, сасіскі, заліўное або печанае парася, вэнджаны або марынаваны або з ажынамі (!) селядзец, яйкі, ральмопсы, адбіўная з капустай, бараніна, цяляціна, каўбаса, смажаная ялавічына, боршч, булён з яйкам, смажаны судак, шчупак, заліўная і фаршыраваная рыба, венскі шніцаль, біфштэкс, свіныя і ялавічныя катлеты, шашлык з паляндвіцы, стэйкі з свініны або ялавічыны, парыжскія зразы, качка з яблыкамі, гусь з капустай, агуркі, кампот, рамштэкс з цыбуляй, галіцыйскі разбрацель[8].

Дадамо, што рэстараны былі двух катэгорый і асобна вылучаліся габрэйскія рэстараны.

Часам у нейкім з рэстаранаў можна было купіць зусім экзатычную страву, пры тым мясцовага паходжання. Вось як згадвае тагачасную Дамініканскую (цяпер Савецкую) вул. патомная гараджанка Вера Чарнышова: «*Доўгі дом на вулачцы, што за ўнівермагам. Вот «Аполла» на гэтай вулачцы стаяў, трохпавярховы дом з прыгожымі балконамі, прыгожай архітэктуры […] На першым паверсе былі крамы. Была крама, дзе прадавалі каўбаскі і вэнджаныя кумпякі. Была крама, дзе прадавалі торты, – цукерня. Другі*

паверх. Рэстаран быў. Дык вось у Нёмане недзе ў 1930-я гг. злавілі бялугу. Яна заплыла з мора. Дык той рэстаран закупіў бялугу. І ўвесь горад хадзіў пакаштаваць гэтую рыбку»[9].

Хутчэй за ўсё В. Чарнышова згадала рэстаран гасцініцы «Еўропа», а злавілі ў Нёмане не бялугу, а балтыйскага асятра, які заплываў у нашу раку аж да канца 1950-х гг.

Найбольшай папулярнасцю карысталіся, аднак, не рэстараны, а кавярні і цукерні. Самай вядомай была ўстанова Юзафа Напалеона Катоўскага. У маі 1915 г. Юзаф Катоўскі стаў уласнікам дома № 20 па вул. Саборнай (пасля Дамініканскай) і адчыніў там уласную цукерню, якая праіснавала ўсю Першую сусветную вайну і зачынілася ў 1919 г. Другое яе адкрыццё адбылося ў 1925 г. і адлюстравалася ў гарадзенскім друку: *«У былым памяшканні, 18 гэтага месяца ў 18 гадзін спадар Катоўскі адчыніў сваю кавярню-цукерню еўрапейскага ўзроўню. Памяшканне цукерні адрэстаўраванае, упрыгожанае пальмамі, робіць у цэлым эстэтычнае ўражанне. У цукерні чатыры більярдныя сталы, грае музычнае трыо. Кандытарскія вырабы вельмі смачныя»*[10]. Ад 18-й гадзіны ў гэтай аформленай па тагачасных густах кавярні-цукерні граў аркестр. Фірменнымі стравамі былі пончыкі з вішнямі, невялікія пірожныя, вырабы з шакаладу.

У маі 1926 г. магістрат прыняў рашэнне аб перадачы Катоўскаму тэрмінам на тры гады павільёна па вул. Ажэшкі, які не карыстаўся тады вялікай папулярнасцю. Там Катоўскі адчыніў летнюю цукерню, якая сваім выглядам прыцягвала многіх наведвальнікаў. Гэта была папулярная ў горадзе «брахалаўка», якая знаходзілася каля ўваходу ў парк з вул. Ажэшкі.

Ю. Катоўскі памёр у 1930 г. і пахаваны на могілках па вул. Антонава. Праз год у яго будынку па вул. Дамініканскай адчынілася цукерня Куявінскіх пад назвай «Café de l'Europe». Але ў лютым 1932 г. зачынілася і яна. Газеты паведамілі, што *«сталыя наведвальнікі шкадуюць аб закрыцці гэтай адзінай кавярні ў сталічным стылі, дзе збіралася культурная эліта Гародні»*[11].

Не меншай папулярнасцю карысталася цукерня Леанарда Шыпоўскага. Першапачаткова яна знаходзілася ў доме бацькоў ягонай жонкі Юліі Сіліневіч па вул. Паштовая, 6. У 1923 г. цукер-

Інтэр'ер цукерні Катоўскага.

ня пераехала ў дом № 11 на той жа вуліцы, а ў 1925 г. пашырылася за кошт суседняга памяшкання. Газета «Nadniemeński Kurier Polski» паведамляла аб тым, што *«з'явіліся новыя столікі з белымі мармуровымі стальніцамі, новае піяніна, а сцены былі расфарбаваны буслами, матылямі, ветракамі»*[12]. Вечарамі ў цукерні граў музычны дуэт.

З 1925 г. У Шыпоўскага можна было таксама замовіць катлеты, біфштэксы і сасіскі. Асабліва любіла наведваць кавярню моладзь, якая перад паходам у кінатэатр «Пан» (цяпер «Чырвоная зорка») набывала тут пончыкі. Г. Маісееў успамінаў, што сярэднезаможныя гарадзенцы замаўлялі ў кандытарскай Шыпоўскага печыва і піражныя для асаблівых сямейных святаў, а піражныя па 15 грошаў *«былі вядомыя далёка за межамі Гародні»*[13].

Перад адной з гарадзенскіх цукерняў

З прыходам савецкай улады кавярня была нацыяналізаваная і ператвораная ў сталовую. Л. Шыпоўскі жыў у Гародні да 1965 г. і быў пахаваны на Фарных каталіцкіх могілках па вул. Антонава. На ягонай магіле ў якасці помніка стаіць мармуровая стальніца з ягонай цукерні. Будынак, дзе знаходзілася кавярня Шыпоўскага, не захаваўся. Сёння на яго месцы сквер за будынкам аблвыканкама.

Сярод розных страваў і напояў гарадзенскай кухні найбольшае месца ў сваіх успамінах старэйшыя гарадзенцы прысвячаюць «бузе». Лічыцца, што «буза» (як слова, так і напой) паходзяць ад цюркскіх народаў. Буза – асаблівы від квасу з рознай (аўсянай, ячменнай, пшоннай, грачанай, кукурузнай) мукі, распаўсюджаны ў Турцыі, Башкірыі, Татарстане а таксама ў славянскіх народаў на Балканах.

Першыя звесткі пра бузу ў Гарадзенскай губ. адносяцца да 1913 г. У гэтым годзе першая на Гарадзеншчыне бузярня адчыніла свае дзверы ў Беластоку. Гаспадарамі першых бузярняў былі македонцы, якія выехалі са сваёй радзімы ў выніку ваенных дзеянняў: Біса Пейкаў, Найда Стаянавіч і браты Бошкаў. Бузу яны рабілі з ячменных крупаў. Да канца 1920-х гг. У Беластоку існавала ўжо некалькі бузярняў, у тым ліку адна была ў гатэлі «Рыц», самым дарагім і прэстыжным гатэлі горада. У бузярнях падавалі рахатлукум, халву, шакалад і іншыя ўсходнія слодычы, таму ўстановы карысталіся вялікай папулярнасцю сярод беластаччан. Хутка буза прыйшлася да смаку жыхарам польскай сталіцы, а летам 1927 г. македонец Біса Пейкаў, які меў бузярню ў Беластоку пры Рынку Касцюшкі 26, адчыніў бузярню і ў Гародні. Знаходзілася яна на вул. Дамініканскай, 28 (былы гатэль «Беласток» на рагу вул. Савецкая і Віленская). Б. Пейкаў заахвочваў гарадзенцаў рэкламным слоганам «*Спяшайцеся перакаnацца*»[14].

Аднак беластаччанам гэтая ўстанова належала нядоўга. Ужо ў пачатку 1930 г. у якасці яе ўласніка згадваецца гарадзенскі прадпрымальнік Мікалай Васілевіч. 16 сакавіка 1930 г. «Przegląd Kresowy» размясціў паведаміў, што *«на Сусветнай выставе ў Ніцы, якая прайшла ў лютым, гарадзенская цукерня «Орыент» Мікалая Васілевіча па вул. Дамініканскай, 28 была адзначаная*

На другім плане – бузярня «Арыент».

сярод цукерняў і атрымала самую высокую ўзнагароду – залаты медаль. Гэтая ўзнагарода засведчыла дасканаласць вырабаў цукерні спадара Васілевіча ў такой сферы кандытарскага мастацтва, як усходнія слодычы. Яны вырабляюцца тут з арэхаў, мёду, чыстага цукру, шакаладу, какава і тлушчаў самай высокай якасці. Аб смакавых якасцях гэтых ласунках кожны можа пераканацца асабіста. Фірму «Арыент» віншуем з залатым медалём»[15].

У дадатак да бузы ў цукерні можна было з'есці кавалачак халвы або таксама замовіць кубачак кавы, зроблены на кавамашыне «Pol-Express»[16].

Гарадзенская бузярня сапраўды была «брэндавай» гарадзенскай установай грамадскага харчавання. Прывядзем некалькі ўспамінаў пра яе, каб паказаць наколькі запомнілася яна старэйшаму пакаленню гарадзенцаў, тагачасных школьнікаў:

«На сутыку Дамініканскай і Віленскай, з правага боку, размяшчалася пякарня, якая была вядомая ватрушкамі. Кожны раз, вяртаючыся з лазні, бацька заўсёды купляў іх для нас. Недалёка ад пякарні знаходзілася сербская «Бузярня» – кавярня, дзе мы заўсёды куплялі бузу з халвою. Буза – малочны напой, які нагадвае квас, толькі густы. Як правіла, сюды заходзілі «абмыць» школьнае пасведчанне, новы шынель, пакупкі або заходзілі пасля цікавага фільма»[17].

«А там «Бузна» была недалёка. Хадзілі піць гэтую бузну. Нейкі нярускі, турак, па-мойму, абсталяваў гэта. Божа мой, якія там слодычы былі! Якія былі халвы. Такіх зараз няма. І якое смачнае ўсё гэта было! І гэтая бузна – гэта быў накшталт наш кактэйль малочны. Але ён быў смачнейшы. Такі шыпячы. а вафлі якія смачныя былі! І з начынкай і без яе!.. Калі бацькі давалі кішэнныя грошы, то мы ідзем у тую «Бузну» і п'ем гэты кактэйль з гэтымі вафлямі і халвою. Кавярня такая была. Столікі былі, усё… Там напісана было «Бузна»[18].

Сёння немагчыма з упэўненасцю сцвярджаць, ці існавала

ў Гародні адна, ці некалькі бузярняў, але няма сумневу, што буза была вельмі папулярнай. Яна заслугоўвае таго, каб ізноў з'явіцца ў меню гарадзенскіх кавярняў. Тым больш, што беластаччане гэта ўжо зрабілі.

Падаем рэканструяваны рэцэпт гарадзенскай бузы, адзначаючы, што замест аўсяных шматкоў могуць выкарыстоўвацца пшонныя або ячныя крупы. Інгрэдыенты: 4 літры вады, 1–2 сталовыя лыжкі мукі, 500 г геркулесу (пачак), 150 г цукру, 1 гарбатная лыжка дрожджаў, 50 г масла. Прыгатаванне: геркулес расцерці ў муку, апарыць кіпенем, дадаць прасушаную муку і гарачае масла. Астудзіць да пакаёвай тэмпературы, дадаць дрожджы і цукар, разведзеныя ў цёплай вадзе. Даць усяму падняцца і забрадзіць. Пасля працадзіць праз сіта, заліць яшчэ вады і зноў працадзіць. На выхадзе атрымліваецца густы пенны напой, які пэўны час павінен прастаяць, каб дабрадзіць. Чым даўжэй стаіць напой, тым больш моцны ён будзе.

У сярэдзіне 1930-х гг. У Гародні існавалі таксама цукерні спадара Малешы ў будынку гасцініцы «Еўропа» (вул. Дамініканская, 24), Земляробчага саюза (вул. Ажэшкі, 5), спадара Сляшынскага (вул. Брыгіцкая, 12). Карысталася таксама папулярнасцю цукерня рэстарана «Раяль» (вул. Гараднічанская, 20). Найсмачнейшую каву, як лічыцца, можна было пакаштаваць у кавярні «Стамбул» (вул. Віленская, 1). Уласнікам яе, як мяркуецца, быў азербайджанец, хоць у гутарках гарадзенцы называлі яе «кавярня ў турка».

Смакаў і пахаў старой Гародні мы ўжо не вернем. Тут не дапамогуць ні старыя фотаздымкі, ні дакументы. Аднак пакуль мы памятаем пра мінулае і можам збіраць рэцэпты старадаўніх папулярных страваў, а таксама вярнуць кавярням старыя назвы, то, магчыма, не ўсё страчана, і мы яшчэ адчуем смак старой Гародні.

---

[1] Łozińska M. Smaki dwudziestolecia. Warszawa: PWN, 2011. 184 s.; Renik W. Z dziejów grodzieńskiego kupiectwa w międzywojennym dwudziestoleciu // Magazyn Polski. 2003 № 1(26). S. 24-30.

[2] Цыпельт З. Грандзіцкая вуліца і Дроўны Рынак // Горад Святога Губерта. Выпуск IV. Гародня-Вільня, 2008. С. 28.

[3] Успаміны М-ч Антаніны Філіпаўны (1919 г. н.) // Горад Святога Губерта. Выпуск VII. Гародня, 2013. С. 35.

[4] Успаміны Сальвясюка Казіміра Якубавіча (1922 г. н.) // Горад Святога Губерта. Выпуск IX. Гародня, 2014. С. 52.

[5] Дорош Н. Православный Гродно. Гродно, 2000. С. 173.

[6] Успаміны М-ч Антаніны Філіпаўны… С. 36.

[7] J. M. Ogniem i nożem // Słowo. 1936. 18 stycznia. S. 3.

[8] Straż nad Niemnem. 1923. 7 maja. S. 7.

[9] Успаміны Чарнашовай Веры Фёдараўны, 1928 г. н. Запіс ад 28. 07. 2014. г. Гародня // Асабісты архіў аўтараў.

[10] Nadniemeński Kurier Polski. 1925. 20 lutego. S. 2.

[11] Renik W. Z dziejów grodzieńskiego kupiectwa… S. 28.

[12] Ibidem.

[13] Дорош Н. Православный Гродно... С. 173.

[14] Lachowski A. Buzowanie na całego. Buza podbija Paryż, Brukselę, Grodno. http://www.poranny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20140810/ALBUMB/140739922.

[15] Przegląd Kresowy. 1930. 16 marca. S. 2.

[16] Renik W. Z dziejów grodzieńskiego kupiectwa... S. 29.

[17] Дорош Н. Православный Гродно… С. 174–176.

[18] Успаміны М-ч Антаніны Філіпаўны… С. 35.

Adam Czesław Dobroński,
dr hab. (Białystok)

Szkic do opisu Grodna z lat 1931-1932. Rola wojska

W zasobach Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie znajduje się druk opracowany przez ppłk.dr. Jerzego Lesisza na podstawie materiałów zebranych przez Departament Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych. Pozycja ta została wydana w 1932 r. po opatrzeniu klauzulą: «Tajne! Tylko do użytku służbowego». Pełen tytuł brzmi: «Opis kraju dla potrzeb służby zdrowia. Obszar Okręgu Korpusu III». Ten bardzo cenny tekst nie był dotychczas wykorzystywany w monografiach miast. Dodać trzeba koniecznie, że Dowództwo Okręgu Korpusu (DOK) III mieściło się właśnie w Grodnie, jego kompetencje rozciągały się na obszar kilkunastu powiatów i licznych miast, w tym Wilna oraz Białegostoku[1].

Powyższy materiał został uporządkowany według powiatów z uwzględnieniem: warunków higienicznych pomieszczeń ludności cywilnej (m. in. zaopatrzenia w wodę), rozmieszczenia i charakterystyki cywilnych zakładów sanitarnych, stanu budynków nadających się w razie potrzeby do ulokowania w nich szpitali wojskowych lub miejsc kwarantanny, opisu linii komunikacyjnych pod kątem przewozu rannych i chorych, wskazania na zakłady przemysłu chemiczno-farmaceutycznego oraz hurtownie towarów z tej branży. W aneksie zamieszczono kilkadziesiąt szkiców, w tym planów miast i rzutów poziomych wybranych obiektów.

Grodno według spisu 1931 r.

Z zestawień spisu powszechnego z początków grudnia 1931 r. wynika, że miasto Grodno liczyło 19,1 km^2 powierzchni z 4045 budynkami (w dniu 30 IX 1921 r. było 2897 domów) i 49 932 (49,9 tys.) mieszkańcami zaliczonymi do tzw. ludności obecnej[2] (35,1 tys. w 1921 r.). Zaskakująco duża była dysproporcja między populacją mężczyzn i kobiet (53,8%, ale dla wieku 21–22 lata przewaga kobiet jak 164 do 100), co

częściowo można tłumaczyć pominięciem w zestawieniach spisu rekrutów odbywających służbę wojskową. Wykazano 10 447 mieszkań, w tym 2314 tylko z 1 izbą (22% wszystkich lokali), 2795 mieszkań z 2 izbami (27%), 2 585 z 3 izbami (25%) oraz 2756 z 4 i więcej izbami (26%). Aż 18,5% grodnian mieszkało w mieszkaniach jednoizbowych[3].

Podział grodnian czynnych zawodowo[4] (stanowili 40,6% wszystkich mieszkańców, wśród nich mężczyźni stanowili 65,8%) według sektorów gospodarki i działów życia społecznego (publicznego) przedstawiał się następująco: rolnictwo – 1,2%, ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo – 1%, przemysł i rzemiosło – 40,3%, handel i ubezpieczenia – 16,6%, komunikacja i transport – 7,5%, służba publiczna, kościół, organizacje i instytucje społeczne – 8,3%, szkolnictwo, oświata, kultura – 2,8%, lecznictwo, higiena, opieka społeczna – 2,9%, służba domowa – 3,4%, pozostałe – 15,8%. Zaznaczała się wyraźna przewaga działu przemysł i rzemiosło (właściciele fabryk, zakładów i warsztatów, robotnicy i pracownicy umysłowi), a na drugim miejscu uplasowały się osoby związane z handlem, głównie narodowości żydowskiej. W grupie «pozostali» przybywało z pewnością osób, które utraciły pracę i chwytały się różnych sposobów zarobkowania.

Z branż przemysłowo-rzemieślniczych – uwzględniając czynnych i biernych – wyróżniały się pod względem liczebności osoby zatrudnione oraz utrzymywane, związane z: wyrobem i przetwarzaniem produktów żywnościowych (4169; przeważali piekarze i rzeźnicy z rodzinami, a były także młyny, browary), budownictwem (ok. 2,3 tys.), produkcją wyrobów tytoniowych (ponad 1,9 tys.). W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego poszukiwali zamówień w Grodnie i okolicy liczni ślusarze i stolarze, z przestojami kontynuowały produkcję cegielnie i tartaki, a huta szkła zapewniała w czasie spisu utrzymanie 676 osobom. Silna konkurencja panowała wśród krawców (ponad 2,2 tys. czynnych i biernych; cała branża odzieżowa liczyła wraz z rodzinami aż ok. 4170 osób). Podobnie było wśród szewców (1635 osób) W tych dwóch ostatnich działach skupiali się głównie biedni rzemieślnicy żydowscy naprawiający i przerabiające używane ubrania oraz obuwie. Tabele spisu powszechnego z grudnia 1931 r. wykazały ponadto zaskakująco dużo osób czynnych i biernych, samodzielnych i najemnych w działach: przemysł metalowy i maszynowy (warsztaty, wspomniani ślusarze), przemysł poligraficzny (drukarnie, litografie, introligatorstwo)[5].

Handel pozwalał na utrzymanie się co najmniej 8325 grodnian. Z pewnością nie uwzględniono w tabelach spisu wszystkich osób trudniących się dorywczo sprzedażą, drobnych pośredników, handlarzy wędrownych. Znaczącą pozycję w omawianej statystyce zajmowały również: wynajem pomieszczeń i prowadzenie zakładów gastronomicznych (3170 osób), komunikacja i transport (po ponad 3,7 tys. osób). Niewiele mniej mieszkańców «grodu Batorowego» egzystowało dzięki kolejnictwu (ponad 1,4 tys.), a ponadto ok. 350 grodnian utrzymywało się z obsługi dorożek konnych, a jeszcze więcej (ponad 400) z przenoszenia wiadomości, drobnych przesyłek i ciężarów (tragarze). Liczbę osób o «bliżej nie określonych» źródłach utrzymania wyliczono na niemal 3 tys. (2920), zaś ludność bezrobotna (poza rolnictwem) liczyła 688 pracowników umysłowych i 3897 robotników. Bezrobotnych było najwięcej w przemyśle i rzemiośle (198 i 3079), służbie publicznej (ponad 300) i komunikacji oraz handlu (ok. 250), administracji państwowej (ok. 240) i szkolnictwie (ok. 120)[6].

Spis 1931 r. pozwala ustalić strukturę narodowościową i wyznaniową mieszkańców Grodna, obie istotne również z wojskowego punktu widzenia. Mniej zastrzeżeń wzbudzał podział wyznaniowy. Katolicy stanowili 43,4% ludności obecnej (wśród kobiet wskaźnik ten był wyższy – 43,8%, wśród mężczyzn wnosił 43%). «Łacinnikom» niewiele tylko ustępowali wyznawcy mojżeszowi – 42,6%, przy czym wśród mężczyzn to oni minimalnie przeważali w mieście ze wskaźnikiem 43,5% (wśród kobiet – 41,8%). Trzecie miejsce zajmowali wyznawcy prawosławia – 12,6%, a pozostałe społeczności stanowiły nieznaczącą domieszkę: ewangelicy – 0,7%, grekokatolicy – 0,3%, inni chrześcijanie – 0,1%[7]. Można zatem postrzegać ówczesne Grodno jako ośrodek dwuwyznaniowy, przy czym wraz z upływem czasu powiększała się stopniowo przewaga chrześcijan, którzy jednak nie stanowili monolitu, co dodatkowo uwidaczniał odmienny kalendarz («stary» – juliański i «nowy» – gregoriański) oraz odmienny język obrzędowy. Część rzymskich katolików podtrzymywała zarzuty wobec prawosławnych z okresu zaborowego. Nie powiodła się próba odrodzenia silnego kościoła (cerkwi) unickiego.

Więcej wątpliwości towarzyszy omawianiu struktury narodowościowej. Zastosowano podczas spisu kryterium języka ojczystego (domowego), co mogło nieco zwiększyć wskaźnik wyliczony dla społeczności

polskiej – 47,2% (mężczyźni 46,8% i kobiety 47,6%), ale niewątpliwie zaznaczała się i asymilacja. Procent ten okazał się wyższy niż podany dla katolików, wśród których znajdowali się przecież i używający innych języków słowiańskich, zwłaszcza rosyjskiego i białoruskiego. Należy się domyślać, że zwłaszcza cześć grodnian używających w domu języka rosyjskiego (tu i starsi wiekiem Żydzi) zataiła ten fakt, więc wynik dla tej grupy według spisu wyniósł 7,5% (kobiety – 8,2%, mężczyźni – 6,8%). Czy podobnie było i z używającymi języka białoruskiego (2,5%, mężczyźni – 2,8%)? . Łatwiej można zinterpretować wskaźnik językowy dla ludności żydowskiej, bo język hebrajski (traktowany jako religijny i uczony) wykazało 2,5% mieszkańców miasta, zaś jidysz («żargon») 39,7% , co daje razem 42,2% (wyznawcy mojżeszowi – 42,6%). W tym jednak przypadku trzeba byłoby omówić przypadki indywidualne, świadczące o przełamywaniu kanonów gettowych. Inne źródła potwierdzają, że bardzo rzadko można było usłyszeć w Grodnie języki: niemiecki (0,2%), ukraiński (0,14%) i ruski (rusiński), litewski. Cieszył fakt, że spośród mieszkańców mających powyżej 10 lat prawie 83% umiało czytać i pisać (76,9% wśród dziewcząt i kobiet).

Dowództwo Okręgu Korpusu nr III

Cały grodzieński Okręg Korpusu miał powierzchnię ok. 60 tys. km^2 (59 939), na niej znajdowało się 48 miast, 247 gmin wiejskich i 19 powiatów, w tym 8 ziemskich i jeden grodzki należały do woj. wileńskiego, 3 powiaty do woj. nowogródzkiego i 8 do woj. białostockiego. Z woj. wileńskiego były to powiaty: Brasław (najdalej wysunięty na północ, graniczący z Litwą, Łotwą i ZSRR!), Dzisna (graniczył z ZSRR), Mołodeczno (graniczył z ZSRR), Oszmiana, Postawy, Święcany (graniczył z Litwą), Wilejka (graniczył z ZSRR), Wilno (grodzki) oraz Wilno-Troki (ziemski, o największej powierzchni)[8]. Do woj. nowogródzkiego należały powiaty: Lida, Szczuczyn (stolica powiatu liczyła tylko 1,5 tys. mieszkańców) i Wołożyn (2,8 tys. mieszkańców), zaś do woj. białostockiego powiaty: Augustów (graniczył z Prusami Wschodnimi i Litwą), Białystok, Grodno (graniczył z Litwą), Sokółka, Suwałki (graniczył z Prusami Wschodnimi i Litwą), Szczuczyn (z siedzibą władz w Grajewie, graniczył z Prusami Wschodnimi), Wołkowysk, Wysokie Mazowieckie. Liczba osób zamieszkujących

Szkic Nr. 1.

w granica DOK III według danych spisu 1931 r. wynosiła 2736 tys. osób, co dawało wskaźnik 45,6 mieszkańca na km^2 powierzchni[9].

DOK III formował się od 1920 r., jego pierwszym dowódca (pod nazwą Okręg Generalny «Grodno») był gen. ppor. Adam Mokrzycki z armii rosyjskiej, mający w swej biografii m.in. udział w Samoobronie Wileńskiej (komendant garnizonu Wilno). To on dowodził obroną Grodna w czasie Bitwy Niemeńskiej, w tym mieście zmarł, a urodził się w majątku pod Lidą. Kolejni dowódcy (gen. dyw. Władysław Frankowski i gen. bryg. Daniel Konarzewski) pochodzili również z wojsk carskich i mieli powiązania z ziemiami północno-wschodnimi Polski. Natomiast gen. bryg. Juliusz Tarnawa-Malczewski zaliczał się do «Austriaków», zaś gen. dyw. Leon Berbecki mógł się szczycić czynami bojowymi w Legionach Polskich Józefa Piłsudskiego, był jednym z bardziej znanych i cenionych wyższych dowódców II RP. Krótko obowiązki komendantów DOK III pełnili gen. dyw. Kazimierz Dzierżanowski (z wojsk austriackich) i gen. bryg.

Gustaw Truskolaski (Legiony). W przeciwieństwie do nich «zasiedział» się w Grodnie gen. bryg. Aleksander Litwinowicz (1927–1935), też z Legionów Polskich, cieszący się zaufaniem Marszałka. Ten ostatni warunek był konieczny zważywszy na zasięg władzy nad terenami Wileńszczyzny.

Ostatni trzej komendanci DOK Grodno (gen. bryg. Michał Karaszewicz-Tokarzewski, gen. bryg. Franciszek Kleeberg, gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński) z różnych względów wpisali się wyraziście w dzieje polskich sił zbrojnych okresu międzywojennego i zwłaszcza II wojny światowej (IX–X 1939 r., konspiracja). Już choćby przegląd postaci komendantów dowodzi, że DOK III był uważany za ważną jednostkę wojskowo-administracyjną, jako «wklinowany pomiędzy Litwę z zachodu i Rosję sowiecką od wschodu, graniczący również na północy na niewielkim odcinku z Łotwą». Dodać jeszcze trzeba bliskie sąsiedztwo z Prusami Wschodnimi[10].

«Opis kraju dla potrzeb służby zdrowia…» zawiera zwięzłą charakterystykę obszaru DOK III, wyraźnie dzielącego się na «właściwe pojezierze litewskie oraz częściowo pas wyżyn białoruskich». Redaktor tomu wskazał na ważniejsze wywyższenia terenu, dużo uwagi poświęcił rzekom i bagnom oraz jeziorom, lasom, glebom (warunki komunikacyjne). Następnie przeszedł do opisu gospodarki zaznaczając, że «*miasta mają charakter raczej ośrodków administracyjnych niż przemysłowych (wyjątek Białystok)*». Z dużą fachowością ocenił również stan zabudowy, konstrukcję domów i ich wyposażenie. Znamienne, że żadne miasto na omawianym obszarze nie posiadało całkowitej kanalizacji, a częściową tylko: Wilno, Grodno, Białystok, Grajewo i Suwałki. Dróg bitych i brukowanych w całym woj. wileńskim odnotowano tylko 2,4 km na 100 km^2 powierzchni, w woj. nowogródzkim – 5,6 km, a w woj. białostockim – 9,1 km. Dobrze utrzymane były szlaki i węzły kolejowe, jednak bardzo nierównomiernie rozmieszczone na obszarze DOK III. Wodociągi znajdowały się w Wilnie, Grodnie i Białymstoku. Dokładnie opisane zostały pomieszczenia cywilne zakładów sanitarnych (szpitale, lecznice łaźnie i odwszalnie). Źle przedstawiał się stan oświetlenia ulic i elektryfikacji mniejszych miejscowości.

Dla potrzeb tego artykuły z opisów powiatów ze składu DOK III wybrałem jedynie grodzieński, który obejmował tereny o powierzchni 4,6 tys. km^2 zamieszkałe przez 212,8 tys. osób (średnia na km^2 pow. –

46,3). Wydzielono w nim gminy wiejskie: Berszty, Brzostowica Mała i Duża, Dubno, Hołynka, Hornica, Hoża, Hudziewicze, Indura, Krynki, Łasza, Łunna, Marcinkańce, Mosty, Porzecze, Skidel, Wielkie Ejsymonty, Wiercieliszki, Wołpa i Żydomla. Pow. grodzieński wyróżniał się ilością miast i miasteczek: Druskieniki (989 mieszkańców, zdrojowisko u ujścia do Niemna urokliwej Rotniczanki, świetne warunki klimatyczne), Grodno, Indura (2323 mieszkańców i 336 budynków), Krynki (5,5 tys., narzekano na zanieczyszczenia powodowane przez zakłady garbarskie) i Skidel (2,9 tys. mieszkańców i 384 budynków). W osadach i wsiach stały «domy drewniane, kryte słomą lub gontami. W bezpośrednim sąsiedztwie z chatą, mającą zwykle 1 lub 2 izby, są zabudowania gospodarskie. Ustępy prymitywne. Prawie każda wieś posiada łaźnie typu rosyjskiego». W byłych zaściankach («okolice») domy ustawiano raczej frontem do ulicy (drogi) i miały one ganki. «*Miasteczka, osady i wsie nadrzeczne czerpią wodę do użytku domowego bezpośrednio z rzek*». Korzystano i z płytkich studni, w tym jeszcze z żurawiami. W gminach: mostowskiej, dubieńskiej, wołyńskiej i brzostowskiej (brzostowickiej) niepokoiło rozmnażanie się chmar komarów[11].

Powiat grodzieński przecinał Niemen, który przyjmował na tym obszarze kilka dopływów: Kotrę, Roś, Świsłocz, Zelwiankę. W czasie powodzi wiosną 1931 r. wody Niemna zalały w Druskiennikach połowę zdrojowego zakładu kąpielowego oraz nowo wywiercone źródło. Ucierpiały także wsie Doroszewicze (woda zabrała złożone na brzegu materiały budowlane) i Zamościny. W północnej części powiatu znajdowały się jeziora (Łot, Mołotniewo, Białe, Wigrowskie, Dzierwie, Litjezioro, Grudno, Berszytańskie), zaś większe przestrzenie błot i moczarów występowały na północ od linii Grodno – Skidel i w dorzeczy rzeki Świsłocz. Wyróżniano lasy: Orańskie, Druskiennickie, Łożańskie, Grodzieńskie i Jeziorskie oraz puszczę Ruską.

Wojsko w przypadku długotrwałego konfliktu zbrojnego mogło wykorzystać szpitale w Krynkach i Skidlu (rejonowe na 25 łóżek) oraz ambulatoria Kasy Chorych w: Jeziorach, Łużnej, Mostach, Porzecznej, Skidlu i Zelwanach. W Druskienikach zakład kąpielowy posiadał 149 kabin i pracownię do badań diagnostycznych. Ponadto w tymże uzdrowisku można było przejąć hotele («Centralny», «Dworek», «Europejski», «Imperial», «Lara», «Lira», «Oaza», «Omega», «Park» i «Radium») oraz pensjonaty

i wille prywatne z łóżkami dla około 3 tys. Osób[12]. Powiat grodzieński przecinało aż 5 linii kolejowych: Warszawa – Wilno (stacje Grodno, Druskieniki, Marcinkańce), Suwałki – Grodno, Grodno – Mosty (z odgałęzieniem ze stacji Żytomla do stacji Jeziory; na tym odcinku i stacja Skidel), Białystok – Andrzejewicze (stacja Krynki), Wołkowysk – Mosty – Lida (stacja Mosty). Były także linie wąskotorowe: ze stacji Mosty w głąb puszczy Ruskiej, ze stacji Skidel do stacji Lesiszcze w pow. szczuczyńskim i ze stacji Druskieniki do leśnictwa Hoża. Na terenie stacji ulokowanych przy kolejach normalnotorowych można była rozwinąć punkty sanitarno-odżywcze oraz urządzić punkty sanitarno-wyładowcze. Apteki poza Grodnem pracowały w: Brzostowicy Wielkiej, Druskienikach, Indurze, Jeziorach, Krynkach, Łużnej, Porzeczu, Skidlu i Wołpie.

Grodno w latach 1931–1933

Rzeka Niemen zachwycała zwłaszcza wysokim prawym brzegiem, płynęła wartko i uchodziła za względnie czystą. Znacznie gorzej wypadała w opisach wijąca się przez miasto rzeczka (strumień) Horodniczanka, też wprawdzie malownicza, ale zanieczyszczona. Zwrócono ponadto uwagę na niewielkie bagno w pobliżu majątku Stanisławowo.

Charakterystyka warunków higienicznych w Grodnie rozpoczyna się od zabudowy. W śródmieściu przeważały budynki murowane, zaś na obrzeżach drewniane. Jedne i drugie różniły się między sobą pod wieloma względami, poczynając od wielkości. W porównaniu do większości pozostałych miast w okręgu, a także w całej II RP można było mówić o dużym skupieniu domów i zagęszczeniu mieszkańców[13], natomiast klatki schodowe w centrum uchodziły za wąskie, a podwórza za małe. Ulice pokrywały bruki różnej jakości, najlepiej prezentowała się nawierzchnia ul. Orzeszkowej.

Ogrzewanie centralne posiadały tylko budynki przy ul. Telegraficznej 24 (dwupiętrowy), ul. Napoleona 1, przy pl. Teatralnym (dra Talheima), przy ul. Kościelnej (gmach gimnazjum męskiego) i nowoczesna siedziba Dowództwa Okręgu Korpusu III (ul. Napoleona). Nawet w centrum niektóre budynki nie miały wentylacji, za to ścieki w całym mieście oceniano jako wybrukowane i utrzymywane higienicznie.

W śródmieściu przeważały ubikacje wodne, na przedmieściach

ustępy wolnostojące, co miało związek z zaniedbaniami w budowie kanalizacji. Odpadki (śmiecie) usuwano we własnym zakresie, tabor asenizacyjny zarówno miejski, jak i prywatny budził wiele zastrzeżeń. Oświetlenie elektryczne oceniono w omawianym raporcie jako wystarczające[14], w 1928 r. uruchomiono zmodernizowaną elektrownię.

W Grodnie działał wodociąg, wodę pobierano z Niemna powyżej miasta, ale na przedmieściach używano i studni z pompą lub wyciągano wodę z pomocą łańcucha nawijanego na wałek i obracanego korbą metalową. Wodę w Grodnie oceniano jako wszędzie dobrą, nie stwierdzono w niej zarazków chorobotwórczych.

W czasie powodzi wiosną 1931 r. poziom wody w Niemnie wynosił 6 m ponad stan normalny (poprzednio tak wysoki był w 1899 r.), rwąca woda zagrażała Górze Zamkowej i okolicznym osiedlom, zalała m. in. tartak, browar. Rozbudowywano sieć wodociągową, natomiast z większymi oporami postępowała budowa kolektorów kanalizacyjnych. W pobliżu majątku Stanisławowo pozostawało niewielkie bagno.

Szpital miejski przy ul. Rzeźnickiej posiadał 147 łóżek, brakowało w nim oddziałów «ocznego i usznego», natomiast filia dla umysłowo chorych na pl. Teatralnym dysponowała 27 łóżkami. Ponadto pracował szpital gminy żydowskiej (60 łóżek przy ul. Jagiellońskiej) i doszła nowa placówka samorządowa (powiatowa) na 50 łóżek z oddziałami wewnętrznym i chirurgicznym oraz pracownią bakteriologiczno-chemiczną i gabinetem rentgenologicznym.

Charakter szpitali zamkniętych miały: więzienny (48 łóżek) i wojskowy (III okręgowy w Nowym Zamku). Ten ostatni został dokładnie opisany: «*Budynek główny murowany, dwupiętrowy – sala chorych. Apteka – budynek murowany, parterowy. Komenda szpitala – budynek murowany, parterowy. Budynki gospodarcze – murowane, jednopiętrowe. Koszary i kuchnia – budynek murowany dwupiętrowy. Najwyższa pojemność szpitala 750 łóżek.*» W dziale placówek służby zdrowia uwzględniono również okręg i ambulatorium Powiatowej Kasy Chorych we własnym, piętrowym budynku murowanym (duże oficyny) przy ul. Mostowej 33 oraz Oddział Powiatowy Polskiego Czerwonego Krzyża. Jako zakłady prywatne podano lecznice: chirurgiczno-ginekologiczną dr Blumsteina na pl. Teatralnym (5 łóżek), położnicządr. Woroszylskiego (6 łóżek) i ocznądr. Ruppa (4 łóżka). Całość uzupełniono adresami trzech łaź-

ni: garnizonowej wraz z odwszalnią przy ul. Podzamcze i prywatnymi w zaułku Wileńskm oraz przy ul. Nadrzeżnej[15].

Znacznie dłuższa była lista pomieszczeń, które można było zaadaptować na szpitale wojskowe i kwarantanny. Niezbędne warunki spełniały gmachy szkolne: Państwowego Gimnazjum Męskiego im. Adama Mickiewicza przy ul. Kościelnej (kanalizacja, klozety wodne, oświetlenie elektryczne, centralne ogrzewanie – na 250 łóżek i izby dla personelu), seminarium żeńskiego przy ul. Orzeszkowej (tu i kanalizacja – 100 łóżek), gimnazjum męskiego i żeńskiego (jednopiętrowe, oświetlenie elektryczne – 200 łóżek), szkoła żydowska przy ul. Zamkowej (elektryczność i klozety wodne – 100 łóżek).

W kalkulacjach wojskowych uwzględniono również Stary Zamek (kanalizacja, 200 łóżek), kluby polski «Muza» i żydowski «Makabi» (oba przy pl. Batorego, 150 i 100 łóżek), hotele «Europejski» (Dominikańska 24, 33 pokoje na 37 łóżek) i «Handlowy» (Dominikańska 28, 20 pokojów na 25 łóżek), kina «Apollo» (Dominikańska 26, 375 miejsc), «Polonia» (Pocztowa 4, 309 miejsc), «Saturn» (150 miejsc), «Łowiczanka» i «Wenus». Wojsko dysponowało i własnym zasobem miejsc mogących pomieścić chorych i rannych: 12 domów murowanych Funduszu Kwaterunkowego Wojskowego (wykończone w 1928 r., 63 mieszkań, 134 izby), 5 domów murowanych na Foluszu (też wykończone w 1928 r., 23 mieszkania, 77 izb).

Największe możliwości stwarzały w tym względzie jednak koszary: Karmelickie (piechoty przy ul. Mostowej, blisko szpitala okręgowego), Kościuszkowskie (piechoty przy ul. Kolejowej, w pobliżu dworca kolejowego, ale po wykonaniu przeróbek i odnowieniu), artyleryjskie (przy ul. Nowo-Artyleryjskiej). Natomiast na dworcu PKP w Grodnie można było rozwinąć stację sanitarno-wyładowawczą i punkt sanitarno-odżywczy, podobnie jak i w pobliskich obiekcie koszarowym oraz internacie seminarium żeńskiego przy ul. Jagiellońskiej (naprzeciwko rampy kolejowej). Odpowiednich pomieszczeń nie posiadała natomiast stacja Łosośna (wyłącznie na składy magazynowe)[16].

Przewidywano wykorzystanie nawet pomieszczeń portu rzecznego (stacja ewakuacyjna) i taboru pływającego: 2 parostatki, 2 motorówki, 11 berlinek o rozmaitej pojemności. A była też na Niemnie przystań Wojskowego Klubu Wioślarskiego «Grodno».

Wykaz obiektów pozostających w polu zainteresowań wojska zamykały: fabryki (mydła przy ul. Orzeszkowej 45 i terpentyniarnia na pl. Teatralnym 9), dwie pracownie bakteriologiczne (Sągina przy ul. Bankowej i dr Lubicza), 7 aptek (spadkobierców Klimkowskiego przy ul. Dominikańskiej, spadkobierców Ottowicza przy Dominikańskiej, Saula Szwarca przy Orzeszkowej 13, Edwarda Kryńskiego na Przedmieściu, gminy ewangelickiej na pl. Batorego, szpitala miejskiego i Kasy Chorych)[17].

Niejako w podsumowaniu tematu wojsko w Grodnie chciałbym podjąć próbę oszacowania liczebności żołnierzy tu kwaterujących[18]. Nie analizując zmian rocznych można przyjąć, że maksymalny stan oficerów, podoficerów i szeregowców w garnizonie grodzieńskim wynosił 6–6,5 tys. osób, zatem wyjątkowo dużo w stosunku do ludności cywilnej. Stany te stopniowo wzrastały po 1935 r. (przykładem batalion pancerny i dywizjon artylerii plot.), a w oddziałach liniowych wzrosły znacząco po rozpoczęciu mobilizacji wiosną 1939 r., zwłaszcza pod koniec sierpnia tego roku.

1. Dowództwa:

Okręgu Korpusu nr III

29. Dywizji Piechoty

Brygady Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) «Grodno»

3. Grupy Artylerii.

2. Piechota:

76. Lidzki Pułk Piechoty im. Ludwika Narbutta (II typu, stan etatowy 1972 oficerów, podoficerów, szeregowych)

81. Pułk Strzelców Grodzieńskich im. Króla Stefana Batorego (II typu, 1972)

Dywizyjna Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty.

3. Kawaleria:

Szwadron zapasowy 3. Pułku Szwoleżerów Mazowieckich (oficer + 51)

Szwadron zapasowy 23. Pułku Ułanów Grodzieńskich (oficer + 51).

4. Artyleria

29. Pułk Artylerii Lekkiej (dwa dywizjony, trzeci w Suwałkach – dowództwo + 612)

2. Dywizjon Artylerii Przeciwlotniczej.

5. Wojska samochodowe i broń pancerna:
3. Dywizjon Samochodowy (lata 1921–1929)
Kadra 3. Dywizjonu Samochodowego (1929–1935)
7. Batalion Pancerny (1935–1939).

6. Pozostałe instytucje i jednostki wojskowe:
3. Batalion Sanitarny
3. Dywizjon Żandarmerii
Kadra 3. Batalionu Telegraficznego
Kompania łączności 29. DP
Ośrodek sapersko-pionierski
Komenda miasta
Wojskowy Sąd Okręgowy Nr III
Prokuratura przy Wojskowym Sądzie Okręgowym Nr III
Wojskowy Sąd Rejonowy
Parafia wojskowa obrządku rzymskokatolickiego
Kierownictwo Rejonu Intendentury KOP Nr 1
Szpital Okręgowy Nr 3.

Trudno wyszczególnić i obliczyć stany osobowe pododdziałów kwatermistrzostwa, w tym obsługi magazynów[19].

I te niepełne dane oraz wybrane tylko oceny potwierdzają, że Grodno musi być badane i opisywane z uwzględnieniem garnizonu, który miał duży wpływ na życie codzienne miasta, uświetniał uroczystości, stabilizował sytuację polityczną. Obecność tak licznych żołnierzy, powiązanych m.in. z młodzieżą gimnazjalną i harcerzami miała wpływ na obronę miasta w dniach 20–21 września 1939 r.

---

[1] Departament Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych. Opis kraju dla potrzeb służby zdrowia. Obszar Okręgu Korpusu Nr. III. oprac. J. Lesisz. Warszawa, 1932, egz. Nr 16. S. 136, obszerny blok szkiców.

[2] Ludność obecna, czyli zameldowani aktualnie w Grodnie, ale bez osób, które wyjechały (emigracja okresowa i stała). W spisach carskich podawano najczęściej tzw. ludność stałą, czyli wpisaną do ksiąg po urodzeniu, bez dodania imigrantów («ludność niestała») i bez odliczenia emigrantów (wychodźców).

[3] Główny Urząd Statystyczny (dalej – GUS). Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Mieszkania

i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie. Warszawa, 1938. S. 6, 33. Vide i wyliczenia J. J. Milewskiego. Grodno – miasto i ludność w okresie międzywojennym [w:] Grodno w XVIII w. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku) red. A. Wolanowski, J. Urbanowicz. Białystok, 1997. S. 198–202.

[4] Czynni – pracujący (zarówno właściciele, jak i osoby świadczące pracę, najemni); bierni – członkowie rodzin pozostający na utrzymaniu pracujących (czynnych).

[5] GUS. Drugi Powszechny Spis…, m. in. S. 270. Nazwy niektórych działów nie przystawały do realiów grodzieńskich. Rezygnuję z omawiania największych fabryk i zakładów, bo zrobił to J. J. Milewski. Tamże. S. 200–201. (rozbudowana Państwowa Wytwórnia Wyrobów Tytoniowych mogła zatrudniać do 1000 osób).

[6] GUS. Drugi Powszechny Spis… S. 310–311. Dane o bezrobociu szybko się zmieniały i były nieprecyzyjnie zestawiane, o czym świadczy m. in. niski wskaźnik osób utrzymujących się z handlu.

[7] Tamże. S. 27. 0,3% zaliczono do «innych», wśród nich byli i niewierzący. J. J. Milewski sądził, że wielu Rosjan mogło «ze względów taktycznych» zadeklarować narodowość białoruską. J. J. Milewski. Grodno... S. 200.

[8] Dokładne dane: Wykaz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. T. I. Województwo wileńskie. Warszawa. GUS. 1 V 1938 r.

[9] Departament Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych. Opis kraju… S. VI.

[10] Tamże i biografie generałów II RP.

[11] Departament Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych. Opis kraju… S. 77–86.

[12] Liczne opisy, m.in. folder: Do Druskiennik przez Orbis. Wilno, 1937.

[13] Według danych spisu 1897 r. na 1 ha powierzchni przypadało 32 mieszkańców, a na 1 ha powierzchni zabudowanej aż 153 osoby. Powierzchnia miast. Plany. Użytkowanie. Własność. Warszawa, 1933. S. 39.

[14] Departament Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych, Opis kraju… S. 77–78.

[15] Tamże. S. 79–81. W 1932 r. likwidacji uległ Miejski Dom Opieki. Do 1930 r. istniał samodzielny szpital psychiatryczne. J. J. Milewski. Tamże. S. 204.

[16] Tamże. S. 81–82. Nie wszystkie opisy są kompletne.

[17] Tamże. S. 84–86. Terpentyniarnia pracowała i w Nowosiółkach.

[18] Prowadzę aktualnie badania nad dziejami garnizonu Grodno, jednak ich ukończenie będzie możliwe po otwarciu Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie (Rembertów).

[19] Za powyższe zestawienie dziękujędr. Krzysztofowi Skłodowskiemu z Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Ларыса Міхайлік,
PhD (Гародня)

Вайсковае душпастырства ў Гародні ў міжваенны час (1921–1939)

Ваенныя капеланы служылі і служаць у войсках амаль усіх краін свету, паколькі права да вызнавання сваёй канфесіі з'яўляецца адным з неад'емных правоў чалавека і належаць яму таксама падчас вайсковай службы. Таксама прызнана, што інстытут капеланства спрыяе ўмацаванню вайсковай дысцыпліны, падтрыманню маральнага духа асабовага складу войска і павышэнню яго баявых магчымасцяў. Гэты від душпастырства існаваў да 1939 г. таксама ў Гародні, дзе быў дыслацыраваны вайсковы гарнізон Войска Польскага. У артыкуле разглядаецца структура і прынцыпы дзейнасці капеланаў гарадзенскага гарнізону ў міжваенны перыяд.

Статус і функцыі ваеннага капелана

Паводле энцыклапедыі, капелан (*capellanus* – лац.) – гэта святар, які прызначаны касцельнай уладай здзяйсняць душпастырскую апеку над пэўнай групай асобаў (сацыяльнай, прафесійнай ды інш.). Узнікненне тэрміну «капелан» злучана з імем біскупа г. Тура св. Марціна (317–397). Паводле легенды, Марцін падчас службы ў войску спаткаў жабрака, які замярзаў, бо амаль не меў вопраткі, і аддаў яму палову свайго вайсковага плашча – «капы» (*cappa* – лац.). Пазней гэты жабрак з'явіўся яму ў сне ў вобразе Хрыста, пасля чаго частка капы Марціна набыла вялікую пашану. Першапачаткова капеланам называлі святара, які захоўваў капу св. Марціна ў спецыяльна пабудаванай капліцы (*cappella* – лац.) каралеўскага палаца ў Парыжы. Пазней так пачалі называць святароў, якія служылі ў вайсковых, манастырскіх, турэмных, школьных, шпітальных ці прыватных капліцах або былі сакратарамі біскупаў[1].

У штодзённым жыцці звычайна и найчасцей слова «капелан»

сустракаецца ў адносінах да войска. Святары спадарожнічалі арміям з часоў ранняга хрысціянства, але ўпершыню статус ваенных святароў акрэсліў у 742–743 гг. Сабор у Рэгенсбургу (*Consilium Germanicum*). Паводле ягонай пастановы, абавязкам такіх святароў была духоўная апека над войскам. Ім нельга было насіць зброю і непасрэдна ўдзельнічаць у баявых дзеяннях.

Капеланства як інстытут пачало фарміравацца на Захадзе яшчэ ў часы Карла Вялікага (742-814). Паступова яно ўзрастала колькасна і распаўсюджвалася па арміях розных краін. У Рэчы Паспалітай традыцыя душпастырства сярод ваенных існавала з даўніх часоў, але інстытуцыянальна капеланства ўвёў у 1610 г. Варшаўскі сейм. Дакладны ж рэгламент службы ваеннага капелана, у якім падрабязна акрэсліваліся задачы душпастырства, правы і абавязкі палкавых капеланаў, быў апрацаваны Вялікім гетманам каронным Францішкам Ксаверыем Браніцкім у 1774 г. і ў наступным годзе ўведзены ў дзеянне.

На першым этапе адраджэння Польшчы, падчас вайны за незалежнасць капеланаў з ліку святароў-добраахвотнікаў мелі ўсе вайсковыя часткі. У гэты ж час пачалося стварэнне рэгулярнай душпастырскай службы, дзеля чаго ўлічваўся як нацыянальны досвед, так і замежны, у т. л. практыка душпастырства ў расейскім войску. У лістападзе 1918 г. была ўведзена пасада Галоўнага ваеннага капелана. Яе заняў ксёндз Ян Пайкерт (1887–1964), які падчас Першай сусветнай вайны быў Генеральным дэканам польскіх войскаў, што ваявалі на баку Расіі, і служыў у Польскай стралковай дывізіі[2].

Пры Вярхоўным галоўнакамандуючым Войска Польскага была створана Секцыя духавенства, якая пасярэднічала паміж ваенным камандаваннем і палявымі капеланамі. У 1919 г. з дазволу Апостальскай Сталіцы было арганізавана Палявое біскупства. Першым палявым біскупам Войска Польскага Святы Айцец Бенедыкт XV прызначыў варшаўскага суфрагана біскупа Станіслава Галя (1865–1942), а кс. Ян Пайкерт атрымаў пасаду Галоўнага капелана або Генеральнага вікарыя[3]. У гэтым жа годзе галоўнакамандуючы Юзаф Пілсудскі выдаў два загады, якія ўстанаўлівалі іерархічную структуру вайсковага духавенства. Былі таксама прызначаныя кіраўнікі

вайсковых некаталіцкіх канфесій: пратэстанцкай, праваслаўнай і іудзейскай.

Працэс камплектацыі войска капеланамі быў цяжкім, бо святароў не хапала. Паводле дадзеных 1918 г. іх служыла ў войску ўсяго 20, таму біскуп С. Галь прыклаў намаганні, каб паседжанне Канферэнцыі біскупаў у 1919 г. у Гнезне прыняло рашэнне накіраваць у дзеючую армію да 5% духавенства з кожнай дыяцэзіі. У выніку вясной 1920 г. у разгар савецка-польскай вайны было ўжо 272 ваенных капелана[4]. Сярод іх налічвалася прынамсі 53 святара, якія перад гэтым служылі на беларускіх землях, г. зн. у Менскай, Магілёўскай і Віленскай дыяцэзіях[5].

На пачатку 1920-х гг. з'явіліся ўставы, якія акрэслівалі агульныя прынцыпы душпастырства ў Войску польскім. Агульнае ваенна-адміністратыўнае кіраўніцтва душпастырскай службай здзяйсняў Міністр вайсковых спраў, а юрысдыкцыйна-касцельнае кіраўніцтва належала да каталіцкага Палявога біскупа (каталіцызм быў дамінуючым веравызнаннем), якому парадпарадкоўваліся дэканы карпусных акругаў. Выканаўчым органам пры біскупе была Палявая каталіцкая курыя, пры якой існавала Рада з ліку найбольш аўтарытэтнага духавенства (4 асобы). У складзе Рады абавязкова быў дэкан грэка-каталіцкага веравызнання. Пры курыі існаваў таксама Аддзел некаталіцкіх канфесій, у які ўваходзілі кіраўнікі вайсковай службы евангеліцка-аўгсбургскага, праваслаўнага і іудзейскага веравызнанняў[6].

Пасля заключэння Канкардату паміж Польшчай і Апостальскай Сталіцай (10 лютага 1925 г.) быў прыняты Статут вайсковага душпастырства («*Statuta curam spiritualem militum in Exercitu Polono spectantia*» ад 27 лютага 1926 г.), які акрэсліў структуру, правы і абавязкі вайсковага духавенства. Паводле арт. 9 гэтага дакументу, кандыдаты ў страявыя капеланы павінны былі мець польскае грамадзянства, вышэйшую тэалагічную адукацыю, узрост да 35 гадоў, мінімум 3 гады святарства, гадавую практыку ў войску з пазітыўнай характарыстыкай і добры стан здароўя, які дазваляў служыць у войску.

Працэс паклікання капелана пачынаўся з таго, што дыяцэзіяльны біскуп накіроўваў у войска святара са сваім пасведчаннем аб яго-

най кваліфікацыі, а палявы біскуп адсылаў кандыдата ў Дэпартамент кадраў Міністэрства вайсковых спраў. Згоду на прызначэнне капелана даваў Прэзідэнт Рэчы Паспалітай, а загад аб уключэнні святара ў асабовы склад войска зыходзіў ад Міністра вайсковых спраў. Па распараджэнні Прэзідэнта ваеннага святара па ягонай просьбе або па волі Палявога біскупа маглі перавесці ў стан капелана рэзерву з захаваннем чыну. Пасля дасягнення ўзросту 51 год або па прызнанні капелана няздольным да вайсковай службы яго пераводзілі ў адстаўку ў чыне вышэйшым на адну ступень і з прызначэннем пенсіі за выслугу гадоў (арт. 19-20). Палявы біскуп меў персанальную, а не тэрытарыяльную юрысдыкцыю. Ён лічыўся ардынарыем, але не ардынарыем акрэсленага рэгіёну (*ordinarius loci*) згодна з кан. 198 Кодэксу кананічнага права, таму меў усе правы ардынарыя за выключэннем некаторых, якія даваліся толькі ардынарыем рэгіёну[7].

У мірны час інстытут ваенных капеланаў разглядаўся, як адзін з найважнейшых сродкаў асветы і маральнага выхавання салдат і афіцэраў. Акрамя функцый сцісла душпастырскіх (адпраўленне літургіі, удзяленне сакрамантаў, арганізацыі рэлігійных урачыстасцяў) капеланы вялі выхаваўчую і культурна-асветніцкую працу. Асноўным элементам гэтай працы былі пропаведзі патрыятычнага характару, якія падкрэслівалі значнасць веры, гераізму, любові да Айчыны і памяці тых, хто загінуў за гэтыя ідэалы. Да гэтага дадаваліся групавыя і прыватныя размовы рэлігійна-маралізатарскага накірунку, тэмы якіх знаходзіліся пад кантролем Палявой курыі і ксяндзоў-дэканаў, а таксама сумеснае святкаванне рэлігійных святаў, прапаганда і падтрыманне нацыянальных традыцый. Задачай капеланаў было ўмацаванне у вайскоўцаў пачуцця патрыятызму, а таксама дапамога ў адаптацыі да вайсковага асяроддзя і цяжкасцяў ваеннай службы.

Вядома, што Польшча міжваеннага перыяда была краінай са значнай колькасцю нацыянальных меншасцяў, якія натуральным чынам прысутнічалі ў войску. Урад Польшчы і камандаванне ўзброеных сіл, нягледзячы на спарадычныя бытавыя і палітычныя праявы ксенафобіі, на афіцыйным узроўні паслядоўна падкрэслівалі верацярпімасць. У мірны час у Войску польскім былі ўведзеныя

пасады ваенных капеланаў пяці асноўных канфесій: каталіцкай, праваслаўнай, пратэстанцкай, іудзейскай і мусульманскай.

Статут ад 23 сакавіка 1922 г. «Аб асноўных правах і абавязках афіцэраў Войска Польскага» пастанаўляў, што агульны афіцэрскі корпус складаецца з 18 афіцэрскіх карпусоў розных тыпаў войска (пяхоты, кавалерыі, узбраення, артылерыі, сувязі, адміністрацыі і г. д.), а таксама корпуса афіцэраў флоту і корпуса вайсковага духавенства. Паводле табелі аб рангах, ваенны капелан меў чын капітана, а старэйшы капелан – маёра (у іудзеяў капелан называўся рабінам, а старэйшы капелан – рабінам II класа). Падпалкоўнікамі былі пробашч (але толькі рыма-каталіцкі і грэка-каталіцкі, бо сярод іншых веравызнанняў пробашчаў не было); дэкан карпусной акругі (праваслаўны); пробашч пры карпусной акрузе (евангеліцкі); рабін I класа (іудзейскі). Чын палкоўніка мелі дэкан (каталіцкі); протапрэсвітар (праваслаўны); сеньёр (евангеліцкі); галоўны рабін (іудзейскі). На чале ардынарыяту стаяў каталіцкі палявы біскуп – генерал дывізіі (генерал-лейтэнант – бел.), а ягоны намеснік – генеральны дэкан – меў чын генерала брыгады (генерал-маёра – бел.)[8]. У наступных табелях аб рангах у 1929–1939 гг. чыны вайсковага духавенства размяркоўваліся аналагічна[9].

Кіраваў усім вайсковым душпастырствам Палявы ардынарыят на чале з генералам дывізіі біскупам Станіславам Галем (1919–1932), а потым генералам дывізіі біскупам Юзафам Гаўлінай (1933–1939). Канцлерамі Палявой курыі былі палкоўнік кс. др Тадэвуш Яхімоўскі (1919–1933) і падпалкоўнік кс. Ян Мауэрсбергер (1934–1939). Грэка-каталіцкім дэканам у складзе Рады пры курыі быў у міжваенны час кс. палкоўнік др Мікалай Нагужаньскі. Аддзел некаталіцкіх канфесій, які потым ператварыўся ў Бюро некаталіцкіх канфесій, узначальвалі ў першыя гады незалежнасці падпалкоўнік генштабу Браніслаў Перацкі (1920–1924)[10], а таксама падпалкоўнікі Ремігій Квяткоўскі (1924–1926)[11] і Станіслаў Краўчык (1932)[12].

Свайго асабістага капелана меў Прэзідэнт краіны. Паводле дадзеных 1923–1924 гг. ім быў кс. Мар’ян Такажэўскі[13], а ў 1939 г. гэтую пасаду займаў палкоўнік кс. Ян Гумполя. Пасля 1926 г. пры штабе Галоўнакамандуючага (*Kwaterze Głównej Naczelnego Wodza*)

была ўведзена пасада «дэлегата Палявога біскупа», якую да 1939 г. займаў палкоўнік кс. Станіслаў Сінкевіч. Таксама існавала пасада «дэлегата Бюро некаталіцкіх канфесій»[14].

Душпастырскую апеку над вайскоўцамі грэка-каталікамі здзяйснялі капеланы гэтага абраду, якія падпарадкоўваліся па касцельнай лініі грэка-каталіцкаму дэкану пры Палявой курыі, а непасрэдна былі падначалены каталіцкаму дэкану сваёй карпуснай акругі.

Агульнае кіраўніцтва праваслаўнай душпастырскай службай ажыццяўляў па адміністрацыйна-вайсковай лініі ваенны міністр праз кіраўніка Аддзела (Бюро) некаталіцкіх веравызнанняў, а па лініі рэлігійнай – праваслаўны протапрэсвітар. Душпастырскія раёны і гарнізоны, дзе знаходзілася больш за 1500 праваслаўных вайскоўцаў, а таксама вайсковыя шпіталі з колькасцю ложкаў больш за 250 павінны былі мець уласнага праваслаўнага капелана[15]. У тых фарміраваннях, дзе было менш праваслаўных, служылі цывільныя святары, кандыдатуры якіх павінны былі быць узгоднены з кіраўніком вайсковай праваслаўнай службы акругі. Галоўнымі капеланамі (протапрэсвітарамі) і кіраўнікамі Галоўнага (з 1935 г. Галоўнага ваеннага) праваслаўнага ўпраўлення былі палкоўнік а. Васіль Мартыш (1919–1935) і падпалкоўнік а. Сямён Федаронька (1937–1939).

Кіраўніком галоўнага душпастырскага ўпраўлення евангеліцка-аўгсбургскай канфесіі ў войску быў сіньёр. Сіньёру падлягалі пробашчы пры акругах карпусоў, а пробашчам – ваенныя капеланы вайсковых фарміраванняў. Узначальвалі Галоўнае (з 1935 г. Галоўнае ваеннае) упраўленне евангеліцка-аўгсбургскай канфесіі галоўныя капеланы-сіньёры палкоўнік кс. Рычард Пашко (1919–1929), а потым палкоўнік кс. Фелікс Теадор Глох (1930–1939). Галоўны капелан-сіньёр уваходзіў у склад Аддзелу (Бюро) некаталіцкіх веравызнанняў і падпарадкоўваўся ў адміністратыўных адносінах ваеннаму міністру, а па касцельнай лініі – Евангеліцка-аўгсбургскай кансісторыі Польшчы. У тых рэгіёнах, дзе служыла значная колькасць пратэстантаў, у акрузе корпуса існавала пасада кіраўніка евангеліцка-аўгсбургскага душпастырства, якому падпарадкоўваліся шараговыя капеланы. Калі

колькасць пратэстантаў была нязначная, вайскоўцы карысталіся паслугамі цывільных пастараў па месцы дыслакацыі або капелана свайго веравызнання ў суседняй акрузе[16].

Галоўнае ўпраўленне евангеліцка-рэфармаванага веравызнання існавала да 9 красавіка 1927 г. Галоўным капеланам – сіньёрам быў падпалкоўнік кс. Казімір Шэфер (1919–1927). Таксама як асобнае існавала Галоўнае ўпраўленне евангеліцка-уніяцкага веравызнання. У выніку аб'яднання гэтых структур узнікла Галоўнае (з 1935 г. Галоўнае ваеннае) душпастырскае ўпраўленне евангеліцка-рэфармаванага і евангеліцка-уніяцкага веравызнання. Кіравалі ім галоўныя капеланы – сіньёры палкоўнік кс. Казімір Шэфер (1927–1939) і маёр кс. Ян Патоцкі (1939). У выпадку адсутнасці капелана дадзенага веравызнання душпастырскую паслугу для рэфарматаў павінны былі спаўняць капеланы евангеліцка-аўгсбургскай канфесіі і наадварот. Аднак Св. Камунію кожны евангелік павінен быў прымаць у пастара – свайго адзінаверца. Паводле дадзеных 1932 г. быў толькі адзін пробашч-рэфармат – кс. Вільгельм Фібіх у акрузе корпуса № 8 (Торунь)[17].

На чале іудзейскага душпастырства ў войску стаяў Галоўны рабін Войска Польскага, якому падпарадкоўваліся рабіны карпусных акругаў. Галоўнымі рабінамі былі палкоўнік Юзаф Месес (1919–1931), в. а. капітан Борух Стэйнберг (1931–1932), падпалкоўнік Хаім Элейзер Фрёнкель (1932–1933), маёр Борух Стэйнберг (1933–1939). Ніжэйшыя рангам рабіны павінны былі служыць у якасці рабінаў гарнізонаў або асобных фарміраванняў, але не ўсе часткі былі імі забяспечаныя, паколькі рабін прызначаўся толькі ў дывізію (брыгаду ці гарнізон), дзе служыла больш за 1500 іудзеяў, або ў шпіталь большы за 250 ложкаў. Кожны рабін дывізіі (брыгады ці гарнізону) павінен быў апекавацца вайскоўцамі-іудзеямі ў суседніх фарміраваннях, калі там не было рабінаў. Таксама там, дзе не было рабінаў-капеланаў, ваеннаслужачым дазвалялася карыстацца паслугамі цывільных духоўных па месцы дыслакацыі пры ўмове, што яны былі афіцыяльна зацверджаны Міністэрствам вайсковых спраў[18].

Польскія татары атрымалі свайго афіцыяльнага капелана – вайсковага мулу ў 1919 г.[19] У гэты час існаваў татарскі кавалерыйскі

полк ім. Мустафы Ахматовіча, на аснове якога пасля 1920 г. быў сфарміраваны 13 полк Віленскіх уланаў (месца дыслакацыі – Новая Вілейка). Першы эскадрон палка фарміраваўся амаль выключна з татараў. Першым Галоўным мулой быў Сігнатула Хабібулін. У афіцэрскіх даведніках міжваеннага часу няма інфармацыі пра існаванне іншых вайсковых капеланаў – мусульманаў, таму можна выказаць думку, што ў сувязі з малой колькасцю веравызнаннікаў ісламу душпастырскую апеку над імі здзяйснялі цывільныя духоўныя. Толькі ў 1938 г. з’явілася пасада дапаможнага імама, якім стаў капітан Алі Ісмаіл Варановіч[20]. У 1939 г. была ўведзеная пасада галоўнага імама Войска Польскага, якую заняў палкоўнік Эмір Эль-Муэмінін Байрашэўскі[21].

Духавенства апраналася ў форму на ўзор афіцэрскай з пагонамі адпаведнага вайсковага звання. У мірны час дапускалася нашэнне духоўнага адзення (сутаны ці габіта) толькі з вайсковай фуражкай, а падчас вайны абавязковым было форменнае адзенне таго роду войска, да якога належаў капелан. Да сярэдзіны 1930-х гг. пятліцы былі колеру мундзіра з фіялетавай аблямоўкай, сярэбраным галуном і эмблемай таго веравызнання, да якога належаў капелан (напрыклад, хрысціяне мелі на пятліцах крыжык, які адрозніваўся па форме: каталіцкі, праваслаўны або пратэстанцкі)[22]. У 1937 г. памяняўся колер пятліц, стаўшы пурпурным, а самі пятліцы страцілі аблямоўку.

У справах вайсковых, адміністрацыйных і гаспадарчых капеланы падпарадкоўваліся непасрэднаму вайсковаму камандзіру, у справах рэлігійных – вышэйстаячаму духоўнаму, у справах дысцыплінарных – вайсковаму і рэлігійнаму кіраўніцтву. Падчас ваенных дзеянняў капелан павінен быў знаходзіцца ў санітарным пункце свайго падраздзялення або ў месцы, указаным камандаваннем.

Ваеннае душпастырства ў Гародні

Пасля заключэння г. зв. «Рыжскага трактату» (1921) мабілізаванае сухапутнае Войска польскае складалася з некалькі агульнавайсковых армій. Яно дыслацыравалася ў 10 акругах, з якіх дзве

знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі – акруга корпусу № 3 з камандаваннем у Гародні і акруга корпусу № 9 з камандаваннем у Берасці.

На падставе Рыжскага дагавору Гародня была ўключаны ў склад Беластоцкага ваяводства як павятовы горад. У міжваенны час у горадзе дыслацыраваўся вялікі вайсковы гарнізон: камандаванне акругі корпусу № 3 (далей – АК № 3), камендатура горада, камандаванне 29-й пяхотнай дывізіі (далей – пд), камандаванне брыгады Корпусу аховы пагранічча (КАП) «Гародня»[23], камандаванне фартыфікацыяй, 76-ты і 81-ты пяхотныя палкі, 29-ты полк лёгкай артылерыі, 2-гі дывізіён супрацьпаветранай артылерыі, 7-мы танкавы дывізіён, 3-ці тэлеграфны батальён, 29-я тэлеграфная рота 29-й пд, 3-ці аўтамабільны дывізіён, запасны эскадрон 23-га уланскага палка Віленскай кавалерыйскай брыгады (далей – кб), запасны эскадрон палка Мазавецкіх кавалерыстаў, 3-ці дывізіён жандармерыі, 3-ці абозны дывізіён, дапаможны склад узбраення АК № 3, інтэнданцкі склад АК № 3, акруговы шпіталь № 3, раённы вайсковы суд, школа падхарунжых пры 29-й пд.

Камандаванню ў Гародні падлягалі таксама вялікія гарнізоны ў Вільні, Беластоку, Сувалках, Новай Вілейцы, крэпасці Асавец і часткі, што знаходзіліся на тэрыторыі сучаснай Беларусі, менавіта 3-ці полк конных стралкоў Сувальскай кб, запасны эскадрон 13-га уланскага палка Віленскай кб (Ваўкавыск); камендатура гарнізону, 77-мы пяхотны полк, 5-ты авіяцыйны полк, 3-ці дывізіён 19-га палка лёгкай артылерыі, гарнізонны шпіталь (Ліда); 86-ты пяхотны полк (Маладзечна); 23-ці уланскі полк Віленскай кб, станцыя ваенна-паштовых галубоў (Паставы).

У мірны час душпастырская служба была дастасавана да тэрытарыяльнай дыслакацыі войска. Пры камандаванні акругі корпусу № 3 у Гародні знаходзіўся каталіцкі дэканат, які кіраваў вайсковым душпастырствам на тэрыторыі акругі. Гарадзенскі дэканат уключаў 9 вайсковых парафій: Гародня, Беласток, Ваўкавыск, Вілейка, Вільня, Ліда, Маладзечна, Новая Вілейка, Сувалкі[24].

Ва ўсіх вайсковых фарміраваннях да палка ўключна, а таксама ў гарнізонах і шпіталях корпусу № 3 былі прадугледжаны пасады ваенных капеланаў, але ў мірны час не ўсе яны былі запоўнены.

Капеланы былі, як прафесіянальныя (страявыя), што належалі да асабовага складу і перамяшчаліся разам з войскам, так і дапаможныя (цывільныя). Апошнія рэкрутаваліся з дыяцэзіяльнага духавенства і выконвалі свае абавязкі па месцы пастаяннай працы. Калі вайсковая частка не мела штатнага капелана і знаходзілася на значнай адлегласці ад гарнізоннага касцёла, ваеннаслужачым і іх сем'ям дазвалялася карыстацца паслугамі мясцовых святароў, спецыяльна прызначаных дзеля гэтай мэты. Кандыдатуры гэтых святароў зацвярджаў Міністр вайсковых спраў, і гэта датычыла духавенства ўсіх канфесій.

Структура душпастырскай службы ў Гародні фарміравалася сінхронна з развіццём гэтага працэсу ва ўсёй Польшчы. Падчас савецка-польскай вайны ў 1920 г. кіраўніком раёну вайсковага душпастырства ў Літве, да якога належалі гарнізоны Гародні, Ліды і Вільні, быў кс. маёр Ян Зюлкоўскі, пробашч І Брыгады легіёнаў. Капеланам у Гародні быў у гэты час кс. Юзаф Альхімовіч, які лічыўся «дапаможным», г. зн. з ліку цывільнага духавенства. Пасля заканчэння ваенных дзеянняў і заключэння Рыжскай дамовы ў 1921 г. адным з першых капеланаў Гарадзенскага гарнізону стаў капітан кс. Эдмунд Новак. У 1939 г., ужо будучы кіраўніком душпастырскай службы Арміі «Люблін», у чыне падпалкоўніка кс. Э. Новак трапіў у палон. Такі ж лёс спаткаў і кс. палкоўніка Я. Зюлкоўскага. Абодва загінулі ў 1940 г. у Катыні.

На чале дэканату стаяў каталіцкі дэкан, якому былі падначаленыя кіраўнікі душпастырскіх раёнаў, а ім у сваю чаргу – капеланы гарнізонаў, пробашчы вайсковых парафій і палкавыя капеланы. У розныя гады пасаду дэкана корпусу № 3 займалі кс. Станіслаў Жыткевіч (1922–1924), в. а. кс. Ота Крыстэн (1925–1927), кс. Казімір Сухціцкі (1927–1934), в. а. кс. Ота Крыстэн (1935), в. а. кс. Францішак Лорэнц (1936), кс. Станіслаў Малэк (1937–1938), кс. Валенты Пончэк (1938–1939)[25].

Усе гэтыя святары былі страявымі капеланамі і апроч Ф. Лорэнца ўдзельнікамі вайны за незалежнасць. Першы дэкан падпалкоўнік кс. Станіслаў Жыткевіч (1889-1956) распачаў службу ў 1914 г. у якасці капелана І Брыгады легіёнаў. Ён удзельнічаў у абароне Львова, а ў міжваенны час быў капеланам Палявой курыі.

У 1938 г. па прычыне цяжкай хваробы быў адпраўлены ў адстаўку[26]. Найдаўжэй (8 гадоў) на гэтай пасадзе знаходзіўся палкоўнік кс. Казімір Сухціцкі (1882–1940), удзельнік польска-савецкай вайны, які з 1922 г. быў віцэ-дэканам корпусу № 6 у Львове, затым віцэ-дэканам корпусу № 8 у Торуні, а пасля службы ў Гародні – дэканам корпусу № 4 у Лодзі. У 1939 г. кс. К. Сухціцкі трапіў у палон, прайшоў праз лагеры ў Старабельску і Казельску і стаў адным з 24 вайсковых капеланаў, расстраляных у 1940 г. у Катыні[27].

Толькі адзін год дэканам быў маёр кс. Станіслаў Малэк (1895–?), таксама ўдзельнік польска-савецкай вайны, які пачынаў службу як капелан 8-га пяхотнага палка легіёнаў і пробашч вайсковай парафіі ў Любліне[28]. Потым стаў капеланам гарнізону «Варшава-Прага». Напярэдадні вайны кс. С. Малэк быў пераведзены на пасаду пробашча вайсковай парафіі ў Рэмбертове, а ў 1939 г. у чыне палкоўніка ўзначальваў душпастырства арміі «Модлін»[29]. У 1944 г. ён удзельнічаў у Варшаўскім паўстанні як намеснік дэкана Варшаўскага абшару АК (псеўданім «Пліца»)[30].

Замяніў яго на пасадзе дэкана корпусу № 3 падпалкоўнік кс. Валенты Пончэк (1888–?). Гэты святар таксама належаў да тых, што прыйшлі ў войска падчас савецка-польскай вайны. Пачынаў ён як капелан гарнізону г. Кельцы, потым да 1938 г. у чыне падпалкоўніка служыў капеланам гарнізону г. Яраслаў. Пачатак вайны застаў яго ў мясцовасці Лютарыж непадалёк ад Жэшава, дзе ён быў арыштаваны гітлераўцамі[31]. Паводле дакументаў Інстытуту нацыянальнай памяці кс. Валенты Пончэк у 1946 г. быў капеланам следча-карнай турмы ў Беластоку[32]. З снежня 1947 г. ён узначальваў душпастырскую службу акругі № 1 (Варшава) у чыне палкоўніка[33]. Гэта азначае, што ён працягнуў службу ў Войску польскім у пасляваенны час.

У першыя гады незалежнасці кожны дэканат быў падзелены на тры раёны душпастырскай службы, якія адпавядалі падзелу акругі на інтэнданцкія раёны[34]. На чале душпастырства раёну стаяў старэйшы капелан (маёр), які быў абавязаны запэўніць духоўную апеку над усімі вайсковымі часткамі на гэтай тэрыторыі. У корпусе № 3 кіраўніком раёну «Гародня» быў кс. Юзаф Куста (1921–1925), раёну «Ліда» кс. Юзаф Беляўскі (1923–1925), раёну «Вільня» кс. Ян

Зюлкоўскі (1923–1925)[35]. Пра маёра кс. Юзафа Кусту вядома, што ён памёр у 1926 г. і ягонае пахаванне ў Гародні вылілася ў шматлюднае шэсце з удзелам шматлікага духавенства і войска. Па прычыне надахопу вайсковага духавенства пасады кіраўнікоў душпастырскіх раёнаў у 1925 г. былі ліквідаваныя, а капеланы гарнізонаў перайшлі ў непасрэднае падпарадкаванне дэканам карпусоў. Капеланамі гарнізону Гародні ў міжваенны час значыліся кс. Ота Крыстэн (1930), кс. Станіслаў Дамброўскі (1932), кс. Мар'ян Савіцкі (1937) і кс. Віктар Юдыцкі (1939)[36].

На тэрыторыі сённяшняй Беларусі дэканату ў корпусе № 3 падлягалі 5 асобных вайсковых парафій[37]. Гэтыя парафіі не былі злучаны ні з канкрэтнымі вайсковымі падраздзяленнямі, ні з тэрытарыяльнай дыяцэзіяй. Толькі ў мясцовасцях, дзе быў вялікі гарнізон або вялікая вайсковая частка, але не было парафіі, служылі дапаможныя капеланы з ліку святароў мясцовай дыяцэзіі. Важна адзначыць, што страявыя капеланы як правіла не належалі да дыяцэзіі, на тэрыторыі якой служылі. Яны маглі паходзіць з розных дыяцэзій і іх часта пераводзілі з месца на месца.

1. Парафія Гародня (ахоплівала Гарадзенскі і Сакульскі паветы).

Гарнізонны касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Марыі Панны (*Фара Вітаўта*). Падлеглыя вайсковыя капліцы: Гародня-Фолюш, штаб акругі корпуса № 3, штаб КАП «Гародня».

Пробашчы: кс. Раман Тартыла (1922–1924), кс. Ота Крыстэн (1928, 1933–1935), кс. Казімір Сухціцкі (1929–1932), кс. Станіслаў Дамброўскі (1932) і кс. Францішак Лорэнц (1936–1939).

Капліца на Фолюшы.

А. Эдмунд Дулік OFM Conv (1930–1936), кс. Мар'ян Савіцкі (1937).

Капліца ў штабе корпусу № 3.

Кс. Антон Бакшчанін (1930), кс. Ота Крыстэн (1931–1935), кс. Мар'ян Савіцкі (1937), кс. Віктар Юдыцкі (1939).

Капліца КАП.

Кс. Ота Крыстэн (1935), кс. Мар'ян Савіцкі (1937).

Два апошнія перадваенныя пробашчы кс. Ота Крыстэн (1887–1939) і кс. Францішак Лорэнц (1903–1975) спалучалі абавязкі про-

башча вайсковай парафіі і дэкана. Падпалкоўнік кс. О. Крыстэн пачынаў службу ў 1919 г. на польска-савецкім фронце, потым узначальваў душпастырства гарнізону Ломжа, а пазней – Гародні. У 1939 г. ён выконваў абавязкі адміністратара вайсковай парафіі у г. Злочаў і загінуў у 1939 г.[38] Падпалкоўнік кс. Ф. Лорэнц стаў капеланам у 1935 г., з 1936 г. служыў у Гародні, а ў 1939 г. быў прызначаны шэфам душпастырства Сувалкскай кавалерыйскай брыгады. Разам з іншымі вайскоўцамі яго інтэрнавалі ў Літве, адкуль ён уцёк у Швецыю. Трапіў у Англію і працягваў службу ў Войску польскім за Захадзе. Памёр у 1975 г. у Англіі[39].

2. Парафія Ліда (ахоплівала Лідскі павет).

Гарнізонны касцёл св. Ігната Лаёлы.

Пробашчы: кс. Ян Беняш-Кшывец (1928), кс. Людвік Брыдацкі (1930–1931), кс. Антон Babaкомскі (1932–1933), кс. Іпаліт Баярунец (1934), кс. Эдвард Шабельскі (1935–1939).

3. Парафія Вілейка[40] (ахоплівала Вілейскі, Дунілавіцкі і Дзісенскі паветы).

Гарнізонны касцёл бл. Андрэя Баболі.

Пробашчы: кс. Людвік Тышко – пробашч і капелан 3 брыгады КАП (1928–1929). У некаторых мясцовасцях дыслацыраваныя там вайсковыя падраздзяленні мелі ўласных капеланаў з ліку цывільнага духавенства.

Будслаў. 1 батальён КАП. Капелан – кс. Станіслаў Вярэнік (1929–1936).

Краснае. 10 батальён КАП. Капелан – кс. Вацлаў Драб (1929–1936), кс. Антон Удальскі (1935–1937)

Бабpоўшчына. 7 батальён КАП. Капелан – кс. Міхал Борык (1930–1934), кс. Пётр Венцкевіч (1935–1937).

Паставы. Капелан гарнізону – кс. Баляслаў Мацееўскі (1939).

4. Парафія Маладзечна (ахоплівала Маладзечанскі, Ашмянскі, Валожынскі паветы).

Гарнізонны касцёл св. Францішка з Асізы.

Пробашчы: кс. Браніслаў Лютыньскі (1924), кс. Уладзіслаў

Маляўскі (1929–1934), кс. Міхал Завадскі (1935–1938), кс. Людвік Брыдацкі (1939).

Валожын. 28 батальён КАП. Капелан – кс. Антон Удальскі (1933–1935)

Лужкі. 5 батальён КАП. Капелан – кс. Стэфан Астаневіч (1935–1936.

5. Парафія Ваўкавыск (ахоплівала Ваўкавыскі павет).

Гарнізонны касцёл Св. Войцеха.

Пробашчы: кс. Павел Саргіевіч (1930), кс. Казімір Гечыс (1933–1936), кс. Антон Сянкевіч (1937–1939).

Па-за межамі сучаснай Беларусі знаходзіліся вайсковыя парафіі ў Вільні (гарнізонны касцёл св. Ігната Лаёлы), Беластоку (гарнізонны касцёл св. Станіслава), Новай Вілейцы (гарнізонны касцёл св. Станіслава Косткі) і Сувалках (гарнізонны касцёл св. Пятра і Паўла). Пасля ліквідацыі ў 1931 г. вайсковай парафіі ў Вілейцы была ўтворана вайсковая парафія ў крэпасці Асавец.

Праз амаль увесь міжваенны перыяд большасць палкоў, у т. л. у корпусе № 3 не мелі ўласных капеланаў па прычыне недахопу святароў.

Некаталіцкае душпастырства было прадстаўлена ў гарадзенскім гарнізоне трыма канфесіямі: праваслаўнай, евангеліцка-аўгсбургскай і іудзейскай. Паколькі колькасць вайскоўцаў гэтых канфесій была адносна невялікай, вернікі абслугоўваліся вайсковым духавенствам вышэйшага ўзроўню.

Праваслаўнае веравызнанне

Кіраўнік душпастырства корпуса № 3[41]: падпалкоўнік а. Арэст Мількоў (дэкан корпусу № 9) (1923), маёр а. Міхал Буткевіч (1924–1932), маёр а. Рыгор Курылас (1935–1937), маёр а. Аляксандр Каліновіч (1937–1938), маёр а. Расціслаў Аляхновіч (1939).

Евангеліцка-аўгсбургскае веравызнанне

Сіньёр кс. Рычард Пашко (галоўны капелан Войска Польскага) (1923–1928), кс. Павел Хаузэ (пробашч корпусу № 3) (1932), капітан кс. Карл Месершмідт (пробашч корпусу № 3) (1939)

Іудзейскае веравызнанне

Рабін Юзаф Месес (галоўны рабін Войска Польскага) (1923–1928), рабін Борух Стэйнберг (рабін карпусоў № 1, 3, 5) (1932), рабін Натан Рубнэр (рабін карпусоў № 1, 3, 5) (1939).

Невялікая колькасць грэка-каталікоў з гарадзенскага гарнізону фармальна належала да парафіі св. Юзафата ў Варшаве, на чале якой стаяў галоўны капелан гэтага веравызнання палкоўнік кс. др Мікалай Нагужаньскі. Мусульмане падначальваліся імаму з 13 уланскага палка, які стаяў у Новай Вілейцы.

Абавязкам капелана было прымаць разам з камандаваннем прысягу ў вайскоўцаў. Прысягу прымалі святары таго веравызнання, да якога належаў рэкрут, але на польскай мове. У выпадку, калі вайсковец дрэнна валодаў польскай мовай, святар быў абавязаны перакласці тэкст прысягі на родную мову. Формула прысягі была прыкладна аднолькавая, толькі адрознівалася формай звяртання да Бога, а тэкст прысягі для атэістаў увогуле не ўключаў слова «Бог». Менаніты прысягі не складалі, а падавалі руку камандзіру падраздзялення як знак згоды выконваць свой абавязак перад Айчынай. Самі *вайсковыя капеланы* згодна з арт. 20 «Уставы аб каталіцкім духавенстве Войска Польскага» *павінны былі таксама складаць ваенную прысягу, а перад ёю – асобны шлюб абароны Айчыны і народу паўсюль і «да астатняй кроплі крыві»*[42]*. Тэкст прысягі адрозніваўся ад агульнавайсковага і быў шматслоўным і эмацыянальна насычаным.*

З удзелам гарадзенскага вайсковага духавенства розных канфесій праходзіла не толькі складанне прысягі ці асвячэнне штандараў, але і ўсе ўрачыстасці патрыятычнага характару, у т. л. абавязкова свята Маці Божай – Каралевы Кароны Польскай. У Гародні на ўрачыстасцях ўсе армейскія часткі ў поўным баявым рыштунку і з удзелам вайсковага духавенства выступалі з нагоды нацыянальных святаў, гадавінаў паўстанняў, дзён нараджэння Прэзідэнта ды інш. З удзелам духавенства адбывалася і асвячэнне зброі. Гэты рытуал стаў асабліва частым напярэдадні Другой сусветнай вайны, калі розныя асяроддзі і арганізацыі збіралі грошы і перадавалі гарадзенскім палкам розныя віды ўзбраення. Практыка асвячэння ўзбраення была стрымана толькі ў жніўні 1939 г.

загадам палявога біскупа Юзафа Гаўліны, што сталася рэакцыяй на заўвагу Апостальскай Сталіцы[43].

Але галоўным абавязкам вайсковага капелана было адпраўленне набажэнстваў і здзяйсненне сакрамантаў у асяроддзі вайскоўцаў і іх сем'яў. Сваю галоўную паслугу яны павінны былі ажыццяўляць толькі ў адносінах да азначанай катэгорыі вернікаў і толькі ў вайсковых храмах альбо спецыяльна прызначаных дзеля гэтага месцах[44]. Выключэннем быў стан вайны, калі ім дазвалялася адпускаць грахі вайскоўцам пасля пакаяння, але без споведзі, і адпраўляць набажэнствы ў кожным прыдатным месцы[45]. За сваю паслугу капеланы не атрымлівалі ўзнагароджання, і гэта часта нараджала канфлікты паміж імі і цывільным духавенствам, асабліва падчас святых таінстваў, за якія ў звычайных парафіях уносілася аплата. Наогул, у міжваенны перыяд па прычыне недакладнага акрэслення правамоцтваў вайсковых капеланаў адносіны паміж імі і цывільным духавенствам складаліся няпроста.

Пры прызначэнні святара на пасаду капелана ўлічваліся не толькі фізічныя дадзеныя і адукацыя, але і яго палітычныя погляды. Як правіла, сярод усіх веравызнанняў гэта былі патрыятычна настроеныя асобы, якія падтрымлівалі палітыку ўраду і з'яўляліся яе праваднікамі сярод сваёй паствы. Пасля майскага перавароту 1926 г. паўстаў заўважальны падзел сярод духавенства ў справе адносінаў да ўраду і асобы маршала Ю. Пілсудскага. Не ўвесь епіскапат вітаў на высокіх пасадах легіянераў, шмат з якіх трымалася сацыялістычных поглядаў, а некаторыя лічыліся нават масонамі. Да праціўнікаў Ю. Пілсудскага і прыхільнікаў нацыянальнай дэмакратыі належаў таксама Віленскі мітрапаліт арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, як і значная частка гарадзенскага цывільнага духавенства. Вайсковае духавенства, асабліва пасля замены ў 1933 г. на пасадзе Палявога біскупа Станіслава Галя на Юзафа Гаўліну прытрымлівалася праўрадавай лініі. Свае палітычныя погляды духавенства праяўляла асабліва актыўна падчас выбарчых кампаній, калі заклікала галасаваць за прадстаўнікоў таго ці іншага палітычнага блоку ці кандыдата. Такія выпадкі, у т. л. і канфлікты фіксавала паліцыя[46].

Прычынамі разыходжанняў паміж капеланамі і мясцовымі

святарамі часам станавілася і прафесійная дзейнасць. Шмат праблем выклікала, напрыклад, бласлаўленне шлюбаў, што само па сабе ў войску было справай нялёгкай. Шарагоўцы і падафіцэры тэрміновай службы не мелі права ўступаць у шлюб, а афіцэры – толькі з дазволу камандзіра, па дасягненні 24 гадоў і 5 гадоў службы ў чыне афіцэра з неабходнасцю прадставіць пасведчанне аб адпаведным даходзе[47]. У справе дазволу на шлюб капелан падтрымліваў меркаванне камандавання, якое часта працівілася адносінам маладых афіцэраў з мясцовымі кабетамі, маючы прэтэнзіі да іх маральнага захавання[48]. У той жа час вядома, што войска ніколі не адрознівалася асаблівай сексуальнай стрыманасцю, і гэта прыводзіла ў горадзе да шматлікіх эксцэсаў. У такіх выпадках вайсковы капелан звычайна ставаў на бок вайскоўца, а мясцовы пробашч бараніў правы пакрыўджанай парафіянкі і вінаваціў капелана ў адсутнасці маральнага выхавання ў войску.

Як вядома, адной з праблем міжваеннай Польшчы была значная колькасць нацыянальных меншасцяў, якія далёка не заўсёды былі лаяльнымі да дзяржавы і ўраду. Урад бачыў выхад у прыспешанай паланізацыі, у т. л. праз выхаванне ў войску. Так, рэкруты з «усходніх тэрыторый» накіроўваліся ў часткі, што дыслацыраваліся ў цэнтральнай і заходняй Польшчы і наадварот. Ваеннаслужачыя тых падраздзяленняў, што былі размешчаны на ўсходзе краіны актыўна ўдзельнічалі ў мерапрыемствах, накіраваных на інтэграцыю грамадства. Адбываліся ўрачыстыя вечарыны сумесна з моладдзю, высадка дрэваў, збор сродкаў на розныя акцыі, удзел у спартыўных спаборніцтвах і г. д. Падтрымку працэсу «інтэграцыі меншасцяў» аказвалі і капеланы.

У сваёй справаздачы ў МУС за 1939 г. Беластоцкі ваявода Г. Асташэўскі звяртаў увагу, што да прыходу на пасаду пробашча евангеліцкай парафіі ў Гародні Карла Месершміта, які быў адначасова ваенным капеланам, большасць гарадзенскіх евангелікаў адносіла сябе да немцаў. Але з прыходам К. Месершміта, які лічыў сябе палякам, паводле меркавання ваяводы, «нямецкія ўплывы зніклі»[49].

Падобная сітуацыя існавала і сярод праваслаўных. Вайсковыя капеланы сталі першымі з праваслаўнага духавенства, якія 11 лістапада 1935 г. адправілі набажэнствы на польскай мове ў 9 гар-

нізонах. Тады Гародні сярод іх не было. Пра горад стала чуваць пазней, калі пад канец 1930-х гг. ён стаў месцам, дзе праваслаўная супольнасць актыўна працівілася паланізацыі. Адзін з тагачасных праваслаўных дзеячаў Аляксандр Світыч пісаў у пасляваенных успамінах, што супраціў аказала цывільнае духавенства, а вайсковае «*надзеўшы мундзіры, адразу паказала, якой дарогай пойдзе*»[50].

Чальцом управы Таварыства праваслаўных палякаў быў сам галоўны праваслаўны капелан Войска Польскага – падпалкоўнік а. Сямён Федаронька. Першы раз ён наведаў Гародню ў снежні 1937 г., каб стварыць сярод мясцовага духавенства «антыбязбожніцкую секцыю». Разам яшчэ з адным капеланам а. Раманоўскім С. Федаронька выступаў з прамовамі і ўжо тады быў абвінавачаны пробашчам Пакроўскага сабору а. Ананіем Сагайдакоўскім у «спрыянні паланізацыі»[51]. Асабліва востра А. Світыч крытыкаваў гарадзенскага капелана а. Аляксандра Каліновіча, які не толькі актыўна дзейнічаў у Таварыстве праваслаўных палякаў, але падчас разбурэння ў 1938 г. вайсковай царквы імя Аляксандра Неўскага, «*невзирая на категорическое запрещение своего епископа, вынес из разрушаемого храма св. антиминс и св. дары и предал дом Божий поруганию*»[52]. Пры гэтым варта адзначыць, што разбурэнню царквы св. Аляксандра працівілася вялікая колькасць гарадзенцаў і супраць гэтага галасавалі на паседжанні гарадской рады нават габрэі.

На пачатку 1939 г. палітычнае становішча ў свеце і абвастрэнне польска-нямецкіх адносінаў сведчыла пра няўхільнае набліжэнне вайны. На гэты выпадак Палявая курыя прадугледжвала павелічэнне колькасці капеланаў за кошт святароў-рэзервістаў. Першая мабілізацыя капеланаў адбылася 23 сакавіка 1939 г. На 1 мая 1939 г. іх колькасць складала 121 чалавек. Біскуп Юзаф Гаўліна 29 чэрвеня 1939 г. накіраваў у войска дырэктыву, якая давала капеланам у выпадку вайны «*facultates maiores*» *– асаблівыя кананічныя правы ў адносінах да людзей, што знаходзяцца пад непасрэднай пагрозай смерці*[53].

Наступныя мабілізацыі мелі месца 13, 23 і 27 жніўня, а апошняя – г. зв. «усеагульная» адбылася 30 жніўня 1939 г. У войска накіроўвалі ў асноўным маладых святароў, якія дагэтуль працавалі вікарыямі і школьнымі катэхетамі. У выніку штаты капеланаў былі ў асноўным запоўненыя, у т. л. і ў палках, якія дыслацыраваліся

ў Гародні. Напярэдадні вайны палкавымі капеланамі ў горадзе былі кс. Антон Варакомскі і кс. Станіслаў Былінскі (76-ы пяхотны полк); кс. Антон Гарманоўскі і кс. Антон Драздоўскі (81-ы пяхотны полк); кс. Юзаф Марцінкевіч, кс. Юзаф Мендэлоўскі (шпіталь № 3); кс. Станіслаў Хмялеўскі, кс. Ян Мёдушэўскі (аператыўная група «Нарэў»). У Ваўкавыску – кс. Адольф Ярошка (3-ці конна-стралковы полк). У Лідзе – кс. Фелікс Касперэк (77-ы пяхотны полк). У Маладзечне – кс. Севярын Ендрысік і кс. Станіслаў Буднік (86-ы пяхотны полк)[54].

Статус капеланаў падчас ваенных дзеянняў быў агавораны не толькі ў польскім, але і ў міжнародным заканадаўстве. У арт. 9 Жэнеўскай канвенцыі ад 6 ліпеня 1906 г. гаварылася: *«[…] Капеланы, накіраваныя ў войска, будуць аточаныя павагай і апекай, а калі трапяць у рукі ворага, не будуць разглядацца, як ваеннапалонныя»*[55]. У арт. 2 папярэдняй Жэнеўскай канвенцыі ад 22 жніўня 1864 г. падкрэслівалася, што капеланы карыстаюцца правам нейтралітэту, а ў арт. 3 згадвалася, што ў выпадку ўзяцця капелана ў палон, неабходна вярнуць яго да першай лініі ягонага войска[56]. Жэнеўская канвенцыя ад 27 чэрвеня 1929 г.[57] у арт. 16 прадугледжвала для святароў-ваеннапалонных магчымасць выконваць рэлігійныя абавязкі сярод сваіх адзінаверцаў.

Тым не менш, падчас Другой сусветнай вайны ўмовы канвенцый не выконваліся ні адным з ваюючых бакоў. Капеланаў разглядалі, не як святароў, а як звычайных афіцэраў, іх змяшчалі ў канцэнтрацыйныя лагеры і нават расстрэльвалі. Некаторыя святары, сапраўды, нягледзячы на забарону Палявога біскупа Ю. Гаўліны, паводзілі сябе як звычайныя афіцэры і асабіста ўдзельнічалі ў баявых дзеяннях. Так, напрыклад, дзейнічаў капітан кс. Францішак Піваварскі, капелан 83-га пяхотнага палка, які камандаваў вайсковым падраздзяленнем падчас баёў за г. Кобрын 17 верасня 1939 г., а потым падчас бітвы пад Коцкам у складзе аператыўнай групы «Палессе»[58]. Капітан кс. Францішак Закшэўскі ўдзельнічаў у абароне Гародні ў 1939 г. Аб сваім удзеле ў гэтых баях ўспамінаў у сваім «Życiorysie» таксама кс. Станіслаў Бароўчык[59]. Але падыход да ўсіх вайсковых святароў, што апынуліся ў палоне, быў аднолькавы і яны падзялілі трагічны лёс польскіх афіцэраў.

Вайна па-рознаму распарадзілася лёсам тых капеланаў, што былі звязаныя з Гародняй. У г. Твер быў расстраляны капелан аператыўнай групы «Нараў» кс. Ян Мёдушэўскі. Лёс другога капелана гэтай групы кс. Станіслава Хмялеўскага склаўся больш шчасліва. Ён прайшоў праз савецкія лагеры, але трапіў у армію генерала Уладзіслава Андэрса і ў 1948 г. вярнуўся ў Польшчу. Таксама вярнуўся пасля службы на Заходнім фронце капелан 76-га пяхотнага палка кс. Антон Babакомскі і працягнуў службу ў войску. Другі капелан гэтага ж палка кс. Станіслаў Былінскі пасля заканчэння «вераснёвай кампаніі» 1939 г. быў арыштаваны немцамі ў г. Самбар на тэрыторыі Плоцкай дыяцэзіі. Знаходзіўся ў турме ў Плоцку да 1943 г., а потым быў пераведзены ў канцлагер Дахау, дзе знаходзіўся да 1945 г.[60]

Пра капеланаў 81-га пяхотнага палка кс. Антона Драздоўскага і кс. Антона Гарманоўскага не ўдалася знайсці ніякай інфармацыі. Апошні капелан гарнізону кс. Віктар Юдыцкі быў інтэрнаваны ў Літве, прайшоў лагеры ў Казельску і Гразоўцы, уступіў у армію генерала Андэрса і ў якасці капелана 5-й пяхотнай дывізіі ўдзельнічаў у бітве пад Монтэ Касіна ў Італіі. Памёр у Англіі ў 1959 г. Праваслаўны капелан а. Расціслаў Аляхновіч узгадваецца сярод афіцэраў, інтэрнаваных у Літве. Перадваенны евангеліцкі капелан кс. Карл Месершміт з 1945 г. працаваў пробашчам парафіі ў мясцовасці Стара Івічна, а пасля адраджэння ў 1947 г. вайсковага душпастырства стаў намеснікам галоўнага капелана Войска Польскага евангеліцка-аўгсбургскай канфесіі. Пасля ліквідацыі вайсковага душпастырства ў 1950 г. быў абраны сіньёрам Варшаўскай дыяцэзіі Евангеліцка-аўгсбургскага касцёла. Памёр у 1991 г.[61]

Вайсковае душпастырства ў гарадзенскім гарнізоне фарміравалася адначасова і на тых самых прынцыпах, што і ва ўсёй Польшчы міжваеннага перыяда. Гародня была месцам дыслакацыі камандавання акругі № 3 і адначасна цэнтрам кіравання вайсковым духавенствам на тэрыторыі акругі. Акрамя сваіх непасрэдных абавязкаў рэлігійнага характару, капеланы выконвалі выхаваўча-асветніцкія функцыі ў войску і служылі апорай камандавання ў пытаннях умацавання патрыятызму і ўтрымання вайсковай дысцыпліны. Гарадзенскія ваенныя капеланы першымі сярод

мясцовага духавенства прынялі ўдзел у Другой сусветнай вайне, і многія з іх сталі першымі яе ахвярамі.

---

[1] З 1968 г. існуе ганаровы пажыццёвы тытул «Капелан Яго Святасці». Ён не звязаны з канкрэтнымі абавязкамі ў Рымскай Курыі, але дазваляе прысутнічаць на св. імшах, якія адпраўляе Папа.

[2] Польская стралковая дывізія пад камандаваннем ген. Тадэвуша Былеўскага была сфарміравана ў 1917 г. на падставе польскага нацыянальнага легіёну (Пулаўскага), які ўдзельнічаў у баявых дзеяннях з 1914 г. У жніўні 1917 г. дывізія была перакінутая ў Беларусь і ўвайшла ў склад Польскага корпусу ген. Юзафа Доўбар-Мусніцкага.

[3] У 1921 г. пасада генеральнага вікарыя была ліквідавана.

[4] Ярмох Э. Религиозность Войска Польского. Минск, 2002. С. 68–70.

[5] Гл.: Cygan W. Spis księży kapelanów z okresu wojny polsko-rosyjskiej 1920 r. // Рэжым доступу: http://www.ordynariat.pl. Дата доступу: 28.07.2011.

[6] Rocznik Oficerski. Warszawa, 1923. S. 31.

[7] Гл.: Jaworski P. Organizacja duszpasterstwa wojskowego wyznania rzymskokatolickiego w Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939 // Рэжым доступу: http://www.ordynariat.pl. Дата доступу: 28.09.2014.

[8] Dziennik Rozkazów Ministra Spraw Wojskowych. Nr 32 z 8.08.1922 r.

[9] У 1933 г. быў падрыхтаваны дакумент аб увядзенні пасады «малодшага капелана», якому адпавядаў чын паручніка, але гэтая ідэя да вайны не была рэалізаваная.

[10] Будучы міністр унутраных спраў, застрэлены членам АУН у 1934 г.

[11] Польскі паэт, перакладчык, журналіст.

[12] Rocznik Oficerski 1923 r., 1924 r., 1932 r.

[13] Rocznik Oficerski 1923 r., 1924 r.

[14] Персанальныя дадзеныя дэлегата ў афіцэрскіх даведніках не адлюстраваны.

[15] Almanach Oficerski 1923/1924 r. Warszawa, 1923. S. 138–140.

[16] Almanach Oficerski 1923/1924 r. Warszawa, 1923. S. 135–137.

[17] Rocznik Oficerski 1932 r. S. 902.

[18] Almanach Oficerski 1923/1924 r. Warszawa, 1923. S. 141–142.

[19] Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 93 z 25.10.1919 r., poz. 3583.

[20] Гл.: Czachorowski M. Imamat polowy – Tatarska przysięga // Рэжым доступу: www.tatarzy.pl. Дата доступу 2.06.2011.

[21] З пачаткам Другой сусветнай вайны.

[22] Przepis ubioru polowego wojsk polskich. Warszawa, 1920.

[23] Спецыяльна створаная ў 1924 г. структура дзеля аховы ўсходняй мяжы Рэчыпаспалітай. На тэрыторыі сучаснай Беларусі ў 1931 г. КАП складаўся з брыгад «Гародня», «Вільня», «Навагрудак» і «Палессе». Пасля мадэрнізацыі і разбудовы ў 1937–1939 гг. КАП быў падзелены на 3 брыгады («Гародня», «Палессе», «Падолле») і 8 палкоў.

[24] Wojsko Polskie. Struktury organizacyjne // Рэжым доступу: http://wp39.struktury.net. Дата доступу: 15.12.2012.

[25] Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis 1926–1939; Rocznik Oficerski za lata 1923, 1924, 1928, 1932.

[26] Ks. Stanisław Żytkiewicz // Рэжым доступу: http://www.diecezja.rzeszow.pl. Дата доступу: 2.11.2014.

[27] Kazimierz Suchcicki // Рэжым доступу: http://pl.wikipedia.org. Дата доступу: 2.11.2014.

[28] Historia kościoła garnizonowego w Lublinie // Рэжым доступу: http://www.garnizonowa.kuria.lublin.pl. Дата доступу: 3.11.2014 г.

[29] Гл.: Армія «Модлін» // Рэжым доступу: http://pl.wikipedia.org. Дата доступу: 12.10.2014.

[30] Powstanie Warszawskie. Duszpasterstwo // Рэжым доступу: www.sppw1944.org. Дата доступу: 1.11.2014 г.

[31] Urząd Miejski w Boguchwale // Рэжым доступу: http://boguchwala.pl. Дата доступу: 5.11.2014 г.

[32] Indeks represjonowanych w PRL z powodów politycznych // Рэжым доступу: http://ipn.gov.pl/. Дата доступу: 5.11.2014 г.

[33] Kaczmarska P. Generalny dekanat Wojska Polskiego w latach 1945–1964 // Rocznik archiwalno-historyczny CAW. Nr 3. Warszawa, 2010. S. 186.

[34] Almanach Oficerski 1923/1924. Warszawa, 1924.

[35] Rocznik Oficerski 1923 r., 1924 r.

[36] Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis 1926–1939; Rocznik Oficerski za lata 1923, 1924, 1928, 1932.

[37] Wykaz duchowieństwa wojskowego oraz parafii, kościołów i kaplic wojskowych wyznania katolickiego w RP na 1930 r. Warszawa, 1930; Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis 1926-1939; Rocznik Oficerski za lata 1923, 1924, 1928, 1932.

[38] Martyrologium duchowieństwa Rzeczypospolitej 1939–1956 // Рэжым доступу: http://www.swzygmunt.knc.pl/ Дата доступу: 12.03.2014.

[39] Michalik L. Kościół katolicki na Grodzieńszczyźnie 1939–1956. Warszawa, 2009. S. 279.

[40] У 1931 г. вайсковую парафію ў Вілейцы ліквідавана.

[41] Тытул кіраўніка праваслаўнага душпастырства – «Акружны вайсковы дабрачынны 3 корпусу».

[42] Гл.: Jaworski P. Organizacja duszpasterstwa wojskowego po ratyfikacji konkordatu z 1925 r. Cz. III // Рэжым доступу: http://www.ordynariat.pl. Дата доступу: 9.01.2005 г.

[43] «Бласлаўленне (асвячэнне) капеланамі ўзбраення або смертаносных ваенных прыладаў, а таксама прамовы з гэтай нагоды ў літургічным адзенні не рэкамендуюцца» (Gawlina J. Rozkaz wewnętrzny do Katolickiego Duchowieństwa Wojskowego w Polsce. Nr 8).

[44] Існавала спецыяльная Інструкцыя Апостальскай Сталіцы ад 4.05.1934 г., якая дакладна рэгулявала правы Палявога біскупа і капеланаў.

[45] «Instrument jurysdykcyjny» выданы Палявым біскупам С. Галем у 1919 г.

[46] Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобласці (далей – ДАГВ). Ф. 17 с, воп. 1, адз. зах. 176. Арк. 8.

[47] Dz. U. RP nr 29 poz. 295. Rozporządzenie Prezydenta RP z 1.04.1932 r. o małżeństwach oficerów.

[48] ДАГВ. Ф. 17 с, воп. 1, адз. зах. 40. Арк. 16.

[49] Дзяржаўны архіў Берасцейскай вобласці (далей – ДАБВ). Ф. 79, воп. 1, адз. зах. 121. Арк. 29.

[50] Свитич А.К. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. С. 105. // Рэжым доступу: http://www.krotov.info/. Дата доступу: 18.01.2013.

[51] ДАБВ. UWB, адз. зах. 97. Арк. 155.

[52] Свитич А.К. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия, с. 105. // Рэжым доступу: http://www.krotov.info/. Дата доступу: 18.01.2013.

[53] Jaworski P. Organizacja duszpasterstwa wojskowego po ratyfikacji konkordatu z 1925 r. // Рэжым доступу: http://www.wp.mil.pl/. Дата доступу: 1.09.2005.

[54] Міхайлік Л. Вайсковае душпастырства і яго традыцыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі да 1939 г. // Studia Theologica Grodnensia. 2012. № 6. С. 262–264.

[55] Dz. U. R. P. Nr 83, poz. 452. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 stycznia 1927 r. «W sprawie opublikowania Międzynarodowej Konwencji Genewskiej z dnia 6 lipca 1906 r. O polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych».

[56] Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna / Pod red. Gelberg L. Warszawa, 1954. T. I. S. 105–106.

[57] Канвенцыю «Аб утрыманні ваеннапалонных» ад 27.06.1929 г. СССР не падпісаў, а Германія падпісала ў 1934 г.

[58] Jaworski P. Organizacja duszpasterstwa wojskowego po ratyfikacji konkordatu z 1925 r. // Рэжым доступу: http://www.wp.mil.pl/. Дата доступу: 1.09.2005.

[59] Michalik L. Kościół katolicki na Grodzieńszczyźnie 1939–1956. S. 29.

[60] Krahel T. Kapelani diecezji wileńskiej // Czas Miłosierdzia. 2008. Nr 12.

[61] Historia parafii Wniebowzięcia Pańskiego // Рэжым доступу: http://www.luteranie.waw.pl/. Дата доступу: 1.09.2005.

Федор Игнатович, канд. мед. наук,
Галина Игнатович (Гродно)

Гродненское общество любителей драматического и музыкального искусства «Муза» (1917–1939 гг.)

В начале XX в. в городе Гродно по инициативе общественности возникло несколько литературно-музыкальных кружков, которые занимались культурно-просветительской деятельностью. Большинство из них состояло из небольшого числа артистов-любителей и музыкантов, а также их почитателей. Наиболее организованным и активным было «Гродненское общество любителей драматического и музыкального искусства «Муза», учрежденное в 1907 г. В его создании и руководстве ведущую роль играли медицинские работники (врачи А. К. Тальгейм, К. К. Домбровский, С. А. Шумковский, И. Ю. Якимович, Г. И. Ржечковский; провизоры Э. И. Стемпневский и А. С. Сонгин и др.). Многие из них не только знали и любили литературу, но были также артистами и музыкантами-любителями. Они стремились не только повышать уровень общей культуры жителей города, но и улучшать состояние их здоровье с помощью литературы и музыки[1].

Основной целью общества «Муза», как указано в уставе за 1907 г., было *«дать своим членам возможность проводить свободное от занятий время с пользою и удовольствием и способствовать развитию среди них драматического и музыкального искусства и ознакомлению с произведениями литературы»*[2]. В период с 1907 по 1915 г. оно выделялось среди других обществ такого типа своей активной и разносторонней культурно-просветительской деятельностью. В его состав входили не только гродненские поляки, но и лица других национальностей. Проводимыми мероприятиями оно стремилось охватить не только Гродно, но и пригородные населенные пункты.

До недавнего времени считалось, что Гродненское общество

любителей драматического и музыкального искусства «Муза» действовало только до 1915 г.[3] Однако это не соответствует действительности, так как имеются данные о его существовании до 1939 г. в новых политических и социально-экономических условиях[4]. Поэтому по данной актуальной теме назрела необходимость проведения дальнейших специальных и углубленных исследований.

Как показали полученные нами новые данные, еще до окончания Первой мировой войны бывшие руководители и активисты общества начали с позволения немецких и польских властей предпринимать меры по восстановлению «Музы». В этом большая заслуга врача А. К. Тальгейма, который был первым и несменяемым председателем правления этого общества вплоть до 1915 г.[5] Вначале Первой мировой войны, когда немцы оккупировали Гродно, он вынужден был остаться в городе из-за тяжелой болезни. Несмотря на слабое здоровье из-за хронической пневмонии, ему приходилось заниматься частной врачебной практикой. При этом он находил силы и время для общественной деятельности, участвуя в мероприятиях по оказанию медико-социальной помощи жертвам войны и беженцам, восстановлению школьного образования.

В условиях немецкой оккупации, а затем после вхождения Гродно в состав Польши культурная жизнь в городе не прекращалась. Городской театр был закрыт, но литературно-музыкальные вечера не запрещались. Ведущее место в их проведении постепенно стали занимать представители польской интеллигенции, хотя среди жителей города вначале более значительную прослойку составляли белорусы, евреи и русские. Они также стремились, несмотря на препятствия местных немецких и польских властей, создавать свои национальные и культурно-просветительские организации.

В 1917 г. поляки начали возрождать довоенное общество «Муза», а евреи создавать общество национального искусства «Идише кунст». Во время немецкой оккупации полякам и евреям было нелегко отстаивать свои национально-культурные права. Евреев немцы всячески ограничивали и затрудняли. Несмотря на это, они смогли создать клуб, при котором работали библиотека и читальный зал. Действовали также две театральные группы – оперетты и драмы. Но когда в 1919 г. вместо немцев к власти

пришли поляки, отношения евреев с ними значительно усложнились, не обходилось без грабежей и погромов[6].

О своих национально-культурных правах заявляло и белорусское население. По разрешению немецких властей с декабря 1918 г. в Гродно переехало правительство Белорусской народной республики. Для активизации жизни белорусской интеллигенции открылся белорусский клуб. С 1919 по 1921 г. также действовала «Громада белорусской молодежи», целью которой была национально-культурная деятельность. В ее состав входили кружки самообразования, драматический и хоровой. Несмотря на препятствия, чинимые польскими властями, мероприятия проходили *«всегда при полных сборах»*. Часть собираемых средств тратилась на оказание благотворительной помощи. Но в 1921 г. руководитель «Громады» инспектор белорусских школ и приютов П. В. Медёлка и наиболее активные члены были арестованы, а организация прекратила существование[7].

После вхождения Гродно в состав Польши преимуществами стала пользоваться польская интеллигенция. По инициативе врача А. К. Тальгейма и юриста А. Забоклицкого, бывших председателя и секретаря «Музы», было восстановлено довоенное драматическое и музыкальное общество. В 1917 г. состоялось первое организационное собрание бывших и новых членов этого общества, на котором было избрано правление, а через год в нем уже состояло около 100 членов. Деятельность его стала развиваться в контексте пропаганды польской литературы, искусства и культуры с охватом всех слоев населения города.

Председателем правления новоорганизованного общества «Муза» был избран известный врач, любитель польской литературы и искусства Генрих Иванович Ржечковский. После окончания в 1873 г. Варшавского университета он многие годы работал сельским врачом в местечке Крынки Гродненского уезда. По его инициативе там была построена большая и хорошо оснащенная больница. Его как опытного и добросовестного врача уважало и ценило население, которому он оказывал медицинскую помощь около 45 лет. Он не только не брал с больных денег за лечение, а наоборот – оставлял малоимущим деньги на лекарство. Как вспо-

минал в стихотворной форме гродненский ксендз Л. Савоневский, этот добрый усатый доктор вылечил его порошками и подарил на память рубль. Не удивительно, что вместе с другими сельскими врачами уезда он в 1914–1915 гг. занимался сбором средств для Гродненского благотворительного общества, которое оказывало помощь жертвам войны и беженцам[8].

Когда началась война, Г. И. Ржечковский переехал в Гродно и был принят на должность санитарного врача города. Несмотря на преклонный возраст, он продолжал активную общественную деятельность. В январе 1919 г. по приглашению городского самоуправления он в составе специальной комиссии занимался изучением состояния здравоохранения и определения необходимого количества больничных коек и штатов медицинского персонала.

Став во главе «Музы», Г. И. Ржечковский в 1917 г. сформировал три секции: музыкальную, драматическую и литературную[9]. К участию в работе секций он стремился привлекать не только любителей, но и профессиональных артистов и музыкантов. Для их размещения пришлось взять в аренду часть дома И. Марголиса на пл. Стэфана Батория, № 11. Арендуемое помещение состояло из 4 комнат и кухни, в которых имелось 13 окон, 4 печи, электричество, водопроводный кран и слив. За его использование приходилось платить 6000 марок ежегодно[10].

Кроме того, в начале 1920-х годов правление общества открыло филиал на ул. Кирховой (ныне – Академическая), в которой проводились культурно-просветительские мероприятия в летний период. К 1923 г. он уже занимал северо-восточную часть городского парка, огражденную деревянным забором, общей площадью 309 кв. саженей. На этой территории находилось 6 одноэтажных деревянных зданий, год строительства которых был неизвестен. Однокомнатное здание с надстройкой служило кабинетом для администрации и канцелярии. Под зал для общих собраний и массовых мероприятий было выделено здание из трех комнат. В нем также находился буфет. Занятия секций и кружков общества, репетиции и игры проводились в отдельном здании из двух комнат. В однокомнатных зданиях располагались бильярдная и библиотека-читальня[11].

В создании прекрасных условий для деятельности новоорганизованного общества «Муза» участвовали первые президенты Гродно Э. Листовский и Э. И. Стемпневский, которые были его активными членами еще в довоенные годы. Хотя польские власти не чинили значительных препятствий, вначале деятельность общества не была такой активной и разнообразной, как в довоенный период. Но постепенно правление сплотило коллектив и развернуло литературно-музыкальную и просветительскую деятельность. Располагая прекрасной материальной базой, оно оказывало помощь другим общественным организациям.

К их числу, в первую очередь, следует отнести «Гродненское общество им. Элизы Ожешко». Активный член довоенной «Музы» юрист, пианист и артист Л. Белявский в 1920 г. организовал его как филиал варшавского. Известная писательница была почетным членом «Музы», руководила ее драматической секцией. По уставу новое общество организовывало литературно-артистические вечера в сочетании с публичными лекциями. В марте 1921 г. в Гродно при поддержке Варшавы была открыта читальня им. Элизы Ожешко. В мае этого года в зале офиса «Музы»» состоялся литературный вечер, посвященный памяти писательницы. В дальнейшем день 18 мая 1910 г. стал датой, которая отмечалась традиционно до 1939 г.[12]

В начале 20-х годов общество «Муза» оказывало поддержку и помощь не только родственным общественным организациям. По сообщениям местных газет в июне 1919 г. в зале ее главного офиса на пл. Стэфана Батория состоялось первое организационное собрание Гродненского уездного опекунского совета. В июле 1921 г. правление разрешило обществам средних и начальных школ провести публичную лекцию Ф. Сливинского «Король Духа». Полученный ими доход в сумме 945 марок был передан на нужды Польской мацежы школьной. В 1921–1924 гг. зал неоднократно предоставлялся для проведения собраний уездного комитета общества Красного Креста, который возглавляла С. Ноститц-Ясковская.

В период советско-польской войны 1920 г. деятельность «Музы» была временно прервана в связи с установлением в Гродно боль-

шевистской власти (19.07–25.09). После присоединения Гродно к Польше деятельность «Музы» стала возрождаться. Как сообщила газета «Гродненское эхо» (23.11), бывшему правлению были возвращены его основные помещения, в том числе летнего филиала. Но за период оккупации оказалось разграбленной значительная часть имущества. Не удалось найти и вернуть фортепиано, фисгармонию, бильярд, значительную часть мебели.

В связи с отсутствием постоянной профессиональной труппы, городские власти передали «Музе» во временное пользование городской театр, находившийся в запущенном состоянии. После приведения в порядок зрительного зала и сцены 4 декабря 1920 г. в театре состоялось торжественное открытие театрального сезона. Оно было ознаменовано рядом спектаклей польских и французских авторов, подготовленных возрожденной драматической секцией «Музы». Первым в день открытия сезона был показан спектакль С. Жеромского «Над снегом». Затем состоялось представление оперетты А. Ковальского «Миллионовка № 131313». Она имела небывалый успех, и повторялись несколько раз. 26 и 27 декабря поставлена комедия Г. Збежковского «Замужество Лоли» в трех актах. Участники драматической секции имели небывалый успех. Во многом этому способствовало то, что в качестве режиссера и артистов участвовало несколько профессиональных артистов. С согласия правления «Музы» в свободные дни в театре выступали также труппы Гродненского солдатского театра.

Большая заслуга в успешной пропаганде театрального искусства и польской культуры принадлежит провизору Э. И. Стемпневскому, одному из организаторов и наиболее активному члену общества «Муза» в довоенный период[13]. Будучи арендатором Фарной аптеки (ныне – аптека-музей НПК «Биотест»), он после смерти Элизы Ожешко руководил работой драматической секции, сам неоднократно выступал как артист-любитель. С его разрешения билеты на спектакли «Музы» продавались в этой же аптеке, находившейся на пл. Стэфана Батория[14]. За пропаганду польской культуры, используя восстановленный городской театр, Юзаф Пилсудский и президент Польши Станислав Войцеховский высказали ему как президенту Гродно публичную благодарность[15].

В начале января 1921 г. городской магистрат принял решение о включении театра в государственную собственность. Была даже введена должность директора, которую вначале исполнял Ф. Рыхлевский, затем Б. Скапский. Но создать театральный коллектив из профессиональных артистов им не удавалось. Этим решило воспользоваться правление «Музы», которое действовало более активно и в составе драматической секции имело несколько артистов-профессионалов.

С этой целью 2 января 1921 г. было проведено общее собрание членов «Музы» как общественного объединения. Открывая его, председатель правления А. К. Тальгейм отметил, что «Муза» уже фактически становится «*товарищеско-культурной*» организацией, но продолжает заниматься «*распространением культа польскости в Гродно*». По его мнению, в изменившемся составе общества в последнее время появился ряд членов «*оживленных творческим духом*», благодаря которым активизировалась деятельность драматической секции.

На собрании присутствовал и председательствовал президент Гродно Э. Листовский. При обсуждении заслушанного отчета были отмечены достижения и ряд недостатков. Особо обращено внимание на то, что в 1920 г. из-за военных действий в городе значительно снизилось число театральных представлений. Было избрано новое правление клуба в составе А. К. Тальгейма, Г. Цетнерского, А. Забоклицкого, П. Хойновского, В. Леоновича, президента Э. Листовского и С.Ноститц-Ясковской. В администрацию Гродно направлено ходатайство о передаче «Музе» здания театра в аренду[16]. Оно было рассмотрено 7 января на заседании Городской думы, которая приняла положительное решение. Контракт о передаче театра «Товариществу польскому «Муза» магистрат заключил на 3 года[17].

Первое время организация, именуемая клубом «Муза», не имела утвержденного устава. Поэтому продолжала использовать традиционные формы культурно-просветительной работы, известные с довоенного периода. Это были театральные спектакли, музыкальные концерты, танцевальные вечера, встречи с писателями, лекции, игры и пр. Они часто сочетались между собой. Заслу-

живает особого внимания развлекательный карнавальный вечер (раут), состоявшийся в начале февраля 1921 г. в городском театре. Как писала газета «Гродненское эхо» (№ 28), его участникам была предоставлена возможность провести *«вечер и ночь среди милой атмосферы смеха и веселья»*. Входной билет стоил 300 марок.

Драматическая секция «Музы» подготовила наиболее интересный номер программы. Это была французская комедия Ф. Круассе «Завещание тетки Клотильды», роли в которой исполняли Ф. Равич-Скапская, А. К. Тальгейм и Г. Цетнерский. Последний был также режиссером. Понравившееся всем мероприятие не обошлось без танцев, лотереи и игр.

Важную роль в просветительской деятельности играла библиотека «Музы», созданная еще в 1908 г. До начала войны в ней имелось около 3000 книг. В 1920 г., когда в ходе советско-польской войны в Гродно была временно установлена советская власть, она была закрыта, а книги переданы в городскую библиотеку. Вопрос о возрождении библиотеки обсуждался членами общества на собрании 2 января 1921 г. На нем был рассмотрен и одобрен план ветеринарного врача В. Леоновича по ее восстановлению и расширению. Его реализацией занялся уездный врач И. Ю. Якимович, которому удалось вернуть только 800 книг, остальные были разграблены. Их перевезли из городской библиотеки в офис «Музы». Были составлены новые каталоги, оборудован читальный зал.

С целью пропаганды польской художественной литературы 20 июня 1921 г. библиотека была открыта для посетителей. По решению правления на общественных началах ее возглавил врач И. Ю. Якимович. График работы был следующим: вторник, четверг и суббота, с 17.00 до 19.30. В 1922 г. в ней уже имелось 1530 названий книг в 1580 томах. Пользоваться книгами могли только члены общества за небольшую плату[18].

Театральные постановки и музыкальные концерты, которые преобладали в деятельности «Музы», не приносили больших доходов, так как для более широкого привлечения населения цены на билеты снижались до минимума. Поэтому правление общества приняло решение о восстановлении буфета, который был открыт еще в 1908 г. Как видно из рекламы в местных газетах за 1923 г.,

он размещался рядом с офисом «Музы» в д. № 12 на пл. Стэфана Батория. Это был не обычный буфет, в нем посетителям регулярно предлагались завтрак, обед и ужин. Кухня была диетической, пища в ней готовилась здоровая и вкусная. Фирменными блюдами считались рубцы (четверг) и колдуны (воскресенье). Со временем буфет был преобразован в ресторан, пользовавшийся большой популярностью не только в Гродно. Как отмечалось в ряде туристических путеводителей, он входил в число четырех лучших предприятий общественного питания города.

В апреле 1923 г. состоялось очередное собрание членов «Музы», названной клубом, о чем сообщила газета «Гродненское эхо». Открыл его председатель правления А. К. Тальгейм. С отчетом выступил А. Забоклицкий, который сообщил, что правление за 2 каденции (2 года) провело 26 заседаний. Из-за отсутствия устава обсуждался вопрос о целях и формах культурно-просветительской деятельности. Среди членов клуба нашлись «дельцы», которые стали выдвигать требования, чтобы он стал больше заниматься предпринимательством. Более выгодными считались такие услуги как библиотека, игры в карты и буфет. Основной доход клуба был получен за игры в карты и бильярд. Вместе с членскими взносами в 1923 г. он составил 6 млн. марок, из них на расходы было истрачено 300 тыс.

Истинным любителям «Музы» перестройка не понравилась. А. К. Тальгейм выступал в защиту традиций, в создание которых вложено немало труда. За это его начали травить в газетах, обзывая плохим артистом и филантропом, врачом-взяточником и пр. Поддерживала председателя член правления С. Ноститц-Ясковская. Она демонстративно ушла из президиума, не найдя себе места в этом «клубе» из-за «*преображения программы*».

«Муза» стала называться артистически-общественным клубом не позднее 1926 г. Тогда же главный офис переместился в арендуемое здание на ул. Гувера (ныне – Тельмана), № 6. В это время А. К. Тальгейм и ряд других членов правления, видя, что литературно-музыкальная деятельность стала приходить в упадок, по-видимому, вышли из состава «Музы».

Из-за отсутствия архивных документов и газет того времени

пока не установлено, когда клуб возглавил В. И. Нелюбович. До войны он работал в городской управе юристом, состоял членом общества «Муза». В 1919 г. стал членом польской думы Гродно, а затем был избран вице-президентом города при Э. Листовском. Когда тот 11 мая 1922 г. умер, он 2 месяца исполнял обязанности президента. В дальнейшем его внимание как предпринимателя, привлекла «Муза». Будучи ее членом и изменив профиль, можно было без особого труда получать большие доходы.

В начале 1930-х гг. в связи с открытием в Гродно ряда профессиональных театров, литературных и музыкальных обществ, «Муза» постепенно стала приходить в упадок из-за возникшей конкуренции. В. И. Нелюбович, будучи ее руководителем, предпочел заняться вместо служения искусству и культуре предпринимательской деятельностью. Это было грубым нарушением первоначальной и основной цели устава общества «Музы» и не могло не вызвать противодействия со стороны ее ветеранов.

Одним из первых начал бороться с этим А. К. Тальгейм, ставший в то время одним из руководящих деятелей городского магистрата[19]. В газетах появились новые клеветнические статьи. За это окружным судом, как сообщило «Гродненское эхо» (1924, 9.02), один из редакторов подвергся тюремному заключению на два месяца, а газета не издавалась несколько месяцев.

В ответ на эти нападки в 1928 г. в газете «Голос правды…» под псевдонимом «Т.» появилась критическая статья «Муза» в Гродно» одного из давних ее членов (по-видимому, А. К. Тальгейма). В ней в резкой форме было указано на бездеятельность правления, отсутствие устава, существование клуба только на бумаге. Захватившим его «бизнесменам» удалось превратить «Музу» из культурно-просветительского общества в «кулинарно-игровой» клуб, в котором преобладали вредоносные услуги: азартные игры (карты, биллиард), неумеренное потребление спиртных напитков, обжорство и пр. Прекратил существование хор. Предпринимались даже попытки закрыть якобы из-за ненадобности библиотеку-читальню[20].

Продолжение в 1930-е гг. коммерциализации деятельности «Музы», засилье услуг и развлекательности привело к снижению ее популярности. В знак протеста вынужден был покинуть клуб

режиссер Г. Цетнерский и руководитель хора меценат В. Ольшинский. А. К. Тальгейма в борьбе против «реформаторов» активно поддерживал Э. И. Стемпневский. Пользуясь помощью бывших членов общества, они смогли добиться созыва 14 января 1930 г. внеочередного собрания.

Действующий председатель правления В. И. Нелюбович вынужден был отчитаться за состояние дел в клубе «Муза», так как общие собрания членов давно не проводились. Как выяснилось, в его деятельности преобладали не идейно-воспитательные и благотворительные, а предпринимательские мероприятия. Помещения главного офиса и летнего филиала использовались для организации азартных игр и общественного питания. По-видимому, не случайно среди жителей города имела хождение такая насмешливая пословица: «Муза» – это карты и пузо».

При этом финансовое положение общества не было благополучным. На начало года на его счету имелось только 1800 злотых. Среди участников собрания преобладали сторонники культурно-просветительской деятельности «Музы». Поэтому неудивительно, что правление и его председатель не получили положительной оценки своей деятельности и вынуждены были уйти в отставку.

Вновь избранное правление возглавил Э. И. Стемпневский. Обязанности секретаря исполнял директор городского исторического музея и пропагандист народного искусства Юзаф Иодковский. По требованию большинства членов «Музы» ее деятельности было решено вернуть культурно-просветительскую и благотворительную направленность. Но при этом не исключалась возможность и предпринимательской деятельности, так как «Муза» к этому времени имела значительную недвижимость. Из накопленных ранее денежных средств в июне 1930 г. общее собрание решило выделить 200 злотых на содержание ботанического сада мужской гимназии и 300 злотых на оказание материальной помощи бедным ученикам городских школ.

После перевыборов правления деятельность «Музы» преобразилась, стали использоваться новые формы культурно-воспитательной работы. В июле 1930 г. в летнем филиале при городском парке был проведен дискуссионный вечер. На нем вначале

Э. И. Стемпневский огласил реферат «Сущность пацифизма и действительность», затем при участии собравшихся слушателей состоялась дискуссия по затронутым вопросам, которая вызвала большой интерес. По решению правления в дальнейшем планировалось расширить такую форму работы и заслушать цикл новых рефератов на актуальные темы того времени.

В сентябре 1930 г. после возвращения «Музы» из летнего филиала на постоянное (зимнее) место на ул. Гувера, правление в очередной раз решило изменить ее название на более соответствующее новой сути и формам работы: «Литературно-артистический клуб «Муза». Планировалось также организовать в ближайшее время цикл популярных лекций на общественные темы.

В январе 1935 г. в зале «Музы» состоялся литературный вечер, посвященный творчеству известной польской писательницы К. Иллаковичовны из Вильно. Поводом для этого послужило то, что она была удостоена государственной награды, которая ежегодно присваивалась наиболее заслуженным литераторам. Перед участниками вечера с рефератом о творчестве очередной лауреатки выступила литературовед С. Лобманова.

Летний филиал «Музы», располагавшийся на окраине городского парка, неоднократно сдавался правлением в краткосрочное пользование государственным и частным организациям. В октябре 1935 г. с использованием его территории и помещений городским магистратом и поветовым старостством был проведен праздник урожая (дожинки). На нем действовала выставка сельскохозяйственной продукции и изделий кустарных промыслов. В летнее время филиал использовался также для проведения городских празднеств и гуляний, инициаторами которых зачастую выступали члены правления.

В конце 1930-х гг. в многонациональном Гродно «Муза» была не единственной общественной организацией, занимавшейся среди населения культурно-просветительской деятельностью. Преобладали, естественно, польские организации, которые могли действовать более свободно и без препятствий со стороны властей[21]. Наиболее значительную работу проводил городской государственный театр. За сезон 1937/38 г. его профессиональным коллективом

были подготовлены 23 премьеры, состоялось 210 представлений, на которых присутствовало 66 727 посетителей.

Деятельность общественных организаций не была такой активной. Это неоднократно отмечалось в местных газетах и журналах. «Гродненское общество любителей литературы и искусства», действовавшее с 1930 г., ограничивалось в основном лекционной пропагандой. В течение 1938 г. им было организовано 8 публичных лекций по вопросам литературы и искусства. «Гродненское музыкальное товарищество» за этот же год смогло организовать 7 музыкально-вокальных концертов с привлечением гастролирующих коллективов.

После смерти Л. Белявского с 1926 по 1939 г. «Общество им. Элизы Ожешко» возглавляла Н. Друцкая (О'Бриен де Ласи) – известная писательница, медицинская сестра, вице-президент городского комитета польского Красного Креста. В этот период его название изменилось на «Общество любителей литературы и искусства им. Элизы Ожешко». Оно проводило раз в несколько месяцев лекции и дискуссии, посвященные творчеству этой писательницы, а также организовывало мероприятия в связи с памятными датами ее жизни[22].

Литературно-музыкальная деятельность «Музы» в последние годы существования из-за снижения численности и творческой активности ее членов, конкуренции с однопрофильными обществами стала постепенно ослабевать. Существование ее поддерживалось за счет малочисленных литературных и танцевальных вечеров, лекций и диспутов.

В 1939 г. после присоединения Гродно к БССР «Муза» была ликвидирована как *«помещичье-охотничий клуб»*, служивший якобы для губительных развлечений, азартных картежных и бильярдных игр *«купцов, промышленников, помещиков»*[23]. Принадлежавшее ему недвижимое имущество было национализировано. Территория летнего филиала клуба «Муза» была передана Гродненскому городскому парку и использована для расширения его площади. Принадлежавшие клубу здания также отданы городскому парку для хозяйственных нужд. В начале XXI в. при реконструкции парка они были снесены якобы за ненадобностью и ветхостью.

[1] Иващенко Н. А. Александр Тальгейм и его «Муза» // Гродна і гродзенцы: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 880-годдзя горада): матэр. міжнар. навук.- практ. канф. Гродна, 2008. С. 464–469; Игнатович Г. П. Александр Карлович Тальгейм – врач и руководитель Гродненского общества любителей драматического и музыкального искусства «Муза» // История медицины и здравоохранения Гродненщины: матер. научн. конф. Гродно, 1995. Ч. 1. С. 11–12; Майсяёнак А. Г., Шарэйка П. Аляксандр Тальгейм – лекар, грамадскі дзеяч, гуманіст // Красный Крест и благотворительность: матер. научн. конф. Гродно, 1995. С. 122–124; Szarejko P. Talheim Aleksandr // Slownik lekarzy polskich XIX wieku. Warszawa, 1995. T. III. S. 374- 375.

[2] Национальный исторический архив Республики Беларусь в Гродно. Ф. 103, оп. 1, д. 3, л. 217–230.

[3] Цыбуля В. А. Гродзенскае таварыства аматараў драматычнага і музычнага мастацтва // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва. Мінск, 1985. Т. 2. С. 176.

[4] Ignatowicz F. Lekarz i dzialacz spoleczny // Glos znad Niemna. 2011. 14 stycznia. S. 14; Ignatowicz H. Milosnicy sztuki dramatycznej i muzycznej // Magazin Polski. 1998. № 2. S. 53–54.

[5] Иващенко Н. А. Александр Тальгейм и его «Муза»; Ignatowicz F. Lekarz i dzialacz spoleczny; Ignatowicz H. Milosnicy sztuki dramatycznej i muzycznej.

[6] Национальный Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] / Нац. Центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2005. http://www.sztetl.org.pl/ru/arbcle/grodno/5.-/. Дата доступа 8.01.2015.

[7] Драматический кружок Громады белорусской молодежи // Гродно: энциклопед. справочник. Минск, 1989. С. 211; Мядзёлка П. В. Сцежкамі жыцця: успаміны. Мінск, 1974. С. 130–131.

[8] Sawoniewski L. Saga o Grodnie. Bialystok, 1994. S. 68.

[9] L. Jaszyk. Praca spoleczna, dobroczynna i oswiatowa w Grodnie w lata wojny // Glosy z nad Niemna: jednodniowka. Grodno, 1918. S. 119.

[10] Государственный архив Гродненской области (далей – ГАГО). Ф. 46, оп. 1, д. 35. Л. 16.

[11] ГАГО. Ф. 46, оп. 1, д. 64. Л. 7–7об.

[12] Renikowa W. Towarzystwo im. Elizy Orzeszkowej: geneza, rozwoj, kontynuacja // Powroty do Elizy Orzeszkowej (1995–1996). Grodno, 1997. S. 73, 74, 77.

[13] Игнатович Ф. И. Э. И. Стемпневский – провизор и президент Гродно, его профессиональная и общественная деятельность // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. 2010. № 4. С. 116–118.

[14] Ignatowicz F. «Muze» pomogala apteka… // Glos znad Niemna. 1997. 28 kwietnia. S. 7.

[15] Teatr miejski w Grodnie // Kronika m. Grodna. Grodna. 1928. Z. 1. S. 20–22.

[16] S. [?]. Ogolne zebranie czlonkow «Muzy» // Echo grodzienske. 1921. 9 stycznia. S. 4.

[17] ГАГО. Ф. 46, оп. 1, д. 1. Л. 164.

[18] Biblioteka towarzystwa «Muza» // Przegland statystyczny m. Grodna w latach 1924, 1925, 1926. Grodna. 1928. S. 114.

[19] Игнатович Ф. И. А. К. Тальгейм: видный врач, его профессиональная и культурно-просветительская деятельность в Гродно // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. 2014. № 1. С. 109–112.

[20] T. [?]. «Muza» w Grodnie // Glos prawdy z ziemi grodzieńskiej. 1929. 23 maja. S. 1.

[21] Jankowski T. Kronika // Niemen. 1939. № 1. S. 45–47.

[22] Drucka N. Trzy czwarte... Wspomnienia. Warszawa. 1977. S. 92.

[23] Для купцов, промышленников, помещиков // Гродненская правда. 1949. 18 октября. С. 2.

Андрэй Вашкевіч, Таццяна Касатая
(Гародня)

Гародня падчас нямецкай акупацыі перыяду Другой сусветнай вайны ў вусных успамінах[1]

Для жыхароў Гародні падзеі чэрвеня 1941 г. былі толькі працягам вайны, якая для іх пачалася ў верасні 1939 г. Гэтаму ўсведамленню моцна спрыялі тыя мерапрыемствы, што праводзілі польскія ўлады напярэдадні верасня 1939 г., менавіта вучэбныя трывогі, актуалізацыя тэмы вайны ў друку, антынямецкая прапаганда і г. д.: «*І вот 30-га жніўня кажуць […] заўтра будзе ў 6 гадзін алярм, трэвога. Хавайцеся. Эта ўжэ, каб усе ведалі. Першага верасня трэба і на заняткі ідці. І тут трэвога ў 6 гадзін. І сапраўды ў 6 гадзін сірэна воет. Людзі хто хаваецца, хто не хаваецца […] Лецят самалёты з апазнавальнымі знакамі польскімі, эці шашачные дзве – чырвоныя і белыя. І кідаюць бомбы на горад. Там в раёне цюрмы разбамбілі, на набережнай ніжэй замка […] Ну, вот і так пачалася вайна [19]39-га. Немцы выкарысталі вот эты іх пробные трэніроўкі*»[2].

Для многіх гарадзенцаў было нечаканасцю, што ў верасні 1939 г. прыйшлі не нямецкія, а савецкія войскі: «*В 39-м году, 1-го сентября началась война. Немцы сюда, на Гродно бросили бомбы. Я помню, ещё я не знала, что это война. Только встали мы утром с братом. И вдруг я слышу какой-то взрыв. И люстра вот так закачалась. Я так перепугалась, я так перепугалась! И я, значит, в окно смотрю. А люди всё бегут и кричат: «Война! Война! Война!» И […] такое было состояние ужасное, что мы не знали, что нам делать. Мы остались вдвоём. Мне было тогда... Я не помню сколько. 20-й год. А брату было... На три года он [младше], 17-й. Ну, и значит, ждали мы, что […] немцы придут. Ждали. А потом вдруг которого дня, ну, я уже не помню, через день или через два смотрим пришли советские войска*»[3].

Падзеі верасня 1939 г. перарвалі звыклы лад жыцця жыхароў Гародні, і на працягу наступных палутара гадоў яны прыстасоўваліся да новых умоваў працы, вядзення гаспадаркі, жыллёвых умоваў, сістэме адукацыі ды інш. Чарговыя кардынальныя змены не толькі ў штодзённых практыках, але таксама ў светапоглядзе адбыліся з прыходам нямецкіх войскаў.

Трэба адзначыць, што вайна для большасці сведкаў з'яўляецца ключавой падзеяй біяграфічнай нарацыі і нават адпраўной кропкай апісання жыцця. Памяць пра яе – гэта істотная частка самаідэнтыфікацыі[4]. Досвед, атрыманы падчас вайны быў нечаканым і выключным, звязаным з моцнымі эмоцыямі. Трэба ўлічваць, што ажыўленню ўспамінаў пра вайну садзейнічае і сучасная гістарычная палітыка, накіраваная на актуалізацыю гераічных падзей. Мы будзем арыентавацца на асабістыя перажыванні і ўяўленні і той індывідуальны вопыт, які ўключаны ў калектыўную памяць жыхароў Гародні. Трэба адзначыць, што, нягледзячы на канфесійныя і нацыянальныя адрозненні нашых рэспандэнтаў іх памяць абумоўленая прыналежнасцю да жыхароў акупаванай Гародні.

Аналізуючы успаміны сведкаў пра час нямецкай акупацыі, варта адразу адзначыць тое, што іх найбольш узрушвала. Па-першае, гэта першыя дні – бамбёжка, разбурэнне горада, уваход немцаў. Некаторыя рэспандэнты пры гэтым параўноўвалі падзеі чэрвеня 1941 г. з вераснем 1939 г. Па-другое, вобраз «немца», які экстрапаліраваўся на вобраз «улады», і чарговыя змены ў штодзённым жыцці. Гараджанін апынуўся ў новых умовах, на якія ён не мог паўплываць. Трэба было выпрацоўваць новую стратэгію паводзін, якая б гарантавала асабістую бяспеку. Новая ўлада асацыявалася са смерцю. Гэта была як выпадковая смерць падчас вайсковых дзеянняў, так і запланаваная, напрыклад, Халакост.

Змены ў гарадской прасторы

Вайсковыя дзеянні і бамбёжка не толькі змянілі вонкавы выгляд горада, але і парушылі звыклую для гараджан прастору, у якой яны з лёгкасцю арыентаваліся: «*Бомбили Гродно. Сравни-*

тельно всё-таки […] сильно он не был разбит. Вот Советская площадь была разбитая»[5].

«*І бачыў таксама ў першы дзень вайны як згарэў... Дзе тэатр наш, там быў калісьці мужскі манастыр до вайны […] Так вот бачыў, як гэтат крыж гарэў […] падал, днём 22-га. Немцы ўжэ ў 2 гадзіны дня былі на ўліцы Пагранічнікаў савецкіх. Прыкладна там, дзе зараз паставілі помнік этым пагранічнікам. І мы бачылі, як яны на веласіпедах, на матацыклах [ехалі] з уліцы Каліноўскага, дзе еврэйскіе могілкі. Мы пайшлі да дзедушкі хавацца. А тады дамоў там не было столькі... Всё была як на ладоні. Значыць, у 2 гадзіны, у 2 гадзіны дня ўжэ былі немцы*»[6].

У найбольш небяспечнай сітуацыі апынуліся тыя, хто страціў сваё жыллё: «*И мы убегали в этот дом, в подвал […] И бомба попала в наш дом, в нашу комнату. У нас всё пропало. Только что под окнами были связаны постели, то вытащили. Хорошо, что мама нас обняла. И мы стаяли на леснице, не побежали туда, где жила семья когда-то, в подвальное помещение, а между... Дом старый, между дверями. Мама нас обняла, так мне как ударило кирпичом в этот бок, мне очень долго балело. Но, что интересное, помню, свист бомбы. Свист бомбы у меня воспроизводился в голове целый год. Вот я сижу занимаюсь чем-нибудь, девочка, и вдруг мне – тюу, в голове. И жарко...*»[7]

Страціць сваё жыллё маглі не толькі ў выніку бамбёжкі, але і прымусовага высялення, ці пераезда да сваіх родзічаў у больш бяспечнае месца.

З усталяваннем новай улады змянілася і гарадская тапаніміка. Быщ перайменаваны сам горад у Гартэн (Garten) і яго вуліцы. Напрыклад, вуліца Элізы Ажэшкі стала вуліцай Гітлера, вуліца Савецкая – Гіндэнбургштрасэ і г. д.

Найбольш адчувальныя змены адбыліся ў прасторавых абмежаваннях – забарона наведвання асобных раёнаў горада: канцлагеры для ваеннапалонных, гета для габрэйскага насельніцтва: «*Ну […] тут ещё немцы два гетто сделали. Так получилось, город […] был разделён*»[8].

Вобраз новай улады

Пасля ўступлення нямецкіх войскаў у Гародню кіраўнічыя функцыі выконвала ваенная камендатура, якая стварыла цывільную ўладу. У яе ўвайшлі даваенныя польскія дзеячы. Але ў верасні 1941 г. польскае кіраўніцтва было адхілена ад улады. А на чале адміністрацыі стаў гарадскі камісар (з 1942 г. бурмістр) немец Штэйн, падпарадкаваны павятоваму камісару і цывільнаму ўпраўленню Беластоцкай акругі, якая была далучаная да Усходняй Прусіі[9].

Першымі фармальнымі прадстаўнікамі ўлады ў горадзе ва ўспрыманні мясцовых жыхароў былі нямецкія вайскоўцы. Вельмі часта рэспандэнты іх параўноваўлі з савецкімі салдатамі, не на карысць апошнім: «*Когда пришли немцы, такие все холёные, такие все одетые... Себе думаю, неужели это наши победят. Знаете, какое-то такое недоверие было к ним, что они победят. Так лично мне казалось. Можа, я ошибаюсь. Ну, я ошибаюся, конечно, потому что наши же победили, а не немцы*»[10].

«*Немцы зрабілі ўражанне выдатнай бялізнай і добрай вопраткай. Адносіліся да нас вельмі добра, нават ласкава, частавалі ўсім, чым маглі. Немцаў мы не баяліся, больш баяліся іспанцаў, якія былі ў Гродне*»[11].

Аднак пасля ўсталявання цывільнага кіраўніцтва, вобраз улады і яе прадстаўнікоў мяняўся: «*Падчас акупацыі ў будынку цяперашняй школы № 4 размясцілася нямецкая жандармерыя. Немцы спявалі і часам ганялі людзей да сябе чысціць бульбу і займацца іншымі гаспадарчымі справамі, але пасля адпускалі*»[12].

«*[Немец Рык у якога працавалі] был гражданский. Але страшный был, высокий, такие зубы у него были вперёд как-то. И на коне ездил. У него не было ни машины, ничего, а на коне. Но с нагайкой всегда. […] Садили капусту, я запомнила, и он пошёл и проверил, как мы садим, и если он потянул и вытянул за листок, то уже этой деуке не поздоровится [...] Или даст нагайкой, или так ругается, вот*»[13].

Непасрэднае сутыкненне з уладай адбывалася таксама пры выкананні ці невыкананні новых законаў і патрабаванняў: «*Немцы ўвялі карткі, усіх замацавалі за крамамі. Больш таго, хто меў ка-*

рову, а яе мелі на нашай вуліцы амаль усе, то за тымі замацоўвалі маці з малымі дзецьмі. І мая маці, напрыклад, кожны дзень павінна была даваць па 2 літры малака (да яе прыходзілі чатыры жанчыны з цэнтра, і кожнай яна давала па 0,5 літры)»[14].

«*Мая маці праседзела ў нямецкай турме два тыдні. Наша карова ацялілася. Цялё не было чым карміць, і мы яго зарэзалі. А рэзаць можна было толькі на мясакамбінаце (на вуліцы Камунальнай) і палову трэба было аддаць немцам. Маці мая паклікала пані Палканову і дала ёй два кавалкі мяса (ёй і яе сястры). Тая засунула яго пад мышкі пад хусту і панесла. Тут акурат на вуліцы аказалася паліцыя, якая яе спыніла і знайшла мяса. У выніку пані Палканова паказала на нас, а ў нас у падвале была пячонка цяляці, а пад ложкам тазік з мясам. Маці з пані Палкановай адправілі спачатку ў магістрат на вуліцы Дамініканскай (сучаснай), а пасля ў турму*»[15].

Калі маці рэспандэнткі выпусцілі, то яна вырашыла аддзячыць нямецкаму старасту: «*Ведалі, што немцы любяць уручную зробленыя рэчы. Тады с Селіванаўцаў прывезлі вельмі прыгожы саматканы дыван і пайшлі на [вуліцу] 1 мая да дому старасты дыван дарыць. Паднеслі яго ягонай жонцы, але тая не ўзяла, сказаўшы, што дзецям (тое значыць нам) будзе больш патрэбна*»[16].

Прыстасоўваючыся да новых умоў, жыхары вывучалі ўладу. Пры гэтым не паўставала пытанне пра яе легітымнасць, яна ўспрымалася як дадзенасць. У дачыненні да ўлады часцей выкарыстоўваліся характарысткі – справядлівая/несправядлівая. Справядлівая – не бярэ хабар, дазваляе рэлігійнае жыццё; несправядлівая – прымусовыя працы, Халакост, арышты і забойствы гараджан і інш.

Яшчэ адным маркерам акупацыйнай улады была яе дысцыплінаванасць, як у паводзінах саміх немцаў[17], так і ў патрабаваннях да іншых. Былі ўсталяваны строгія правілы працоўнай дысцыпліны, за парушэнне якой прыцягвалі да адказнасці: «*И моя Стася даже сидела в этом, в концлагере [у раёне сучасных праспекта Касманаўтаў і вуліцы Лідскай]. Там дальше ещё был такой небольшой концлагерь. А за что сидела? Ну, мы ж работали у Рика этого. А у неё умер отец. Ну, естественно, она не пошла на работу. Наверно, дня три. Ну, и не ходила там, ничего ему не говорила. И он посадил её […] на месяц, по-моему. И я ходила, носила ей там […]*

передачу. А нельзя ж было. То я слежу, где немец ходит этот. Як он идёт туда, так я под эту проволку, такой у меня был портфель школьный, я там положу что-то, или моя мама даст, или её мама даст. И я […] как швырну, так. А там этот, ну, типа асфальта. […] Я нашла такое местечко. Мы уже с ней договорились, что я в такое время буду что-нибудь присылать»[18].

Такім чынам, нямецкая ўлада была культурна чужой для мясцовых жыхароў. Усталяваная з дапамогай вайсковых дзеянняў, яна ўводзіла новыя парадкі, якія асацыяваліся з жорсткай дысцыплінай і кантролем. Была страчаная самастойнасць у сацыяльных практыках дома, на працы, на вуліцах горада. Публічнае жыццё амаль поўнасцю знікла з гарадской прасторы.

Стратэгіі паводзін гараджан

Асабістая бяспека жыцця і здароўя знаходзіліся на першым месцы ў выпрацоўцы стратэгій паводзін падчас акупацыі. Адразу пасля ўваходу немцаў у Гародню паўстала пытанне прадуктовага забеспячэння. Пачаўся абмен і гандаль паміж горадам і вёскай, квітнела спекуляцыя, а ў першыя дні вайны частымі былі крадзяжы (пазней бандытызм жорстка караўся): «*Значыць, каму вайна, а каму маць радная. […] Калі пачалася эта вайна... Не знаю, немцы былі ўжэ тут в городзе, ці што? Карацей пачалі грабіць склады розные, крамы. І пасля вайны, пасля баёв нічога не купіш, савецкія грошы не хадзілі, разумееце. Всё было на абмен. [Менялі] лішнее в хаце, [менялі] хто там што награбіл, хто папіросы. [...] На Замкавай насупраць этага дома, каторый там побач з пажаркай, стаялі палевые кухні. Немцы кармілі некалькі дзён. Тухлае пшэно і гнілая рыба. Гдзе ані её взялі? «Эта вам аставілі вашы друзья», – яны казалі. Пшэно тухлае, тухлае. Вот мы за этым пшэном хадзілі*»[19].

У хуткім часе ў Гародні былі ўведзены прадуктовыя карткі для тых, хто афіцыйна працаўладкаваўся: «*Пришли немцы. Немцы, значит, оккупировали, три года была оккупация немецкая. Было очень плохо жить, потому что ничего не было в магазинах. Потом нам дали немцы карточки на питание. Ну, это смешно было даже, эти карточки. Мы раз пошли получать... Так, 250 грамм мяса на*

человека на месяц. Пришли в магазин, то там вместо мяса были какие-то обрезки и кости, и всё. И больше, и больше мы уже и не пошли в эти магазины. Ну, за хлебом, конечно, ходили. На карточки брали. Ну, хлеб тоже был ужасный, мокрый. Ну, что делать? Але кушали, потому что... На базаре было всё. Можно было купить. Но это какие деньги стоило? Булка хлеба, я помню, что-то 100 рублей по-моему стоила»[20].

Той, хто не ўладкаваўся на працу, шукаў іншыя спосабы матэрыяльнага забеспячэння: «*Страх. Выживание было, между прочим. Каждый старался как-то... Чем мог, тем и выживал. Если кто поступал у немцев на работу, то те получали карточки. У немцев, питались, всё нормально. А так на выживание. То ходили менять по деревням, если одежду или что там, деньги... Пакупали больше у деревенских. [...] Ездили, кто занимался... У меня, допустим, брат, который старше меня, с 14-го года, то он был на железной дороге, работал помощник машиниста. А мы в то время... Я сам лично ездил и в Вильнюс, и в Ново-Вилейку, возили там питьевую соду, соль даже, табак, махорку […] Потому что здесь можно было достать […] Ну, у немца са складов воровали и в мешках вывозили в Вильнюс, там продавали*»[21].

Найбольш упэўнена сябе адчувалі тыя мясцовыя жыхары, якія мелі зямлю і свойскую жывёлу: «*Конечно, магазина не было. А у нас был конь и была корова. И в немецкое время они ездили в Обухово, бо земля то у нас осталась, землю то они давали в аренду, када переехали сюда. А продали только дом и там сарай, одрину там, вот. И они там сеяли. И у нас была корова, был конь и воз. И он занимался извозом. Вот, кому там дрова привезти, кому что. Ну, и вот, на коне они ездили в Обухово. Они в понедельник ехали туда и в субботу приезжали. А уже дома мы с Верой, бо старшая сестра была больная. У неё сердце больное было. А я и Вера доили эту корову, и двое свиней, и кормили, и хозяйством занимались. А они уже там. Зато у нас был хлеб, у нас была корова, у нас было молоко. Мы голода не знали. А некоторые же тяжело переносили это. И у нас в подвале отец, ну, там купил у кого-то, я не знаю подробности, жернова были. И мы все по очереди, хто мог, крутили и мололи это збожжа, вот*»[22].

Афіцыйнае працаўладкаванне было важным не толькі з прычыны атрымання прадуктовых картак, але дзеля таго, каб пазбегнуць адпраўкі на прымусовыя працы ў Германію, на якія з Гародні вывезлі каля 1,5 тыс. Чалавек[23].

«*Я сама получила 6 повесток в Германию. И не поехала. [...] Работали очень тяжело. Тут такой был немец Рик. И он обрабатывал огород, пол-Германии кормил овощами. Вот, где теперь новый парк по Лермонтова, туда. [...] Получалось, что мы работаем на него. […] По-моему он нам ничего не платил. Но работали мы, конечно, с восьми утра до восьми вечера, вот. Але ж в Германию не поехали. И вот, мы с этой Стасей работали у Рика. Я пошла, а потом и она пошла. […] А уже када почувствовали, что война тут не в их пользу, то этот Рик собрал монатки [і ўцёк]*»[24].

Маладыя людзі ўсялякімі спосабамі стараліся пазбегнуць адпраўкі ў Германію: «*Аблавы былі, так называемые, часта рабілі в горадзе. А калі аблавы? Калі з касцёла выходзяць. Бачаць, ацэпят […] ад пачатку Савецкай плошчы по кінатэатр Гродна [...] Ну, вот, трэба была скасіць ва двор, падняцца на чэрдак і патом там былі такіе […] праходы. Трэба было залецець ва двор на чэрдак, а по чэрдаку там былі выбіты паміж дамамі дзюры такіе. І там ужэ спусціцца каля кінацеатра Гродна. А на этай старане, дзе горіспалком так там былі […] паміж падвaламі такіе [хады]*»[25].

Асноўнай дзейнасцю як дарослых, так і дзяцей падчас акупацыі была праца. Яўгенія Шпак 1934 г. нар. узгадвала: «*З-за матэрыяльных праблем, асабліва з харчаваннем працаваць прыходзілася і мне. Напрыклад, мы хадзілі да заможнага селяніна Аніські ў Пярэселку капаць яго бульбу, за што атрымлівалі харчаванне*»[26]. Навучанне як прыярытэтны від дзейнасці для дзяцей адсутнічала пасля забароны польскіх школ і няўдалых спробаў адкрыць беларускія пры Беларускім нацыянальным камітэце.

Праўда, некаторыя рэспандэнты ўзгадвалі пра існаване патаемных школ: «*Вучыцца пры немцах было нельга. Тады арганізавалі школку ў пані Гэлены Ражко [...]. Вучылася ў яе каля 12 чалавек у тры змены. Адзін стаяў на «шухеры». Калі з боку вуліц з'яўляліся нямецкія жандары, то мы беглі на паддашша [...]. Вучыліся так цягам некалькі зімаў*»[27].

Выпрацоўка новых стратэгій паводзін спрыяла паглыбленню гараджан у прыватнае жыццё. Імкненне гарантаваць асабістую бяспеку і адсутнасць магчымасці ўплываць на публічнае жыццё, садзейнічалі амаль поўнаму адасабленню ад яго.

Вобраз смерці

Баявыя аперацыі ў Гародні адбываліся ў першыя дні вайны і падчас уваходу Чырвонай Арміі ў 1944 г. Але смерць пастаянна прысутнічала ў акупаваным горадзе. Часта гэта была «дэманстрацыйная» смерць.

Спачатку гараджане сутыкнуліся з выпадковасцю гібелі падчас бамбёжкі Гародні: «*Так мы убежали. Под нами полуподвальная... Красавец Вася, помочник машиниста, только приехал […] спал. Накрыло его. Под ним подвальное помещение, мужик, чехать хотел на войну, спал. Вот их двое погибло. С Первомайской улицы прибежала Крыся, сирота, жила с тёткой. Прибежала, вроде, хотела купить хлеба или чего... Во двор вбежала и осколками... Погибла. А в подвале, где ресторанчик […] комната, где жила бедота. Он […] двор наш убирал. Сын погиб*»[28].

Усталяванне акупацыйнай улады і яе рэпрэсіі фарміравалі страх і неўпэўненасць: «*Немцы наогул забівалі 10 чалавек з той вуліцы, дзе маглі знайсці забітага немца*»[29].

Расстрэлы мясцовых жыхароў адбываліся на тэрыторыі форта № 2 каля в. Навумавічы Гарадзенскага раёну.

Вобраз смерці быў звязаны таксама і з савецкімі ваеннапалоннымі, якія гінулі ад хваробаў і голада ў лагерах: «*А ещё там казармы, то там были пленные, вот. Ой, так много было! А молодые хлопцы, Боже! […] Они умирали с голоду, бо их там почти не кормили, вот. А потом расстреляли, или... Я уже не знаю, может, увезли? Ну, собственно, потом уже война. Тут уже советы пришли. Они гнали этих пленных туда дальше в Германию. Ну, очень много было пленных! Ну, в Гродно было... Моего отца немцы, ну, как бы мобилизовали, бо у нас был конь и лошадь. Ой, конь и лошадь. И воз. И они ему приказали работать. Ну, он там только за конём ухаживал. А так он там ничего такого не делал. Там всё делали пленные. И на этом возу возили, умирали пленные. И, вот, там было немецкое кладбище такое. [...] Да, вот, туда по левую сторону от этих казармаў, то*

было немецкое кладбище, вот. […] И там хоронили этих пленных, но так страшно! Это уже отец рассказывал. Пленные выкапывали ров такой и так за ноги, за руки...»[30].

Вельмі ўзрушана і эмацыйна рэспандэнты прыгадвалі стаўленне немцаў да габрэяў і забойствы: «*Евреи уже ходили – звезда здесь и здесь. Уже нельзя по тротуару идти. Это было ужасно. Для любого трезво мыслящего человека это ужасно. Им нельзя было ходить по тротуару. Они шли около тратуара*»[31].

Нягледзячы на асуджэнне знішчэння габрэяў, рэспандэнты рэдка згадвалі пра спробы дапамагчы ім. Магчыма, гэта было звязана як з культурнай дыхатаміяй «свае-чужыя», якая паглыблялася антысеміцкай прапагандай, так і страхам за сваё жыццё: «*На куце вуліц Горкага і Камунальнай стаяў дом пані Чартковай з крамай, габрэйкі. Я сябравала з яе дачкой, і калі іх адправілі ў гета, то я хадзіла на вуліцу Рабочую і горкай там падымалася, а там гулялі габрэйскія дзеці. І вось я гэтай сваёй сяброўцы давала кавалак хлеба. Маці пра гэта ніколі не ведала, бо, канешне, катэгарычна мне б забараніла гэта рабіць*»[32].

Гета асацыявалася з запланаванай і сістэматычнай смерцю. Але гэта была смерць «чужога».

Рэспандэнты таксама прыгадалі рабунак гета, які адбыўся ўжо пасля яго ліквідацыі, калі будынкі апусцелі: «*В гето гродненские и поляки, и беларусы лазили воровали. [...] То двоих, видно, для показу поймали. Они там залезли и хотели добро жыдоўское забрать, но их поймали и повесили. И три дня они висели. А висели […] как раз напротив автовокзала. [Там] такой новый дом построили, долго-долго строили. То тут были два жыдовских дома. И с такими арками. Так, вот, там две арки было. И одного в одной арке повесили, другого в другой. И три дня они висели. Но после этого нихто не лазил в гето. Немец сказал больше никто не полезет в гето. И так и было*»[33].

У заключэнне трэба адзначыць, што акупаваная Гародня ў памяці яе жыхароў ўяўляла сабой горад з новымі ўмовамі і сацыяльнымі практыкамі. Ва ўспамінах сведкаў – на той час дзяцей ці маладых людзей – дамінуючае месца займае штодзённасць, якая непасрэдным чынам была звязана з выпрацоўкай стратэгій

паводзін і адаптацыйных працэсаў. Праз прыстасаванне да новых умоваў, на стварэнне якіх просты гараджанін не мог паўплываць, адбывалася свайго роду «прызнанне» акупацыйнай улады. Напрыклад, уладкаванне на працу, атрыманне пашпартоў, выкананне законаў і інш. Яе прыкладам можна лічыць падпольнае навучанне. Да паводзінаў, якія выходзілі за межы кантралюемых ці дазволеных, можна аднесці таксама пазбяганне вывазу ў Германію, дапамога ваеннапалонным вязням у лагерах і габрэям у гета. Такія стратэгіі паводзінаў былі звязаны не толькі з імкненнем захаваць жыццё, дапамагчы іншым, але і з жаданнем уплываць на рэчаіснасць, што надавала значнасць існаванню кожнага чалавека. Менавіта таму гэта засталося ў памяці, адной з функцый якой з'яўляецца якраз зацвярджэнне сваёй важнасці.

Яшчэ адной рэчаіснасцю, што існавала па-за законам, была злачыннасць – крадзяжы, рабаванне. Ваенны час выкрываў шматлікія заганы грамадства. У выніку паглыблення ў прыватнае жыццё і засяроджвання на асабістай бяспецы знікала публічная прастора з яе самакантролем за дзейнасцю гараджан.

---

[1] У артыкуле былі выкарыстаны ўспаміны жыхароў Гародні 1919–1934 г. нар., запісаныя на падставе метада біяграфічнага інтэрв'ю ў 2011–2014 гг. Сярод рэспандэнтаў 5 жанчын і 2 мужчыны, па веравызнанню – каталікі, праваслаўныя і адна евангельская хрысціянка-баптыстка, па нацыянальнаму самавызначэнню – беларусы і палякі. Урыўкі з успамінаў прыводзяцца на мове рэспандэнтаў. Скарачэнні, пазначаныя шматкроп'ем у квадратных дужках, не змяняюць сэнсу аповеду.

[2] Успаміны Віктара М., 1928 г. нар. Запіс ад 12.06.2007. г. Гародня // Асабісты архіў аўтараў.

[3] Аўдыёінтэрв'ю Антаніны М., 1919 г. нар. Запіс ад 01.02.2013. г. Гародня // БАГВ. 43(1) – 712 – 2680.

[4] Filipkowski P. Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych. Wrocław, 2010. S. 30.

[5] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г. нар. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня // БАГВ. 43(1) – 711 – 2682.

[6] Успаміны Віктара М., 1928 г. нар. Запіс ад 12.06.2007. г. Гародня.

[7] Успаміны Чарнашовай Веры Фёдараўны, 1928 г. нар. Запіс ад 28.07.2014. г. Гародня // Асабісты архіў аўтараў.

[8] Аўдыеінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г. нар. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

[9] Гародня X–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам. Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Гародня, 2014. С. 383–385.

[10] Аўдыёінтэрв'ю Антаніны М., 1919 г. нар. Запіс ад 01.02.2013. г. Гародня // БАГВ. 43(1) – 712 – 2680.

[11] Успаміны Валканоўскай Крысціны Станіславаўны, 1932 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 133.

[12] Успаміны Шпак Яўгеніі Леанідаўны, 1934 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 138.

[13] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г.н. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

[14] Успаміны Валканоўскай Крысціны Станіславаўны, 1932 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 134.

[15] Тамсама. С. 133.

[16] Тамсама.

[17] Успаміны Чарнашовай Веры Фёдараўны, 1928 г. нар. Запіс ад 28.07.2014. г. Гародня.

[18] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г. нар. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

[19] Успаміны Віктара М., 1928 г. нар. Запіс ад 12.06.2007. г. Гародня.

[20] Аўдыёінтэрв'ю Антаніны М., 1919 г. нар. Запіс ад 01.02.2013. г. Гародня.

[21] Аўдыёінтэрв'ю Сальвясюка Казіміра Якубавіча, 1931 г. нар. Запіс ад 09.03.2014. г. Гародня // БАГВ. 43(1) – 958 – 4368.

[22] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г. нар. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

[23] Гародня X – XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам. Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Гародня, 2014. С. 388.

[24] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г. нар. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

[25] Успаміны Віктара М. 1928 г. нар. Запіс ад 12.06.2007. г. Гародня.

[26] Успаміны Шпак Яўгеніі Леанідаўны, 1934 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 138.

[27] Успаміны Валканоўскай Крысціны Станіславаўны, 1932 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 135.

[28] Успаміны Чарнашовай Веры Фёдараўны, 1928 г. нар. Запіс ад 28.07.2014. г. Гародня.

[29] Успаміны Валканоўскай Крысціны Станіславаўны, 1932 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 134.

[30] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г. нар. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

[31] Успаміны Чарнашовай Веры Фёдараўны, 1928 г. нар. Запіс ад 28.07.2014. г. Гародня.

[32] Успаміны Валканоўскай Крысціны Станіславаўны, 1932 г. нар. // Горад Святога Губерта. Выпуск 6 (2012). Гродна, 2012. С. 135.

[33] Аўдыёінтэрв'ю Клаўдзіі Н., 1926 г.н. Запіс: чэрвень 2012. г. Гародня.

Андрей Киштымов,
канд. ист. наук (Минск)

Гродно, 1950: фальшивое дело КПЗБ

Прежде всего, одно объяснение. Каким образом меня из сферы моих научных интересов, из «моего» XIX века занесло в век XX-й? Отвечаю – личный мотив. Что же касается научного мотива, то это моя уверенность в том, что к числу «белых пятен» или «черных дыр» белорусской истории принадлежит история Коммунистической партии Беларуси. Почему так случилось? Это тема для отдельного серьезного разговора. И данный сюжет – лишь красноречивая иллюстрация той истории Беларуси, которой еще нет в научных монографиях и учебниках.

23 августа 1948 г. вторым секретарем Гродненского обкома партии был избран Сергей Осипович Притыцкий, а 13 декабря того же года он стал первым секретарем. «Избран» – это, конечно, стандартная формулировка того времени. Более точно – был назначен. А это означает – прошел все проверки и согласования, и сомнений в его лояльности не существовало. Но уже 30 октября 1951 г. С. О. Притыцкий с явным понижением был отправлен в Минск. Решением ЦК КП(б)Б его утвердили заместителем заведующего отделом партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК.

Быстрая и весьма неожиданная рокировка партийных кадров – дело достаточно обычное в советской истории. Но в данном случае мы сталкиваемся с явно не простым и не стандартным явлением, за которым даже в партийных документах закрепилось название «дело Притыцкого».

В чем суть этого дела, и каковы его основные действующие лица? По сути – это белорусский аналог общесоюзных послевоенных дел по выявлению «врагов народа». Основные действующие лица – верхи партийно-советского руководства БССР того времени. Хотя кое-какие «нити» этого дела шли выше, в Москву, к Лаврентию Берии и Георгию Маленкову.

Основным архивным источником для нас стала стенограмма Пятого Пленума ЦК КПБ от 24 июля 1953 г. Пленума неординарного. Например, именно на нем в качестве председателя Совета Министров БССР был утвержден К. Т. Мазуров. Но главное, что пленум проходил почти сразу после ареста Л. П. Берии (арестован 26 июня). А в Беларуси недобрую память о себе оставил другой Лаврентий – Лаврентий Цанава. Поэтому пленум стал своеобразным «моментом истины» для белорусской партийно-советской номенклатуры того времени.

Лаврентия «большого» выступающие клеймили скорее ритуально, повторяя формулировки из постановления Пленума ЦК КПСС. А вот про «Лаврентия 2» говорили конкретно, с фактами. Не обошлось и без взаимных обвинений. Вспомнили все. В том числе и главное громкое послевоенное дело – «дело Притыцкого».

Тогдашний первый секретарь ЦК КПБ Николай Семенович Патоличев в своем докладе, открывшем пленум, был краток: «*Цанава сфабриковал клеветнические материалы на товарища Притыцкого, когда он работал первым секретарем Гродненского обкома*»[1].

Более подробную картину дал секретарь Гродненского обкома КПБ Р. Е. Королев: «*Цанава при попустительстве других членов бюро протаскивал угодных ему людей, старался избивать, шельмовать неугодных ему работников. Так, например, возникло «гродненское дело», когда за робкую попытку гродненских коммунистов покритиковать отдельных работников органов МГБ, вроде каким был Фролов – начальник областного управления МГБ, отдельных начальников районных отделений, спившихся и разложившихся в моральном отношении, и еще кое-кого, то за это были избиты, ошельмованы ряд руководящих работников*». Причем самое непосредственное участие в этом приняла присланная в Гродно комиссия ЦК в составе Козлова, Абрасимова и самого Цанавы: «*Методы и приемы этой комиссии: допросы, шантажи, угрозы, оскорбления*»[2].

Подробнее всего, в деталях историю изложил сам С. О. Притыцкий. Он считал, что его столкновение с Цанавой – «правой рукой Берия в его враждебной, антипартийной и антигосударственной деятельности на территории Белоруссии», началось еще

в 1949 г. на XIX съезде КП(б)Б. Тогда Притыцкий выступил против избрания в ЦК начальника Гродненского областного управления МГБ Фролова.

Дело в том, что партийная организация МГБ Гродненской области ранее проголосовала против избрания Фролова делегатом съезда. И лишь после звонка второго секретаря ЦК КПБ М. В. Зимянина Фролова повторно выдвинули в депутаты, причем в нарушение партийного устава от парторганизации кирпичного завода. *«С этого момента началась травля Гродненского обкома партии, которая продолжалась три года. Деятельность Гродненского обкома была парализована, ибо он не успевал отбиваться от атак Цанавы и его прислужников»*[3].

18 июля 1950 г. на пленуме Гродненского обкома партии *«отдельные товарищи: Киштымов – зам. председателя Гродненского исполкома, Сукачев – председатель Гродненского райисполкома выступили с критическими замечаниями в адрес Фролова. И вот что из этого получилось. Пленум еще не закончил свою работу, как по настоянию Цанавы от нас была потребована стенограмма пленума»*.

Дальше – приезд 2 августа той самой *«чрезвычайной комиссии ЦК в составе Козлова, Цанавы, Абрасимова, Макарова»*. Комиссия по отношению к членам бюро обкома партии *«применяла невиданные в партийной практике методы шантажа, третирования и запугивания, а отдельных секретарей райкомов партии держали по два часа навытяжку»*[4].

Комиссия работала два дня, содержание составленной справки в Гродно, вопреки обычной практике, не показала. В итоге Притыцкого вызвали на закрытое бюро ЦК КПБ, где Абрасимов *«внес предложение снять с работы секретарей обкома Притыцкого, Романова, а зам. председателя облисполкома тов. Киштымов к этому времени уже был снят с работы»*[5].

Несколько слов о *«товарище Киштымове»*. Матвей Иванович, мой дед по отцовской линии родился в 1891 г. в деревне Пустуево Брылинской волости Курганского уезда Тобольской губ. в крестьянской семье. С 1913 г. – в царской армии, в Первую мировую войну – в Польше, Галиции и на Румынском фронте. С 1919 г. –

в Красной Армии. С уральскими полками прибыл на советско-польскую войну. Так началась белорусская страница его биография.

В феврале 1920 г. стал членом РКП(б), в 1922–1923 гг. – секретарь Холопеничского волостного комитета. Там и женился на белоруске, моей бабушке Ефросинье Евстафьевне Бибиковой.

В 1923–1926 гг. учился в Коммунистическом университете им. Ленина в Минске. Затем, последовательно, секретарь Луполовского, Могилевского, Белыничского, Шкловского, Слуцкого и Минского сельского РК КП(б)Б. В это время – делегат съездов КП(б)Б, избирался в ЦК и Ревизионную комиссию. Его фотография этого времени публиковалась на страницах «Истории КПСС» в 6-ти тт. (Т. 4. Кн. 2)[6]. В ноябре 1937 г. был арестован и исключен из партии. В феврале 1938 г. реабилитирован. Партийный билет вернули.

Войну встретил в Западной Беларуси, секретарем Ивановского райкома Пинской обл. Воевал, получил звание подполковника Причем еще в 1942 г. был награжден орденом Боевого Красного знамени. В начале войны такие ордена давали скупо. К нему добавились ордена Отечественной войны II-й и I-й степени. А в 1944 г. получил орден Трудового Красного знамени *«за участие в социалистическом строительстве»*, то есть – за довоенные заслуги. Заместителем председателя Гродненского облисполкома он работал с июня 1946 г.[7]

В своем заключительном слове на Пленуме в связи с многочисленными вопросами Н. С. Патоличеву пришлось подробнее остановиться на ситуации вокруг Притыцкого: *«Об этом очень много говорили, но не все в курсе дела»*[8]. О комиссии по рассмотрению «дела» Патоличев сказал так: *«Лучше бы мне самому поехать. Но я работал тогда в Белоруссии всего только 10 дней и, честно говоря, очень многого не знал»*[9].

Комиссией дело не ограничилось. Несмотря на ее негативную оценку, Притыцкого оставили секретарем. Однако в ноябре 1950 г. от Цанавы поступает *«большая записка, ставящая под сомнение политическую ценность и порядочность тов. Притыцкого»*. О ее содержании Патоличев высказался так: *«Вы знаете, как пишут такие записки, в иной и пять лет не разберешься. Так было и с за-*

пиской о т. Притыцком. А его политическая благонадежность была поставлена под сомнение. Передо мной, как первым секретарем ЦК, встал вопрос очень остро. За этой запиской последовали другие, уже и о родственниках т. Притыцкого, и о родственниках его жены»[10].

Очевидно, что Л. Цанава весьма последовательно и настойчиво готовил в послевоенной Беларуси новое громкое «дело».

В конечном итоге вопрос решался в Москве, в двух беседах Патоличева с секретарем ЦК Г. М. Маленковым. Он и посоветовал «*отозвать т. Притыцкого в ЦК КПБ с тем, чтобы больше не усложнять обстановку, но и не давать его скомпрометировать*»[11].

В условиях командно-административной системы не только экономика, но и система репрессий носила плановый характер. Более того, репрессии носили характер компаний. Причем регионы шли за центром и копировали его действия. В послевоенном СССР, как мы знаем, было два крупных дела – разгром Еврейского антифашистского комитета и «дело врачей». Как организатор убийства в Минске С. Михоэлса, Лаврентий Цанава отметился в первом деле. Нам представляется, что после этого он не без поддержки из Москвы решил создать свое «белорусское дело» новых «врагов народа», а заодно и проверить на прочность позиции нового первого секретаря ЦК КПБ – Патоличева. В этом деле в качестве главных обвиняемых должны были идти бывшие деятели КПЗБ.

Но вернемся к гродненским событиям начала 1950-х гг.

Почему именно С. О. Притыцкий стал в них знаковой фигурой? И как мог выглядеть «компромат» на него? Свою роль сыграло его довоенное прошлое. Роспуск по решению Коминтерна компартии Польши, КПЗБ и КПЗУ автоматически ставил клеймо недоверия на тех, кто был в их рядах. В том числе и на С. Притыцком, хотя еще перед войной было принято решение считать его партийный стаж с 1931 г.

Уже после ареста Л. Цанавы и окончания следствия по его делу в октябре 1955 г. в справке генерального прокурора СССР отмечалось: «*Цанава развил активную деятельность по собиранию так называемых «компрометирующих материалов» на Притыцко-*

го: просматривались архивно-следственные дела на лиц, которые в прошлом находились на подпольной работе в Западной Белоруссии; были проверены все родственники как Притыцкого, так и его жены; от незаконно арестованного Анисова вымогались ложные показания для компрометации Притыцкого»[12].

Сотрудника редакции газеты «Советский крестьянин» Сергея Григорьевича Анисова, коммуниста с 1926 г. по приказу Цанавы арестовали 10 февраля 1950 г. До войны, с мая 1932 г. Анисов был на подпольной работе в Западной Беларуси (с декабря 1934 г. первый секретарь ЦК КСМЗБ, с августа 1935 г. – секретарь Брестского окружного комитета КПЗБ). Цанава добивался от него ложных показаний в отношении Притыцкого и Самутина[13]. Как показал Анисов, его допрашивали также о взаимоотношениях с председателем Совета министров БССР П. К. Пономаренко. Не добившись от Анисова показаний, необходимых для компрометации партийных работников, и не имея доказательств его вины, Цанава направил его дело на Особое совещание. В результате Анисов был заключен в исправительно-трудовой лагерь сроком на 5 лет. Определением Военной коллегии Верховного суда СССР 26 сентября 1954 г. постановление Особого совещания по делу Анисова было отменено, и он был полностью реабилитирован[14].

Нам представляется, что Цанава совсем не случайно в деле С. Г. Анисова действовал так жестко. Ведь Анисов, как и Притыцкий тоже встретил 1939 г. в польской тюрьме. Но в его судьбе этот год означал только смену тюремщиков. Он попал в немецкий лагерь для военнопленных и был освобожден только в 1945 г. Так что новых заслуг перед советской властью у него не было, а вот весьма подозрительное для органов госбезопасности прошлое – присутствовало. Этим и объясняется его судьба – единственного, получившего реальный срок по фальшивому «делу КПЗБ».

Судя по всему, еще одним ближайшим кандидатом на «дело», вместе с С. Притыцким, должен был пойти Владимир Зенонович Царюк. Они были не только соратниками по КПЗБ, но и сокамерниками по польской тюрьме в Равиче, откуда вырвались в сентябре 1939 г.[15] В годы войны их связал Центральный штаб партизанского движения. В. З. Царюк партизанил в Столбцов-

ском районе, С. О. Притыцкий – заместитель начальника ЦШПД, а с марта 1944 г. – еще и начальник Польского штаба партизанского движения.

Здесь, кстати, тоже есть место для исторического поиска. О том, что такой штаб существовал – общеизвестно. Но история его создания, деятельность, роль самого С. О. Притыцкого в этом деле пока не стали объектом внимания исследователей. А жаль. Наличие под эгидой Центрального штаба партизанского движения двух региональных, скажем так, республиканских – Белорусского и Украинского штабов, хотя бы как-то объяснимо и логично. Но ведь кем-то и как-то обосновывалась необходимость существование и «заграничного» Польского штаба партизанского движения?!

С августа 1949 г. двух ветеранов КПЗБ связали и родственные узы. Сестра Притыцкого Ираида, в то время студентка БГУ, вышла замуж за сына Царюка – Александра[16]. С апреля 1947 г. В. З. Царюк – заместитель председателя Барановичского облисполкома. С ноября 1951 г. – председатель Барановичского горисполкома. Еще одним потенциальным кандидатом на планируемое «дело КПЗБ» выглядит Александр Маркович Рябцевич. У него – общее прошлое с Притыцким и Царюком по «партизанке» на необъявленной войне в Западной Беларуси и на «большой войне» 1941–1945 гг. С 1950 г. Герой Советского Союза полковник А. М. Рябцевич в органах Министерства государственной безопасности Белорусской ССР. Однако с 1952 г. – в отставке. Нам представляется, что эта отставка была неслучайной. Фальшивое дело КПЗБ развалилось, но для его «кандидатов» карьерный рост на время был закрыт.

Понятно, что сфабрикованное Цанавой «дело КПЗБ» планировалось как крупная операция общереспубликанского масштаба. Не исключаю, что при определенных обстоятельствах оно могло бы перерасти и в «партизанское дело». Но тут сдерживающим фактором явно выглядит фигура Пантелеймона Кондратьевича Пономаренко, который в то время пользовался особым доверием И. В. Сталина, и, что не исключалось, мог придти на смену вождю.

В конечном итоге тогдашний первый секретарь ЦК КПБ Н. С. Патоличев «спрятал» С. О. Притыцкого в Минске, переведя его из Гродно на место заместителя заведующего отделом партий-

ных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КП(б) Белоруссии.

Лаврентий Цанава после многолетнего (с 1938 г.) руководства карательными органами на белорусской земле в ноябре 1951 г. стал заместителем министра госбезопасности СССР и одновременно начальником 2-го Главного управления МГБ СССР, которое занималось контрразведкой. Его бдительность и настойчивость в выявлении «врагов» в Беларуси явно способствовали новому назначению.

Таким образом, в начале 1950-х гг. Гродно стало ареной партийных аппаратных игр, которые могли иметь весьма долгосрочные последствия.

Карьера Лаврентия Цанавы завершилась арестом в апреле 1953 г. Для него все закончилось смертью в московской тюрьме во время следствия.

В том же 1953 г. с С. Притыцкого была снята опала, и он стал первым секретарем Барановичского обкома партии. Рядом был тесть – В. Царюк. Умер С. Притыцкий будучи Председателем Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. Кстати, на этом посту он сменил в 1968 г. В. И. Козлова, члена упомянутой партийной комиссии 1950 г.

Данное сообщение не претендует на сенсационность. Однако отметим, что как в официальных историях КПБ, так и в «Очерках истории Гродненской областной партийной организации»[17], о событиях начала 1950-х гг. – ни слова. Не имея партийного «благословения», без данного сюжета обошелся и сборник о жизни и деятельности С. Притыцкого «Жизнь, отданная народу»[18]. Хотя его составители, безусловно, знали о «деле КПЗБ». Ведь совсем неслучайно, предисловие к этой книге, подписанное П. М. Машеровым, носит заголовок «Народный герой», напрямую отсылающий к событиям начала 1950-х гг. Приведу цитату из выступления министра юстиции БССР И. Д. Ветрова на уже упомянутом V Пленуме ЦК КПБ в июле 1953 г.: *«Здесь правильно выступил тов. Королев. Гродненская партийная организация пыталась призвать к порядку холуя провокатора Цанавы – Фролова. Что же из этого получилось? В угоду Цанаве сняли с работы национального белорусско-*

го героя, каким является Сергей Притыцкий, а холуй провокатор Фролов стал первым заместителем Цанавы»[19].

Как нам представляется, впервые о «деле Притыцкого» упомянул в своих воспоминаниях Н. С. Патоличев. Они были изданны в 1995 г., уже после его смерти[20]. Отмечу, что это достаточно стандартный, но далеко не худший образец партийно-советских мемуаров. По крайней мере за явной субъективностью автора весьма отчетливо прослеживаются симпатии и антипатии отдельных группировок внутри советской партийно-государственной «машины». Нашли в них и отражение отголоски внутрипартийной борьбы.

Практически прямым цитированием воспоминаний Н. С. Патоличева ограничился автор параграфа «Пасляваеная ідэалогія сталінізму: асаблівасці ўкаранення» В. Новицкий в последнем томе 6-томной «Гісторыі Беларусі»[21].

Мало что добавляют по сути этого дела и недавно изданные в двух вариантах воспоминания сестры Сергея Притыцкого Ираиды Иосифовны Царюк (Притыцкой)[22]. Доктор исторических наук ограничилась пересказом мемуаров Патоличева и семейных хроник, хотя, казалось бы, у нее были все возможности квалифицированного исторического поиска. При этом даже июльский пленум ЦК КПБ, на котором вспоминали «дело Притыцкого», она почему-то датирует 1959 г., хотя он проходил в 1953 г.[23]

Казалось бы, этот сюжет обязательно должен присутствовать в монографии молодого исследователя Яна Шумского «Саветызацыя Заходняй Беларусі (1944–1953 г.): Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі»[24]. Ведь там есть глава «Кадравая палітыка»[25], а в ней даже раздел «Вярхушка» ўлады». Однако автор почему-то предпочел не заметить внутрипартийной борьбы в послевоенной Беларуси. Более того, в этой монографии вы не найдете фамилий ни С. Притыцкого, ни В. Царюка. Нет, кстати, в этой монографии и фамилии Л. Цанавы. То есть, весьма заметных, ключевых фигур из той самой «верхушки». Вероятно, даже упоминание о реально существовавшем клане бывших членов КПЗБ и их роли в истории Советской Беларуси, как, впрочем, и сюжет о роли МГБ БССР в проведении этой самой кадровой политики, шли бы в разрез с основными авторскими концептуальными установками.

Молчит про это «дело» и сборник «Гродненская область в документах и материалах (1944–1995)», изданный в 2004 г., но составленный в «лучших» советских традициях: подробно – о достижениях и победах, и ничего – о проблемах.

Таким образом, «фальшивое дело КПЗБ» более чем полувековой давности, нельзя считать закрытым. Тем более, что пока не обнаружены *«более 400 листов»* дела Притыцкого, старательно собранные «Лаврентием 2» и его вторая докладная записка, представленная 27 ноября 1950 г. в ЦК КП(б) Белоруссии. Про них упомянуто в «Справке по делу Л. Ф. Цанава. 10 октября 1955 г.»[26]

---

[1] Национальный архив Республики Беларусь (далее: НАРБ). Ф. 4П, оп. 20, д. 297. Л. 11.

[2] Там же. Л. 41.

[3] Там же. Л. 78.

[4] Там же. Л. 80.

[5] Там же.

[6] История Коммунистической партии Советского Союза: в 6 т. Т. 4: Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР: 1921–1937 гг. Кн. 2: 1929–1937 гг. / Гл. ред. П. Н. Поспелов; Авт. тома Д. М. Кукин. Москва, 1971. С. 424.

[7] НАРБ. Ф. 4П, оп. 106, д. 823.

[8] НАРБ. Ф. 4П, оп. 20, д. 297, л. 143.

[9] Там же.

[10] Там же. Л. 145.

[11] Там же.

[12] Политбюро и дело Берия. Сб. док. М., 2012. С. 837.

[13] Самутин Василий Емельянович (р. 15(28). 06. 1906, с. Волчков Перевоз, ныне Волынская область – 3.08.1981) – советский партийный деятель, один из руководителей партизанского движения в Белпруси в годы Великой Отечественной войны, журналист. Член КПСС с 1926 г. Родился в семье рабочего. С 1927 г. на руководящей комсомольской и журналистской работе в БССР. В 1934 г. на подпольной работе в Западной Белоруссии, секретарь Белостокского окружкома КПЗБ; в 1935 г. арестован, заключён в тюрьму. С 1939 г. на партийной и журналистской работе в БССР. С мая 1943 г. 1-й секретарь Белостокского подпольного обкома КП(б)Б, руководитель партизанского движения в области. В 1944–1946 гг. редактор газет «Звязда», «Советская Белоруссия». В 1946–1950 гг. 2-й, затем 1-й секретарь

Барановичского обкома КП(б)Б. С 1950 г. на ответственной государственной и журналистской работе. В 1949–1952 гг. кандидат в члены ЦК КП(б)Б. Награжден орденом Ленина, 5 другими орденами, а также медалями.

[14] Политбюро и дело Берия. Сб. док. Москва, 2012. С. 843–844.

[15] Жизнь, отданная народу. Статьи и речи С.О. Притыцкого, документы и воспоминания о нем. Минск, 1978. С. 34.

[16] Царюк И. О. Крутые дороги: посвящается Сергею Притыцкому. Минск, 2012. С. 218.

[17] Очерки истории Гродненской областной партийной организации. Минск, 1990.

[18] Жизнь, отданная народу. Статьи и речи С. О. Притыцкого, документы и воспоминания о нем. Минск, 1978.

[19] НАРБ. Ф. 4П, оп. 20, д. 298. Л. 48.

[20] Патоличев Н.С. Совестью своей не поступись. Москва, 1995. С. 194–196.

[21] Гісторыя Беларусі. У 6 тт. Т. 6. Беларусь ў 1946–2009 гг. Мінск, 2011. С. 143–144.

[22] Царюк И. О. От родного порога. Минск, 2011. 168 с.; Она же. Крутые дороги: посвящается Сергею Притыцкому. Минск, 2012. 256 с.

[23] Царюк И.О. Крутые дороги... С. 219–221.

[24] Шумскі Я. Саветызацыя Заходняй Беларусі (1944-1953 г.): Прапаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. 2-е выд. Смаленск, 2014.

[25] Там же. С. 108–128.

[26] Реабилитация: Как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Т. 2. Февраль 1956 – начало 80-х годов. Москва, 2003. С. 322; Политбюро и дело Берия. Сб. док. Москва, 2012. С. 837.

Тадэвуш Гавін,
PhD (Гародня)

Пісьменнік Аляксей Карпюк і польскае Адраджэнне ў Беларусі падчас Перабудовы

«*У мяне стварылася ўражанне, што некаторыя нашыя ўплывовыя правадыры дагэтуль кіруюцца прынцыпам: утрымліваць, не адпускаць, не дазваляць, падазраваць і нічога не змяняць*».

З пісьма Аляксея Карпюка
да Міхаіла Гарбачова

Жыццёвы і творчы шлях Аляксея Карпюка вельмі багаты. Ёсць у ім узлёты і перамогі, але разам з тым паразы і расчараванні. Да галоўнага вялікага расчаравання пісьменніка адносіцца тое, што беларусы не здолелі ў поўнай меры выкарыстаць перабудову і распад СССР для свайго нацыянальнага Адраджэння. Аляксей Карпюк надзвычай балюча перажываў за беларускую мову і беларускую культуру, якія дыскрымінаваліся ўладамі БССР увесь пасляваенны час.

Разглядаючы ўнёсак пісьменніка А. Карпюка ў польскае нацыянальнае Адраджэнне ў Беларусі падчас Перабудовы (1987–1992 г.), пакіну па-за ўвагай яго жыццёвы і творчы шлях. Біяграфія гарадзенскага пісьменніка дастаткова вывучаная. Бліскуча, у вельмі сціслай форме і практычна ў поўным аб’ёме жыццёвы і творчы шлях знакамітага гарадзенца раскрыла беларуская паэтка Данута Бічэль ў прадмове да яго аўтабіяграфічнай кнігі «Развітанне з ілюзіямі», выдадзенай у 2008 г.[1]

Беларускі пісьменнік Аляксей Карпюк – чалавек, вельмі блізкі мне, бо ў свой час пэўным чынам паўплываў на мой лёс.

Упершыню я сутыкнуўся з Аляксеем Карпюком, калі служыў ва

Ўладзівастоку ў 1987 г. Ён напісаў мне ліст. Гэта была рэакцыя на мой артыкул, дасланы ў газету «Гродзенская праўда». Я распавядаў пра сітуацыю з польскай нацыянальнай меншасцю на Гарадзеншчыне, пра вывучэнне польскай мовы і навучанне на ёй[2]. Артыкула не надрукавалі, але яго далі пачытаць Карпюку. У сваім пісьме сп. Карпюк прасіў даслаць адрасы палякаў, якія таксама змагаюцца за навучанне на роднай мове. На жаль, тады я такіх людзей у Гародні не ведаў.

Гэта быў пачатак нашага з Карпюком знаёмства, якое пазней перарасло ў сяброўства. Увосень таго ж году я перавёўся на службу ў Гародню. Памятаючы пра Карпюкова запрашэнне, прыйшоў да яго на працу, у Дом-музей Элізы Ажэшкі. Нягледзячы на актыўныя пошукі, Карпюк так і не знайшоў людзей, якіх можна было б уцягнуць у польскую адраджэнскую дзейнасць. Ён вельмі ўзрушыўся, калі ўбачыў мяне. Карпюк адразу прасякнуўся да мяне даверам, нягледзячы на форму афіцэра памежных войскаў, якія падначальваліся КДБ. Напэўна ён вырашыў, што разам з аднадумцам у асобе маладога падпалкоўніка яму будзе прасцей працаваць над вырашэннем польскага пытання.

Беларус Карпюк не хацеў мірыцца з тым, што палякі пазбаўленыя права вучыцца на роднай мове, не маюць сваёй газеты і грамадскай арганізацыі, якая бараніла б іх нацыянальныя інтарэсы. Карпюк паказваў мне ліст па польскім пытанні, які ў красавіку 1987 г. ён даслаў Генеральнаму сакратару ЦК КПСС М. Гарбачову[3]. Не ведаю ці бачыў адрасат той ліст, але з Масквы яго пераадрасавалі ў Гародню «для высвятлення акалічнасцяў». Адказ Карпюк атрымаў па тэлефоне ад намесніка загадчыка Аддзелу ідэалогіі Абкаму партыі Дзмітрыя Аляшкевіча. Той паведаміў, што праблемы, аб якой Карпюк напісаў Генеральнаму сакратару, не існуе, бо палякі ніколі не звярталіся да ўладаў з просьбай адкрыць нацыянальную школу[4].

У снежні 1987 г. абураны Карпюк напісаў наступны ліст Гарбачову, у якім польскае пытанне ў СССР параўнаў з параходам «Адмірал Нахімаў», «*які затануў не толькі праз недагляд капітанаў, а перадусім з прычыны састарэласці. Няма нічога дзіўнага ў тым, што палякі не звяртаюцца да ўладаў па дапамогу. Пытанне ў тым, што самі ўлады ніколі не цікавіліся праблемамі*

нацменшасцяў. На жаль, сённяшняе грамадства пакуль не здолела пазбавіцца страху праследаў за іншадумства»[5].

На пачатку 1988 г. Аляксей Нічыпаравіч скардзіўся на адсутнасць падтрымкі па польскім пытанні з боку асобных сяброў Саюзу пісьменьнікаў БССР. Ён параіў мне напісаць лісты да яго і да Васіля Быкава з просьбай дапамагчы ў змаганні за правы палякаў[6].

Летам 1988 г. мы з аднадумцамі стваралі Польскае таварыства[7]. Аляксей Карпюк прапанаваў назваць яго імем Яна Каханоўскага. Калі я сказаў, што мы аддаём перавагу Адаму Міцкевічу, ён пагадзіўся і павіншаваў з добрым выбарам[8].

10 жніўня 1988 г. у канферэнц-зале Гарадзенскага ўніверсітэта адбыўся ўстаноўчы сход Польскага культурна-асветніцкага таварыства. Людзей сабралася многа, але адчувалася нейкая скаванасць. Толькі пасля бліскучага выступу А. Карпюка палякі пачалі адкрыта гаварыць пра набалелае, патрабаваць ад уладаў трымацца правоў, дэкларараваных савецкім заканадаўствам[9].

Напрыканцы жніўня на запрашэнне Аддзела культуры Аблвыканкама ў Гародню прыехала польская пісьменніца Барбара Ваховіч. У праграму яе візіту наўмысна не ўключылі спатканне з мясцовымі палякамі. Абураны Карпюк парушыў план, і сустрэча адбылася[10].

Мы зазвычай бачыліся з Карпюком у ягоным працоўным кабінеце. Калі трэба было пагаварыць пра нешта надзвычай важнае, ён здымаў слухаўку, клаў яе на стол і прапаноўваў выйсці на ганак. Калі мы, размаўляючы, безліч разоў абыходзілі вакол будынка Музея, за намі са здзіўленнем назіралі супрацоўніцы. Напэўна, яны не маглі зразумець, што супольнага можа быць паміж афіцэрам памежных войскаў і паважаным у краіне пісьменнікам[11].

Аднойчы Карпюк прапанаваў паразмаўляць з адным ксяндзом у Гарадзенскім раёне наконт агітацыйнай працы па выкладанню польскай мовы ў школах. Менавіта ў той дзень, калі мы вырашылі паехаць, мяне нечакана прызначылі на службу. Пасля сустрэчы Карпюк пазваніў мне і вымавіў усяго некалькі слоў: «*Слабы ён. Нічога з яго не будзе*»[12].

Дзеля легалізацыі Таварыства ў вачах польскіх уладаў Карпюк сустрэўся з польскім консулам у Менску генералам Абядзінскім,

сябрам Ярузэльскага. На пачатку верасня 1988 г. у хаце маіх бацькоў у вёсцы Ласосна зазваніў тэлефон. Я адказаў, як звычайна: «*Падпалкоўнік Гавін слухае*». У трубцы адказалі: «*Czołem, towarzyszu pułkowniku, z tej strony generał broni Obiedziński*». З гэтага моманту распачаліся афіцыйныя кантакты з прадстаўнікамі польскіх уладаў, бліскуча арганізаваныя А. Карпюком[13].

Праўда, пасля сустрэчы з генеральным консулам вайсковае кіраўніцтва абвясціла мне строгую вымову за «несанкцыянаваны кантакт з замежнікам». Праз паўгода мне забаранілі працаваць з важнымі і сакрэтнымі дакументамі, пазбавіўшы права выконваць мой прафесійны абавязак. І гэта нягледзячы на тое, што мы з генерал-палкоўнікам Абядзінскім былі вайскоўцамі краінаў Варшаўскай дамовы[14]. На паперы – саюзнікі, а на самай справе...

У 1989–1990 гг. я малакантактаваў з пісьменнікам. Ён думаў, што зрабіў усё магчымае для легалізацыі нашай дзейнасці, і назіраў, ці даюць палякі рады ў змаганні за свае правы. Аднак, дазнаўшыся, што я буду вылучацца ў Вярхоўны Савет БССР ад мястэчка Сапоцкіна, прыехаў і выступіў там з прамовай. Ён разумеў, што падтрымліваючы мяне, выступае супраць улады[15]. Прамова Карпюка мела сапраўды вялікае значэнне. Многія ведалі яго як чалавека, які пасля вайны працаваў настаўнікам у мясцовай школе, і паважалі.

Перад устаноўчым з’ездам Саюза палякаў у 1990 г., на якім павінны былі абраць новае кіраўніцтва, я не аднойчы раіўся з Карпюком, як дзейнічаць. Ён заўсёды адказваў аднолькава: «*Кіраваць Саюзам*». Якраз тады камандаванне Заходняй памежнай акругі заявіла, што калі я пакіну грамадскую дзейнасць, дык атрымаю магчымасць працягваць вайсковую кар’еру. Мне падавалася, што я магу адысці ад польскіх справаў, бо працэс пайшоў і не так важна, хто будзе ім кіраваць. Аднак, ведаючы пазіцыю Карпюка і адчуваючы вялікую адказнасць за польскую справу, я зрабіў выбар на карысць апошняй, менавіта застаўся польскім грамадскім дзеячам.

Гэты выбар паставіў кропку ў маёй вайсковай кар’еры. Праз год мяне звольнілі са службы ў прымусовым парадку. Мне было 40 гадоў. Савецкая дзяржава не толькі знішчыла маю вайсковую кар’еру, але і пазбавіла поўнай пенсіі па выслузе гадоў. Праз

некалькі дзён пасля звальнення я спаткаўся з Карпюком, які заўсёды раіў мне спалучаць службу ў арміі і грамадскую дзейнасць. Першы раз ён маўчаў[16].

У 1991–1992 гг. Карпюк шмат хварэў, аднак мы перыядычна сустракаліся. На пачатку ліпеня 1992 г. ён пачуўся вельмі кепска, і я наведаў яго дома. Гэты цяжка хворы чалавек паводзіў сябе настолькі нязмушана, быццам нічога не здарылася[17]. Праз некалькі дзён пасля нашай сустрэчы патэлефанавала яго жонка. Я адразу зразумеў, што здарылася самае страшнае...

Беларусь згубіла аднаго з найлепшых сыноў, а тутэйшыя палякі – свайго лепшага сябра[18]. Усё жыццё Карпюк змагаўся за Бацькаўшчыну, каб зрабіць яе незалежнай і еўрапейскай, у якой людзям розных нацыянальнасцяў жылося б аднолькава ўтульна. Калісьці я запытаў Карпюка, чаму ён дапамагае менавіта палякам. Ён адказаў: «*Можа, калі вы пачняце вывучаць сваю родную мову, будзеце мець польскія школы, тады і беларусы, нарэшце, пачнуць змагацца за свае правы*»[19].

Падчас пахавання Аляксея Карпюка ў Алеі заслужаных на гарадзенскіх могілках я вельмі перажываў. Увесь гэты час я думаў, чым магу аддзячыць за ўсё, што ён зрабіў для нас.

Ён памёр, так і не дачакаўшыся здзяйснення таго, аб чым прасіў у сваім лісце да М. Гарбачова. Пройдзе чатыры гады пасля яго-най смерці, і для польскіх дзетак адчыніць свае дзверы польская школа ў Гародні. Яшчэ праз тры гады пачне працаваць польская школа ў Ваўкавыску. Не ведаю, якімі былі б нашыя поспехі на ніве польскага Адраджэння, калі б не было Аляксея Карпюка. Без яго дапамогі і высокага маральнага аўтарытэту вырашыць усе тыя пытанні, якія паўставалі, было б куды больш складана.

---

[1] Бічэль Д. «Сэрца людское яднаецца з сэрцам сусвету…» // Карпюк А. Развітанне з ілюзіямі. Эсэ, апавяданні, дзённікі. Гародня-Wrocław, 2008. С. 5–27.

[2] GawinT. Zwycięstwa i porażki. Białystok, 2003 . S. 46–48, 52-53.

[3] Архіў Польскага культурна-асветніцкага таварыства імя Адама Міцкевіча. Тэчка нумар 2; Gawin T. Ojcowizna. Grodno-Lublin, 1993. S. 7–9.

[4] Gawin T. Zwycięstwa i porażki. S. 58.
[5] Gawin T. Ojcowizna. S. 14-15.
[6] Гавін Т. Пісьменнік і памежнік // Наша Ніва. 2002, 12 ліпеня. № 26. С. 11.
[7] Гавін Т. Беларус, які хваляваўся за ўсіх // Биржа информации. 2002, 11 ліпеня. № 28 (320).
[8] Тамсама.
[9] Тамсама.
[10] Гавін Т. Пісьменнік і памежнік. С. 11.
[11] Тамсама.
[12] Гавін Т. Беларус, які хваляваўся за ўсіх.
[13] Тамсама.
[14] Gawin T. Ojcowizna. S. 22.
[15] Гавін Т. Пісьменнік і памежнік. С. 11.
[16] ГавінТ. Беларус, які хваляваўся за ўсіх.
[17] Gawin T. Zwycięstwa i porażki. S. 257–258.
[18] Тамсама.
[19] Гавін Т. Пісьменнік і памежнік. С. 11.

Аляксандр Краўцэвіч
доктар гіст. навук (Беласток)

І ўсё-такі мы гэта зрабілі...

Найперш хачу падзякаваць сп. Сцяпану Стурэйку за рэцэнзію на калектыўную беларуска-польскую працу «Гародня X–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам» (рэд. А. Смалянчук. Гародня: Гарадзенская бібліятэка, 2014. – 514 с.)[1]. Рэцэнзія, акрамя цікавых заўвагаў і назіранняў, дае добрую магчымасць яшчэ раз акцэнтаваць унікальнасць нашага выдавецкага праекта, пра якую, на жаль, не здагадваецца шмат хто з яго адрасатаў-чытачоў (у тым ліку і рэцэнзент).

Акрамя таго, у рэцэнзіі нямала спрэчных выказванняў, ацэнак і рэкамендацый, якія правакуюць на дыскусію, да чаго заахвочвае і сам аўтар. Магчыма, дзеля гэтага (ці можа ад маладога запалу) рэцэнзент выкарыстоўвае даволі вострыя, часам на мяжы карэктнасці, фармулёўкі сваіх думак і ацэнак («*дагаварыліся нават да тэрміна «урбіцыд»*» – с. 404; «*няздольнасць супрацьстаяць суб'ектывізму крыніцы*» – с. 406; «*распіл» горада па этнічнай/нацыянальнай прыкмеце ідзе ўжо ў адкрытую*» – с. 406 і інш.).

Тэкст рэцэнзіі цікава, нават забаўна чытаць, бо акрамя жывых моўных зваротаў, у ім уражвае кантраст паміж агульнай мэтраўска-ментарскай танальнасцю, пэўнасцю высноваў, ацэнак і іх наіўнасцю, выкліканай слабымі ведамі гісторыі. У гэтым плане тэкст С. Стурэйкі таксама моцна кантрастуе з іншай рэцэнзіяй значна больш масцітага даследчыка – прафесара Адама Чэслава Дабраньскага з Беластоку, рэцэнзіяй даволі крытычнай, але пазбаўленай якога-небудзь ментарства[2].

Вось адзін з прыкладаў. С. Стурэйка, заўважыўшы, што значная частка кнігі «*напісана менавіта з нацыянальных пазіцый*», выводзіць: «*Улічваючы асабліва апошнія ўкраінскія падзеі,* ***нацыянальна арыентаваная гісторыя*** (выдзяленне маё – А. К.) – *гэта, у прынцыпе, добра*». І тут жа працягвае: «*актуалізуючы нацыянальнае пытанне ў гістарычным даследаванні, мы тым самым аўтаматычна ўключаем сябе ў даволі безперспектыўную ды інтэлектуальна спусташальную дыскусію*» (с. 403).

Цяжка ў гэта паверыць, але С. Стурэйка не чуў, што ў нашым рэгіёне, менавіта ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе, прынамсі ўжо два стагоддзі ствараюцца паасобныя нацыянальна арыентаваныя, нават этнацэнтрычныя гістарыяграфіі, а іншых і не бывае[3]. І ўжо больш за дваццаць гадоў існуюць міжнародныя камісіі па справе падручнікаў гісторыі, праца якіх па збліжэнню гістарычнага наратыву суседніх народаў сутыкаецца з вялікімі цяжкасцямі (польска-беларуская не збіралася хіба ўжо з пятнаццаць гадоў). Але ўсё-такі наш рэцэнзент С. Стурэйка, хоць і з агаворкай «у прынцыпе», прызнаў рацыю быту нацыянальным гістарыяграфіям, і гэта цешыць, бо цяпер тысячы іх стваральнікаў – нябожчыкі і яшчэ жывыя гісторыкі – могуць спакойна спаць у сваіх магілах і ложках.

Рэцэнзент не заўважыў самае важнае ў нашай калектыўнай працы, насмелюся сказаць, унікальную з’яву ў гістарыяграфіі цэлага рэгіёну. Менавіта, упершыню ў гісторыі створана супольнае даследаванне мінуўшчыны памежнага горада гісторыкамі суседніх народаў, якія заяўлялі на яго правы. Польскі рэцэнзент праф. Дабраньскі гэта ацаніў і спецыяльна адзначыў, што падобнай працы не ўдалося напісаць ні пра Вільню, ні пра Львоў. Дадам: і доўга яшчэ не ўдасца па прычыне значна вастрэйшых у мінулым польска-украінскіх спрэчак за Львоў і польска-летувіскіх – за Вільню. Цешуся з рэалізацыі ў кнізе выдатнай ідэі праф. А. Смаленчука, менавіта ўшанавання ўкладу ў развіццё горада жыдоўскай супольнасці, раней амаль ігнараванага.

Праф. Дабраньскі трохі прыадкрывае закуліссе падрыхтоўкі да друку нашай кнігі, дзе перамовы, намовы, узгадненні цягнуліся даўжэй, чым пісаліся тэксты. Па гэтай прычыне забракавала часу для грунтоўнага рэдагавання і карэктарства, што відаць па даволі

шматлікіх арфаграфічных і стылёвых недакладнасцях у тэксце кнігі. Магчыма, адсутнасць сярод аўтараў некаторых польскіх калегаў выклікана якраз іх няверай у поспех справы. Спачатку планаваліся два аўтарскія калектывы – беларускі і польскі і, адпаведна, два рэдактары. Меркавалася, што некаторыя раздзелы будуць напісаныя сумесна, а іх суаўтары абазначаць у дужках розніцу ў поглядах і ацэнках. А самыя спрэчныя тэмы: «*напрыклад, перыяд, г. зв. «першых Саветаў» ад верасня 1939 да чэрвеня 1941 г., дзейнасць Арміі Краёвай, першыя пасляваенныя гады*» мелі быць напісанымі асобна беларусамі і палякамі[4].

Аднак удалося так падрыхтаваць, адкарэктаваць і ўзгадніць тэксты (ведаю, пра што кажу, бо перакладаў польскіх калегаў), што яны добра ўклаліся па храналогіі, незалежна ад нацыянальнасці аўтара. Тое няпроста давалася самім аўтарам. Польскі сябар скардзіўся, маўляў, пішу тэкст, стараюся быць максімальна аб'ектыўным, а назаўтра раніцай перачытваю, бачу: «*Polak pisał!*». Беларускі аўтар таксама наракаў на сябе, што ў яго тэксце заўважныя невыкараняльныя беларускія падыходы і ацэнкі. Але, галоўнае, гэтыя падыходы і ацэнкі не прывялі да канфрантацыі, а да «*узаемнага ўшанавання польскага і беларускага ўкладу ў развіццё горада ў прасторы стагоддзяў*». Усё-такі нам гэта ўдалося! Польскі рэцэнзент пахваліў: «*Анансаваная праца добра сведчыць асабліва пра асяродак гарадзенскіх гісторыкаў, якія маюць кантакты з калегамі з іншых асяродкаў (і дзяржаў) і якія адкінулі «высока зацверджаныя» схемы*» (С. 136). А шаноўнаму беларускаму рэцэнзенту С. Стурэйку у кнізе ўбачыўся «*распіл» горада па этнічнай/нацыянальнай прыкмеце*», «*няўдачы канцэптуальнага характару*» (с. 410). Тут ужо, як хто ўмее глядзець.

Калі С. Стурэйка і хваліць працу, то заўсёды з негатыўным падтэкстам: «*Кніга неверагодна добрая для школьнікаў ці студэнтаў, якім неабходна напісаць рэферат*» (але дадае, што непрафесійнага чытача можа адстрашыць «шчыльная факталогія»); ці: атрымаўся «*…зборнік, кампедыум нядрэнных нарысаў, складзены ў храналагічнай паслядоўнасці*» (але не суцэльная і завершаная гісторыя горада) (с. 410).

У рэцэнзента, які вырас у незалежнай Беларусі, выяўляюцца

даўнія савецка-расейскія падыходы адносна напісання і выдання працаў па гісторыі, менавіта, што яны павінны быць справай нейкіх дзяржаўных інстытутаў, а не грамадскай ініцыятывы (с. 402). Адкажу, што ў нас, у Еўропе, тое можа рабіцца інакш. Неяк давялося пазнаёміцца з сістэмай адукацыі Даніі, і выявілася, што там дзяржава не мае дачынення нават да падрыхтоўкі падручнікаў па гісторыі – гэтым займаецца грамадская арганізацыя – асацыяцыя гісторыкаў.

Рэцэнзенту здаецца, што незалежныя гарадзенскія гісторыкі пішуць свае працы ў «*адказ на знешні ціск*» (мае на ўвазе сучасную гарадзенскую ўладу і КДБ) і гэта «*часам перашкаджае ўзважанасці ды аб'ектыўнасці аўтарскіх ацэнак і ўплывае на іх танальнасць*» (с. 403). Лічыць, што «*варта было галоўнаму рэдактару пайсці ў ва-банк* (не разумею, прычым тут «ва-банк?» – А. К.) і *запрасіць да ўдзелу ў выданні не толькі тых, хто не працуе ў дзяржаўных установах, але ўсіх, хто можа напісаць годныя тэксты*» (с. 410).

З гэтым нельга пагадзіцца. Па-першае, з адзінаццаці аўтараў кнігі шэсць працуюць у дзяржаўных установах. Па-другое, напрыклад, я (мяркую, мае калегі таксама) не адчуваю знешняга ціску і не лічу сябе нейкім падпольшчыкам, які вядзе контрпрапаганду праз самвыдат. Мы спакойна працуем, ствараем і друкуем свае кнігі, у тым ліку ў «Гарадзенскай бібліятэцы», выданні якой як па якасці зместу, так і па тэхнічным ўзроўні друку стаяць непараўнальна вышэй за прадукты, напрыклад, выдавецтва дзяржаўнага Гарадзенскага ўніверсітэта. І ў натуральнай канфрантацыі беларускіх гісторыкаў з мясцовай лукашысцкай уладай невядома чый ціск мацнейшы: іх праз службовыя рэпрэсіі ці наш праз якасць і колькасць друкаванай прадукцыі.

Увогуле, С. Стурэйка – патрабавальны і суворы рэцэнзент. Ён нібы хапае аўтараў за каўнер і вытрасае з іх: «*Якая логіка развіцця горада? Дзе аналітыка па масавых крыніцах? Дзе канцэпцыі, інтэрпрэтацыі і гіпотэзы?*», «*Што займала думкі гарадзенцаў? Практычна не раскрыта гісторыя гарадскіх супольнасцяў…*», «*Нарэшце, як змянялася колькасць жыхароў горада? На якія хваробы яны хварэлі?*», «*Чаму не даецца практычна ніякіх адсылак да прыкладаў іншых усходнеславянскіх гарадоў…?*» (с. 408–409)

і г. д. Пры гэтым не заўважае, што паўтарае тыповую памылку рэцэнзента-пачаткоўца, парушаючы правіла: рэцэнзуецца тое, што аўтары напісалі, а не тое, чаго яны не пісалі.

Калі казаць пра заўвагі да маёй часткі тэксту, то яны проста непрафесійныя. Рэцэнзенту «*застаецца незразумелым, чым жа гарадзенцы 11 ст. адрозніваліся ад нас і ці наогул было адрозненне?*» (с. 407). Усё ж такі мы пісалі тэкст для людзей, якія маюць хаця б базавую гістарычную адукацыю на ўзроўні сярэдняй школы. Але паведамляю С. Стурэйку, што гарадзенцы 11 ст. не адрозніваліся ад нас у антрапалагічным плане, бо належалі да таго ж біялагічнага віду *Homo sapiens*, толькі агулам былі драбнейшыя па габарытах. Нейкую асабістую інфармацыю пра іх жыццё мы перадаць не можам, бо з 11 ст. пра Гародню не захавалася ніводнай (!) пісьмовай звесткі. Па дадзеных археалогіі, мы ведаем, у якіх дамах яны жылі, якую мелі рэлігію, да якіх этнічных супольнасцяў адносіліся, пра што я і пішу ў сваім раздзеле.

Для рэцэнзента сувязь пачатку мураванага будаўніцтва ў Гародні з эканамічным уздымам горада сумнеўная, у адрозненне ад людзей, якія атрымалі інфармацыю пра сярэднявечча са школьных падручнікаў. У 12 ст. адбываўся дэмаграфічны і эканамічны ўздым па ўсёй Еўропе, які сваёй вяршыні дасягнуў у першай палове 13 ст. Менавіта тады паўсюдна разгарнулася будаўніцтва мураваных храмаў, якое было вельмі дарагой справай, і не выпадкова перарвалася ў 14 ст., падчас агульнаеўрапейскага крызісу.

«Геапалітычную» арыентацыю гарадзенскіх князёў 13 ст. я не аднаўляю (што прыпісвае мне рэцэнзент), бо тады, па-першае, яшчэ не існавала геапалітыкі; па-другое, невядома, ці існавалі тады гарадзенскія князі (а не прысланыя намеснікі з Галіцка-Валынскага княства, ці можа, з Наваградка), таму нідзе ў тэксце гарадзенскіх князёў 13 ст. не ўпамінаю. Што тычыцца «невыразнасці», на думку рэцэнзента, летапісных запісаў адносна палітычнай арыентацыі гарадзенцаў, то, наадварот, лічу іх вельмі выразнымі, пра што неаднакроць пісаў[5]. Гэтаксама, у 13 ст. «*каштоўнасці адзінаверства*» як і этнічнае сваяцтва былі не менш, а больш трывалымі і актуальнымі, чым у нашыя часы.

Разважанні рэцэнзента перастаюць забаўляць, калі справа

даходзіць да канцэптуальных рэчаў. Бо іх інтэрпрэтацыя стварае ўражанне, нібыта ў сп. С. Стурэйкі цалкам атрафіравана пачуццё патрыятызму і ён атрымлівае задавальненне ад прыніжэння і ахайвання гісторыі свайго гораду. Так, С. Стурэйка, гарадзенец па нараджэнні, крытыкуе аўтараў за «*актуалізацыю тэмы сталічнасці Гародні*». Ён пераконвае, што Гародня пад азначэнне сталічнасці не падыходзіць, маўляў, функцыі сталіцы горад выконваў усяго некалькі разоў і вельмі непрацяглы час. «*Гэта практычна не адбілася на яго абліччы (калі не лічыць руінаў Старога замка)*». Як быццам С. Стурэйка не чуў ні пра Новы замак, спецыяльна збудаваны для правядзення соймаў і прыёму каралёў, ні пра магнацкае будаўніцтва, звязанае з тымі ж соймамі, каралеўскія загарадныя сядзібы і інш.

Па Стурэйку, лепш было б назваць кнігу «*Правінцыйны горад з каралеўскім лёсам*» (с. 403). Але ў той самы час старонні чалавек, польскі рэцэнзент праф. А. Дабраньскі, уступаецца за Гародню і крытыкуе аўтараў, наадварот, за прыніжэнне сталічнага статуса Гародні ў назве кнігі: «*Гародня была таксама сталічным горадам па прычыне правядзення ў ёй соймаў Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў, сталіцай вялікай губерні, бо з далучанай Беластоцкай вобласцю. Прымала шмат знакамітасцяў (напрыклад, караля Стэфана Баторыя), захапляла – і надалей захапляе, прыгожым краявідам і пабудовамі, увайшла ў гісторыю культуры некалькіх народаў і ў біяграфіі творцаў (напрыклад, Элізы Ажэшка*)»[6].

Той жа беластаччанін праф. А. Дабраньскі раіць «*папулярызаваць дасягненні гарадзенскай архітэктурнай школы 12 ст.*», а С. Стурэйка ўвогуле адмаўляе існаванне гэтай школы і лічыць, што нельга казаць пра якую-небудзь школу, калі паверыць, што аўтарам усіх гарадзенскіх цэркваў быў адзін чалавек (с. 408) (як быццам адзін чалавек не можа стварыць школу). Мой выраз: «*не мае аналагаў у свеце*», расцэньвае як («*стыль «Советской Белоруссии»!?*»).

Казус вось у чым: буйнейшыя замежныя спецыялісты з сусветнымі імёнамі, у тым ліку праф. Павал Рапапорт, які спецыяльна працаваў у Гародні, не змаглі далучыць яе да ніякай іншай тагачаснай архітэктурнай школы і былі вымушаныя прызнаць асобнай з’явай у архітэктуры: «*И в конце 12 в. внезапно и ярко проявилась*

совершенно новая архитектурная школа в древнем Городенском (Гродненском) княжестве»[7]. А малады навуковец, гарадзенец і беларус (прынамсі па грамадзянстве) С. Стурэйка, наадварот, не ўпускае моманту прынізіць сваё. На жаль, гэта не адзінкавы выпадак сярод беларускіх інтэлектуалаў. Магчыма, тут спрацоўвае цяперашняя лукашысцкая сістэма адукацыі, якая фармуе своеасаблівы феномен свядомасці – «сіндром халопства», калі сваё *a priori* ўяўляецца горшым за чужое.

С. Стурэйка чамусьці адчувае крыўду за расейскую спадчыну ў Гародні, недаацэненую, на яго думку, аўтарамі. Папярэдзіўшы, што «*бачыць бог, я не русафіл*» (як быццам гэта нешта заганнае ці непрыстойнае), рэцэнзент нахвальвае расейскія часы (19 – пачатак 20 ст.), прыводзячы сапраўдныя факты: горад стаў амаль мураваным, з'явіліся водаправод, пажарная вежа, лютэранская кірха, вялося будаўніцтва сінагог ды выдатных мастоў (с. 404). Праўда, у еўрапейскіх краінах у той самы час, падобная інфраструктура развівалася нашмат інтэнсіўней, бо там эпоха індустрыялізацыі пачалася раней, чым у Расейскай імперыі.

С. Стурэйка не верыць аўтарам, што расейскія ўлады імкнуліся сцерці ўсе праявы еўрапейскасці. Для яго такая выснова «*Гучыць страшна*!». Але я асабіста ў Ваенна-гістарычным архіве ў Маскве трымаў у руках план перапланіроўкі Гародні з пачатку 20 ст., у якім якраз прадугледжвалася знішчэнне гістарычнай еўрапейскай планіровачнай структуры горада. Расейцы гэта зрабілі ў нашых усходніх гарадах (Полацку, Віцебску, Магілёве і інш.), а ў нас не паспелі, бо пачалася першая сусветная вайна.

Гісторык архітэктуры з Масквы ацаніў тыя часы ў Гародні як хуткае развіццё горадабудаўніцтва (транспарту, сувязі, інжынерныя збудаванні) і пераважна хаатычную забудову з ігнараваннем «мастацкіх патрабаванняў». «*Застройка велась домами с разноликой, большей частью безвкусной архитектурой сообразно с финансовыми возможностями и вкусом заказчиков... Сухостью, официальностью веет от больших казарменных зданий, построенных в последнюю треть 19-го и первые годы 20 в. Близка к ним и архитектура Народного дома*»[8].

С. Стурэйка таксама сцвярджае, што ў савецкі час збудавалі

многа вартага, «*большасць будынкаў у цэнтры горада, пабудаваныя за савецкім часам, нават не будучы шэдэўрамі самі па сабе, упісаныя ў гістарычнае асяроддзе даволі тактоўна*» (с. 405). Гэтае сцверджанне – увогуле нейкі аксюмарон. Савецкія архітэктары Гародні «тактоўна» збурылі «басняцкія дамкі» на вул. Ажэшкі, «тактоўна» ўзарвалі Фарны касцёл, «тактоўна» знеслі квартал гістарычнай забудовы пад будынак аблвыканкама, «тактоўна» засыпалі Гараднічанку, каб паставіць помнік Леніну і будынак гаркаму кампартыі, «тактоўна» збудавалі пачварны панэльны дом за 20 м ад каралеўскай сядзібы ў Станіслававе, «тактоўна» вынішчылі прыгарадныя шляхецкія сядзібы з паркамі і г. д. і г. д. Моўную русіфікацыю гарадзенцаў С. Стурэйка лічыць «*рускім патэнцыялам горада*», які нельга недаацэньваць (с. 406).

Чамусьці яму здаецца, што кніга моцна спазнілася і «*павінна была з’явіцца як мінімум у пачатку 1990-х гг. Сумна, што менавіта з пункту гледжання папулярызацыі гісторыі горада яна ўсё яшчэ захоўвае сваю надзвычайную актуальнасць*» (с. 410). Іншы рэцэнзент праф. А. Даброньскі не сумуе з гэтай нагоды, а, наадварот, радуецца, ды лічыць кнігу каштоўнай і наватарскай, спадзяецца, што яна стане прыкладам для наступных падобных прац[9].

Пасля прачытання рэцэнзіі С. Стурэйкі складваецца ўражанне, быццам гэты малады чалавек, паводле анатацыі: «*гісторык, культурны антраполаг, выкладчык Еўрапейскага гуманітарнага універсітэта*», з’явіўся да нас з нейкай іншай залюстэркавай краіны з такой самай назвай, як наша Беларусь, але ў якой усё бачыцца наадварот і дзе мала чаго ёсць беларускага.

Увогуле, жанр рэцэнзіі – складаная і адказная справа не толькі для яе аўтара, але і для рэдактара выдання, якое рэцэнзію публікуе. Ці ўкладаецца яе тэкст, хай і напісаны з апломбам самаўпэўненым аўтарам, у рамкі навуковасці? Падобнага роду востра крытычныя рэцэнзіі ў салідных перыёдыках, да якіх адносіцца «Arche», прынята публікаваць разам з адказам аўтара, у нашым выпадку рэдактара, кнігі. Прынамсі, так дыктуе логіка і этыка навуковай дыскусіі.

---

[1] Стурэйка С. Новае люстэрка гарадзенскай гістарыяграфіі // Arche 7–8 (128–129). Ліпень-жнівень 2014. С. 400–410.

[2] Dobroński A. Cz. *Гародня X–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам*, Гародня 2014, 513 с. [*Grodno X–XX w. Królewskie miasto z prowincjonalnym losem*, Grodno 2014, s. 513] // Biuletyn historii pogranicza. Białystok, 2013. S. 135–139.

[3] Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. Москва, 1992.

[4] Dobroński A. Cz. *Гародня X–XX стст…*S. 135.

[5] Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Беласток, 2008. С. 151–152.

[6] Dobroński A. Cz. *Гародня X–XX стст…* S. 135.

[7] Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. Санкт-Петербург, 1993. С. 87.

[8] Кудряшов В. И. Гродно. Москва, 1960. С. 90–92.

[9] Dobroński A. Cz. *Гародня X–XX стст…* S. 139.

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Акудовіч Цімафей, магістр гістарычных навук. Сфера інтарэсаў: гісторыя апошніх гадоў Рэчы Паспалітай.

Асноўныя публікацыі:

Спроба стварэння аўтаномнай праваслаўнай царквы на Вялікім Сойме Рэчы Паспалітай 1788–1792 гг. // Український історичний збірник, Вып. 11. Кіеў, 2008. С. 92–98;

Унія Польшчы і ВКЛ на Чатырохгадовым сойме: гістарыяграфія пытання // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Кіеў, 2009. С. 845–856;

Прынцып «трох правінцый» і уніфікацыйныя тэндэнцыі на Чатырохгадовым сойме // Беларускі гістарычны агляд. 2009. Т. 16. Сш. 2. С. 403–420.

Амбралевічутэ Аэліта (**Aelita Ambrulevičiūtė**), доктор гуманитарных наук (история), научная сотрудница Вильнюсского университета (факультет истории). Сфера интересов: социоэкономическое развитие общества, история повседневности Литвы в XIX веке.

Основные публикации:

Vilnius Jews Merchants 1801–1861 (list). Vilnius, 2011;

Economic Relations between JewishTraders and Christian Farmers in the Nineteenth-Century Lithuanian Provinces // Polin: Studies in Polish Jewry, 2012, Volume 25, pp. 71–91;

Changes in the Vilnius, Kaunas and Grodno Provinces Peasants' Approach To Consumption in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries // Revista Română de Studii Baltice şi Nordice / The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies. Vol. 5, Issue 2 (2013), p. 91–118.

Vartotojų visuomenės užuomazgos Lietuvoje (XIX a. antra pusė – XX a. pradžia) (Зачатки потребительского общества в Литве (вторая половина XIX – начало XIX веков) // Sociologija. Mintis ir veiksmas 2013/2 (33), p. 134–158.

Бойко Володимир, кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самовря-

дування, державних підприємств, установ і організацій. Сфера наукових інтересів: діяльність органів місцевого самоврядування періоду Української революції 1917–1921 рр.

Основні публікації:

Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. // Укр. іст. журнал. 1997. № 5. С. 25–40;

1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. 128 с. (у суаўтарстве);

Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. Чернігів, 2014. 192 с. (у суаўтарстве).

Вароніч Тацяна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Працуе ў Беларускім дзяржаўным эканамічным універсітэце. Навуковыя інтарэсы – урбаністыка, гістарычная антрапалогія.

Асноўныя публікацыі:

Прастытуцыя ў гарадах Беларусі: другая палова XIX – пачатак XX стст. / ARCHE пачатак. 2011. № 11. С. 347–383;

Город и проституция: из истории повседневности Гродно (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Гарадзенскі палімпсест 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV–XX ст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Мінск, 2012. С. 260–290;

Криминальный мир губернского города Гродно вторая половина 19 – начало 20 веков // Гарадзенскі палімпсест 2012. Людзі даўняй Гародні. XV–XX стст. / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2013;

История проституции в городах Беларуси второй половины XIX – начала XX в. на основе анализа законодательных и нормативно-правовых документов Российской империи // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст. Збірник наукових праць. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. С. 404–416.

Вашкевіч Андрэй, гісторык і краязнаўца. Сфера інтарэсаў: беларускі нацыянальна-вызваленчы рух перашай паловы XX ст., этнаканфесійная гісторыя Гарадзеншчыны, гісторыя архітэктуры Гародні, гісторыя міжваеннай Гародні.

Асноўныя публікацыі:

Паміж Ласоснай і Чорнай Ганчай. Гісторыя каталіцкіх парафій у паўднёва-усходняй частцы Аўгустоўскай пушчы. Мінск: Зміцер Колас, 2006. 127 с. (у суаўтарстве);

На гродзенскім бруку. Вандроўка па фабрыках і прадпрыемствах старога Гродна. Гродна: ЮрСаПрынт, 2012. 100 с.;

Ад Фартоў да Каложы. Біяграфія Гарадзенскіх вуліц. Гародня-Вроцлаў: Гарадзенская бібліятэка, 2012. 370 с. (у суаўтарстве).

Гавін Тадэвуш (**Tadeusz Gawin**), PhD (доктар гуманітарных наук у галіне гісторыі), польскі грамадскі дзеяч. Сфера интарэсаў – гісторыя польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі ў XX–XXI стст.

Асноўныя публікацыі:

Zwycięstwa i porażki. Białystok, 2003. 583 s.;

Związek Polaków na Białorusi 1988-2005. Historia działalności. Białystok, 2007. 586 s.;

O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991. Grodno-Białystok, 2013. 631 s.

Галубовіч Віталь, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры грамадскіх навук Гарадзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэту. Сфера інтарэсаў: гісторыя ВКЛ XVI–XVIII стст.

Асноўныя публікацыі:

Miscellanea historica polocensia = Даследаванні па гісторыі Полаччыны XII–XVII стст. Гродна : ГДАУ, 2014. 224 с.;

Unus pro omnibus : Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст. / склад. А. Я. Янушкевіч; навук. рэд. А. І. Шаланда. Мінск: Медысонт, 2014. 508 с. [у суаўтарстве];

Збіццё як элемент крымінальнай штодзённасці (паводле спраў гарадзенскіх судовых установ 1539–1565 гг.) // Гарадзенскі соцыум 2013. Гісторыя і памяць. XV–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 9–10 лістапада 2013 г.) / Пад рэд. А. К. Краўцэвіча і А. Ф. Смаленчука. Гародня, 2014. С. 91–101.

Ганецкая Ірына, кандыдат гістарычных навук, археолаг, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Навуковыя інтарэсы: горад і замак (XI–XVIII стст.), археалогія помнікаў архітэктуры.

Асноўныя публікацыі:

Маёліка на Беларусі XI – XVIII стст. Мн., 1995;

Будаўнічыя матэрыялы і будаўнічая тэхніка ў культавым дойлідстве Полацкай зямлі XI–XIII стст. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. № 6. Мінск, 2003. С. 26–40;

Харчаванне ў беларускіх замках 16–18 стст. // Беларускі гістарычны агляд. Том 19. Сшыткі 1–2 (36–37). 2012. С. 67–91.

Дабронськi Адам (Adam Czesław Dobroński), dr hab., profesor Uniwersytetu w Białymstoku. Historyk wojskowości, dziejów Polonii i Polonii poza granicami kraju. Członek honorowy Polskiego Towarzystwa Historycznego i kilku regionalnych towarzystw naukowych, członek kilku rad muzealnych i redakcji czasopism, popularyzator dziejów Podlasia, Mazowsza, byłych Kresów Rzeczypospolitej.

Ostatnie ważniejsze publikacje:

W służbie narodu. Związek Inwalidów Wojennych. Dzieje okręgów. Warszawa, 2014. 600 s.;

Historia Białegostoku. Białystok, 2012. 671 s. (red. i teksty rozdz.);

Historia województwa podlaskiego. Białystok, 2010. 356 s. (red. i teksty rozdz.).

Зорина Любовь, искусствовед.

Основные публикации:

Художественный металл в Гродно. Каталог. Гродно, ЮрСаПринт, 2012;

Художник Яков Авксентьевич Зенькович. 1818–1888(?). Гродно, ЮрСаПринт, 2011;

Зубко Ольга, кандидат исторических наук, специалист Центра международных связей и деятельности Винницкого национального аграрного университета. Сфера интересов: политическая, социально-экономическая и культурно-образовательная стороны жизни украинской и белорусской эмиграции в ЧСР в 1920-е – 1930-е гг.; украинская диаспора в Беларуси в 1991–2015 гг.

Основные публикации:

Білоруське громадське об’єднання українців «Ватра»: філії «Дніпро» (м. Могилів) та «Заповіт» (м. Мінськ) (1991–2014) // Наукові записки. Серія Історія. Збірник доповідей Шостої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження». Острог, 2014. С. 14–21;

Штодзённае (побытовае) жыццё беларускіх пражанаў у 1920-х – 1930-х гг. // Zapisy 37. Belarusan Institute of Arts and Sciennces. New York – Miensk. 2014. S. 627–636.

Игнатович Галина, музыковед. Научные интересы: история развития музыки и музыкальной культуры в Беларуси и Гродно.

Основные публикации:

Александр Карлович Тальгейм – врач и руководитель Гродненского общества любителей драматического и музыкального искусства «Муза» // История медицины и здравоохранения Гродненщины: матер. науч. конф. Гродно, 1995. Ч. 1. С. 11–12;

Milosnicy sztuki dramatycznej i muzycznej // Magazyn Polski. 1998. № 2. S. 53–54.

Игнатович Фёдор, кандидат медицинских наук. Научные интересы: гигиена и эпидемиология, история медицины, биологии и экологии. Автор 350 научных работ.

Последние из публикаций:

Гродненский врач Б. К. Заблоцкий – участник восстания 1863–1864 гг. // Международная научно-практическая конференция «Медицина на рубеже веков: К 100-летию Первой мировой войны». Сб. матер. Гродно: ГрГМУ, 2014. С. 171–175;

Научная библиотека Гродненской медицинской академии: создание, деятельность и судьба // Журнал Гродненского государственного медицинского университета (ГрГМУ). 2014. № 4. С. 115–119;

Касатая Таццяна, магістр гістарычных навук, дактарантка Інстытута славістыкі Польскай Акадэміі навук. Сфера навуковых інтарэсаў: рэлігійная палітыка ў БССР у 1940–1980-я гг., вусная гісторыя, гісторыя Гародні XX ст.

Асноўныя публікацыі:

Кінатэатры як публічная прастора Гародні ў 1930-я гг. // Arche № 11, 2014. С. 354–370;

Эвангельскія хрысьціяне-баптысты ў БССР у 1944 – пачатку 1950-х гг. // Arche № 1–2 (112–113). Студзень – люты 2012. С. 138–151;

Вусная гісторыя ў даследаванні евангельскіх хрысціян-баптыстаў у БССР // Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / Пад рэд. д-ра гіст. н. А. Смаленчука. Мінск: Зміцер Колас, 2015. С. 233–243.

Киштымов Андрей, кандидат исторических наук. Занимается вопросами социально-экономической истории, истории предпринимательства Беларуси, истории этнического самосознания, конфессиональной истории, истории науки и техники и проблемами

историографии. Автор более 280 публикаций в научных изданиях Беларуси, Германии, США, Великобритании, Польши, Чехии, России, Украины, Литвы, Эстонии, Киргизии.

Кондратьєв Ігор, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Коло наукових інтересів – історія дрібношляхетської верстви Київського воєводства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Сайт дослідника: http://www.igor-condr.narod.ru/.

Основні публікації:

Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014.

Шляхта Любецького староства у 1571 р. // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны. Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 1. Гомель, 2012. С. 6–10.

Древнерусские города-замки как центры формирования военнослужебного сословия Великого княжества Литовского // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Международная конференция. Материалы. Москва, 2012. С. 93–96.

Краўцэвіч Аляксандр, доктар гіст. навук, прафесар Вышэйшай школы публічнай адміністрацыі ў Беластоку. Займаецца гісторыяй сярэднявечнай Беларусі.

Асноўныя публікацыі:

Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. 1248–1377 г. Гародня-Уроцлаў, 2015. 302 с.;

Белорусы: нация Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2011. 212 с. (у суаўтарстве);

Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Мн.: Беларуская навука, 1998. 208 с.;

Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14–18 ст.: Планіроўка, культурны слой. Мн.: Навука і тэхніка, 1991. 171 с., іл.

Лебедзева Валянціна, гісторык. Сфера навуковых інтэрэсаў: беларускі нацыянальны рух, гісторыя Гомеля пачатку XX ст., жыццё і навуковая спадчына М. В. Доўнар-Запольскага.

Аўтар больш за 200 публікацый, сярод якіх біяграфічнае даследаванне пра П. Бадунову (Мінск: Тэхналёгія, 2004). Адна з арганізатараў Міжнародных навуковых Доўнараўскіх чытанняў у

Рэчыцы, адказны рэдактар I–VII тамоў зборнікаў «Доўнараўскія чытанні». Сябра рэдакцыі «Беларускай гістарычнай энцыклапедыі».

Мілеўскі Ян (Jan Jerzy Milewski), dr. Autor ponad 200 publikacji w tym m. in. «Województwo białostockie. Zarys dziejów (1919–1975). Białystok, 2011; współautor «Wokół Jedwabnego». T. 1, 2. Warszawa, 2002. Redaktor «Biuletynu Historii Pogranicza».

Міхайлік Ларыса, PhD (доктар паліталогіі), сакратар рэдакцыі навуковага зборніка Гарадзенскай рымска-каталіцкай дыяцэзіі «Studia Theologica Grodnensia». Сфера інтарэсаў: гісторыя каталіцкага Касцёла ў Беларусі, гісторыя Гародні перыяду 1921–1939 гг.

Асноўныя публікацыі:

Kościół katolicki na Grodzieńszczyźnie 1939–1956. Warszawa, 2008. 351 c.;
Posłane, by służyć. Grodno, 2009. 192 c.;
Няхай сведчанне іх веры не забудзецца. Непакалянаў, 2000. 154 с.

Радзюк Аляксандр, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Працуе ў Гарадзенскім Дзяржаўным аграрным універсітэце, загадчык кафедры беларускай і замежных моваў. Сфера навуковых інтарэсаў – нацыянальна-вызваленчы рух на землях Беларусі ў ХІХ ст., рэпрэсіўная палітыка царызму ў гэты ж перыяд, штодзённае жыццё Гародні ў ХІХ ст. Адзін з сааўтараў кнігі «Гародня Х–ХХ стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам» (Гародня, 2014).

Сабалеўская Вольга, гісторык і культуролаг, кандыдат культуралогіі, дацэнт кафедры філасофіі, паліталогіі і псіхалогіі Беларускага інстытуту правазнаўства (Гарадзенскі філіял). Сфера інтарэсаў: культура габрэяў мяжы аселасці Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.), гісторыя Беларусі, гістарычная ўрбаністыка.

Асноўныя публікацыі:

Спрадвечныя іншаземцы: старонкі гісторыі гарадзенскіх габрэяў. Гародня, 2000. 87 с.

Евреи Гродненщины: Жизнь до Катастрофы. Донецк: Норд-Пресс, 2005. 375 с. (у суаўтарстве);

Повседневная жизнь евреев Беларуси в конце XVIII – перв. пол. XIX века. Гродно: ГрГУ, 2012. 443 с.

Саяпін Віктар, историк таможенной службы, краевед, публицист, сценарист, лауреат премии им. Юзефа Иодковского. Изучает историю таможенной службы Беларуси, историю Гродно XIX–XX вв.

Основные публикации:

Таможенная служба. Т. 1, 2. Гродно. 2005;

История гродненских площадей. Гродно, ЮрСаПринт, 2011;

История общественного транспорта в Гродно. Гродно ЮрСаПринт,. 2012;

Ад Фартоў да Каложы. Біяграфія Гарадзенскіх вуліц. Гародня-Вроцлаў: Гарадзенская бібліятэка, 2012. 370 с. (в соавторстве);

Hrono Гродно. История Гродно на страницах газет. Гродно, ЮрСаПринт. 2013;

Гародня X–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам / Пад рэд. А. Смаленчука. Гродна, 2014 (в соавторстве).

Семянчук Альбіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры турызму і культурнай спадчыны Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя гістарычнай думкі ў Вялікім Княстве Літоўскім у XV–XVI стст. Наратыўныя крыніцы эпохі ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Асноўныя публікацыі:

Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. Гародня, 2000. 161 с.;

Фарміраванне нацыянальнай гістарычнай канцэпцыі ў ВКЛ: спроба рэканструкцыі // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі. У 6 т. Т. 2. Протарэнесанс і Адраджэнне / С. І. Санько і інш.; НАН Беларусі. Мн., 2010. С. 593–605;

Гістарыясофія Мацея Стрыйкоўскага (1547-1593) // Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думку Беларусі. У 6 т. Т. 2. Протарэнесанс і Адраджэнне / С. І. Санько і інш.; НАН Беларусію Мн., 2010. С. 739–752;

К вопросу об источниках хроники Мацея Стрыйковского // Славяноведение. 2014. № 2. С. 62–77.

Соркіна Іна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Сфера навуковых зацікаўленняў: гістарычная урбаністыка, гісторыя беларускіх мястэчак, гісторыя габрэяў Беларусі. Аўтар каля 130 навуковых публікацый, у тым ліку манаграфіі «Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.» (Вільня: ЕГУ, 2010)

Трубчык Алена, гісторык, выкладчык кафедры філасофіі і гісторыі Беларускага Дзяржаўнага аграрна-тэхнічнага ўніверсітэта. Сфера інтарэсаў: школьная адукацыя на тэрыторыі Беларусі ў час польска-савецкай вайны (1919–1921), гісторыя Беларусі навейшага часу, ваенная гісторыя.

Асноўныя публікацыі:

Школьная адукацыя на тэрыторыі Беларусі ў час польска-савецкай вайны (1919–1921 гг.): агляд гістарыяграфіі і крыніц // Гісторыка-археалагічны зборнік. Вып. 25. Мінск, 2010. С. 89–96;

Сістэма польскіх органаў кіравання ў галіне народнай асветы на тэрыторыі Беларусі ў 1919–1920 гг.: адміністрацыйна-прававы аспект // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: сб. научных статей. В 2 ч. Ч. 1. Вып. 11. / РИВШ; под. ред. В. Ф. Беркова. Минск, 2011. С. 264–270.

Швед Вячаслаў, доктар гістарычных навук, прафесар, вольны гісторык.

Сфера навуковых інтарэсаў: палітычная і эканамічная гісторыя Беларусі другой паловы 18–19 ст. Аўтар больш як 300 навуковых публікацый.

Асноўныя публікацыі:

Беларускія старонкі гісторыі дзекабрыстаў. Мн., 1998;

Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. Гродна, 2006 (у суаўтарстве); Масоны і ложы на землях Беларусі. Канец XVIII – першая палова XIX ст. Гродна, 2007.

Навуковае выданне

ГАРАДЗЕНСКІ СОЦЫУМ ЧАЛАВЕК У ПРАСТОРЫ ГОРАДА. XV–XX СТСТ.

Адказны за выпуск *Зміцер Колас*.

Падпісана ў друк 17.08.2015.
Фармат 60×84 $^{1}/_{16}$. Папера афсетная. Друк лічбавы.
Усл. печ. л. 22,67. Ул.-выд. арк. 19,21.
Наклад 150 асобнікаў.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
індывідуальны прадпрымальнік Зміцер Колас.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка
друкаваных выданняў № 1/291 ад 17.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 105-14, 220023, Мінск.